

साहित्यादर्श

जयन्तीबाबू नाथराव

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કેપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૮૮૫૮ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ આદિત્યાદેશ

વિષય કે.સ. ૨૭૨૦૧

સાહિત્યાદર્શ.

પ્રાચીન તથા અર્વાચીન ગુજરાતી લેખકોના
ગદ્યપદના ઉત્તમોત્તમ લેખોનો સંગ્રહ.

પ્રયોજક:

જયંતીલાલ મોરારજી.

(રાજ્યલક્ષિત યાને વફાદારી વિગેરેના લખનાર.)

છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર.

રણછોડલાલ મોતીલાલ શાહ.

તમામ જાતના પુસ્તકો વેચનાર તથા પ્રગટ કરનાર.

રીચીરોડ, —અમદાવાદ.

પહેલી આવૃત્તિ.

પ્રત ૧૦૦૦.

સને ૧૯૧૯.

સંવત ૧૯૭૬.

કોંમત રૂ. ૧-૧૨-૦.

સર્વે હલ્લ સ્વાધિન.

ગુજરાત વિદ્યાલય ગ્રંથાલય
ગુજરાતી કોપીરાઇટ-સંગ્રહ

શ્રી ભાગ્યોદય પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ ”માં જોડાલાલ દેવશંકર દવેએ
છાપ્યું. ખાડીયા—અમદાવાદ.

પ્રસ્તાવના.

જે આપણી માતૃભાષા છે, જેના સાહિત્યના યોગ્યતાથી આપણું મન, જ્ઞાન, વાણી અને વિશ્વાસ બંધાયો છે અને જેની અવગણના પરભાષાભાષીઓ તથા અન્ય જનો દ્વારા થતી નેષ્ટને આપણું હૃદય બળે છે તેવી ઉત્તમ ગુજરાતી ભાષાના શિક્ષણની સ્થિતિ અત્યારે શોચનીય છે. ગુર્જર જનસમાજના મોટામાં મોટા ભાગના વિચાર વિનિમયનું સાધન ગુજરાતી ભાષા હોવા છતાં વ્યવહારમાં અંગ્રેજી જેવી પરભાષાના જ્ઞાન વિનાના મનુષ્યની ગણના ઓછી થતી હોય એવી દૃષ્ટિથી આપણે અનેક મનુષ્યોને નિહાળતાં નેષ્ટએ છીએ. આધુનિક સંસાર અને વ્યવહારનું એ પરિણામ છે પરંતુ તે ઘટ નથી. માતૃભાષાનું પરિપક્વ જ્ઞાન પામ્યા વિના પરભાષાનું ઉંચું જ્ઞાન ઓછા મૂલ્યનું છે અને માતૃભાષાનું પરિપક્વ જ્ઞાન પામેલાનું મૂલ્ય પરભાષાના જ્ઞાન વિના અત્યારે જેટલું ઓછું અંકાય છે તેટલું ઓછું અંકાયું નેષ્ટનું નથી. આ સ્થિતિ માતૃભાષાના સાહિત્યના ઓછા જ્ઞાનથી અને ઓછા અભ્યાસ-મનનથી ઉત્પન્ન થવા પામી છે અને ન્યાંસુધી ધતર ભાષાઓના જ્ઞાનની સાથે માતૃભાષાના જ્ઞાનનો પ્રચાર નવી પ્રજામાં વ્યવસ્થાપદ્ધ રીતે કરવામાં આવશે નહિ, ત્યાંસુધી, આપણી પાસે પ્રાચીન સાહિત્યનું અમૂલ્ય જવાહીર હોવા છતાં, નવસાહિત્યમાં આપણે પછાત પડતા જઈશું અને પરિણામે ઉંચું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાને પરભાષા ઉપર જીવવાનો જ સમય આપણે માટે આવી પહોંચશે. માધ્યમિક શાળાઓમાં માતૃભાષાના અભ્યાસને સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે પરંતુ એ અભ્યાસને એટલું ગૌણપદ શિક્ષકો આપે છે કે વિદ્યાર્થીઓને તેમાં સંપૂર્ણ રસ ઉત્પન્ન થતો નથી. આ વસ્તુસ્થિતિ ઠીક નથી અને તેથી કેળવણી ખાતું તથા શિક્ષકો તેમાં સુધારો કરવાનું ધ્યાનમાં રાખે તો વિદ્યાર્થીઓને માતૃભાષાના અભ્યાસમાં વધારે રસ પડે.

જે થોડો સમય અને અભ્યાસ ગુજરાતી ભાષાના સાહિત્ય જ્ઞાનને માટે માધ્યમિક શાળાઓના વિદ્યાર્થીઓને મળે છે, તે સમય અને અભ્યાસ વડે પણ તેઓ ગુજરાતી સાહિત્યના પ્રત્યેક પ્રકારના

પરિચયમાં આવી જાય એવા હેતુથી આ પુસ્તક તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે. ગુજરાતી ભાષાના લેખનનો પ્રારંભ થયો ત્યારથી તે આધુનિક સમય સુધીમાં જે જે મોટા ગદ્ય લેખકો તથા કવિઓ થઈ ગયા છે તેઓ સર્વની અમૂલ્ય પરંતુ વિદ્યાર્થીઓનાં કામળ મગજમાં પચી શકે તેવી પ્રસાદી યોગ્ય નમૂનાઓની પસંદગી કરીને ગોઠવેલી છે. માધ્યમિક શાળાનાં જુદાં જુદાં ધોરણોમાં મળીને આ આખા ગ્રંથનો અભ્યાસ જે પૂરો કરવામાં આવે તો વિદ્યાર્થીઓને પોતાની માતૃભાષાના પ્રાચીન-અર્વાચીન ગદ્ય-પદ્ય સંપત્તિ સાહિત્યના પ્રકારનું જ્ઞાન થઈ જાય એવી વ્યવસ્થાથી ગ્રંથની રચના કરવામાં આવી છે. લેખકોનો અનુક્રમ પણ સાહિત્યના રચનાકાળના અનુક્રમે ગોઠવ્યો છે. માધ્યમિક શાળાઓને આદિથી અંતસુધી ઉપયોગી થાય એવો જ હેતુ એ રચનામાં રાખવામાં આવ્યો હોવાથી શુદ્ધિ, જોડણી, છત્યાદિમાં પણ પૂરતી કાળજી રાખવામાં આવી છે.

આ પુસ્તક વડે એક બીજો હેતુ પણ સરી શકે તેમ છે. વિદ્યાર્થીઓ સિવાયના બીજા સાહિત્ય રસિકોને પણ આ પુસ્તકમાંનું સંગ્રહ ગુજરાતી ભાષાના રત્નરૂપ લેખકો તથા કવિઓની કૃતિઓના સમાગમમાં લાવીને તેઓને માતૃભાષા પ્રત્યે અભિરૂચિ ઉત્પન્ન કરાવનારો થઈ પડશે.

આ ગ્રંથ વિદ્યાર્થીઓને અને સાહિત્યરસિકોને હજી પણ વધારે ઉપયોગી થઈ પડે એ દૃષ્ટિથી વિદ્વાનો અને શિક્ષકો અગ્રેએ જે કંઈ સૂચનાઓ કરશે તે માટે અમે તેમનો આભાર માનીશું અને નવી આવૃત્તિમાં સુધારો કરવાને બનતું કરીશું.

૪૦૦ પૃષ્ઠના આ પુસ્તક માટે મોંઘવારી છતાં ઉંચી જાતના કાગળ વાપરવામાં આવ્યા છે અને ખાસ કરીને વિદ્યાર્થીઓને તે મોંઘું ન પડે માટે મૂલ્ય ઘણું ઓછું રાખવામાં આવ્યું છે.

પ્રકાશક.

અનુક્રમણિકા.

પદ.

જુનીગુજરાતી

પૃષ્ઠ.

સુભાષિત ...	...	૧
માધવ પ્રયાણ ...	...	૨
માધવનો તિરસ્કાર. ...	...	૩
સરસ્વતી સ્તવન... ...	...	૪
શબરનું સૈન્ય ...	...	૫
સંખ્યાકાળ ...	...	૫
જનમેજયનું કથન ...	...	૬

નરસિંહ મહેતા.

કૃષ્ણકોપ ...	...	૭
જયદેવ વિદિ ...	...	૮
દાણુલીલા ...	...	૯
પ્રભાતીયાં ...	...	૧૧

ભાલણુ.

કૃષ્ણલીલા ...	...	૧૫
માતપિતા બંધ ...	...	૧૬
રૂકિમણીનો સંદેશ ...	...	૧૭
રૂકિમણીની સ્તુતિ ...	...	૧૮
કૃષ્ણાગમન ...	...	૨૦

વિષ્ણુદાસ.

સચરાચર પરમાત્મા ...	...	૨૧
---------------------	-----	----

દામોદરાશ્રમ.

સદ્ગમ સમસ્યા ...	...	૨૩
------------------	-----	----

વેદાંતી અખો.

દશવિધ શાન્તીઅંગ ...	...	૨૪
કુટકળઅંગ ...	...	૨૬
ભાષાઅંગ ...	...	૨૮
કવિઅંગ ...	...	૨૯

કવિરાજ પ્રેમાનંદ.

સુદામાનો સંસાર ...	...	૨૯
સુદામાનો સત્કાર ...	...	૩૧
અનુપમ આશ્રમ... ...	...	૩૪
દુહિતા ચિંતા ...	...	૩૭
દ્રોપદ્યોતપતિ ...	...	૩૮
દમયંતી ...	...	૪૩
મોસાળું ...	...	૪૭
ગુર્જરીગીરા ...	...	૫૨

સાદાકવિ શામળભટ્ટ.

પેટ કરાવે વેડ ...	...	૫૩
લોભ ...	...	૫૩
કુસંગતિ ...	...	૫૪
મોત ...	...	૫૪
દાતા, કૃપણ, આશા, અર્થો. ...	...	૫૫
સુખદુઃખ, હિંમત ...	...	૫૬
ગરજ, સ્વભાવ, વિદ્યા ...	...	૫૭
અભાગી ...	...	૫૮
સત્ય પ્રતાપ ...	...	૫૯
રાવણ મંદોદરી સંવાદ ...	...	૬૪
લંકાગમન ...	...	૬૮
લંકાલીલા ...	...	૭૧
રાવણ, અંગદ અને પ્રતિહાર. ...	...	૭૨

'મત્ત' વલ્લભ.

ઈંદુમિંદુ ...	...	૭૫
---------------	-----	----

રસિક દયારામ.

સત્ય વરણ. ઇશને યાચના... ...	...	૭૮
ઝોઝ સ્વામી ...	...	૭૯

ચિત્તની ચિંતા ...	... ૮૦
શુદ્ધપ્રેમ. શ્યામરંગ ...	... ૮૧
પ્રીતની રીત. પ્રેમભક્તિ ...	... ૮૨
હનુમાન ગરૂડ સંવાદ ...	... ૮૩

ધીરો ભક્ત.

પદ ...	... ૮૬
--------	--------

ભોજો ભક્ત.

ચાખખા ...	... ૮૭
-----------	--------

બ્રહ્માનંદ.

જ્ઞાનલોચન ...	... ૮૯
---------------	--------

મનોહર સ્વામી.

પદ ...	... ૯૧
--------	--------

પ્રીતમદાસ.

દુર્જન ...	... ૯૨
------------	--------

લંપટ. મૃત્યુ ...	... ૯૩
------------------	--------

કાળિદાસ.

સુરનગર પ્રવેશ ...	... ૯૩
-------------------	--------

રાણકદેવીના દુહા ...	... ૯૬
---------------------	--------

લક્ષ્મીરામ.

પાંડવોનો વિરાટવાસ ...	... ૯૮
-----------------------	--------

લાલજી.

બાળલીલા ...	... ૧૦૧
-------------	---------

કવિ દલપતરામ

તું તારૂં સંભાળ ...	... ૧૦૩
---------------------	---------

અયોધ્ય ન કરવા વિષે ...	... ૧૦૪
------------------------	---------

પાણી પહેલી અષ્ટીએ પાળ ...	... ૧૦૫
---------------------------	---------

પરોપકાર ...	... ૧૦૬
-------------	---------

સર્વાસ્ત ...	... ૧૦૮
--------------	---------

સંપ. ...	... ૧૦૯
----------	---------

કવિ નર્મદાશંકર.

પ્રવાસ ...	... ૧૧૨
------------	---------

વનવર્ણન ...	... ૧૧૪
-------------	---------

શિયાળામાં ...	... ૧૧૫
---------------	---------

ઉનાળામાં ...	... ૧૧૬
--------------	---------

ચોમાસામાં ...	... ૧૧૭
---------------	---------

કવિ સવિતાનારાયણ.

નીતિ ...	... ૧૨૦
----------	---------

કેશવલાલ ભટ.

અભ્યર્થના ...	... ૧૨૧
---------------	---------

બે દિનના મહેમાન ...	... ૧૨૨
---------------------	---------

આનંદ ...	... ૧૨૨
----------	---------

ગણપતરામ.

યુધિષ્ઠિર અને યજ્ઞ ...	... ૧૨૩
------------------------	---------

બાલાશંકર.

મસ્તાન ...	... ૧૨૫
------------	---------

બોધ ...	... ૧૨૬
---------	---------

હું છું શંકર ...	... ૧૨૭
------------------	---------

મણિલાલ.

પ્રેમ ...	... ૧૨૮
-----------	---------

પ્રેમની ઝલક ...	... ૧૨૯
-----------------	---------

અમરઆશા ...	... ૧૩૦
------------	---------

હરિલાલ ધ્રુવ.

મધુરાકાશ ...	... ૧૩૦
--------------	---------

શાંત સ્વસ્થ કેસરી ...	... ૧૩૧
-----------------------	---------

વિકરાળ વીર કેસરી ...	... ૧૩૨
----------------------	---------

શાક્યસિંહ પ્રબોધ ...	... ૧૩૩
----------------------	---------

લીમરાવ.

ઐતિહાસિક હિંદ ...	... ૧૩૪
-------------------	---------

ગોવર્ધનરામ.

ચિત્રસંસાર ...	... ૧૩૬
----------------	---------

મુદ્ધસુંદરીનો સરસ્વતિચં-	
દ્રને પત્ર ...	૧૪૦
માકાશ ...	૧૪૦
કોલિતરામ.	
ઔદાર્ય ...	૧૪૩
નરસિંહરાવ.	
તદ્દશુષ્ણ ...	૧૪૫
રાજ્યારોહણ ...	૧૪૭
ધુવડ... ...	૧૫૦
કર્તવ્ય અને વિલાસ ...	૧૫૪
અવસાન ...	૧૫૫
કલાપી.	
ભરત ...	૧૫૬
૪૬ માતા ...	૧૬૨
પુલસી ...	૧૬૪
મહિરશંકર.	
માનસ-સર ...	૧૭૧
વસંતવિજય ...	૧૭૨
પરવા ...	૧૭૭
આશાગીત ...	૧૭૭
સાગર અને શશી ...	૧૭૮
મેમાનોને ...	૧૭૮
રમણુભાઈ.	
તંત્રકાલ મહિમા... ...	૧૭૯
પ્રભુમય જીવન... ...	૧૮૦
નંદાનાલાલ.	
આમંત્રણ ...	૧૮૧
પ્રભાત ...	૧૮૧
ગિરનારને ચરણે ...	૧૮૨
ગીતાનો ભોધ... ...	૧૮૪
યોગીજનોની યોગ ગુફા ...	૧૮૫
બળવંતરાય ઠાકોર.	
ભોધ ...	૧૮૬

પ્રાર્થના ...	૧૮૬
સર્વદશન ...	૧૮૦
ખખરદાર.	
સ્વર્ગીય જ્ઞાન ...	૧૮૧
સંખ્યાને ચરજ ...	૧૮૩
ખોટાદકર	
મૃગ અને ગાન... ...	૧૮૫
વદ્ધ મૃગ ...	૧૮૭
શૈશવ ...	૧૮૭
મણિલાલ ભટ્ટ.	
સિદ્ધાર્થનો ત્યાગ પ્રસંગ... ૧૮૯	
સતી અને દક્ષનો યત્ન ... ૨૦૧	
લલિત.	
સરસ્વતી-સ્તવન ... ૨૦૪	
બલા બગવાન... ... ૨૦૫	
સ્વજનના સ્નેહ ... ૨૦૫	
સાગર.	
સ્નેહ યોગીને ... ૨૦૬	
દારામતી ... ૨૦૭	
બેઠાલાલ (મુકલ)	
પ્રેમવર્ણન ... ૨૦૮	
મોહ ... ૨૦૯	
ચંદ્રશંકર પંડ્યા.	
જ્ઞાનને આમંત્રણ ... ૨૧૦	
પ્રેમાનંદ.	
સત્યભામા અને કૃષ્ણપ્રતિમા ૨૧૨	
ભીમ અને હનુમાન ... ૨૨૦	
નર્મદાશંકર.	
વિરાટ નગરમાં પાંડવ ... ૨૨૬	
મહત્તા ... ૨૩૦	
કવિતા ... ૨૩૨	
ઉંચું સુખ ... ૨૩૬	
નવલરામ.	
વિદ્યારમ્ય ... ૨૩૬	

નાટ્ય અને ગદ્ય.

સ્વ. મણિલાલ દ્વિવેદી.

પ્રણયમોહ ... ૨૪૬

પ્રકૃતિ ... ૨૬૪

ચેરરફીદહ.

સદ્બોધ-બુદ્ધિ અને ધન... ૨૬૬

મિત્રતા ... ૨૭૨

શંકરલાલ શાસ્ત્રી.

મિત્ર ... ૨૭૦

રા. બ. કમળાશંકર.

ઉદ્યોગ ... ૨૭૪

સ્વાભિમાન ... ૨૭૭

સ્વ. દોલતરામ.

સેવા સંસ્મરણ... ૨૭૯

ધૈર્ય ... ૨૮૪

સંસારવન ... ૨૮૫

રા. બ. નંદશંકર.

દીપ્તિ નિઝહ ... ૨૮૭

સાઈ નામ ... ૨૯૦

સ્વ. મનઃસુખરામ ત્રિપાઠી.

ઉદય અને અસ્ત ... ૨૯૨

આણુક્યનો વૃત્તાંત ... ૨૯૫

સ્વ. ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી.

દેશ સેવાનો માગ ... ૨૯૮

શુદ્ધ વિદ્યાદાન ... ૩૦૩

સુંદરગિરીનાં શૃંગો ... ૩૦૪

સરસ્વતીચંદ્રની પ્રાણુયાત્રા. ૩૧૦

ગૃહત્યાગની ગોષ્ઠિ ... ૩૧૫

સંસ્કારની સ્મૃતિ ... ૩૨૨

રા. બ. રણછોડભાઈ.

ધૈર્ય ... ૩૨૪

નરસિંહરાવ.

બાપાનો ઉત્કર્ષ ... ૩૨૬

સદાચાર ... ૩૨૯

રા. બ. રમણભાઈ.

રાધ અને જલકા ... ૩૩૧

પ્રો. આનંદશંકર ધ્રુવ.

પુરુષાર્થ ... ૩૩૬

મણિરાંકર (કાન્ત)

સિદ્ધાર્થ અને રાહુલ ... ૩૪૮

કેશવલાલ ધ્રુવ.

ભગિની મેળાપ... ૩૫૩

રાજ્યાભિષેક ... ૩૫૭

છગનલાલ પંડ્યા.

શુકનાસનો ઉપદેશ ... ૩૬૦

ગણુપતરામ કાવ.

રાજસેવા ... ૩૬૭

કવિ નાનાલાલ.

ઉપોદ્ધાત (ઉપાનો) ... ૩૭૩

કુમારિકાઓનો બગીચો ... ૩૭૪

પ્રો. ઠાકોર.

અવાંચીન કાવતા ... ૩૭૮

ગાંડી ગુજરાત... ૩૮૦

અન્ન એવું મન ... ૩૮૨

પ્રભુનું કરજ ... ૩૮૫

પઢીયાર.

આપણું કર્તવ્ય... ૩૮૭

ચંદ્રશંકર પડ્યા.

ગોવર્ધનરામની વાચન પદ્ધતિ ૩૮૮

જ્ઞાન અને અન્યોન્યાશ્રમ... ૩૮૯

શું આપણે યથાર્થ વિદ્યાર્થી

છીએ ? ... ૩૯૦

કનૈયાલાલ મુનશી.

વરધોડો. ... ૩૯૧

મણિલાલ દોશી.

આત્માની ગુલામગીરી ... ૩૯૪

સાહિત્યાદર્શ.

જુની ગુજરાતી.

૧

સુભાષિત.

ધવલુ વિસૂરહ સામિ અહો ગરુઆ મિરુ પિકખેવિ,
હઉં કિં ન જુક્તઉ દુહું દિસિંહિં ખણ્ડઇં દોણિણ કરેવિ.
બલ્લા હુઆ જુ મારિઆ ખહિણિ મારા કન્તુ,
લજજેજજં તુ વઅંસિ અહુ જઈ ભગ્ગા ધરુ એન્તુ.
છં વિઉ કાસુ ન વલ્લહઉ ધણુ પુણુ કાસુ ન ધંદુ,
દોણિણવિ અવસર નિવડિ અહિં તિણુ સમ ગણ્ઘ વિસિદ્ધુ,
મહુ કન્તહ બે દોસડા હેલિલ મ ભંખહિ આણુ,
દેન્તહો હઉં પર ઉન્વરિઅ જુજ્જન્ત હો કરવાણુ.

અગિયારમું—બારમું થતક.

૨

મુંજુ બણ્ઘ મુણ્ણાલવઈ જુન્વણુ ગયઉ મ જૂરિ,
જઈ સક્કર સય ખણ્ડ થિય તોઇ સુ મિટ્ટી ચૂરિ.
બા મતિ પચ્છઈ સંપજઈ સા મતિ પહિલી હોઇ,
મુંજુ બણ્ઘ મુણ્ણાલવઈ વિધન ન વેઠઇ કોઇ.
સાયરુ ખાઈ લડ્ડુંગઠ ગઠ વઈ રાવણુ રાઉ,
ભગ્ગ કરવઈ સવિ ભંજિ ગય મુંજ મ કરઉ વિસાઉ.

૩

તઈ ગદુઆ ગિરનાર કાહુ મણિ મચ્છર ધરિઉ,
મારિતાં ખેંગાર એકકુ વિ સિહરૂ ન ઠાલિઉ.
જેસલ મોડિ મ વાહ વલિ વલિ વિસૂઉ ભાવિ ચઈ,
નઇ જિમ નવા પ્રવાહ નવધણુ વિણુ આવઈ નહિ.

૧

વાટી તઉ વઢવાણુ વીસારતાં ન વિસરઇ,
સોનાસમા પરાણુ લોગાવહ તઇ લોગવઇ.
તેરમું ચતક.

૪

અભિનવ પરિ શિષ્યગારી નારી રમઇ વિસેસિ,
ચન્દન ભરઇઃ કચોલી, ચોલી મણ્ડન રેસિ.
કામુક જન મન જીવન તીં વન નગર સુરંગ
રાણુ કરઇ અભંગિહિં રંગિહિં રાઉ અનંગ.
કુસુમતણું કરિ ધણુહ રે ગુણુ હ ભમરલામાલ,
લખ લાઘવિ નવિ ચુકએ મૂકએ સર સુકુમાલ.
ઇમ દેખી રિદ્ધી કામની કામની કિંનરકણિક,
નેહગહેલી માનની માનની મૂકઇ ગણિક.
કેસૂ કલી અતિ વાંકુડી આંકુડી મયણુચી જાણિ,
વિરહિણીનાં ઇણું કાલિ જ કાલિજ કાઠઇ તાણિ.
સકલ કલા તું નિશાકર શા કરં સધરિ સંતાપ,
અખલા-મ મારી કલંકી શંકી જ્યા હવં પાપ.
ખહિન્ રહિ નહીં મનમથ મન મથતુ દીહ રાતિ,
અર્જી અનોપમ શોષએ પોષએ વધરણિ રાતિ.
ચૈત્રમું ચતક.

૫

માધવ પ્રયાણુ.

આલિઉ માધવ ઢીલી ભણી ભેટી અપૂરવ લીધી ધણી;
વિષમ ઘાટ ઉલ્લાંઘ્યા દેસ, નયર-યોજિની કીધ પ્રવેસ.
પહિલું જઇ મિલીઉ દોવાણુ, સાથી વાત સૂણી સુરતાણિ;
અલાવદીન વડું સુરતાણુ, ધણિ દેસિ વરતાવી આણુ.
ધરી ભેટી ઘોડાની લાસ, મીર જાંબરે કરો અરદાસ;
'વડું મુકદ્દમ માધવ નામ, પાતસાહનિ કરિ સલામ.'
જાણ્યું પરદેસી પરધાન, અસપતિ રાઇ દીધું માન;
પૂછઇ વાત પાતસાહ હસી, ગૂજરાતિ તે કહીઇ કિસી?

કિસ્થૂં ખમ્ભાયત, અણહલપુર ? કિસ્થૂં હીવગઢ માંગલહુર ?
 ગાલાવાડિ, સૂરઠછિ કિસી ? એહ રાઉત મુણીધ સાહ.
 ઇસ્થૂં સાંભલી સરુધ સાદિં માધવ ખમ્ભ કરધ ફરોઆદિ;
 ‘ ખિત્રી તણુ ધર્મ લોપોઉ, રાઉ કરણદે ગહિલું થયુ.
 એહલું અંગ તણુ અનુરાગ, નિતુ નિતુ ભરુધ કરધ વછનાગ;
 પિણુ પડોઆર પટુ કર વહઇ, નકો અંગ રખજમલુ રહઇ.
 મરણુ તણિ મયિ ભોજનવાર, વાસી ચાટુ ઉધરઇ સૂઆર;
 પહિલું રાઇ હૂં અવગણિઉ, માહરુ ખન્ધવ કેસવહણિઉ.
 તસ ધરણી ધરિ રાખી રાઇ; એવડુ રોસ ન સહિણુ જાઇ;
 ગૂજરાતી સ્થૂં માંડિસિ કલહું માહારઇ સાથિ કટક મોકલુ.
 દુંડી હોંદ્ર ધાલૂં રાનિ, એક માડું એક ગાલૂં ખાન;
 ખૂનખાર તું સાચૂં જાણિ, ગૂજરાતિ લેઇ આપૂં પ્રાણિ.
 તતખિણુ તૂઠઉ અસપતિ રાઉ, તસ આપ્યું પંચાંગપસાઉ
 હોઆ ઊતારા પાણીધાન, તિડયા પાતશાહઇ પરધાન.

૬

માધવનો તિરસ્કાર.

તિણિ અવસરિ ગૂજરધર રાઇ સારંગદે નામી બોલાઇ,
 તિણિ અવગણિઉ માધવ ખમ્ભ તાંહિ લગઇ વિગ્રહ આરમ્ભ.
 રીસાવોઉ મૂલજુ પ્રધાન કરી પ્રતિષ્ઠા નિમ્નૂ ધાન,
 ‘ ગૂજરાતીનું ખાન કરું જુ તુરકાણું આણું અરહું.
 માધવ મહિતઇ કરિઉ અધર્મ, નવિ છૂટીઇ આગિલાં કર્મ;
 જિહાં પછુછ સાલિગ્રામ, જિહાં જખીઈ હરિતું નામ.
 જિણિ દોસિ કીજઇ જાગ, જિહાં વિપ્ર નઇ હીજઇ ત્યાગ;
 જિહાં તુલસી પીપલ પૂજઇ, વેદ પુરાણ ધર્મ બુઝીઇ.
 જિણિ દોસ સહુ તીરથ જાઇ, સ્મૃતિ પુરાણ માનીઇ ગાઇ;
 નવખણે અપ કીરતિ કહી, —માધવિ મ્લેચ્છ આણિયા તહિં.

પંદરમું ચતક.

સરસ્વતી સ્તવન.

ચુપૈ.

સરસાત વરસતિ વાંણિસાર, કહિ કવિઅણુ મજ તસ આધાર;
સરસતિ વિણુ એ યોલ્યા યોલ, તે પ્રમાણિ નવિ ચડધ નિટોલ.
નવધ ખંડ જોયો નિર્મલાં, વિમલકીર્તિ ગુણ ગંગાજલાં;
નીનગ લહિર વીર વિખ્યાત, ગાયશિ વિમલ મંત્રી અવદાત.

દ્રુપદ.

પ્રદ્માની બેટી સરસતિ, ગૌરવણી ચાલધ ગજગતિ;
કમલ કમંડલ વીણા સાથિ પુરતક પરકિઉ દક્ષણ હાથિ.
ઉરિ મોટઉ મુક્તાફલ હાર, પાએ નેઉર રણુઝણુકાર;
કાને કુંડલ વેણિ ઉંડ, લીલાં મોહિઉં ચેણુઈ પ્રદ્મંડ.
રતનજડી રૂડી રાષડી, લોચન યશાં કમલ પાંધડી;
નિર્મલ નાશા તિલનૂં ફૂલ,દંત તણુઉ કુણુ કરશિ મૂલ;
રાતા અધરતે વિદ્રુમરોલ, જાણે શહ અમીનું ઘોલ;
ચંદલડી જિતલઉં મયંક, કટિ ઝીણુઉ લાખીણુઉ લંક.
ઉન્નત પીન પયોધર કુંભ, સદલી સાયલ કદલી થંભ;
ફાલી ચોલી સવિ શણુગાર, જાણે વીજ તણુઉ ઝખકાર.
વાહનિહંસ વિધ વિખ્યાત, સરસતિ ત્રિલોવનની માત;
વિણુ સરસતિ નવિ કહાઈ જાણુ, વિણુ સરસતિ નવિ વેદપુરાણુ.
વિનય વિવેક વડા આચાર, લક્ષણ લગ્ન લોક વિવહાર;
માઈ અંક ન એકૂ કલા, સરસતિ વિણુ થાઈ આકલા.
આગઈ સિદ્ધ અનંતાથયા, સરસતિ વિણુ નવિ સિદ્ધિઈ ગયા;
સરસતિ વિણુ નવિ લાધાં જ્ઞાન, વિણુ સરસતિ નવિકહિનિ માન.
સરસતિ મુગતિ તણુઉં છે બીજ, કુડું હુઈ તુ આપું ખીજ;
છ દરશણુ પાષંડ છિનવઈ, તે સઘલાં સરસતિનિ કવઈ.
ચેહને વયણે સરસતિ વાસ, તે પાઈ ગિરુઆના ગ્રાસ;
જેહનિ સરસતિ સ્વપનિનમિલી, તે મૂરખ થયા જાઈ ટલી.

સરસતિ માંનઈ મોટા રાય, સરસતિ વિણુ નાણું ન કિંજીઈ;
 જુ માહાલિષિમીં હુઈ પરી; તુહિ સરસતિ જોઈ શરિ-ધરી.
 ભરહ લેહ પિંગલની વાંણિ, તર્ક છંદ જ્યોતિષ વષાંણિ.
 ધર્મ કર્મ બોલા સંસારી, તે સવિ સરસતિની આધારિ.
 તૂં ભારતિ તૂંહજિ ભગવતી, તૂં પદમા, તૂં પદમાવતી;
 તૂં યોગિણિ, તૂં જવાલામુખી, તાહારિઈ તેજિઈ ત્રિલોવન સુખી.

હુહા.

સાયર જવ લવથી અધિક, તે તાહરુ ભંડાર;
 તુકી કવીઅણુ કોડિનિ, કિણુઈ ન લલકર પાર.
 સવિ કવિ નવ નવ વયણુસસ, તિઈ આપ્યા આભણું;
 કવિજન બેઠા કેલવઈ, તેહજિ તેતા વણું.
 તાહરિ પરિ તૂંહજિ લહં, તુઝ ચલણે મઝ વાસ;
 મુનિ લાવણ્ય સમઈ ભણુઈ, પૂરે મનચી આસ.
 સોળયું શતક.

શખરનું સૈન્ય.

તિહાં સૈન્ય દીઠું શખરનું મિ, મહાભયંકર ઘોર;
 બણીઈ જમદ્રત ટોલિ મ્યલા કરતા સોર;
 બણી હેહયિ બાહુ સહસ્રિ આલોડયું અતિ કૂરિ;
 ઊલટયું હુહુ દિશ થકી નર્મદા કેરું પૂર;
 બણીઈ ટોલિમ્યલી બહુ કાલ આવી રાતિ;
 પરગટું પાતાલિથી શૂં દાનવકુલ કરી ધાતિ;
 બણી અંજનશિલાના બહુ સ્તંભ ટોલિ બઈ;
 ખરદ્રખરનું સૈન્ય શૂં પરગટું બૂંઈ જણાઈ;
 બણીઈ શું ગાજિ ઘન ઇમ વન દીસિ અંધકાર;
 પિશાચ પોઠા અતિઘણા તે કરતા મારિમારિ.
 સતરમું શતક.

સંધ્યાકાળ.

રક્ત થયું રવિ કેરું બિંબ, બણી સૂં અતિ પાકું ભંબ.
 આથમતાં રવિ કેરાં કિરણ, વૃક્ષ ચઢયાં મેહેલી નિ ધરણ.

ઊરધ મુખિ તાપસ તપિ હેજ, જાણી તેણિ પીધું તેજ.
 રાતા તરુ દીસિ છિ તથા, રક્તાંબર ઊગવિયાં યથા.
 સંધ્યા અરુણ આથમતિ સૂર, જાણી ઊડાડ્યું સિંદૂર.
 ઠામિ ઠામિ હુહિ છિ ગાય; સુંદર શબ્દ શેડિના થાય.
 અગ્નિહોત્રના હુંધ હોમ; સ્યામ રક્ત શૂ દીસિ વ્યોમ.
 રવિ વિરહિ કરી પદ્મિની, પ્રોષિતપતિકા જમ પદ્મિની,
 કમલમુકુલ કમંડલુ ધરી, મૃણાલતંતુ ઉપવીત કરી,
 ઉજ્જવલ હંસ વસ્ત્ર પરિધાન, મધુકર જપમાલાનિ સ્થાનિ,
 પુનરપિ પામેવા નિ પતિ જાણી વૃત કરિઈ છિ સતી.
 પશ્ચિમ સાગર થયું રવિપાત, છાંટા ઉડયા જે પડધાત,
 પ્રથક થઈ જલ કેરી કણી, જાણી સવિ ભાસિ ચાંદ્રણી;
 સિદ્ધ કન્યાઈ સંધ્યાકાલિ કીધી કુસુમાંજલી વિશાલ,
 ઊડી પુષ્પ ગગનિ જે ગયાં જાણી તે સવિ તારા થયાં.
 રાતડી ગગન તણી જેટલી, જાણી વિપ્ર દીધી અંજલી,
 જિહ્વાં જલિ ધોવાણું આકાશિ રાતુ રંગ થયું તે નાશ.
 સંધ્યા ક્ષય પામી દીકરી, થઈ વિરાગિણી વિભાવરી;
 જે અતિશિ વાધ્યું અંધકાર, ઊઠ્યું મરગ ચરમ આકાર.
 વરજી વાડવ કેરાં મન અંધારિ વ્યાપ્યું તે વન.
 એટલિ ઊગ્યું ઇંદુ પ્રકાશ, પ્રાચી દિશિ હૂં ઉલ્લાસ;
 ઊગતાં નિ અરુણતા ગઈ, ઇંદુ રહ્યું અતિ ઉજ્જવલ થઈ.
 સતરયું ચતક.

૧૦

જનમેજયનું કથન.

રાજ જનમેજિ કિહિછિ, જેમુન્યને તું માહા મોહોટો મુન્ય;
 વિદ્યાર્થી તું વ્યાસ તણેરે, જીવિતવ્ય તારું ધન્ય.
 પુરાણ અવર તાં મિં સાંભલિઆં, વાંણી વેદ વ્યાસ;
 ઉત્તમ કથા તાં છિ ભારથની, આનંદિ અતિ હાસ.
 કુંભ દેશથી ઘોડો આણ્યો, કયમ કરી પ્રાક્રમ;
 કિણિ બાંધ્યો કયમ મુકાવ્યો, અંને કહોને ધમીધર્મ.
 અરાડયું ચતક.

નરસિંહમહેતો.

કૃષ્ણકોપ.

કાને કાને લહું, બેળા યદ્ય છે સહ, યુદ્ધ કરવા મળી સર્વ આજે;
શત્રુ હલકા થકી ડરવું મનમાં નકી વેણુ વિચારો વાઘ ગોપરાજે. ૧
જ્યમ મયૂર મેહથી, દિગ્ગદિ ઉન્મેહથી, મૌવર મણિધર મૃગમગિ નાદે.
ત્યમ વેણુ સ્વરે સહુમલણુ ત્વરિત બહુ, ધાય અન્યો અન્યે વાદવાદે ર
મિષોન્મિષમાં સરવે સભા મળી, કો' તમે કો'નજીશું રમોએ;
વયીને દાખતા, કૃષ્ણજી બાખતા, ગોપી સન્મુખ યદ્ય કો' તો નમીએ. ૩
એકી કાળે તહી બળે બોધ્યા સહી, જાવજી જાવજી એ શું બાખ્યું;
દાસ નરસંઘ કહે દુધમદ્દલ કયમ રહે, કરભ આરેફાટને બળ દાખ્યું. ૪

ગોપ બેળા યદ્ય કૃષ્ણ સન્મુખ જઇ, બોલીયા નારીને કોણુ લેખે;
સૈન્ય સુરબી ધણું યુધ મુગલીતણું, ગજપતિ ડરપિયો એવે વેખે ? ૧
બળદેવ બોલિયા તોલ મન તોલિયા, બાધ ! કયે યુદ્ધ નહિં રડું એમાં;
ઝીતીએ જશ નહિ હાર્યે અપજશ સહી, બાંડીયા સર્પને બચવું શેમાં ? ૨
મમતેગ મારવી મહિલા હરાવવી, તે કીડિયાં ઉપરે કટક જેવું;
કૃષ્ણ કે' કયમ કરંધ ડાલે કે'શે ડરંધ, નારીને નમવું તે નીચ
કેવું ? ૩

તિને કૃષ્ણ વિચરતા બળદેવ વારતા, કૃષ્ણને પૂછતો નરસંઘ આબો;
કૃષ્ણ ગોવાળિયો ડરિ કંસથી આવિયો છે, અહિં તેહ જે ચોર
કાબો ? ૪

વેણુ હલકાં કલાં તેહ ગોપે લલાં. પકડિયો નરસંઘ ચારે પાસે;
માર મારો ધનેચોર કે'છે કિને, શખ્દ એવા સુચો નરસંઘ ત્રાસે. ૧
કૃષ્ણે મૂકાવિયો કયમ અધ્યા આવિયો ? કાનને ચોર તું કેમ બાખે ?
નરસંઘઓ વદે બહુ બર્બા છો મદે, ધિર વિષ્ટિકાર પર બળ દાખે. ૨
શરથી સતાવછો અબળપર ધાવ છો, શરપણાપર જઇએ વારી,
જીણે પુરુષ કર્યા માર બૂપર બર્બા, તમથકો તો બલી હોય નારી ! ૩
હતઃ માર્યા તણું માન મળશે ધણું, શત્રુ હવંધ નીશે શરણુ યાશે;
કે, નરસંઘ નકી દાસ માર્યાથકી, બરદિયા ! તાહરં બરદ જાશે. ૪

જયદેવ વિષ્ટિ.

સુર્ણી સિંહનાદ સામે દોંધો સાદ, ગર્જના ભારી ગોપ કરી;
સુરત સંગ્રામમાં કામના ધામમાં, નિહાળિયે ઝોંતધ મદં મેરી. ૧
ગોઠડી બીચ ધરી, ગોપ બેગા કરી, વિષ્ટિ કરનાર મોકલિયે કાધ;
કાધ કે' કામથું કે'ણતું નામથું, જાધ બડીએ હોનાર હોધ. ૨
બળનોવીર જે બરકિયો ધીરતે, સલાહકારની કરવી સોધ;
ઝીત જે કામનો નિપુણતા ધામનો, સંગોંનિ સ્યામનો છેરે કાધ ? ૩
સર્વે નીચું લહું હા ન કાધએ કહું, આવિયો જયદેવ સમય જોધ;
નરસંધએ બણે ઉભિયો મુદિતપણે, કૃષ્ણ બજતાં જીણે નાર ખોધ ! ૪

જયદેવ આલિયો મનમાંહિ માલિયો, આલિયો જ્યાં ઉભી શૂર નારી;
રાધિને પૂછતો મરડતો મૂછતો, યુમ ક્યાં ગોપી બ્રખ્મુની દુલારી ? ૧
જેહ ક્ષમા ચહે તેહ ગુપત રહે, નિરખ એ નાર બૂધણુ બિરાજે;
રાધિ ખોલી લખી કુણુ એ છે સખી, પુરુષ અહીં આલિયો કુણુ
કાજે ? ૨

અટકે શરયાપથી ધનંજય માપથી, અટકેનિ ગોપિકા વાણી સુણી;
પકડી કમળ કરે આણી આજે ધરે, કયમ આલિયો પૂછિયું શીજી
ધુણી ? ૩

વન્હિપર ધૂત ધરી વૈરશરથી કરી, મૂળ રિયતિ ગોતિયે ક્યાંથી
મગશે;

રોમાંચ જયદેવ યધ ખોલે કંધનું કંધ, નિરખિયે નરસંધ કેવું
હળશે. ૪

તમે લઢો શા ઝણે વઢિને કારણે, આલિયો આપનું હિત કરવા;
બલિષ્ઠ થું બાકરી બહુ પડે આકરી, જાવ મુગરાજને મુખ મરવા. ૧
શૂર શિરોમણિ ખ્યાત જેની ધણી, ત્રાસ પામે અરિ જેથી લઢવે;
આ લખી કાનજી માગેએ માનજી, અસુર વિજારે ડરે તેહ બડવે ? ૨
પૂતના પાપિણી સ્યામથું સાપિણી, ઉલટ તેને ડશી જીવ લીધો,
તાટકા આસુરી મુનિ માર્યા ધૂરી, શરી ચૂરી શરે કાળ કીધો. ૩
બળ જિતું અમાપ એવી નહીં આપ, હારી જીવતી તમિ શુંરે
કરશે,

શરી યધ હારી તે બની નહિ આ રીતે નાર નરસંધ યકી નીર
બરશે ! ૪

(સુરત સંગ્રામ.)

દાણુ લીલા. (સંક્ષિપ્ત)

જગો જગોરે શામળા જગાવે જશોદા માત,
 જગોને સહુજન જગીયા જગોને હુઝા પ્રભાત.
 જશોદાએ જદુપતિ જગાવીયા, ઝાલી સુવર્ણ ઝારી હાથ;
 વદન પખાળો મારા માવજીરે, આરોગો શ્રીજદુનાથ.
 જશોદાએ જદુપતિ જગાવીયા, આરોગાવ્યા જગદાધાર;
 ઘેન છોડી વહાલો સંઘર્યા, મોહન મદનગોપાળ.
 મોરે તે શ્રીરંગ શામળા, જીરે કૂડે તે સધળી ગાય;
 બળદેવ કોટે બાંધી, પ્રભુ વૃંદાવન જાય.
 ઇંદ્રાદિક જગ મોહી રજું, મોહન મધુરો ચરાવે ગાય;
 જીરે બળવે રૂડી મોરલી, દુઃખ દળદર ભંજન થાય.
 ગાયો ચારે છે ચોફેર ફરી, જીરે ગોવર્ધનને માળ;
 બળભદ્રે ધાસો પાડીયો, શીકું બાંધ્યું ડાળ.
 કો કહે છે કૌવચ લહી, વહાલા અંબરિષને કહે આલ;
 અન્યોઅન્ય માને નહીં, હરિ દેવા લાગે ગાળ;
 જ્યમ જ્યમ કૌવચ ખાળુએ, જીરે ત્યમ ત્યમ રૂએ બાળ;
 બળભદ્ર સામુ જોધને, હરિ હસિયા મદનગોપાળ;
 મરકટ કોટે સાંકળાં, જીરે પુમતડાં લળકે કાન;
 શૃંગાર સર્વ સમ્ભવીયા, તેણે વિચિત્ર શોભે વાન.
 છોડી છોડી નાંખે માંકડાં બાંધે બાંધે નંદકિશોર;
 મરકટ માને નહીં માવનું, ત્યારે કરે ઝાઝું જોર.
 ઉખાણો સાચો થયો, જીરે મરકટ કોટે હાર;
 છોડી છોડી નાંખે માંકડાં, બાંધે બાંધે નંદકુમાર.
 ગોવાળીયા મંડળી મળી, ઉભી ગોવર્ધનને માય;
 કૃષ્ણ આરોગે રૂડો કરમદો, આહીરડાની સાથ.
 ચાખે ને ચખવી જીએ, વહાલો પીએ પીવડાવે ખીર,
 જમી જમાડી પોતે જમે, હરિ હળધર કેરો વીર.
 બમણું તે લે વહાલો વહેંચતાં, તત્ક્ષણ આરોગી જાય;
 જેનું દેખે વહાલો વાધનું, તેનું પડાવી ખાય.
 ગાયો હાંડી ગોવર્ધન બણી, જીરે ક્ષણ એક ભાગી વાર,

વારો આબો પ્રભુ તમતણે, તમે વાળાને દીનદયાળ.
 કર ગેડી લઇ ઉભા થયા, ધાડે સ્વરે બોલાવી ગાય;
 હોંડે વૃંદાવન શોધતા, ચૌદ ભુવનનો રાય.
 સિંચાણી, બગલો ને સારસી, પારેવી, ચાતોર, મોર;
 પીળી, ઘોળી ને કાળી, બોલાવે નંદ કિશોર.
 ગોવર્ધન ચડી વહાસે ચિંતવ્યું, દૂર દીડી અનોપમ નાર;
 તેજ ત્રિભુવન મોહી રહ્યાં, જરે નિરખે નંદકુમાર.
 દોડી વહાસો પહોંચી વળ્યા, પૂછ્યું કેની તમે છો નાર;
 હોંડી છો સૌ મલપતી, નયનો ધ્રુવટમાં નેણુ ઝલકાર.
 છોરે રંભા કે રે મોહની, કે છોરે આનંદ કે ચંદ;
 રે ! કેરે પાતાળમાં પદ્મની, એવો વિચાર કરે ગોવિંદ.
 નહિરે રંભા નહિ રંનાદેલી, જરે નહીં આનંદ કે ચંદ;
 બ્રહ્માનની કુંવરી છું, રાધે બાલમુકુંદ.
 ગોકુળ મથુરા જાઉં આવુંને, શુંરે થયા અજાણ;
 હુરે ગોકુલની ગોવાલણી, પ્રભુનાં આપું મહીનાં દાણ.
 સુખ ભર્યું એનું મોતીએ, જરે અમર વાસિક વેળ;
 સુંદર સોહિએ રાખડી, નયને કાજલ રેખ.
 ચૂડિ સુદ્રિકાને બેરખી, મુખે ચાવંતી તંબોલ;
 વૃંદાવનમાં સંચર્યા, જરે સજીને શણગાર સોળ.
 મોર મુકુટ વહાસે શીર ધર્યા. મકરાકૃત કુંડળ કર્યા;
 પીતાંબર વહાસે પહેરીયું, જાણે ઉપમા મેઘજ વર્ણ.
 કેસરનાં તિલક ધર્યા, પહેર્યો ગલે ગુંજનો હાર,
 પાલવ સાંઘ્યા પીતાંબરે, દાણુ આપ્યને જાની નાર.
 સુખ આડો પાલવ ગ્રહી, તાડ્યાં બવાંનાં બાણ;
 નયન કટાક્ષે નિહાળીને બોલી, પ્રભુ શાના માગો છો દાણ.
 કનક કળશ તારે શીર ધર્યો, નિરખે તે નંદકુમાર;
 આંખો નચાવે શાનીયો, શીખ ન વાળુ લગાર.
 કાણે તે દાણી બેસાડીયો, જરે કાણે દીધી છે છાપ;
 આણે મારગ જાઉં એકલો, હું તો કોને ન દેઉં જવાબ.
 નવ રે દીહું નવ રે સાંબળ્યું, જરે અમને શાને વિપરીત;
 દાણુ માગો કેવા દૂધનાં, કોને કીયા તે દેશની રીત.
 આધેવાયાં નથી અમ સાથે, કે નથી, બળદ કે પોઠ;
 એક બે ટકાનું ગોરસડું, તેમાં શાની તે માગો ગોઠ.

ગંગા ને જમુના વચ્ચે, જીરે ચોકી બેસે આદ;
 માણસ જોઈને માગીએરે, જોવો માલ તેવી રે જગાત.
 વિત કેટલું છે દાણનું, જીરે જોતાં નથી એમાં માલ,
 દાણનું લેખું નથી રાધે, સહસ્રકોટી કે મોઘો માલ.
 બોલ્યાં રાધારાણી હૈરે રીસ આણી, ઘેલા ગોવાળા ઘેર;
 છખીલે મોહિની નાંખી ત્યારે, રાધે થઇ પેર પેર:
 હાર આપું હૈયા તણો, જીરે ધરાણેમૂકું ઝાલ;
 મથુરામાંથી આવીને, છોડાવી લઇશું: કાલ.
 તે વિદ્યા તો શિખ્યા નથી, નથી બણ્યા કોની પાસ;
 હાથમાંથી હરાવીને પછે, ક્યાં માંડીએ અબ્યાસ.
 કૃષ્ણજી પ્રત્યે બોલ્યાં રાધિકા, જીરે ખોટી યાઉં છું હાલ;
 મન માનવોને માવજી, વાંચોને વીણા રસાલ.
 કૃષ્ણજીએ વેણુ વાદને, જીરે રાધે કીધાં રળીઆત;
 હસી હસી પૂછે હે સખી, સંભળાવો નવલી વાત.
 દાણલીલા ગાઇશું જીરે, હોસે વૈકુંઠવાસ;
 ગાય શીખે ને સાંભળે, નરસંઘએ હરિની પાસ.

પુ. ૬૧.

પ્રભાતીયાં.

૧

સમરને શ્રીહરિ, મેલ્ય મમતા પરી, જોને વિચારીને મૂળ તારૂં;
 તું અલ્યા કોણને, કોને વળગી રહ્યો, વગર સમજ્યે કહે મહાઈ'
 મહાઈ'. સમર.
 દેહ તારી નથી, જો તું જીગતે કરી, રાખતાં નવ રહે નિશ્ચે જાયે;
 દેહ સંબંધ તજે, નવનવાં બહુ થશે, પુત્ર કલત્ર પરિવાર વહાએ. સમર.
 ધનતણું ધ્યાનતું, અહોનિશ આદરે, એજ તારે અંતરાય મોટી;
 પાસે છે પિયુ અલ્યા, તેને નવ પરખિયો, હાથથી બાજી ગઇ થયોરે
 ખોટી. સમર.
 બર નિદ્રા બર્યો, રાંધી ઘેર્યો ઘણો, સંતના શબ્દ સંણિ કાં ન જાયે;
 ન જગતાં નરસૈયા લાજ છે અતિઘણી, જન્મો જન્મ તારી ખાંત
 બાંગે. સમર.

ધ્યાનધર હરિતણું, અલ્પમતિ આળસુ, જ્યેષ્ઠી જન્મનાં દુઃખભયે;
 અવર ધંધો કરે, અરથ કાંઈ નવ સરે, માયા દેખીને મૃત્યુ વહાયે. ધ્યાન
 સકલ કલ્યાણુ શ્રીકૃષ્ણના ચરણમાં, શરણુ આવે સુખ પારહોયે;
 અવર વેપાર તું મેલ મિથ્યા કરી, કૃષ્ણનું નામ તું રાખ મ્હોયે. ધ્યાન
 પટકમાયા પરી, અટક ચરણે હરી, વટકયમાં વાત સુણતાંજ સાચી;
 આશનું બવન આકાશ સૂધી રચું, મૂઢ એ મૂળની ભાત કાચી. ધ્યાન
 અંગ જોળન ગયું, પલિત પીંજર થયું, તોય નથી દહેતો શ્રીકૃષ્ણ કહેલું;
 એતરે એત દિન, ચાર છે લાભના, લીંમુ દહેકાવતાં રાજ્ય લેલું. ધ્યાન
 સરસ શુણુ હરિતણા, જે જને અનુસર્યા, તેતણા સુજશતો જગત જોલે;
 નરસૈંયા રંકને પ્રીત પ્રભુયું ધણી, અવર વેપાર નહિ ભગ્ન તોલે. ધ્યાન.

ધન્યરે ધન્ય મહાપુરુષ જશોદાતણું, પુત્રભાવે પરિશ્રદ્ધ રાજો:
 નંદનો નંદ આનંદ યદ્ધ અવતર્યો, શેષ બળિભદ્ર સંગે બિરાજો. ધન્યરે.
 અમર આહાર, અધોગ ગોપાંગના, વૃક્ષવેલી સર્વ ઋષિરાણી;
 ભક્તિ તે રાધિકા, મુક્તિ જશોમતી, વ્રજ વૈકુંઠ તે વેદ વાણી. ધન્યરે.
 નિયમ વસુદેવજી, ગાયગોપી ઋચ્યા, દેવકી શ્રદ્ધા વિવાદ કહાવે;
 શ્રદ્ધા કર લાકડી, વેણુ મહાદેવજી, પંચવદન કરી ગાન ગાવે. ધન્યરે.
 ઈદ્ર અર્જુન અહંકાર દુર્યોધન, દેવતા સર્વે અવતાર લીધા;
 ધર્મ તે રાય યુધિષ્ઠિર જાણુજે, દાસનો દાસ નરસૈંને કીધા. ધન્યરે.

જ્યાં લગી આતમા તત્વ ચિંત્યો નહીં, ત્યાં લગી સાધના સર્વ જૂઠી;
 માનુષ દેહ તારો, એમ એજે મયો, માવઠાની જેમ વૃષ્ટિ વૂઠી. જ્યાં.
 શું થયું સ્નાન સેવા ને પૂજા યકી, શું થયું ધેર રહી દાન દીધે;
 શું થયું ધરી જટા ભસ્મ લેપન કરે, શું થયું વાળનું લોચન કીધે. જ્યાં.
 શું થયું તપને તીર્થ કીધા યકી, શું થયું માળ મહી નામ લીધે;
 શું થયું તિલકને તુલસી ધાર્યા યકી, શું થયું ગંગજળ પાન કીધે. જ્યાં.
 શું થયું વેદ બ્યાકરણ વાણી વહે, શું થયું રાગને રંગ જાણે;
 શું થયું ખટદર્શન સેવાયકી, શું થયું વરણના ભેદ આણે. જ્યાં.

એ છે પરપંચ સહુ, પેટ ભરવા તણા, આત્મારામ પરિ બ્રહ્મ ન જ્ઞેયો;
બણે નરસૈયો કે, તત્ત્વ દર્શન વિના, રત્ન ચિંતામણિ જન્મ જોયો. જ્યાં-

(૫)

શરીર શોધ્યાવિના સાર નહિ સાંપડે, પાંડિતા પાર નહીં પામે પોયે;
તાંદુલા મેલીને તુપને વળગી રહો, બૂખ નહિ બાગે એમ ઠાલે થોયે. શ.
રસના સ્વાદમાં સર્વ ઇંધાઇ રહ્યા, વિનતિ ગુરુ જ્ઞાન વિનારે ગુંથે;
વાણીવિલાસમાં વિવિધ વાણી વહે, પરહરી પ્રેમને વળગે ગુંથે. શરીર-
શબ્દ શિષે ખરો સકળ વિદ્યા બણે, અધ્યાત્મ ઉચરે આવી ઝોયે;
પ્રપંચ પીંડમાં રહ્યો, અહંકાર નવ ગયો, આથડ્યો એમ અનંત કાઠે. શ.
શાસ્ત્રકથા કહે રજનીમાં આથડે, એમ અજ્ઞાનમાં શીશ ગોઠે;
બણે નરસૈયો જે બેદ જાણી જુઓ, મેંતો રચી કહ્યું પદ ઝોયે. શરીર-

(૬)

જગીને જેઠ તો જગત દીસે નહીં, ઊંઘમાં અટપટા ભોગ ભાસે;
ચિત્ત ચૈતન્ય વિલાસ તદ્રુપ છે, બ્રહ્મ લટકાં કરે બ્રહ્મ પાસે.
પંચ મહાભૂત પરિબ્રહ્મ વિષે ઊપન્યાં, આણું આણું રહ્યારે વળગી;
ફૂલ ને ફળ તેતો વૃક્ષનાં જાણવાં, થડ થકી ડાળ તે નહિરે અળગી.
વેદ તો એમ વહે, શ્રુતિ સ્મૃતિ સાખ્ય દે, કનક કુંડળ વિષે બેદ ન્હોયે;
ઘાટ ઘડ્યા પછી નામ રૂપ જૂજવાં, અંત્યે તો હેમનું હેમ હોયે.
જીવને શીવ તો આપ ઇચ્છાએ થયા, રચી પરપંચ ચૌદલોક ઠીકા;
બણે નરસૈયો તેજતું તેજતું, એને સમર્પાં શ્રી કંઈ સંત સીધ્યા.

(૭)

અખિલ બ્રહ્માંડમાં એકતું શ્રીહરિ, જુજવે રૂપે અનંત ભાસે;
દેહમાં દેવતું તેજમાં તત્ત્વતું, શૂન્યમાં શબ્દ યઇ વેદ વાસે.
પવનતું પાણીતું, ભૂમિતું, ભુધરા, વૃક્ષ યઇ ફૂલી રહ્યો આકાશે;
વિવિધ રચના કરી અનેક રસ લેવાને, શિવ થકી જીવ થયો એજ આશે-
વેદતો એમ વહે શ્રુતિ સ્મૃતિ સાખ્ય દે, કનક કુંડલ વિષે બેદ ન્હોયે;
ઘાટ ઘડ્યા પછી નામ રૂપ જૂજવાં, અંત્યે તો હેમનું હેમ હોયે.
વૃક્ષમાં ખીજતું ખીજમાં વૃક્ષતું, જેઠ પટંતરો એજ પાસે;
બણે નરસૈયો એ, મન તણી શોધના, પ્રીત કંઈ પ્રેમથી પ્રકટ થાશે.

(૧૪)

(૮)

બાપજી પાપ મેં કવણુ કીધાં હશે, નામ લેતાં તારૂં નિદ્રા આવે;
 ઊંધ આલસ્ય આહાર મેં આદ્યો, લાભ વિના લવ કરી ભાવે. બાપ.
 દિન પુઠે દિનતો વહી જાય છે, દુર્મતિનાં મેં ભર્યાં ડાલાં;
 ભક્તિ ભૂતલ વિષે નવ કરી તાહરી, ખાંડયાં સંસારનાં થોથાં ડાલાં. બાપ.
 દેહ છે જૂઠડી કરમ છે જૂઠડાં, ભીડ ભંજન તારૂં નામ સાચું;
 ફરી ફરી વરણુવું શ્રીહરિ તુજને, પતિપાવન તારૂં નામ જાણું. બાપ.
 તારી કશ્યા વિના કૃષ્ણ કોડામણા, કળ અને વિકળનું બળ ફાવે;
 નરસૈયા રંકને, ઝંખના તાહરી, હેડ બેડી ભાગો શરણુ આવે. બાપ.

૯

મારા નાથજી મૂજને, ભક્તિ દેજો સદા, દીન જાણીને સંભાળ લેજો;
 ભક્તિ આપી ભલા ભાવથી ભૂધરા, અંતે આવી અહોનીશ રહેજો. મારા,
 ભક્તિ કારણુ મારો, દેહ દુર્જલ હજો, દેહ કારણુ રમે રતેહ જાયે;
 આજ મન સાથ જડુનાથ જો વીસરે, વળતી વલે મારી કુણુ થાયે. મારા,
 કર્મ ફૂડાં કરી, ખાણુ ચારે ભરી, નાસવા નીસર્યો નામ ખારી;
 કૃષ્ણ કીર્તન વિના, નીમજાયે વ્રયા, જેમ રહે જુગટે સિદ્ધિ હારી. મારા.
 હું ગર્ભ નાના ફર્યો, નિત્ય ઉજાગરો, નવ ઈર્ષ્યો નાથજી શરણુ પાખે;
 ભવ વિષે છુડતાં, વાહરને ખૂમ નહિ, ખાંણુ ગ્રહી મૂજને કોણુ રાખે. મારા
 અદ્ય આયુષ્યમાં, કલ્પના મનુષ્યને, આજ કીધું વળી કાલ કરવું;
 શ્વાસનો શો વિશ્વાસ, નહિ નિમિષનો, આશ અધુરી અને એમ મરવું. માર
 ઉત્તમ, મધ્યમ, વરણુ તું વિકૃલા, પ્રગટ થઇને દરશન પમાડો;
 નરસૈયા રંકને, ટંક કશ્યા કરો, દીનખંધુ વળ્યો આંક આડો. મારા.

૧૦

તું તારા ખીર્દ સાંહામું જોજો શામળા, ન જોઇશ કરણી અમારીરે;
 હિરણ્યકશીપુને હાથે હણીયો, માશી પુતના મારીરે;
 પ્રહ્લાદ કારણુ સ્થંભમાં વશીયા, પ્રકટયા દેવ મોરારીરે. તું તારા.
 લાખાગ્રહેમાં જેમ પાંડવ ઉગાર્યા, અહાંડ જવાળા વ્યાપીરે;
 અર્ધવચને ગજ, શુણુકા તારી, જયદેવને પદવી આપીરે. તું તારા.
 દુષ્ટસભામાં જેમ ચીરજ પુર્યાં, લાજ પંચાળીની પાળીરે;
 તેજ કઠા જેમ શીતળ કીધી, વેળા સુધન્વાની વાળીરે; તું તારા.

ઋષીધરે જેમ અહલ્યા આપી, બ્રહ્મશલ્યા થઇ બારીરે;
 તે પણ તારે ચરણે રઘુવર, થઇ અનોપમ નારીરે.   તું તારા.
 મીરાંબાઇનાં વિખ અમૃત કીધાં, વિદુરની આરોગ્યા બાજરે;
 શવરીનાં તમે બોરજ પ્રાશ્યાં, તેની પ્રીતે થયા રાજરે.   તું તારા.
 અનેક ભક્ત આગે ઉગાર્યા, સહાય થયા મોરારીરે;
 નરસૈયાના સ્વામી લક્ષ્મીવર, મોટી ઓથ તમારીરે,   તું તારા.

બાલણ

કૃષ્ણલીલા.

દશામ.

જશોદાજી છોડો સુંદર સ્યામનેહો, કહીણ દામણું ખુચે કોમળ અંગહો;
 નમણે હો આંસુ બહુ ઝરે હો, દેખી અતિ દાઝે માઈ મન હો. જશોદા.
 દોહિલે કુંવર આલ્યો લાડિકો હો, તે ઉપર એવડી ન કીજે રીસ હો;
 સુંદર છે બાલીક અતિ ધણું હો, એવા બીજ નથી દશવીશ હો. જશોદા.
 વહાલો છે એ આખા ગામને હો, કહો કેટલું કીધું છે એણે જન હો;
 અમો સર્વ મળીને આવીએ હો, જે વણસાડયું હોય સ્યામ હો. જશોદા.
 એના પગ પુઠે તમે પામીયાં હો, ક્યાં તમારે એવડી હતી ઓથ હો;
 નવનિધ આવી છે એણે કરી હો, પૂજે શે નહિ એના પાય હો. જશોદા.
 એવડી રીસ કરીએ નહીં હો, દયા ન આવે દેખી સુંદર બાળ હો;
 અમને દુઃખ લાગે છે ધણું હો, રોતો દેખી મહાવજી શ્રીગોપાળ હો. જશોદા.
 એને નામે બંધન છુટીએ ભવતણું હો, તે લઈ બાંધો ઉખલા સાયહો;
 બાંખડી ચોળે છે આપણી કરે હરી હો, બાલણ પ્રભુ રઘુનાથ હો. જશોદા.

રામગ્રી.

જુઓરે જશોદા પુત્ર તમારો, કૌતુક કીધુરે.
 દાણ મીઠે કરી વનમાં રાખી, મહીડું માઈ પીધુરે.   જુઓ.
 કહોરે બાઇ શું કીજે, વારે નહીં ત્યાં કાઝરે;

ધરમાંડી લઇ જઈ વનમાળી, દીસે સચરાચર એ રે. જુઓ-
 ક્ષણ એક માંડી બાળક યદ્ય છુટે, ક્ષણ એકમાં અધિકારીરે;
 જે દહાડાનો નયણે નીરખ્યો, ગૃહકારજથી વારીરે. જુઓ-
 ક્યારે જાણું કરમહી બાંધું, મુખ દોઢે મોઢ લાગેરે;
 ત્યારે જાણું જે ભાગ્ય માઈ, જે નંદકુંવર મહી માગેરે. જુઓ-
 નાઠા પુઠે કોને નવ લાભે, દેવ મળી જે પેખેરે;
 બાલણ્ય પ્રભુની અદ્ભુતલીલા, કો પાસે નવ દેખેરે. જુઓ-

માતાપિતાબંધ મુક્તપ્રસંગ.

ગાડી.

કંસને મારી મોરારી ધસીયા તાત બણી, આગળ જાય વેગે વધામણી;
 પુત્ર તમારા બે આવે છે રામહરિ, રણ જીતી રણધીર પુરણ કામ કરી.
 એક ગૌર એક શ્યામ સુંદર જોડ મળી, આયુધ ગજનીદંત શોભા

અતિરેબલી; કંસ.

એડી બાગીજે માતને તાત તણી, ઉઠી સાલ્યા જાય વાધી પ્રીત ધણી.
 દેધ અલિંગન પ્રેમ સુખન શીશ કરે, હર્ષાશ્રુ અપાર નયણે નીર સરે;
 માતને કહે મહારાજ તમો અતિ દુઃખ સહ્યું, મુજ કારણ

મારા તાત કારાગ્રહ મણ્યું.

દુર્બલ મલિન શરીર દામણ દીસો તમો, બહુ દિને છુટયા આજ

દેખીને દાઝું અમો; કંસ.

ન ધાવ્યો તમાઈ દુધ કહું છું સત્ય સહી, ઉછર્યો ગોકુલમાંહે નંદલુવનમાંડી;
 શું કહું તેહની પ્રીત રીત ન જાય કથી, ગોપ ગોલણી મત્ય ખીન્નું

કાણ નથી; કંસ.

એણીપેર કરતાં વાત સ્વજન સર્વ મળ્યું, અંત્રીક્ષ ઈંદ્રિવિમાન તે ન જાયકળ્યું.
 મળિયા ચારણભાટ જાયક જન સહુ, અપસરા નાચેને ગાય

જેજેકાર બધું; કંસ.

જન્મ દિવસની પેર કરે મંગળ સુંદરી, કેસર ચંદન અંગ અખીલ

ગુલાલ ભરી.

પૂજ્યા ખાલણ વેદવીદો વાદ બણે, પુણ્ય વચન જે મંત્ર સર્વત્ર

વિધન હરે, કંસ.

જો આપે વસુદેવ જન્મસમેજકહી, દેતા આશીર્વાદ દિજવર જય ઝહી
ઐશ્વર્યેર ઉંચા થાય ઇદ્રાદિ નિરખે, પહેરાવ્યાં અંખર

ગોપનંદાદિ હરખે. કંસ
આદવ કુળ આનંદ પરમાનંદ કર્યો, મારી દુષ્ટને એમ સાધુનો શોક હર્યો.
ઐશ્વર્યેનને રાજ્ય આપ્યું કંસને હણી, બાલજુપ્રભુ રઘુનાથ સેવક

ભાવ ગણી. કંસ

—:૦:—

ફિમણીનો સંદેશ.

રામગ્રી.

ઐશ્વર્યેર પૂછે ભગવાનજી,
કહો દિજ ધર્મ ધરોછો સ્થાનજી.

હાળ.

ધર્મ સ્થાનક ધરોછો, દદ આવે સંતોષ;
લૌલુપ્યપણું જાંડે નહોં, વિપ્રને મોટા દોષ.
મયા લાભ સંતોષ વર્તે, તજે નહિ નીજ ધર્મ;
અખિલ કામના તેહની, પહોંચે પાળતાં નીજ કર્મ.
અસંતોષી સુખે ન સુખે, ઇંદ્ર લોકે ન જય;
દરિદ્રી જે સંતોષી, સર્વાંગે સુખી થાય.
સત્ય સંતોષી જૂત શું, હિત રહિત જે અહંકાર;
એવા વિપ્રને મસ્તકે કરી, નમું હું વારંવાર.
સુખી સધજો લોક હોએ, જે રાજાને દેશ;
પ્રીતિશું જે પ્રજાપાળે, તે મુને વા'લો નરેશ.
દૂરથી તમે કયમ આવ્યા છો, તે મુજને કહો કાજ;
ગુણ હોયતે હું કરૂં, જે કઠિનજદિપિ આજ.
ઐશ્વર્યેરે પૂછિયું, લીલા મનોજ શરીર;
કથા કહેવા વિપ્ર લાગ્યો, પ્રેમપૂનિત ધીર.
પત્રલપ્ત હરિ પાણિ આપ્યું, સુજો શ્યામલવાન;
કુંદનપુર એક ભીમકરાજ, ફિમણી સંતાન.
પત્ર પ્રેમે પાઠવ્યું છે, વાંચીયે ગોવિંદ;
પદ્મિનીની પ્રીતિ જાણી, કીજીએ પરમાનંદ.

હરિ કહે દિવ તમે વાંચો, સાંભળું હું કાન;
 પત્ર લખને ઉકેલીયું બ્રાહ્મણે આણી ગાન.
 સ્વસ્તી શ્રી હારામતી, સકળ ગુણબંધાર;
 કૃષ્ણચરણે એક પ્રથમમાં, મારો છે જીહાર.
 શુવન સુંદર રૂપ લક્ષણ, સાંભળ્યાં મેં આંહી;
 ચિત્ત નિર્લજ્જ નથી રહેતું ઠામે માઈ ત્યાંહી;
 રમે જાણો રાજ કન્યા, ઠેઠ છાંડી લાજ;
 વિપ્ર જાનો મોકલ્યો જેમ જાણે મહારાજ.
 વિદ્યાવય કુલ રૂપ દ્રવ્યે, તું સરખો અભિરામ;
 કાણુ કન્યા ચતુરંધીરા, વરે નહિ જે સ્વામ.
 તે માટે મેં તું વર્યો, આત્મા અર્પ્યો આપ;
 પ્રતિગ્રા પાળે નહિ તો, શું રે કીજે બાપ.
 રમે આવી આબડશે, શીશુપાળ તમારો ભાગ;
 સિંહ કેરા ભક્ષમાં, ગોમાયુનો નહિ લાગ.
 ઇષ્ટ પૂરિત દાન વ્રત તપ, દેવ ગુરૂ અર્ચન;
 કીધાં હોય તો આવી ગ્રેન્ને, મુને જગજીવન.
 જાનું પહેલું આવિયે, પ્રભુ લગન દિન છે કાલ,
 રાક્ષસ વિવાહ કરી મુજને, બળે કરીને ચાલ.
 સૈન્ય યાદવ તાણું તેડી, જીતી સર્વ ક્ષિતિપાળ;
 અંતઃપુર કયમ હરો તેહની, વિધિ કહું દયાલ.
 પ્રથમ દિવસે અંબિકાનું, કરવાને દરશન;
 નગર બાહર નીસરું, ત્યારે ગ્રહો જગજીવન.
 પદપંકજ અજ શંકર, વાંછે મોટા મુન્ય;
 તો હું કયમ ઇચ્છું નહીં, થાવાને પાવન.
 કમળસોચન ન પામું તો, પ્રાણુ તજું સતવાર;
 જન્મ જન્મે જ્યાં લગે, તમે થાઓ બરથાર.

રૂકિમણીની સ્તુતિ.

ધનાશ્રી.

બવપત્ની બવાની માતા, પ્રભુમું ધું અનુદિનજ;
 ગણપતિ સ્વામી સહિત હું તને, પૂજું એકે મનજ;

ખીજ કાંધ નર્થારે વાંછના, માગું એ વરદાનજ;
 પિયુમારે યાગ્ને પુરુષોત્તમ, ભાવધરી ભગવાનજ.
 એ મંત્ર બણીને ગંધ ધુપ જળ, અક્ષત કુસુમનો હારજ;
 ભૂષણ વસ્ત્ર દીપ બલિ, નૈવેદ્ય નાના દે સારજ.
 સૌભાગ્યવતી વધૂની પૂજા, વિધિ શું કીધજ;
 તિલક કરી તાંદુલ ચોડી, તેણીએ આશીષ દીધજ.
 શ્યામા અતિ સુંદર દેહદીસે જાણે દેવની માયાજ;
 કોટે મેખલા મણિમય ખળકે, ઝળકે કામળ કાયાજ.
 બિંબ અધર પણુ દંત ઝણુકે, મંદ સ્મિત તે કરતીજ;
 હંસગામિનીનેપૂર ઝમકે, મુનિજનનાં મન હરતીજ;
 ચાર ચુંદડી ઉપર ચોઢી, ચંપા કુસુમને ચટકેજ;
 ઉબરયા આધી નવિ ચાલે, લાલ ગતિ અતિ લટકેજ.
 જાત્રામિથે માનિનીએ કીધી, શોભા સખળ સગ્ગઢજ,
 ચાદવજ આવે તો જોયે, મારી જે ચતુરાધજ.
 ચોહો દીશે ચંચલ નયની, પૃથ્વીપતિ બહુ પેખેજ;
 કેશ ઉઘરા કરી નિહાળે દામોદર નવિ દેખેજ.
 દેરા આગળ ઉભી અબળા, અવર બહુ છે નારીજ;
 જાણે જે જો રથ આગળ જાઘથ, તો ઘેરી જ્વશે એસારીજ.
 નગર માહે પેઠા પૂઠે, શી પેરે કેશવ કરશેજ.
 હવણું આવી શકે તો આવે, પછે કેધ પેરે હરશેજ.
 ભય ત્રાસિત હરણીની પેરે, ચોહો દિશે નિહાળેજ;
 માતા કહે બાધજ હોડો, આંસુ નયણે ઢાળેજ.
 મુખમોડે કાંધ મિષ કરે, પણુ છાંટે નહિ તે ધાટજ;
 બાલણુ પ્રભુ રઘુનાથ તણી ત્યાં ઉભી જોયે વાટજ.

ગોડી.

નિસાસા મેત્રે મૃગનયણી, અંતર ગતિ વિમાસેજ;
 ભૂરપણે હું કાંધ ન ચેતી, વિપ્ર મોકલ્યો વાંસેજ.
 નગર ટુંકડા આવ્યા નરહરિ, કાંધ એક પડિયા સાંસેજ;
 પરમપુરૂષ તે કયમ પધારે, અબલા કરે હાંસેજ.
 હાં હરિ ના આવ્યા હો, ઝો હાં મળિયા રાયને રાણાજ;

જયમ ગજપતિનો સાદ સાંભળી, વૈકુંઠથી થયું જાણુ.
 પ્રહલાદને કાળે તે કીધા, સ્તંભ માંહે વાસજી;
 તેતો પાંચ વરસનો બાળક, સાચો જાણુયો દાસ.
 હમણાં મુને ઘેર લઇ જશે, યાશે સંધ્યાકાળજી;
 વેરી વીરોવેગે દેશે, કર ગ્રહશે શિશુપાળ.
 કંઠપાશ ધાલું વિષ ખાઉં, કે પાવક માંહે પેસુંજી;
 ચરણ તણી આણુજે, ઐઘ પાસે જઇ બેસું.
 વધામણી શું જુડી ખાધી, વાડવે આવી વાહીજી;
 પ્રાણતનું પણ હું નવિ બેસું, શિશુપાળનો કરસાહી.
 જો મેં પુણ્ય કર્યો હોય કાંઈએ, દીધું હોઈએ દાનજી;
 તો ભાલણ પ્રભુ શ્રીરામ આવજે, સત્વર શ્રી ભગવાન.

કૃષ્ણાગમન.

ધનાશ્રી.

આરત કરતાં અતિ ધણીરે, આવ્યા શ્રી ગોપાળ;
 રથે બેઠા રણિયામણારે, દીઠા દીન દયાળ.

ઢાળ.

દયાળ આવ્યા દીપતા તવ પડયું અતિ ભંગાણુ;
 રાજ સહુ ઝાંખા થયા, જાણે દેહમાં નહિ પ્રાણુ.
 ગર્વ આણે બાણુ તાણે, જાણે હરિ હરશે સહી;
 આપ વખાણે આણે ટાણે, મુકાવ તે કો નહિ.
 જે દીઠે સ્વામી દુખ વામી, સુખ પામી સુંદરી;
 તે ક્યમ કહીએ પાર ન લહીએ, જે વદીએ શત જીવ્યાએ કરી.
 હવે આધી ચાલું પાણિ ઝાલું, દેહી આલું નાથને;
 લાજ મેલું રસે રેલું, એ મલણ હેલું સાથને.
 શિશુપાળ સાલે આધી ચાલે, ઝાલે કર સહિયર તણે;
 પગલાં ભરતી સાન કરતી, નેહ ધરતી અતિ ધણે.
 રથે બેસવા ચાલી, કુંવરી કાલી, આવી ઝાલી કામિની;
 ગ્રહી નારી રથે બેસારી, પ્રેમ ભારી ભામિની.
 સામું જોઈ રથા રાઇ અવર જે રાજન;
 હરિ સમુદ્ર માંહે થયા તે, ઉદક બહુ સમાન.

મથે મહીપતી કહે ને, પીતાંબર પળાય;
શિયાળ કરા યુથ માંહેથી, સિંહ લઇને જાય.

વિષ્ણુદાસ.

સચરાચરપરમાત્મા.

આરૂ.

વૈશંપાયન ઋષિ એણીપેર ખોલ્યા, સુણ જનમેજય હુપ;
પારથ પ્રતિ કૃષ્ણ વદે સ્વામી શામસ્વરૂપ.
અરે ધનંજય મેં તુજને જોગજ્ઞાન કહ્યું જોહ;
આજ લગણુ મેં કો આગળ નથી પ્રકાશ્યું તેહ.
પૂર્વે મેં એકવાર આગળ રવિ આગળ કહ્યું નીરધાર;
સૂર્ય સ્વયંભૂ મનુ આગળ નીરવેધ્યું તેણીવાર.
મનુએ ઇક્ષુ રાજની આગલ નીરવેધ્યું સર્વે સોય;
ઇક્ષ્વાકુએ રાજ ઋષિ આગળ કહ્યું જેવું હોય.
ત્યાર પછી અનેક મહાત્માએ અનુભવ્યું મન જ્ઞાન;
પછે ધણે કાલે ગુપ્ત યયું એમ કહે શ્રી ભગવાન.
તે મેં આજ કહ્યું તુજ આગળ પરમ જ્ઞાન પાવન;
એવું વચન સુણી કેશવનું મુખ ખોલ્યા અરજીન.
અરે કર્ણનાથ કેશવ કૃપાનાથ મુને એ મોટો સંદેહ;
આગેતી એ વાત પુરાતન કેમ પ્રીછો પ્રભુ એહ.
તમે સતયુગ માંહે અવતર્યા કરો છો બહુ કાલની વાત;
તમે પેલા રવિચંદ્ર સરવેનો વિવેક કહ્યો વીખ્યાત.
તે માટે તમે સમ્યક પ્રકારે મોહ તજવો છો શ્યામ;
એવું વચન સુણી પારથનું ખોલ્યા શ્રીજીગવિશ્રામ.
અરે ધનંજય મરણુ મારે કદી નવ હોય;
આજ અનાદિ જીગ જીગાન્તર મુજને જાણે સરવેકાય.
જ્યારે ભક્તને દુઃખ ઉપજે ત્યારે ધર્મ છું અવતાર;
ધર્મ પાળવા દેવ કારજ કરવા દુષ્ટનો સંહાર.
સચરાચર વ્યાપક સધળે મારો વાસ;
અખંડ અવિગત અખિલેશ્વર અબેદ અછેદ શ્રીઅવિનાશ.

મંદ્ર સૂર્ય બ્રહ્માદિક આદે સર્વના ઘટમાં રહે રૂપ જોહ;
 મુજ વિના કો સ્થાનક નથી અરજુન સધળે મારો દેહ.
 એ વિશ્વ વિષે વ્યાપી રહ્યો છે મારી માયા જાણ;
 મુજથી સર્વ પ્રકટ થયું એમ કહે શ્રીસારંગપાણ.
 તે સર્વનો નાશ કરે છું તેમ હું અરજુન;
 સકલ વિશ્વ તણો હું સ્વામી સધળે માઈ તંન.
 તેમાં આવીસ્તારી છે મારી માયા રમત નીરધાર;
 મારી માયામાં જે જુડયા તેની નહી જુમને વાર.
 એ નવદાર કરી નગર અનોપમ મેં રચ્યું છે આજ;
 તેનો અધિપતિ મુજને જાણો એમ રહી કરી કરે છું કાળ.
 પણ ક્ષુધા ત્રણ મુજને નહિ પારથ નહિ મારી જોડ;
 તુજ વિના એહવો હશે નહિ એમ કહે શ્રી રણજોડ.
 શ્રદ્ધા રૂપ તે મુજને જાણો વેદરૂપ તે હું સત્ય;
 કરેં કારણું હું સર્વ કો નવ લહે મુજ ગત.
 હું સરવવાસ અગોચર વાસુદેવ માઈ નામ;
 સુખ દુખ સંપત સદા સરવને સધલે માઈ ધામ.
 આદ્ય શક્તિ ને હનુમાન ગણ્યપતિ અનેક દેવ જે હોય;
 તેમાં હું પોતે અરજુન નિશ્ચે માને સોય.
 જોખન જરા દિવસ રાત્રી શીત ઉષ્ણને પાણી;
 સાગર પરવત અનંગ આદે હું સધળે નીરવાણ.
 જેજે કાંઈ ઇચ્છા આગધે મુજ વિના ખીજ દેવ;
 તેને બાવે સર્વ કામના હું પુરે તતખેવ.
 જે પ્રાણી અન્ય દેવને ઉપાસે સર્વ ભોગવે છે સોય;
 કેટલે દિવસે કરમ ભોગવીને નેહ પડે સર્વ કાંય.
 નીશ્ચે થઇને મુજને આરાધે મુજ સ્થાનક સ્થીર થાપ્યું;
 જન્મ મરણ બય સંકટ ટાળું જીવ દુખ બંધન કાપું.
 સકલ સાર ને ગ્તાન વિષે હું વેદ મહા પાવન;
 તેને પારથ બ્રહ્મ જાણજે તેહ મોહ મમતા મન.
 ઉપનિષદ ત્યાંહાં નામ જ કહીએ પ્રાણ બ્રહ્મ તે સાર;
 વેદ આદે દષ્ટને અનેક ગુણ કાંઈ એહનો નવ પામે પાર.
 તે માટે તું માહારે વિષે મન અરપણ કરે અરજુન;
 કરમ કરે તે ફલ રહિતથો મુજને સોંપેધીર.

જ્ઞાનયોગનો મારગ કઠણ છે શું કહું તુજને આજ;
 બુદ્ધ વિચારે મુજને પેજે તેનાં સરે સરવે કાજ.
 વિભૂતિ લગાડી વન ગયો ને તપ કરે બહુ કાલ;
 કદાચ તેને ક્રોધ થયો તો ફરી પડે તતકાલ.
 મુજને કો નવ પામે અરજીન પહોંચી ન શકે કાચ;
 છાંતા કરમ કરતા કો જન માયા વરજીત હોય.
 જેમ દીપકની શગ હોય અરજીન પવન વિના નિરધાર;
 તેમ એકાગ્રપણે મુજને ધાએ તો જનમ પામે પાર.
 મારી માયા દુસ્તર છે તે ધણું પમાડે કાષ્ટ;
 અહો રાત્ર ધધે જાય ક્ષણ એકનું નહીં સુખ શ્રુષ્ટ.
 મનને જેકા જોગી કરીને પંચ ઇંદ્રી વશ કરતા;
 મુજ નિમિત્ત સહુ કાજકરે વળી જ્ઞાને મુને અતુસરતા.
 પારથ તુજને શું કહું મુને કળિ પામે કાચ;
 મારો મારગ અતિ કઠીણ છે કાળે પામે કાચ.
 હવે તુ જે કારજ કરે તે મુજને આરોપો નિરધાર;
 મારી માયા તુજને નહીં પ્રભાવે પામીશ પદ તું સાર.
 કર્મ કર્યા વિના અરે ધનંજય નિશ્ચલ મન નવ થાય;
 જીવ આત્મા પરમાત્મા સર્વે જાણવી કાય.
 તે માટે સંગ્રામ કરવા સાંપ્રદ યાઓ વીર:
 જશ-કીર્તિ ત્રિકોક થાશે પામસો સુખ શરીર.

ઉથલો.

સુખ પામીશ શરીરે તું ધીરજ પણું રાખ રહે;
 વિષ્ણુદાસ તેણે સમે પારથ મુખ વાણી વહે.

દામોદરાશ્રમ.

સૂક્ષ્મ સમસ્યા.

કાલેરો.

૧

આ સમસ્યા છે સૂક્ષ્મ વેદની, સદ્ગુરુએ મુજને આપીરે;
 ત્રિગુણાતીત કીધો તત્ક્ષણમાં, સંચિત ક્રિયાણ્ય દાપીરે.

આ.

રહી પ્રારબ્ધની પીડા શરીર સંબંધી, તેથી ઉપજે છે આધિ વ્યાધિરે;
તેનો ઉદ્દેગ નથી આવતો અંતરમાં, અખંડ રે' છે સહેજ સમાધિરે. આ.
આ અનુભવ છે અપૂર્વભારી, અનુભવ જાણે છે વીરલા યોગીરે;
જાણે તે નર જીવન મુક્ત કહાવે, કાં ભોગી કે જોગીરે. આ.
જોગી ભોગી નથી જીવની જાત જોતાં, જેમ છે તેમ સમજીને રહેવુંરે;
દામોદરાશ્રમઃદીસે નહિ જોતાં, એવું સમજીને મૂન્ય ગ્રહેવુંરે. આ.

૨

મોટાપણું તું મુકી દે જ, તું છોટા યાને બાધરે;
મોટાપણમાં મહાદુઃખ છે, છોટાપણ સુખ દાધરે. મોટા.
વિદ્યાનો વૈભવ તેનું અભિમાન, વળી દ્રવ્ય સ્ત્રી સુતદારારે;
પ્રતિગ્રહ કરી તેનું પેટ ભરું છું, ત્યારે સહુકો કે'છે સારારે. મોટા.
વળી રાજ્યાસન માન પાડિતાઇને પૂચ્છતા, તેનો ગર્વ આવે છે
અંતરમાં રે;
નઠારાં દાન નર્કનાં સંગી, તે તું લે છે જમણા કરમારે. મોટા.
અહ્યા ભણેલો જાણીને બજે છે સહુકો, તેમ તેમ તુજને આવે છે
અભિમાન રે;
તું પ્રતિગ્રહ કરી અંતરમાં પ્રસન્ન થાય છે, તારી ગદ્ય છે શુદ્ધ
શુદ્ધ સાનરે. મોટા.
તારે મોટા બે છે મૃત્યુનોઃમાથે, તેથી તું તનમનમાં નથી ડરતો રે;
મોટા જાણીને સવિતા સુત નહોં છોડે, કરશે લક્ષ ચોરાશી
અવતાર ધરતો રે. મોટા.
અહ્યા તું મેલ પડતી પાડિતાઇ તોરી, તું જોને વેદાંત વિચારી રે;
દામોદરાશ્રમ એછે સિદ્ધાંત સૂક્ષ્મ વેદનું, લે રહીયામાં ધારીરે. મોટા.

વેદાંતી અખેા.

દશવિધ જ્ઞાનીઅંગ.

દશવિધજ્ઞાની લક્ષણ લક્ષ, તેનાં કહું આચરણો મુખ્ય;
નામ એક પણ લક્ષણ જીજ્ઞવાં, પૃથ્વી એકને બિન્ન બિન્ન ક્રવા.
કૂપ કૂપ જીજ્ઞવા નિર સ્વાદ, એમ અખા મનવણીયાવાદ;
શુષ્કજ્ઞાની કહાવે કેટલા, જ્ઞાન દગ્ધ જોતાં એકલા.

કેા વિતંડા કહાવે નરા, જ્ઞાનખળ કેટલાએક ખરા;
 નિંદકજ્ઞાની નિપજે ધણા, કેા બ્રમજ્ઞાની અખામનતણા.
 હંકજ્ઞાની ધણા મનવિષે શંકજ્ઞાની સુધું નવલખે;
 શુન્યવાદીને નવમેા જાણ્ય, શુદ્ધજ્ઞાની દસમેા પરમાણુ.
 એ દશે નામ જ્ઞાનીનાં કહાં, હવે લક્ષ કહું અખા જે રહાં.
 શુષ્કજ્ઞાની નિરસ હોય હરે, વાણી જાણી લુપ્ત વહે;
 હિંસે નહીંતે સર્વાવાસ, ચૈતન્ય જાણી નહોય ઉલ્લાસ;
 એ લક્ષણ શુષ્કજ્ઞાની તણું, જ્ઞાન દગ્ધ અખા હવેભણું.
 જ્ઞાન દગ્ધ હોયે અધબળ્યો, સંત સમાગમે રહે તે મળ્યો.
 બાહ્ય કર્મે ઝલાણી મત્ય, માંહે આપોપું હંતા સત્ય.
 અનુભવ અંકુર ન પુટે ત્યાંહાં, જેમાં અખાદગ્ધ છે સ્પૃહા;
 વિતંડનર હોયે તે અસો, પોતાને નિશ્ચે નહીં કશો.
 વાદકયાં ઉપર બહુ હામ લક્ષ વિના વિદ્યાનીમામ;
 કલેશ કરતાં કાપેકાળ, અખે વિતંડની કાઢી બાળ.
 જ્ઞાનખળને ખળતાનેા થાપ, કુટિલ જુક્તિ ઉપજે બહુ આપ;
 જ્ઞાનવચનને આગળ કરે, ઝોયે રહી વક્રમ આચરે.
 વહે ખરો પણ ખળતા કાજ, અખા તે સરખો અંતર બાજ;
 હવે નિંદકજ્ઞાની કહીએ સોય, પેલું દોષતું દર્શન હોય,
 સંત સમાગમમાં તે શરે, લાંછન જોધને હદયે ધરે;
 આત્મજ્ઞાન તણી કરેવાત, પણ નિંદકની અખા એવી ધાત.
 બ્રમજ્ઞાનીને અંતર ભર્મ, હદે વશું પણ ન સમજે ભર્મ;
 અંતર અન્ય ઉપાસન કરે, કરતા હરતા આપ ઉચ્ચરે;
 અખા તે ન સમજે સાંગ ઉપાંગ, બ્રમે ન ટળે વાસના લોંગ.
 હંકજ્ઞાની સિદ્ધિને વસ્તુ લખે, કહે બ્રહ્મજ્ઞાન નહોયે સિદ્ધિ પખે;
 કે ચૈતન્યે બર્ચું બ્રહ્માંડ, સિદ્ધિ વિના પણ કાચો પીંડ;
 અખા લક્ષ હંકજ્ઞાની તણો, સિદ્ધિ ત્યાં પૂર્ણબ્રહ્મ ગણ્યો.
 શંકજ્ઞાનીને અંધ બહુ સુણે, બહુ વાંચે બહુ પાઠે મણે;
 અંધ પ્રતીતે માને વાત, સમ્યક્ બાસે નહીં સાક્ષાત;
 શંકપણે ન ટળે ચકચૂંધ્ય, અખા અંતરથી ન ટળે રૂંધ્ય.
 શુન્યવાદીને શુન્યે શુન્ય, વિશ્વનહીં નહીં પાપને પુણ્ય,
 ઉત્પત્તિ નહીં, નહીં સમાપ્ત, સ્વપર નહીં, નહીં સ્વામી દાસ;
 એમ વરતે શુન્યવાદી ખરો, પણ અખા ન ચાલે શુન્ય ઉકરો.

શુદ્ધગાની તે અરૂપ રૂપ, માંહિ નિધ આશે છે તદ્રૂપ;
 સર્વ સહિત છે સર્વાતીત, જે પોષક આદ્યે હૃદયીત;
 અખા અનિર્વચનીને આપ, લક્ષ લાગે તે લહે અમાપ.
 દશ પ્રકારના ગાની લખ્યા, પણ નવેતો દસમા વિષ્ણુ મિથ્યા;
 નવેનો લક્ષ ત્યારે શુદ્ધ થાય, જ્યારે અનુભવ દશમા ઘેર જાય,
 અખા જે છે સદા અવાચ્ય, જે સમજે તો સમજી રાખ્ય.

કુટકળ અંગ.

તિલક કરતાં ત્રેપન વદ્ધાં, જપ માળાનાં નાકાં ગયાં,
 તીરથ ફરી ફરી યાકયા ચરણુ તોય ન પોતા હરિને શરણુ,
 કયા સાંભળી કુટયા કાન, અખા તોય ન આવ્યું ખલ્લગાન;
 એક મુરખને એવી દેવ, પત્યર એટલા પૂજે દેવ.
 પાણીને દેખી કરે સ્નાન, તુલશી દેખી તોડે પાન;
 એ તો અખા બહુ ઉત્પાત, ધણા પરમેશ્વર એ ક્યાંની વાત.
 ગહન ગતિ છે કાળજ તણી જોણે જે જે વાતો બણી,
 તે તેનાં પામ્યાં પરમાણુ, પરછંદાની પેરે જણુ.
 માંહોમાંહે દુર્ધર્ષ અગાધ્ય અખા જીવને નાવે સાધ્ય;
 અનુભવિ આગળ વાદજ વદે, ઉંટ આગળ જેમ પાળો ખદે.
 ઉંટતણાં આધાં મેલાણુ, પાળાના તો છડે પ્રાણુ;
 અખા અનુભવી ઇશ્વર રૂપ, સાગર આગળ શું ફેદે કુપ.
 આવી નગરમાં લાગી લાય, પંખીને શો ધોખો ખાય;
 ઉંદર મિચારા કરતા સોર, જેને નહીં ઉડયાનું જોર;
 અખા ગાની ભવથી ક્યમ ડરે, જેની અનુભવ પાંખ આકાશે ફરે.
 જે જે રે મોટાના બોલ, ઉજડ ખેડે વાગ્યો ઢોલ;
 અધે અધ અધારે મળ્યા, જેમ તલમાંહી કાદરા મળ્યા;
 ધેંસ ન થાય ન થાયે ધાણી, કહે અખો એ વાતો જાણી.
 આંધળો સસરો શણુગટ વહુ, કયા સુણવા ચાલ્યું સઉ.
 કહ્યું કાંઈ ને સમજ્યાં કશું, આંખનું કાળજ ગાલે ધસ્યું;
 ઉડો કુવો ને ફાટી બોખ, શિખ્યું સાંભળ્યું સર્વે ફાક.
 વ્યાસ વેશ્યાની એકજ પેર, વિદ્યા બેટી ઉછેરી ઘેર;
 વ્યાસ કયા કરે ને રડે, જાણે દ્રવ્ય અદકેઈ જડે;
 જે જાણે વાંચ્યાની પેર, અખા કાં ન વાંચે પોતે ઘેર.

સ્વામી થઇને ખેડો આપ, એ તો મનને વળગ્યું પાપ;
 શિષ્ય રાખ્યાનો શિરપર બાર, ઉપર ત્યાગ ને અંતર પ્યાર;
 આશા રજીને બાંધ્યો પાશ, અખા શું જાણે જ્ઞાનીની આશ. ૧૦૦
 ગુરૂ થૈ મુરખ જગમાં ફરે, બ્રહ્મવેતાની નિંદા કરે,
 ભૂતકાળમાં જે થઇ ગયા, તેની મનમાં ધ્રુવેમયા,
 અખા વેલી ક્યમ ટાળે વ્યથા, જે નિત્ય વાંચે મહાદાની કથા.
 જ્ઞે જ્ઞે રે બાધ વાતનું મૂળ, પેટ ચોળી ઉપાડ્યું થળ;
 એક સમે ખર બાડે ગયો, કાંદા દેખી ગળીયો થયો;
 ખરે આપી તેજીને પેર, એવું જાણી અખા જીતો તે ઘેર.
 દેહાભિમાન હતું પાશેર, વિદ્યા બજાતાં વાધ્યું શેર;
 ચરચા વદતાં તોલું થયો, ગુરૂ થયો ત્યાં મણમાં ગયો;
 અખા એમ હલકાથી બારે હોય, આત્મજ્ઞાનને મૂળગું ખોય.
 સસારીંગનું વાણજ કયું મૃગતૃષ્ણામાં જઈને તરું;
 વંઝ્યા સૂત બે વહાણે ચડ્યા, ખંપુષ્પનાં વસાણાં બર્ચી;
 જેવી શેખસહીની કથા, અખા હમણાં આગળ એવા હતા.
 જ્યાં જોઈએ ત્યાં ફૂટે ફૂડ, સામે સામાં ખેઠાં ઘૂડ,
 કાચ આવી વાત સુરજની કરે, તે આગળ જૈ ચાંચજ ધરે;
 અમારે હજાર વર્ષ અંધારે ગયાં, તમે આવા ડાયા ક્યાંથી થયા,
 અખા મોટાની તો એવી જાણ્ય, મૂકી હીરો ઉપાડ્યો પાણ.
 નીલાવક્ષને ઝોથે રહે, જેમ પારધિ પશુને ગ્રહે;
 એમ હરિને ઝોથે ધુતા ધણા, ઉપાય કરે કનક કામની તણા;
 અખા ગુરૂ શું મૂકે પાર, જેના શિષ્ય ગર્દભ ને ગુરૂ કુંભાર.
 સો આંધામાં કાણો રાવ, આંધળાને કાણાપર ભાવ;
 સૌનાં નેત્રો ફૂટી ગયાં, ગુરૂ આચારજ કાણા થયા.
 શાસ્ત્ર તણી છે એકજ આંખ, અખા અનુભવની ઉઘડી નહોં જાંખ.
 મુંડ મુંડાવી હરિને કાજ, લોક પૂજે ને કે' મહારાજ,
 મન જાણે હરિએ કૃપા કરી, માયામાં લપટાણો ફરી.
 સૌને મન તે કરે દસ્યાણ, અખા એને હરિ મળ્યાની હાણ.
 હરિને કાજે ધાટજ ધડે, નિજ સ્વરૂપથી પાછા પડે,
 પાણો કે' હું પરવત લઉં, એ આશ્ચર્ય તે કેને કહું;
 અખા થકી તે બીજે હરિ, જેમ પરવતમાંથી પાણજ ખરી.

જાણપણમાં જાડા થયા, ડાપણ ડોળી રાખડ રહ્યા,
નીર હતું તે કીચમાં ગયું, આત્મચક્રી તે અળગું રહ્યું.
છે તો ધણો નવ દીસે અંદ, કહે અખો માયાનો દંદ;
બણ્યા ગણ્યા તો તે પરમાણુ, જે જાણપણું ટાળીને જાણ.
મૂળ સ્વરૂપે જે કાઈ થયો, તેને બણ્યાનો સ્વભાવ ગયો;
અખા એમ સમજ્યા તે મહાંત, તેને સત્યિત આનંદ વહે વેદાંત.

ભાષાઅંગ.

ભાષાને શં વળગે ભૂ, જે રણમાં જીતે તે સૂર;
સંસ્કૃત બોલે તે શું થયું, કાંઈ પ્રાકૃતમાંથી નાશી ગયું;
બાવનનો સઘળો વિરતાર, અખા ત્રેપનમો જાણે પાર;
સંસ્કૃત પ્રાકૃત જેવડે બણે, કાણ જેમ મધ્ય ભારા તણે;
તે છોડ્યા બહોણો નાવે અર્થ, તેમ પ્રાકૃત વિના સંસ્કૃત તે વ્યથ.
બધા દામ વેપારી લખે, અખા બ્યાજ નોય છુટા પખે.
હરખે કરખે અનુભવ કશા, આકાશ ઉદરમાં વરતે દશદિશા.
જ્યારે જેતું રાજજ જાણુ, ત્યારે માનવી તેની આણુ;
જ્ઞાન ગગનમાં નહોયે દેશકાળ, એતો અખા અજાણ્યા બોલે આજ.
જ્ઞાનાદિક નહોયે સિદ્ધિવડે, સિદ્ધિ નામ શણગારે વડે;
એકમતી કહાવે સાધવી, તે સેજ ન ઇચ્છે સિદ્ધિ વાધવી;
અખા અણલિંગી નાવે સંસાર. એતો ફોગટ માયા ઉડાવેવાર.
અશ્રમહાસિદ્ધિ ઇશ્વરને વિરે, તેને વેદ માયા કરી લખે;
તેની કણિકા તે, તે આ જીવ, તો સિદ્ધિ સહિત કેમ થાયે શીવ;
લોકપતિ જે તે સિદ્ધિવડે, અખા અનુભવને કાંઈ ન અડે.
મૂળગો અહરોગ નહી ટળ્યો તેમાં સિદ્ધિ રૂપી ભરમજ બળ્યો,
જેમ પેરો ઘેરો હોય બુદ્ધિવિરો, બધા વ્યસને લાગ્યો માદક બખે;
અખા અહંકારને ટાળી જોય, તું ન રહેતો સિદ્ધિ સાથે શીદ મહોય.
પોત ન લલું પછી પોતે થયા, ઉત્તમ મધ્યમ વ્યસને વહ્યા;
માયાકૃતનો નાવે અંત, માને નહીં તો જો વેદાંત;
અખા ઉપતું ન માને આધ, ક્યવિક્ય વિના શી વાધ્ય.
પ્રપંચ પ્રીછી જોયો ખરો, નહીં ઉપજ ને નહીં તો વરો;
જ્યાંયું ઉપજ્યું ત્યાં નવ ધટે, શદ ન વળે જ્યાં જમ આવટે;
જાતું મરતું દીશે ખડું, અંતે અખા બર્ધાનું બર્ધું.

જેમ દૂધે દીધું દીસોટા યામ, તોલ ન વધે આકાશ રૂંધાય;
 જેમ અગ્નિ જોમે જળ ઉભરે, તેમ તત્ત્વે તત્ત્વ જગત અવતરે;
 વકર્યા તત્ત્વ ધરે રૂપ નામ, અખા ઉત્પત લે કામનું નામ.
 પંચતણું પંચવીશે તત્ત્વ, વાસના લીંગ તે તેનું સત્ત્વ;
 જૂત જૂત પ્રત્યે વિચરે, અને મૃત્યુ નામ પરપોટા મરે;
 જૂત કલ્સોલ સદા સર્વદા, ચિદ્વિલાસ અખા મનમુદા.
 ચલનવલન તે ચેતન તણી, પંચરૂપે આપે થયો ધણી;
 આપ આપ માંહી વિસ્તર્યું, ન કર્યા સરખુ તે ત્યાં કર્યું;
 જેમ છે તેમનું તેમ છે જાણુ, સમજે સાન અખા નિર્વાણુ.

કવિઅંગ

કવિતા ધણી કવી દહી ગા. અઘાપિ કવે પ્રત્યક્ષ રહ્યા;
 વળી આગળ કવશે ખડુ કવિ, મનની વૃત્ત્ય જોજો અનુભવિ;
 અખા મનાતીત તેમનું તેમ, મનનીવૃત્ત્યમાં મનની ગમ્ય.
 જ્ઞાનીની કવિતા ન ગણીશ, કિરણ સૂર્યનાં કેમ વરણીશ;
 શબ્દ તણો છેડો કેમ થાય, આકાશને કેમ તોલ્યું જાય;
 એવું વચન અલિંગી તણું, અખા ની કાય પર આપણું,
 સ્થિત્ય નહીં આપા પર તણી, પિંડપ બ્રહ્માંડનો થાયે ધણી;
 અચળ્યું સરખું દીસે આપ, જૂત ભાવ્યનો નહોયે થાપ;
 અખા જોતા ચિદ્આકાશ, આવિર્ભાવ વિના શો નાશ.

કવિરાજ પ્રેમાનંદ.

સુદામાનો સંસાર.

રાગ વેરાડી.

શુકળ કહે સાંભળ નરપતિ, છે સુદામાની નિર્મળ મતિ;
 માયાસુખ નવ ધરે રતિ, સદા મન છે જોતું જતિ.
 મુનિનો મર્મ કાઠ નવ લહે, સઉ મેલો ઘેલો દરિદ્રી કહે;
 માઆ વિના કાઠ કેમ આપે, ધણે દુઃખે કરી દેહ કાપે.

બિજ્ઞાનું કામ કામિની કરે, કોનાં વચ્ચે ધુએને પાણી ભરે;
 જેમ તેમ કરીને લાવે અન્ન, નિજ કુટુંબ પોષે સ્ત્રીજન.
 ધણા દિવસ દુઃખ ધરતું સહું, પુરમાં પછે અન્ન જડતું રહ્યું;
 બાળકને થયા જે ઉપવાસ, ત્યારે સ્ત્રી આવી સદામા પાસ.
 હું વિનવું જોડી જે હાથ, અન્નળા કહે સાંભળીએ નાથ;
 બાળક ભૂખ્યાં કરે રૂદન, નગરમાં નથી મળતું અન્ન.
 ન મળે કંદમૂળ કે ફળ, જે દિવસ થયાં લેધ રહે જળ;
 સુખ શય્યા ભૂષણ પટકુળ, પ્રભુ કયારે થશે સાનુકુળ.
 ભૂખ્યાં બાળક જુએ માનું મુખ, સ્ત્રી કહે સ્વામીને દુઃખ;
 હું કહેતાં લાગીશ અળખામણી, સ્વામી જુએ આપણા ધરમણી.
 ધાતુપાત્ર નહીં કર સહાવા, સાળું વચ્ચે નથી સમ ખાવા;
 જેમ જળવિષુ વાડી ઝાડવાં, તેમ અન્નવિષુ બાળકબાદવાં.
 વાય ટાઢ બાળકડાં રૂએ, ભસ્મમાદિ પેશીને સૂએ;
 હું તે ધીરજ કષ્ટ પેરે ધરું, છોકરાંનું દુઃખ દેખીને મરું.
 નીચાં ધર બીંતડિયો પડી, આન માંજર આવે છે ચડી;
 અતિથિ ફરી નિર્મુખ જાય, ગવાનિક નવ પામે માય.
 કરોહો મંત્ર બણીને સેવ, નૈવેદ્ય વિના પૂજેહો દેવ;
 પૂજ્ય પર્વણી કો નવ જમે, જેવો હો તેવો આયમે.
 આ બાળક પરણાવવાં પડશે, સતકુળની કન્યા કયાંથી જડશે;
 શ્રાદ્ધ સંવત્સરી સહુકા કરે, આપણા પિત્રી નિર્મુખ ફરે.
 અન્ન વિના પુત્ર મારે વાગલાં, તો ક્યાંથી ટાપી આંગલાં;
 અમોઘિયું પોતિયું નવ મળે, સ્નાન કરે છે શીતળ જળે.
 નખ વાધ્યાને વાધી જટા, માંહિ ઉડે રક્ષાની ઘટા;
 દર્ભતણી તૂટી સાદડી, નાથજી તેપર રહેા છો પડી.
 ખીજે ત્રીજે પામેહો આહાર, તે મુજને દહે છે અંગાર;
 હું તો દરિદ્રસમુદ્રમાં જુડી, એવાતણમાં એકજ ચૂડી.
 સૌભાગ્યના નથી શણગાર, નહિ કાજળ નહીં કિડિયાં હાર;
 નહિ લલાટે દેવા કંક, અન્ન વિના શરીર રહ્યું સૂકું.
 હું પૂછું છું લાગી પાય, આવું દુઃખ કયાં સધી સેવાય;
 તમે દહાડી કહો છો ભરથાર, માધવ સાથે છે મિત્રાચાર.
 જે રહે કલ્પવૃક્ષની તળે, તેને શી વસ્તુ નવ મળે;
 જે જીવ જળમાં કીડા કરે, તે પ્રાણી કયમ તરશે મરે.

પ્રગટ કરી સેવે હુતાશ, તેને શીત આવે ક્યમ પાસ;
 અમૃતપાન કીધું જે નરે, જમ કિંકરનો ભય ક્યમ ધરે.
 જેને સરસ્વતી જીભે વશી, તેને અધ્યાત્મ ચિંતા કશી;
 સદ્ગુણનાં જેણે સેવ્યાં ચરણ, તેને શાનું માયાવરણ.
 જે જન સેવે હરિને સદા, તેને જન્મ મરણની શી આપદા,
 જેનું મન હરિ ચરણે વસ્યું, તે પ્રાણીને પાતક કથું.
 જેને સ્નેહ શામળિયા સાથ, તેનું ધર નવ હોય અનાથ;
 છેલ્લી વિનતિ દાસી તણી, પ્રભુ પધારો ભૂધર ભણી.
 તેણે ચોદ લોકના મહારાજ, આઠશ્યને બીખતાં શીલાજ.

વલણ.

જાજ ન કીજે નાથ મારા, માધવ મનવાંછિત આપશેરે;
 દીન જાણીને દયા આણી, દરિદ્રનાં દુઃખ કાપશે રે.

સુદામાનો સત્કાર.

સતા શય્યાએ શ્રીઅવિનાશ રે, અષ્ટ પટરાણીઓ છે જે પાસરે;
 રુકિમણી તળાંસે પાયરે, મિત્રવિન્દા દોળે છે વાયરે.
 ધર્મ્યુ દર્પણ બદ્રા નારીરે, જાંબુવતિયે ઝહી જળ ઝારીરે,
 યક્ષકર્દમ સત્યા સેવેરે, કાલિંદીજી અગર ઉસેવેરે.
 ભક્તમણા તાંબુલ લાવે રે, સત્યમામા બીડી ખચરાવેરે,
 હરિ પોઢ્યા હિંડોળા ખાટરે, પાસે પટરાણી છે આઠરે.
 બીજી સોળ સહસ્ર શત શ્યામારે, કોઇ હસગતિ ગજગામારે,
 મૃગાનેણી ને ચંદ્ર ચક્રારી રે, કોઇ શ્યામલડી કોઇ ગોરીરે.
 કોઇ મુગધા બાળકીશોરીરે, ખજાકાવે કંકણ મોરીરે;
 ચપળા ચિતકું લે ચોરીરે, કોટે હાર કંચુકી કોરીરે.
 કોઇ ચતુરા સંગિત નાચેરે, કોઇ રીઝવે ને ધણું રાચેરે,
 એક બોજીને વાત વાસેરે, સરખા સરખી ઉભી પાસેરે.
 હરિ આગળ હરિગુણ ગાતીરે, વસ્ત્ર વિરાળે નાના ભાતીરે,
 ચંદ્ર ઉપંગ મૃદંગ ધણાં ગાજેરે. શ્રીમંડળ વેણા વાજેરે.

આંધર્વાકિળા કાઠ કરતીરે, શુભવાયક મુખ ઉચરતીરે,
 ચતુરા નવ ચૂકે તાળીરે, બોલે મર્મ વચન મરમાળીરે.
 નૃતી રીઝે પ્રાણાધારે, એમ યદ્ય રહ્યો થેધથેધકારે;
 એવે દાસી ધાતી આવીરે, જોધ નાથે પાસે બોલાવીરે.
 બોલી સાહેલી શીરનામીરે, દારે દિજ આલ્યો કાઠ સ્વામીરે;
 ન હોય નારદ અવશ્યમેવરે, નહીં વસિષ્ઠ ને વામદેવરે.
 ન હોય દુર્વાસાને અગસ્ત્યરે, મેં તો ઋષિ જોયાં છે સમસ્તરે;
 નહીં વિશ્વામિત્ર કે અત્રીરે, નથી લાલ્યો સ્ત્રીહી કે પત્રીરે.
 દુઃખી દરિદ્ર સરખો બાસેરે, એક તુંબીપાત્ર છે પાસેરે;
 પિંગળ જટા ભરમે બરિયોરે, ક્ષુધા રૂપી નારીને વરિયોરે.
 શૈરિયે શૈરિયે થોકાથોકરે, તેને જોવા મળ્યાં બહુ લોકરે;
 તેણે કહાલ્યું કરી પ્રણામરે, માંડે વિપ્ર સુદામો છે નામરે.
 એમ દાસી કહે કરજોડરે, ખરો ખરો કહે રણજોડરે,
 મારો બાળરનેહી સુદામોરે, હું દુઃખિયાનો વિસામોરે.
 ઉડી ધાયા જાદવ રાયરે, નવ પહેર્યા મોજાં પાયરે;
 પીતાંબર ભૂમિ ભરાયરે, રાણી રૂઝિમણી ઉંચા સાયરે.
 અતિ આનંદે કૂદી કાયરે, હરિ દોડે ને શ્વાસે ભરાયરે;
 પડે આખડે બેઠા થાયરે, એક પળ તે જીગ જોવી જાયરે.
 સ્ત્રીઓને કહી ગયા ભગવાનરે, પૂજા થાળ કરો સાવધાનરે;
 હું જે ભોગવું રાજ્યાસનરે, તે તો એ શ્રાદ્ધજીવું પુન્યરે.
 જે કાઠ નમશે એનાં ચરણ જાલીરે, તે નારી સહુપેં મને વહાલીરે,
 તવ સ્ત્રી સહુ પાછી ફરતીરે, સામગ્રી પૂજની કરતીરે.
 સહુ કહે માંહેા માંહી બાધરે, કેવા હસે શ્રીકૃષ્ણના બાધરે;
 જોને શ્યામળિયા શું રનેહરે, હશે કંદર્પ સરખો દેહરે.
 લઈ પૂજના ઉપહારરે રહી ઉભી સોળ હજારરે;
 બાધ લોચનતું સુખ લીજેરે, આજ જેઠતું દર્શન કીજેરે.
 ઋષિ શુકજી કહે સુણ રાયરે, શ્યામળિયોજી મળવા જાયરે;
 છખીલેજીએ છૂટી ચાલેરે, દીધી દોડ તે દીનદયાજેરે.
 સુદામે દીઠા કૃષ્ણ દેવરે છૂટ્યાં આંસુ શ્રાવણ નેવરે,
 જુએ કૌતક ચારે વર્ણરે, ક્યાં આ વિપ્ર ક્યાં અશ્વરણશર્ણરે.
 જુએ દેવ વિમાને ચડિયારે, પ્રભુ ઋષિજીને પાય પડિયારે;
 હરિ ઉઠાડયા મહિ હાયરે, ઋષિજી લીધા હેડા સાયરે.

મળ્યા જાલવ જોવા પૂઠેરે, પ્રેમનાં આલિંગન નવ છૂટેરે;
 મુખ અન્યોન્યે જોયારે, હરિનાં આંસુ સુદામે લોયારે.
 તુંબિપાત્ર ઉદ્ધાગિને લીધુરે, દાસત્વ દયાળે કીધુરે;
 ઋષિપાવન કર્યું મુજ ગામરે, તમે પવિત્ર કર્યું રંક ધામરે.
 તેડી આવ્યા વિશ્વાધારે, મંદિરમાં હરખથી અપારે;
 હસ્ત ઝાલી હરખે મુરારીરે, જોઇ હાસ્ય કરે સહુ નારીરે.
 ધણું વાંકાં બોલાં સત્યભામારે, આવા કુટકા મિત્ર સુદામારે;
 હરિ તેને ઉઠીને શું ધાયારે, બલી નહાનપણાની માયારે.
 બલી જોવા સરખા જોડીરે, હરિને સોંધી એને રાખોડીરે;
 જો કોઇ બાળક બાર નિકળશેરે, તે તો ઢાકાને દેખી ધળશેરે.
 તવ બોલ્યાં રૂકિમણી રાણીરે, તમે બોલો છો શું જાણીરે.

વલણ.

શું બોલો વિસ્મય થમ, હરિમક્તને આગળો નરી;
 બેસાડ્યા મિત્રને શય્યા ઉપર, ઢોળે વાયુ હરિ ઉભા રહી.

રાગ સોરઠી.

મક્તાધીન દીનને પૂજે, દાસ પોતાનો જાણી
 સુખ શય્યાપર ઋષિને બેસાડી, ચમર કરે ચક્રપાણિરે. મક્તા૦
 નેત્રશમસ્યા નાથે કીધી, આવી અષ્ટ પટરાણી;
 મંદ મંદ હસે સત્યભામા, આઘો ધ્રુવટ તાણીરે. મક્તા૦
 જોની નાભિ કમળથી બ્રહ્મા પ્રગટયા, આ જગ પગમાં કીધું,
 જોણે મુખમાં જગત દેખાડ્યું, માતાનું મંત્ર લીધું રે. મક્તા૦
 વિશ્વામિત્ર સરખા તાપસને, દોહલે દર્શન દીધું;
 તેણે સુદામાના પગ પખાણી, પ્રીતે પાદોદક પીધુરે. મક્તા૦
 પોતે આઠવાની પીત પછેડાએ, લોભા ઋષિના પાય;
 જોભા રહી કર વિંઝણો મદીને, વિઠ્ઠલ ઢોળે વાયરે. મક્તા૦
 ચાળ ભરી વૈદભીં લાવ્યાં, ધૃતપક્ષ પક્ષવાંન;
 ચર્કરા સંયુક્ત ઋષિને કરાવ્યાં પયપાનરે. મક્તા૦
 શુદ્ધાચમન તંબોળ ખવરાવ્યાં, ધરી પ્રેમ શામળવાન;
 વાધ્યું તે પ્રસાદ પ્રમાણે, આરોગ્યા ભગવાનરે. મક્તા૦
 જો સુખ આપ્યું સુદામાને, તે હરિ બ્રહ્માદિકને નાપે;
 ફરી ફરી મુખ જૂએ મુનિનું, આનંદ મુકુંદને આપેરે, મક્તા૦

સુદામાને ચિંતા મોટી, રખે દેખે કયા કપિ;
પેલી ગાંઠડી તાંદુલ તણી તે, જંઘા નીચે લપ ઝાંપેરે, બક્તા-

વલણ.

જંઘા નીચે ચાંપે ઋષિ, ગાંઠડી તાંદુલ તણી;
પ્રેમાનંદ પ્રભુ પરમેશ્વરને, જાણ્યા તણી ગત્ય છે ધણી.

અનુપમ આશ્રમ.

મ્લોક.

બ્રહ્માના ભુવને હરિ મૃગ વસે, બેળા બકી બાતમાં,
ચીતારા ગૃહમાં સુવાસ કરીને. રે'તા દિવા રાતમાં;
તે રીતે કવિને ઉરે વસી રહ્યા, વૈગે તજ વાતમાં,
બૃદેવાશ્રમ તેમ વ્યાધ મૃગ સૌ, વાસોવસે શાતમાં.

કાળિંગડો.

આશ્રમ અનુપમ ઉપમા આપું, 'સાહસ કરવા સ્વર સર આલાપું;
નૌકા છિદ્રિત માહે ખેશી, પાર જવા મનમાંહે પેશી.
હોયે હરિ કૃપાની માઝા, તો હું પારને પામું રાગ !
સાંબળ એ કે ચિત્તે સાક્ષી, મતીશ મા'તમ હે બલ બાધી !
રે'તા યુધિષ્ઠિર કરજેડી, કે'તા કયા શું જોડીજોડી;
નવ થાયે પંકિત તો ખોડી, જોવી મારી મતિ છે ખોડી.
જોડે આશ્રમ પાસ દિરેદા, દૈત મતવાદો દાજ દિરેદા.
અદૈતવાદોનાં શિખર શૂન્યે, લખી જોવો મારે હદે શૂન્યે.
વાળ્યા ક્રમ એવા આ ક્યારે, પથ પામું હું તો આ ક્યારે.
દૈત મિથ્યા અદૈતની સિદ્ધિ, મહદ્ ભાગી પામ્યા એ સિદ્ધિ.
અષ્ટાદશ સિદ્ધિ પામ્યા યોગે, અદૈતતા પામ્યા શુભયોગે
તજ ગુરુકૃપાથી કો આશા તે, અદૈત પામી બરિયા શાતે.
પુષ્ટિ થાયે બલી ઋતુ શીતે, રહ્યાં બ્રમિત મન સ્થિતિ શીતે;
ન ચડે રંગ ચડયો છે શ્યામે, ટોકે આનંદિત શું શ્યામે.
ચિત્તા મૃગને ખનતું સાફ, વર વાણિયરતું એકજ બાફ
શિયાળ સસલાની છે જોડી, મદખેડો નાંખી મલિષે તોડી
રીંછ રાનીમંજાર રમે છે, સૂકરને સહુ સાથ ગમે છે;
રોજ રોજ દૈનતા દેખાડે, ફડક કોઈ કોઈનું નવ પાડે.

સાબર શૃંગ તણે તો ભારે, ઝોશિંગણ યાવા ઉચ્ચારે.
 ઉજી અતિશે વનમાં આવે, કૃગાલાધરનો લોભ ન લાવે.
 સાંઢણીં મનમાં થઇ નિરાશા, છૂટી કોશ કાપ્યાનો આશા.
 શેલા ગાયતણા તો છૂટા, બંધન મહિષી આદિ વિખૂટા.
 એ રીતે પશુ મગન ધણેરાં, એ માતમ ઉદાલક કરાં.
 સદાય પક્ષી પરોઢ ધરે છે, મસ્તાનાં થઇ વન ફરે છે.
 સિંચાણુ ગૃધ ન મારે કોને, શુકબાળ કાક રમે છે જોને;
 ચતુર્પદીને ચકલી જ્યાંહી, જાયે મન માને છે ત્યાંહી.
 તીતર બુલબુલ ખંજન આ જ, વૈરોતજી રમે છે આજે,
 જો પારેવા કોયલ કોટી, કરે ગરજણુ શું વાતો મોટી.
 કપોત વદે કોઇને કોઇ, જાણે ટગમગ રહિયે જોઇ;
 રવ રેવાચકલી સુણાયે, શિર્ષ વગર હલવે ધુણાયે.
 પિયુ પિયુ પપૈયા બોલે, સારિકા સ્વરતુલના તોલે,
 પોપટ પરો રહીને નારી, સારિકાને જોતો સારી.
 કળાધરની કળા બહુ નામી, યાતી ઢલ પતિ અનુગામી
 ચક્ર ચક્રવાટી સંભારી, અન્યોન્યે મળતાં અવિધારી.
 ઉલૂક કાક મને છે મગન, લદાઇનું લાજે નવ લગન;
 વાગોલ મુકત કરોં છે દોષે, છોડયા ચોંચડીએ તો રોષે.
 એમ સહુ પંખી ત્યાં જાતે, હળી મળી રમતાંહી રાતે:
 હુરગ કીટ પતંગ અપારી, તેની જાત જોયે વિસ્તારી.
 પણુ શ્રોતાનો જાતે ધર્વ, રખે સમજતા એમાં ગર્વ;
 પ્રાણીશાસ્ત્રમાં ભરિયાં નામ, મારે તેનું શું છે કામ
 સમદષ્ટિનો બજવું ભાવ, જેવો મારો પડશે દાવ;
 માનવ દાનવ વૈરની વાત, સહુ મુનિ મઠમાંહે સાક્ષાત.
 વૈર પશુ પક્ષીનાં ત્યાજ, કરાવિયા એવા મારાજ.
 શાંતિ શાંતિ શાંતિ એક, છાત્ર ટેક શીખે વિવેક.
 મારું તારું મૂકયું પૂરે હારજીત મૂકી છે શરે,
 એ મહિમા આશ્રમનો જુઓ, મહોપતિ શ્રાંતિનું મૂળ ખુઓ.
 આશાંકિત સર્વે છે આંહી ઉમંગે આનંદ મનડા માંહી;
 અજીત એક જીત્યો ના જાયે તેપણુ કંપી રે'તો રાયે.
 અમર કર્યાં ઋષિએ સહુ જાડ, સમર કર્યાં મુનિએ સહુ પા'ડ.
 પશુ પંખી પર રાખી દષ્ટ, કાળ થકી નવ પામે કષ્ટ.

તદપિ માત્મ્ય કાળતું જુઓ, સંશે રાજ સર્વે જુઓ;
આવે પાનખર ઋતું દિન, સૂકાંપત્ર તો થાયે બિન.

પુષ્પિતદક્ષ કે હોયે છોડ, તેના તો સુણાવું તોડ;
સુમનસ શિષ્ય અહો ગુરુકાળે, કાળ તણું બળ ત્યાં બિરાળે.
આનંદ અતિ કરતાં પંખિડાં, પડતામાં કાળે તે ભીડયાં;
નામ તણોતો કરવો નાશ, કાળ પસારી બેઠો પાશ.

એ જીત્યો નહીં કે મુનિ, વેદાદિકની કરતાં ધુની;
મહાન્તને મનથી બચ બાગ્યો, અગ્નાનીને બમણો જાગ્યો.
કરે છે આસાંકિત મુનીશો, જ્યમ બાજીગર નચવે કીશો;
વશ વરતે ચૂકે ન દાવો સમય થાય કે કે'શે આવો.

ના હા કરતાં લેધ જાયે, કાળ ચિરંજીવીને ખાયે;
મહાત્માનું ખોટું નવ બાખું પણ બચિયો કાળથી કોને દાખું.
સ્વતંત્ર કપટી એવો કાળ, ઉદાલક તેજની ઝળતો ઝાળ;
ફરતો ચાકી ચારે પાસે, લાગ જોવા કે દાસની આશે.
પણ હુંકારો દેતો હાકે, એમ કાળ ચલાવ્યો ચાકે.

કામ ક્રોધાદિ પડરિપુ સાથે, મુદિ વાળી એ'તાં હાયે.
વિકાર માત્ર વેગળા બાગે, એક અદ્વૈત પદ અનુરાગે;
વસિષ્ઠ જેવા છે આચારી, અરૂંધતિ સરખી છે નારી.

એક પુત્રને એકજ પુત્રી સંતર્પી મુનિવર લાગી સૂત્રી;
તેહ તણી તો કથા ઉચાઈ, સાંભળજો લાગે જો સાઈ.
શાંતિમાં બ્રાંતિ ના હોયે, શાંતમધ્ય જીવ શિવને જોયે,
ઉત્ત જોવા સુણવા યાની, રંગભારંગ વિજ્ઞાનની વાણી.
સમાધિલે જોઈ દયાર્દ્ર સાધુ, ક્રોધ જડામૂળને આરાધુ;
રિપુ વિજ્ઞાનખડ્ગે છુંદાશે, અસાધુની નિંદા તો થાશે.

લઘુઆરી જતા સાધુ જોઈ, બચની સમીર સાચવે સોધ;
હરિબાળ ગજ નાખે મારો, બાળકથી બંદી પડ્યો પુકારી,
ઉપદેશ અદ્વૈત જણાવે, હું મૂઢમતિને રસ કોણ બણાવે;
બણિયો બણાવ્યો હું તે દાખું, એમ મનમાં જો બાકી ન રાખું.
પણ મારું ધાર્યું ના થાયે, મન તરંગ ફાકટ અફળાયે;
હવે કહોડની કથા ઉચાઈ, ચિતવિચ લાગે જેથી ચાઈ.

વલણુ.

ચાર બાજે ચિતમાં, અણવાક આપ્યાનરે,
કોવિદ સર્વ તેણું કરે, મહા જેહ મતિમાનરે.

દુહિતા ચિંતા.

સ્લોક.

ઉપાધિ શૌરિને કમળનયની અબ્ધિજ થકી,
ઉપાધિ બ્રહ્માને, સરલસતી સાવીત્રીજ નકી;
ઉપાધિ મા' દેવા, થઇ ગિરીશજ દક્ષ મખમાં,
ઉપાધિ સ્ત્રી તેવી, જગતીસુરને લાવી દખમાં.

આશાવરી

ધર્મસૂત્ર સુણિયે મુનિગાથા, શ્રદ્ધા રાખી મુનિસંસાર,
અનસૂયા શી પત્નીથી પ્રકટયાં, એક પુત્ર પુત્રી નિરાધાર.
શતસ્રતુની ચિંતા નવ કશી, એક પુત્રી દુઃખનો અંધાર.
પ્રિય પિતાને મનથી અતિશે, તેને પ્રિય હોશે ભરતાર.
પરાયું ધન મુખથી ઉચ્ચારે, કરે અન્યકાળે સંભાળ.
કષ્ટ કરે તન રોગ કાજશું, મિથ્યા જગત લહે સુરસાળ.
ગાંડી ઘેલા વાતો એવી, સીધી સટ કરી દેતો કાળ,
દ્વાદશ વર્ષની વિદ્યાવિનોદિનો પાણી પે'લા બાંધવી પાળ,
નવ યૌવન મુગ્ધાને જોઇ, મુનિ પત્ની આવ્યાં મુનિ પાસ;
વરવા જોગ વિધુવદની થઇ, પૂરો સ્વામી તેની આશ;
ધાન્ય રાંધ્યું રાખી ન શકાયે, પુત્રો જોઇ મન થાય ઉદાસ,
વર વર મુનિવર જોળી ખાદો, તોડો મમ મન કરા પાશ.
સાચો બ્રહ્મ જગતને મિથ્યા, એ સિદ્ધાંત મુનિ કરતા સિદ્ધ,
દશ્યમાન મિથ્યા ક્યમ માનું, આગમ વાણી જગત પ્રસિદ્ધ.
તત્ત્વ તણા નિર્ણય પર આવ્યાં, લાભ્યાં પત્ની અણમાસિદ્ધ,
સુણી વાત મન ભમિત થયું છે, મળી મુનિવરને નવનિધ.
સ્વામી એ સરખો શોધીશું, તમે નિરાંતે જોસો નાર,
ચાર કહી મુનિ પત્ની વળતાં, પછે ઋષીશ્વર કરે વિચાર.
દુહિતા જેવો ભત્તાં જેવો, ચાર વેદ પારંગત પાર,
ચાર વેદ ખટ આગમ શીખી, મળશે તેવો ક્યાં ભરતાર?
ચાર શિષ્ય જગતીમાં જોવા, મુનિવર કરતા ત્યાં તૈયાર,

વિધાવિનોદિનોએ જાણ્યું કે, મળી પિતાને તે નિરધાર;
 મુજ એક શ્લોકાર્થ કરે તે, જો જો કહી લખાઈ નાર,
 મંદ હાસ્ય કરી મુનિવર બોલ્યા, લખી લાવ્ય જ્યમથાય ન વાર.
 સ્વસ્થાનક થઈ પુસ્તક જોતી, તાલપરણ લિખિત અનંત;
 વેદ, વેદાંગ ઉપનિષદ્ જોતી, કાઢતી સત્વર તત્ત્વ મહંત.
 સત્ર બાળ્ય બણી તે મહિલા, પામી જોનો ઝટપટ અંત,
 સિદ્ધાંત એક શોધીને કાઢ્યો, જાણે જે કો પ્રસાવંત.
 શ્લોક લખી રચી તાલપત્ર પર, ગદ્ય પિતા પાસે ગુણવાન,
 છાત્ર પાસ તે પર્ણપઠાવ્યું, માતાને જમ મળી મતિ માન.
 સંમતિથી સર્વે કીધું, શ્લોકાર્થે દઉ તનનું દાન,
 મુનિવર વાંચે શ્લોક લખ્યો જે, સુણે મળિયા શિષ્ય મહાન.
 (અષ્ટાવકાખ્યાન.)

દ્રૌપદેયોત્પતિ.

રાગ માઝ.

પક્ષી 'કે' મુનિનું વચન સુણી, રાય પામ્યો મન આનંદ,
 હચકરજોડી બોલ્યો મુખથી, સર્વ આપું બજા ગોવિંદ.
 ત્યારે વિશ્વામિત્ર બાખિયા, સર્વ આપી દીધું મને રાય;
 રાજ્ય દ્રવ્ય મહી સેના આપી, હવે હું તૃપ થયો મહા કામ.
 હવે તું મુખેથી બોલ્ય રાજ, એનો ધણી છે કોણ;
 હરિશ્ચંદ્ર કે' શું પૂછો એમાં, આપ સ્વામી થયા નથી બોણ.
 જ્યારે પૃથ્વી નવ આપી તમને, ત્યારે પણ સ્વામી આપ;
 આજ ધણી રણી છો મુનિ પોતે, શેનો મુને સંતાપ.
 પ્રથમથી આજ્ઞાકારી હુતો મુનિ, સર્વસ્વ દિનને સોંપી;
 આજ આપી થયો અન્નહણી, જાતે નથી ધર્મમર્યાદા લોપી.
 વિશ્વામિત્ર કે' મુને સર્વ આપ્યું, તો ન રે'વું તારે તૃપ આંહી;
 જ્યાં જ્યાં માઝં સ્વામીપણું માને, ત્યાં તારે વસવું નહીં કર્યાહી.
 એકાએક જમ વજ્ર વાગે હદે, તેવું કર્ણે વાગ્યું મુનિ વેણ;
 અરે ! હાય ! હવે ક્યાં જમ વસવું, થયો મૂર્છિત મોહિત નેણ.
 બે ધટિકા પછે ચેતન પામ્યો, ત્યારે વિચારે આમ;
 દિન શાપ બયે તૃપ થરથર કાંપે, કાં ગુપ્ત થયા ગુરમા'નામ.
 વિશ્વામિત્રના ભયથી ત્રાશી, જળમાં પેઠા ગુરદેવ;

હવે ક્યાં જઈ શું કરવું મારે, પછે નિશ્ચય કર્યો તતખેવ.
વાર મુનિવર એમ કરું હું, એમ બાપી મુખથી તર્ત;
ઓણી સૂત્રાદિક સર્વ તજ્યાં ઝટ, પેર્યા વનકુળ વસમી વર્ત.
પછે મુનિની સાથે નગરે આવી, જઈ વનિતાને મળિયો;
વહકલ સુત શ્યામાને આપી, આવી મુનિને નમિયો.
સર્વ રાજ્યાદિક અર્પણ કીધું, પદ્માબૂપણ તથા ચર્મ ધાર્યું;
વિશ્વામિત્રાર્પિત દેશને છોડી, ચાલ્યો વનમાં મન માર્યું.
તે વેળાએ વિશ્વામિત્રે આવી, રાયનો મારગ રૂંધ્યો;
રાજસૂયમખની દક્ષિણા દીજે, શેઝણી જવા વળુંધ્યો;
હરિશ્ચંદ્ર કે' મહામુનિ આપ્યું, શત્રુ ત્રિહોણું મે' રાજ્ય;
હવે અવશેષ આ ત્રણ દેહ દેખો, તેનો વ્યય કરો મહારાજ.
વિશ્વામિત્ર કે આપ્યું તે જાણ્યું, રાજસૂયની દક્ષિણા લેવી;
એ આપ્યા વિજુ સાથે ન રાજ તારી ધર્મવૃત્તિ યદ્ય કેવી ?
આહજીને આપ્યું કહી ન આપે, તે વિનાશી થાયે જાણો;
તે દક્ષિણાતું પ્રમાણ કહું છું, સુખ માણો કે દુઃખ આણો.
રાજસૂય સંપુરણ થાતાં, જેટલી દક્ષિણા દિજો પામે;
તેટલી દક્ષિણા મારે જોઈએ, તે આપી લાગો તમારે કામે.
તમે મુખે જે પ્રતિજ્ઞા કરી છે, તે આપ્યા લીધા વિના કેમ ચાલે;
આતતાયી સાથે યુદ્ધ કરવું એક, એ રાય ધર્મે વર્તો મનમાં તે.
વળી સત્પુરુષનું રક્ષણ કરવું, એવા નિયમ ધર્યા તે' જાતે;
તો પછે મારી દક્ષિણા ક્યમ મૂકું, લાવું દયા હું કેમ વાતે.
હરિશ્ચંદ્ર કે' દિગ્વર સુણિયે, અધુના કાંઈ નથી મુજ પાસે;
કેટલોક કાળ વિત્યા પછી આપું, કંઈ વશી હું વાસ સુવાસે.
અહો ! ભગવન્ વિપ્રર્ષિ મહા મોટા, કંઈ દયા ધરો દિલમાંય;
સત્પુરુષના સમ્યક્ સ્વભાવનું, ચરિત વિસરો મુનિ ક્યાંય.
વિશ્વામિત્ર કે વાટ જોઈ હું, દયા લાવી મન તારી;
ક્યાં સુધી મારે વાટ જોવી કહે, હું જાણું નિર્મળ મતિ સારી.
હતાવળે અવધિ કે' મુજને, નહિ તો શાપાગ્નિએ જાળું;
હરિશ્ચંદ્ર કે' એક માસ પછી આપું, મુનિ ધન્ય થયા કૃપાળુ.
હમણ્યાં વિત્ત નથી મારી પાસે, મારે આજ્ઞા દીજે મુનિદેવ;
વિશ્વામિત્ર કે' જાજ રાજ, પણ ન જૂઝીશ આપવું એવ.
તારો માર્ગ ભદ્રકારી હો રાજ, તુને અરિદેને નહી કોઈ;

એવું વચન સુષ્ણી રાજા આલ્યો, પૂઠે નારી ચાલે કંઈ જોઈ;
 જે પુષ્પ વેરેલ સ્થાનક હોડવા, અતિ અયોગ્ય રૂપાળી;
 તે કંટક વન બણી પતિની પૂઠે, ચાલવા લાગી સુવાળી.
 નગર લોકે પત્ની પુત્રની સાથે, રાય દુઃખી દોડા જ્યારે,
 કે ત્રાહી ત્રાહી કરી ત્રાડ પાડી સુખ, પ્રભુ સુખદિન દેખીશું ક્યારે !
 હા નાથ ! અમે અનાથ થયાં સહુ, તદા મૂકીશું જોઈએ છો દેવ;
 તમે ધર્મપંથમાં કુશળ સ્વામી, જોઈ દુઃખ નિવાર્યા તતખેવ.
 એવો ધર્મ ધર્યો ધરણીપતિ, ન પ્રજા દુઃખી કરી લેશ;
 તો આજ અમને તમે સાથે તેડો, હારે ધર્મે શેષ મહેશ.
 અહો રાય એક મુહૂર્ત ઉભા રહો, શું નાસાનાસ કરો આમ;
 નેત્ર ભૂંગે મુખારવિંદ રસ પીવા, સ્વામી વાધી છે મોટી મામ.
 હા ! હા ! સુખ અંબુજ કવજોઈશું, રે રે ! આવી પડ્યું શું દુઃખ;
 જે રાજેન્દ્ર નીકળે રસ્તામાં, તવ ધણા ઇચ્છે પૂઠનું સુખ.
 રાય હરિશ્ચંદ્ર આગળ ચાલે, પૂઠે નૃપ ચાલે મહા મોટા;
 તેની પૂઠે તેનાં સ્ત્રી પુત્ર જાતાં, હા હા ! દિન આવ્યા શા ખોટા.
 કેટલું દુઃખરૂપ આ શિવ ! શિવ ! રે આંખો કમ ન ફૂટે !
 ગળે ખેશી સેવક જાય આગળ, તે રાય ચાલે એમ કહી કૂટે !
 સેવક જોના ગજપર ખેસે, તે રાય પાળો પળાય;
 અહો રાય સુકુમાર શરીરે, કહો કહો કેમ ચલાય.
 સુકુમારા સુંદર ભૂકુટિવાળું, કંઈ ઉંચું ઉપર સોહાવેનાક;
 એવું સુખારવિંદ રજે ભરાશે, એમ કહી કહા મારેહાક.
 જોભા રહો જોભા રહો સ્વામી, સ્વધર્મ આચરો આજ;
 સર્વ પ્રાણી પર દયા રાખવી, એ મોટો ધર્મ મહારાજ.
 ક્ષત્રિય કેરો મુખ્ય ધર્મજો, શે તમ્ને પ્રભુઆપ;
 વનજવા તત્પર થયા તો, શો અમારે સગાંતણો સંતાપ.
 સ્ત્રી પુત્ર પરિવાર સંધળો, શે આવે નૃપ કામ;
 ધન ધાન્યમાં ધ્યાન ન રાખું, બળું રાજવલ્લેચન રામ.
 છાયાભૂત આ કાયા થાશે, મૂકી સર્વ વૈભવ વાટ;
 હા નાથ ! હા અનાથસ્વામી ! આશું જોઈએ ઉચ્ચાટ.
 હા રાજ ! હા મહારાજ ! નામી, અમને તજવાનો ધારો ધાટ;
 રે રે સ્વામી ! આ નવ ઘટે, એમ વદી પડે છતા પાટ !
 જ્યાં તમે ત્યાં અમે આવું, જ્યાં તમને સુખ તાં સુખ;

જ્યાં તમારાં ચરણ કમળ છે, ત્યાં ભાગે અમારી ભુખ.
 જ્યાં તમે ત્યાં નગર અમારૂં, જ્યાં ધર્મિષ્ઠ નૃપ ત્યાં સ્વર્ગ;
 ત્રાહિ ત્રાહિ કહી તૃણમાં પડતા, ત્યાં મોટા મહાજન વર્ગ.
 ઊભા રહો ઊભા રહો બાપે, શું નાસો નાસો આમ,
 દ્યાર્દ્ર થઇ દયા કંઠક લાવો રાખી હ્રદમાં રામ.
 આકંઠ આપું સાંભળી રાજ, શોક સાગરમાં પડિયો;
 પ્રાણથી વા'લી આ પ્રજા મારી, જોડે તેની દુઃખ ધડિયો.
 સર્વસ્વ આપ્યું પણ નથી બંધન બોલવા વિષે મારે;
 એમ વિચારી ઉભો રહ્યો રાજ, ત્યાં શું નિપજતું ત્યારે.
 વિશ્વામિત્રે જાણ્યું આ ઘડી, આકુળ રાયતું મન;
 નગર વાસીનાં વચન સાંભળી, તપ્ત થયું રાય તન.
 ક્રોધામય વડે ચક્ષ ફેરવી, આવી બોલ્યા નૃપ પાસ,
 ધિકાર છે ધરણી પતિ તુજને, દુષ્ટ જન થી રાખે શું આશ,
 અસત્યવાદી કપટાચારી નૃપ, આરંભી બેઠો શું કાજ,
 રાજ્ય આપી પાછું લેવા ધારે, તારામણી વાળે જનઆજ.
 ચિત્ત ખેંચી ચતુરાઇ વડે, લોક કરવા બેઠો તું તારા;
 એવું સાંભળી કાંપ્યો રાજ, કરો ક્ષમા અપરાધ મુનિમારા.
 આ ચાલ્યો મુનિ ચાલ્યો વેતો, એમ બાળી કામની સા'તો;
 સુકામળાથી ચલાય ન વે'લું, તેને ઝટપટ ચલવી જતો.
 જોને ચાલવાને અજ્યાસ ન પહેલાં, તે ચાલતાં ધણી થાકી;
 ધીમે ચાલવા ચિત્ત ચતુરા ધારે, તેને હરિશ્ચંદ્ર ખેંચે હાકી.
 કૃતાંત કોપ મુનિનો જોઇ, નૃપ વારંવારે નારી ખેંચે,
 તેજ્ય તેનાથી ચલાય ન જરીએ. લચી પડતી લલના ભેંચે.
 તે જોઇ નૃપતું મન ગભરાતું, રે હૈવ આ શું મહાદુઃખ;
 તેવે તેને ત્યાં કરવા આવ્યા, કૌશિક મુનિ તો સુખ !
 શું અલ્યા નારીથી ના ચલાયે, એનો કંઈ હું આજ ઉપાય;
 શાણી સુરભિ નવ ચાલે પંચે, તેને દંડની શિક્ષા દેવાય.
 તો આ મારા દંડકાળ વડે હું, હાંકું સુરભિતારી.
 એમ કહી દંડ મારવા લાગ્યા, રે મુનિ દયા ગઈ ક્યાં ધારી.
 એટલું એ આપણ મુખ બોલું, પણ પુણ્યશાળી નવ બોલે.
 દુઃખ લાગ્યું દિલમાં અતિ ગાહું, નૃપ સત્યની તુલના તોલે.
 જાઉં છું જાઉં છું એહ ઉચાર્યો, ખીજે મનમાં ન આવ્યો વિચાર;

તે દુઃખ જોઈ જન સહુ ક'ખ્યાં, ક'ખ્યાં પંખી પશુ નિરધાર.
 દેવ દાનવ રથાવર જંગમ સહુ, ક'ખ્યાં જોઈ રાયતું કળે;
 કાનાથી મુખે બોલાય નહીં, બોલે કરે કૌશિક નદ.
 દેવ સ્ત્રી દુઃખથી રૂદન કરે, ખરે આંસુ શું પુષ્પની વૃષ્ટ.
 મન માંહે શાપે સહુ મુનિની; જીએ રૂડી ભુંડી જે સદ.
 સર્વ દેવ નીચું જોઈ રહ્યા ત્યાં, ન ઉચું જીએ કાઈ શર.
 એવે કૃપાળુ વિશ્વદેવે પાંચે, રાય દુઃખ ધર્યું ભરપૂર;
 તે મુખ થકી ઉચરિયા એવું, આ અધમોધમ કૌશિક;
 અપાર યજ્ઞ કરતા નૃપ પીડે, નહિ મન પ્રુણ પાપની બીક.
 આ મહાપાપી વિશ્વામિત્ર મુનિ, કેવે લોક કરશે વાસ !
 આપણે કાને મખ જઈ રાજ્યું, રે વર્ષ સોની વહી ગઈ આજ.
 અધુના આહુતી બલિદાનથી, પામું જેવો આનંદ;
 તે દિન વેહેતા કર્યા મુનિ તે, ધિકધિક મતિમંદ.
 પક્ષી કે જૈમિને સુણીએ, એવી બોલ્યા વિશ્વદેવ વાણ,
 પાંચ જણ તે પૂરેપૂરા. જેહ કૌશિકથી અગ્નણ.
 વિશ્વામિત્રે કર્ણે સુણ્યું, વિશ્વદેવો કેઈ વચન.
 મહા કૌપાગિન પૂરિત મુનિ યજ્ઞ, શાખ્યા પંચ સુરજન.
 સમ દુઃખ બાગી થયા માનવશા, મદ પામે માનવદેહ.
 મારો અપરાધ કરી જે જીવો, એહ પીયૂષ કરો ઉજેહ.
 કે' તામાં માનવ યજ્ઞ પડિયા, જેમ પડે તારા પ્રુણ ક્ષીણ.
 કાલાવાદા કૌટિક કર્યા ત્યારે મુનિયે નીકાળ્યા દીન.
 પછે અનુગ્રહ મુનિવરે કીધો, થાશે માનવ નકિ મીનમેષ;
 સંતતિ થાશે નહિ સુર ! તમને રે' સ્ત્રીપાણિ ગ્રહણશેષ.
 ધૃષ્ટ્યા રહીત કામક્રોધે વિનિર્મુક્ત, થાશે તેમ જ્યારે સુર;
 સુરપણું સહુ પામશે ત્યારે, લાગ્યા વેણ મુનિ મધુર.
 તે વિશ્વદેવ પાંચે અવતર્યા, કૃષ્ણા કરે પેટ;
 અંશાવતરી એ પાંચે પૂરા, પડ્યા ભૂ કરવા શાપ બેટ.
 એ પ્રકારે પાંડુના પૌત્રો, મુનિ શાપે થયા જણ;
 દાર સંગ્રહ કરવા નવ પાગ્યા, માતો મુનિ સત્ય વાણ.
 પાંડવ કથાના સંબંધવાળા, મુનિ પૂજ્યા ચાર પ્રશ્ન;
 તેના વિસ્તારે પ્રયુક્તર બાખ્યા, હવે શેની રહી મુનિ તૃણ.
 જે સાંભળવા ધૃષ્ટા હોય, તે યથામતિ વિસ્તાર;

આસ શિષ્યનાં દર્શન દુર્લભ, યયાં સુર્લભ પુણ્ય વિચારં.
 સર્વ પુરાણિને નમન કરીને, સંસ્કૃતતું પ્રાકૃત ભાષું;
 રાગડા તાણી શ્લોક આલાપો, તેવા રાગ ન આમાં દાખું.
 પ્રભુ કૃપાથી પાંશ્વરં યાશે, વધશે ઉદય આથી;
 આ વાંચીને સંસ્કૃત વાંચો, રીઝે રૂડા લોક કયાથી.
 ઇતિશ્રી માર્કંડેય પુરાણે, દ્રૌપદેયોત્પત્તિનો સમ્પ્રદાય;
 પ્રેમાનંદ પુરાણી પ્રતાપે, ગુણગણ હરિના ગાય.

વલણુ.

હરિના ગુણગણ ગાવા અંતર આવે ભરતી ઝોટરે;
 કવિતા ચંદ્રિકા નિષ નિરખી, મન તરંગ તૂટે કોટરે.
 (માર્કંડેય પુરાણુ.)

દમયંતી.

રામચીની દેશી.

ઝેણીપેર બોલ્યા વૃદ્ધસ્ત્ર વાણીજી, નળને ઘેર આવ્યા વેણુપાણિજી;
 વીરસેન સુતે દીધું માનજી, અર્ધપાદે પૂજ્યા ભગવાનજી.

હાળ.

પૂજ્યા નારદ આદર આણી, રૂઢેમાં અતિ પ્રેમ;
 અન્યોન્ય પૂંજીઓ, સમાચાર કુશળ ક્ષેમ;
 રાજ્યાસન નળતું દેખી, નારદ રૂખી એમ પૂછે;
 પટરાણી દીસતાં નથી, એ કોહોની કારણ શું છે ?
 આસને બેસતું રાણી વિના, તેહેનો મોટો દોષ;
 પછે પ્રતિ ઉત્તર વિચારી નળ, બોલીઆ ધરી શોષ;
 નળ કહે તમે પ્રજાપતિના, પુત્ર વેણુધારી;
 જાણતા હશે બ્રહ્માએ, માહારે નિરખી છે કાનારી.
 સમદ્રિપ નવ ખંડ માંહે, કંઈ કન્યા કોટાકોટ;
 રૂખી હું વરૂં એહવી નવ મળે, શકે છે કન્યાની ખોટ.
 રૂપ તાંહાં કુળ નહીં, કુળ તાંહાં નહીં ચાતુરી આધ;
 કો સકળ લક્ષણ હોય પૂરણ, તો હું પરણું તતકાળ.
 નારદ રૂખી તવ આવ્યો, એમ ન કીજે ભૂપ;
 તાહરા સરખું નવ મળે, કો સ્યામાતું સ્વરૂપ.

પશુ તે કન્યા અલોકિક છે, વેદ જહેને વરણે;
 તે ઇન્દ્રને ઇચ્છે નહીં તેા, તૂંને કાંઠાંથી પરણે.
 નળ કહે આ માહામુનિ તે, કન્યાતું કાણુ નામ;
 કવણુ રાયની દીકરી ને, કવણુ તેહતું ગામ.
 નારદ કહે સકળદેશ મધ્યે, ઉત્તમ વિદર્ભ દેશ;
 તાંહાં રાજ્યાસન કરે છે, ભીમક નામ નરેશ.
 તેહને ઘેર એક તારણી, વજ્રાવતી નામ નિદાન;
 પુણ્યદાન અપાર કીધાં, પશુ પેટે નહીં સંતાન.
 એહવે સમે એક દમન નામે, આવીઆ તાપસ;
 આતિથ્ય કીધું તેહતું ને, જમાડયો ખટ રસ.
 ધણા દિવસની ગણ ક્ષુધા, ને પામીઆ સંતાપ;
 ત્રિકાળમાને જાણીઆ, રાણીનો વંઝાદોષ.
 પૂછીને તાંહાં ખરું કીધું, નિશ્ચયે નહિ સંતાન;
 કણ્યા આણી આપિયું, રાયરાણીને વરદાન.
 ત્રણે પુત્ર ને એક પુત્રી, હશે રૂપનાં ધામ;
 એધાણી રાખજે એટલી, જે માહારે નામે નામ.
 એહતું કહીને ઋષિજી, પામીઆ અંતરધાન;
 કેટલે દિવસે રાણીને પછે, આવીઆ સંતાન;
 દમન, દંતુ, દુર્દમન, દમયંતી નામજ ધર્યાં;
 હર્ષ પામ્યો ભૂપતિ, બાળક ચાર ઉછર્યાં.
 દમયંતી જે દીકરી તે, મુખે વરણી ન જમ;
 અંગ તણી તેા ઉપમા, નળ કશીએ ન અપાય.

વલણુ.

ઉપમા ન અપાયે નળમે, એમ બોલ્યા વેણાધારીરે;
 નળ કહે નારદ પ્રત્યે, તેહતું રૂપ કહો વિસ્તાસીરે.

આસાવરી.

નારદનાં વચન સુણી, બોલ્યા નૈષધ ધણી;
 ભીમક તણી કુંવરી છે, કેહેવી ફૂટડીરે.

ઢાળ.

ફૂટડી કેવી દમયંતી, કાહો તેતું વખાણુ;
 નારદ કહે રે સાંભળો, વીરસેન સુત સુજાણુ.
 ગુણ ચાલ ને ચાતુરી, અદ્ભુત સુંદર વેષ;

તેહેને હું કેમ વર્ણવું, વર્ણવી ન શકે શેષ.
 યુદ્ધિ પ્રભાણે માનનીતું કઈ છું વરણન;
 જ્યમ સાગરમાંથી ચાંચ જળની, ભરેપક્ષીજન.
 દમયંતીના ચોટલો, દેખી અતી સોહાગ;
 અભિમાન મૂકી લજ્જા આણી, પાતાળ પેટો નાગ.
 ભીમક સુતાનું વદન સુધાકર, દેખીને શોભાય;
 ચંદ્રમાતો ક્ષીણપામી આભમાં સંતાય.
 સૃષ્ટિ કરતાં બ્રહ્માએ બર્ચું તેજનું પાત્ર;
 તે તેજનું પ્રગ્નપતિએ ધડયું દમયંતીનું ગાત્ર;
 તેમાંથી કંઈ શેષ વાધ્યું, ધડતાં ખેરો પડિયો-
 બ્રહ્માએ એકહું કરીને, તેનો ચંદ્રમા ધડિયો.
 નળ કહે નારદને, એ વખાણુભાવ ન પહેલો;
 દમયંતી હમણાં અવતરી, ચંદ્ર પહેલો નહોતો?
 નારદ કહે બ્રહ્માજીએ, સઉ પહેલી ધડીને રાખી;
 પણ પૃથ્વીમાં અવતારી નહિ, ભરથાર એવા પાખી.
 વિરચિયે વૈદર્ભ નાંખી, ઉદય હવડે પામી;
 તે જો અહિંયાં અવતરી, તો નિર્મ્યો હશે કો સ્વામી.
 નળ કહે આગળ વિસ્તારો, એ બેદ મેં સાંભળિયો;
 ચંદ્ર પહેલી ચતુરા, સદેહ મનનો ટળિયો.
 નારદ કહે સાંભળો રાજા, મીન ને મધુકર;
 નેત્ર બકુટિ દેખીને, જળ કમળ કીધાં ધર.
 નાસિકા વસર દેખીને, કળાધર ને કીર;
 તેણે અરણ્ય પર્વત સેવિયાં, ખારી શક્યા નહિ ધીર.
 દમયંતીના અધર દેખી, પેટ વેધ્યું પ્રવાળી;
 એ કામનીનો કંઠ સાંભળી, કોકિલા થઇ કાળી.
 રસના વાણી સાંભળી, સરસ્વતીને આબ્યો વૈરાગ.
 કુંવારી પોતે રહી, સંસાર કોધો ત્યાગ.
 દંત દેખીને દાડમ ફાટ્યું, કપોત સંતાડે મ્હોને;
 તે નાદ કરતો ફરે વનમાં, કહે દુઃખ કહું હું કોને.
 દમયંતીના કુચ દેખી, હાર્યુંકંજર કુળ;
 તે હીડંતાં ચાલંતાં હાથી, માથે ધાલે ધુળ.
 હસ્તકમળથી કમળ હાર્યું, જળમાં કીધું ધર.
 ઉદર દેખી દમયંતીનું, સુકાયું સરોવર.

વલણુ.

સરૌવર સુકાયું સાંભળી, નળરાય મનમાં રંભ્યા;
દમયંતીની જઘ્ના દેખી, કેળ રહી કાકવંઝા.

રાગ સામેરી

દમયંતી છે દોષ રહિતા, તેના ગુણની ગાઉ ગીતા;
નારદજી વાયક એમ બોલે, નહિ કેપમા તારણીની તોલે. દમયંતી
જેમ ભીમક સુતાની કટી, સિંહની જાત વનમાં ઘટી;
હંસને પણ થઇ ચટપટી, ચાલ્ય ગોરીની આગળ મટી. દમયંતી.
રામા અંગની રોમાવળી, વનસ્પતિ દેવે મરેછે બળી;
તેનાં વસ્ત્ર રણાં જળહળી, દેખી આમમાં પેસે વીજળી- દમયંતી.
પગપાનીથી હાર્યો અળતો, રહે અખળાને પાગે લળતો;
નેપૂરનો નાદ સાંભળતો, રહે ગાંધર્વનો સાથ બળતો. દમયંતી.
વરણથી ચંપક નવ બજાઓ, માટે મધુકરે તેને તજ્યો,
એવું રૂપ જ્ઞાતાએ સજ્યું બીજું કોઇ નથી નિપજ્યું. દમયંતી.
હવે શણગાર વખાણું સોજ, મંજન ચીર હાર તંબોજ;
ઉઠે સુગંધના કલ્લોળ, અંગે અરગમ્મના રોજ. દમયંતી,
શીથકૂલ રત્ન રાખડી, શોભે ભરમાં સુતી જડી;
ગોકુણે રહ્યા અંગશું અડી, કટિમેખળા શું પડે વડી. દમયંતી.
ગળખંધ કઠે નવરંગ, મુગતાહાર છે બે સંગ;
શકે ગિરિ કરીને ભંગ, તે જગે મધ્યે વડે છે ગંગ. દમયંતી.
વાયે ઝોઢણી રહી છે ઉડી, ખગડે કંકણને કર સુડી;
રૂપે રતિતો સંભમે બુડી, એવી કોઇ મળે નહિ રૂડી. દમયંતી.
વાજે નેપુર કેરો ઝણકા અંગુઠે અણુવટનો ઠણકો;
અંગુળિયે વીછવાનો રણકો, બોલે મધુર જાંઝરીનો ઝણકો. દમયંતી.
જેણે દમયંતી નવ જોઇ, તેણે ઉમ્મર એળે ખોઇ;
જણે કાયા કનકની લોઇ, એવી જગમાં ખીજ ન કોઇ. દમયંતી.
જેમ નદીમાં બાગીરથી, તેમ શામામાં સર્વથી;
ત્રણ લોકમાં જેડી નથી, જણે સાગરથી કાઢી મથી. દમયંતી.
ષ્ટદાદિક પરણવા ફરે, મહેલા મનમાં નવ ધરે;
અશ્વનાકુમાર આગળપળે, તે ન આવે આંખ્યજ તળે. દમયંતી.
જ્યારથી એ પુતળું અવતરિયું, નારી માત્રું માન ઉતરિયું;
દમ્યું જગત સ્વરૂપ ઉઠે કરિયું, માટે દમયંતી નામ ધારિયું. દમયંતી.

જોગી થઇ તજ્યું હશે સર્વસ્ત, તીર્થનાહો હશે સમસ્ત;
 આબ્યાં હશે હિમાને અસ્ત, તે ગ્રહશે દમયંતીનો હસ્ત. દમયંતી.
 વખાણુ સાંભળિને સખળ રૂધિર અટવાયું પળપળ;
 નારદ પ્રત્યે જોડ્યો નળ, સ્વામી પરણવાની કહો કળ. દમયંતી.
 નારદ કહે માફ કહેણુ ન લાગે, હું નવ જાઉં તારે માગે;
 મને મોહનાં બાણજ વાગે, અહાયર્થવ્રત માફ ભાગે. દમયંતી.
 એવું કહી પામ્યા અંતરધાન, મોહ પામ્યો નળ રાજન;
 બાણ્યું દમયંતીનું ધ્યાન, કામજ્વર થયો વહની સમાન. દમયંતી.
 વેદ મોટા મોટા આવે, વગડાની ઝાપધિ લાવે;
 તાપ કોઇએ ન સમાવે, મંત્રી કહે શું યાશે હાવે. દમયંતી.
 (નળાખ્યાન.)

મોસાળું.

રાગમાફ.

સુણી શ્રીરંગ મહેતો આઝ્યા ધાધ, ભાવે ભેટયા બન્ને વેવાધ;
 મળ્યો જમાધ જમાધનો બ્રાત, મળ્યો સહુ નાગરનો સાથ.
 કપટે ભેટી પાછા ખસે, જોઇ જોઇ સામગ્રીને હસે;
 ઉતરવા ધર આપ્યું એક, ઝાઝાં ચાંચડ મચ્છર વિશેક.
 ખાડા ટેકરા વસમો કામ, ઉપર નળિયાનું નહિ નામ;
 કોણું છાજને જૂની વળી, બીલ્યો દો દશ બેવડવળી.
 ઝાઝા માંકણુ ઝાઝા જૂઆ. ત્યાં મહેતાના ઉતારા હુઆ;
 વેવાધ ગયા ઉતારો કરી, બોલે હસણી નાત નાગરી.
 કુંવરવહુનો વૈષ્ણવ બાપ, દર્શન કરીને ખોધએ પાપ;
 મહેતાને જોવા હરખે ભરી, ઘેર ઘેરથી ચાલી સુંદરી.
 મન વિના મહેતાને નમે, સાફ થયું જો આઝ્યા તમે;
 માહો માંહિ કહે સુંદરી, મહેતો દીઠે દીકા હરિ.
 જુઓ સાચ કેવો ફૂટડો, એને પરમેશ્વર ત્રડડો;
 કુંવરવહુનું ભાણું દુઃખ, એવું કહીને મરડે મુખ.
 જુઓ બળદ મહેતાજી તણા, બગાધઓ શખ્દ કરે છે ધણા;
 વળડશે મંડપમાં ચંગ, નાગરી નાતમાં રહેશે રંગ.
 આ ગાંડડી વળગાડી લટકે, તાળના જોડા બાંધ્યા પટકે;
 તુળસી કાષ્ટ તણો એ ભારો, હવે મામેરાનો શો ઉવારો.

ઢાળમાં તુળશીદળ મૂકશે, ઉભો રહીને અંખ ફૂંકશે.
 વેરાગી હરિના ગુણ ગાશે, એટલે મોસાળું પુરૂં યાશે.
 એમ નાગરી કોતુક કરે, ટાળ કરીને પાછી કરે;
 કુંવરબાઇએ જાણી વાત, મોસાળું લઇ આવ્યા તાત.
 ઉતાવળી મળવાને ધસી, બોલી નણ્ણી મર્મે હસી;
 આશું પિતા પુત્રીનું હેત, જ્ઞાને કરવા આવ્યો ફળેત.
 લજબંધુ સાત પેઢીનું નામ, સાથે વેરાગીનું શું કામ;
 શું મળવા ચાહ્યાં એકલાં એ બાપથી ન બાપાં બલાં,
 કંઠથી બોલ એવો સાંભળી, કુંવરબાઇ બોલી પાછી વળી;
 નણ્ણી શું મચ્છર આવડો, પુંઠળથી બાઇ શું બડબડો.
 સુખી પિતા હશે જે તણો, તે પુત્રીને લાભજ થણો;
 કો નો પિતા લખેશ્વરી કહાવે, તે તો મારે શે ખપ આવે.
 રાંક પિતા આવ્યો મુજધેર, એક કાપડું સોનાનો મેર;
 તમે મન માને તે કહો, એ પિતા મારે જીવતો રહો.
 મર્મ વચન નણ્ણીને કહી, પછે પિતા પાસે પુત્રી ગઇ;
 દૂર થકી દીડી દીકરી, મહેતાએ સમરયા શ્રીહરિ.
 અન્યોન્ય નયણું ભરી, બેટયાં બેઉઓ આદર કરી,
 મહેતે મસ્તક મૂકી હાથ, પાસે બેસાડી પૂજી વાત.
 કુંવરબાઇ કહો કુશળ-લેમ, સાસરિયાં કાંઇ આવે છે પ્રેમ;
 રૂડો દિવસ આવ્યો દિકરી, તો મોસાળું કરશે શ્રીહરિ.
 કુંવરબાઇ બોલી વિનતિ, મોસાળું કાંઇ લાખ્યા નથી;
 નાગરી નાતે રહેશે કેમ લાજ, વિના દ્રવ્ય આવ્યા શે કાજ.
 નિર્માલ્ય નિર્ધનનો અવતાર, નિર્ધનનું જીવ્યું ધિક્કાર;
 નિર્ધનને કોઇ નવ ગણે, નવ રાખે ઉભો આંગણે.
 ચતુરપણું નિર્ધનનું જેહ, ઘેલા માંહી ગણાએ તેહ;
 લોક બેલાવે દુર્જળ કહી, એથી માફું કાંઇ બીજું નહીં.
 પિતાજી કાંઇ ઉદ્ધમ નવ કરો, ધનનો નવ રાખો સંધરો;
 આ અવસર સચવાશે કેમ, પિતાજી તમે વિચારો એમ.
 નથી લાખ્યા કંકુની પડી, નથી લાખ્યા મોડ નાડાછડી;
 નથી માટલી, ચોળા ને ઘાટ, એમ શું આવ્યા બારેવાટ.
 કેમ કરી લખ્યા રહેશે તાત, હું શે ન મુઘ મરતે માત,
 માતા વિના સુનો સંસાર, માતા વિના તે શો અવતાર.

જે બાળકની માતા મરી, બાપની સગાઇ સાથે ઉતરી.
 જેવું આયમતા રવિનું તેજ, મા વિના એવું બાપનું હેત;
 સુરભિ મરતાં જેવું વચ્ચ, જળ વિષુ તેવું તલપે મચ્ચ.
 ટોળાં વછોઇ જેવી મૃગલી, મા વિના દીકરી એકલી;
 લવણ વિના જેવું શીકું અન્ન, બાવ વિના જેવું ભોજન.
 કીકી વિના જેવું લોચન, મા વિના તેવું બાપનું મન.
 ઘડો ફૂટે રઝળે દીકરી, મા વિના એવી દીકરી;
 ગોળ વિના મોળો કંસાર, માતા વિના સૂનો સંસાર.
 શીદ કરવા આવ્યા ઉપહાસ, સાથે વેરાગી પાંચ પચાસ;
 શંખતાળ ને માળા ચંગ, એ મોસાળું કરવાના ટંગ.
 ન હોય તો પિતા જાઓ પાછા શરી, એવું કહીને રોધ દીકરી;
 મહેતે મસ્તક મૂક્યો હાથ, કરશે મોસાળું વૈકુંઠનાથ.
 પહેરામણી કરવી હોય જેટલી, આસામી લખી લાઓ તેટલી;
 લખજો સાસરીયાં સમસ્ત, વિસારશે માં એકે વસ્ત.
 વચન મહેતાજીનાં સુણી, કુંવરબાઇ આવ્યાં સાસુ બણી;
 મારે પિતાએ મોકલી હું, લખો કાગળમાં જોઇએ શું.
 મુખ મરડીને બોલી સાસુ, શો કાગળ ચીતરવો કાંસુ;
 છાપમાં ટુળસી દળ મૂકશે, ઉભો રહીને શંખ ફૂંકશે.

વલણુ.

ફૂંકશે શંખ ઉભો રહી, નરસૈયો મોસાળું શું કરે;
 સંવાદ-વહુઅરનો સાંભળો, પછે વડસાસુ એમ ઓચરે.

રાગ માડ.

બક્ત નરસૈયાનું દુઃખ જાણીરે, ઉઠી ધાવા પુષ્પપુરાણીરે;
 યયા શેઠ તે સારંગપાણિરે, સાથે લક્ષ્મી યયાં શેઠાણીરે.
 નંદ સુનંદ ગરૂડ સાથેરે, વચ્ચ ગાંઠડીઓ તેને માથેરે;
 રથે બેઠા શ્રીગોપાળરે, ધમકે ધોરીને ધુધર માળરે.
 લોકે ઝાળખ્યા નહિ જગદીશરે, સાથે વાણોતર દશવીશરે;
 સર્વે જોઇએ વિસ્મય થાયરે, પ્રભુ આવ્યા મંડપમાંયરે.
 છડીદારે વાડ મુકાવીરે, નાગરી નાત જોવાને આવીરે;
 આ વહેવારિઓ કોઇ આવ્યોરે, સાથે ગાંઠડીઓ ઘણી લાવ્યોરે.
 કોઇ જાણે ન ત્રિભુવન ભૂપરે, વહાલે લીધું વણિકતું રૂપરે;
 રથ ઉપરથી ઉતરિયારે, હરિસભામાંથી સાંચરિયારે.

ખટદર્શને ખોળ્યો ન લાધેરે, જેને ઉમયાવર આરાધેરે;
 ન જડે ધ્યાને દાને બહુ જાગેરે, તે હરિ અણુવાણે પાગેરે.
 જે ચૌદસોકનો મહારાજરે, મહેતા માટે થયા બળજરે;
 વાઘો શોભે ફેસર છાંટેરે, બાંધી પાધડી અવળે આંટેરે.
 કાને કુંડળ હીરે જડીઆરે, નેત્ર પ્રત્યંબ શ્રવણે અડિધારે;
 એક લેખણ કાને ખોશીરે, નામ ધર્મ દામોદર દોશીરે.
 ઝીણા જામાને પટકા બારેરે, હરિ હળવે હળવે પધારેરે;
 ખાંધે પછેડી ઝાઢી નાથેરે, ખેડ છેડા અઢા છે હાથેરે.
 વિટી વેઢ દશે આંગળીઓરે, સાદા મોળાં પહેયાં શામળીઓરે;
 ધણા વાણોતર છે સાથેરે, કોણે ઝાળા અઢા છે હાથેરે.
 ધણા સેવક સેવામાં સજરે, ઉદ્ધવના હાથમાં ગજરે;
 પ્રભુ પુઠે કમળા રાણીરે, સભા મોહી જોઈ શેડાણીરે.
 ઉતર્યા નાગરીઓનાં અભિમાનરે, જાણે ઉગ્યા શશિચર બાણરે;
 બલુ બાલ ભમર રૂડી રાજેરે, રતન જડિત રાખડી છાજેરે.
 વિશાળ લોચન ચંચળ ચાલેરે, કેયું ખંજન પડીયાં ગાલેરે;
 છે અધરખીંબ પરવાળીરે, મસ્તક ઉપર વેણુ વિશાળીરે.
 બાજુબંધ ગલુબંધ માળરે, નાક વેસરઝાક ઝમાળરે;
 કટી ધમકે ક્ષુદ્ર ઘંટાળીરે, પહેરણુ ચંપક વરણી સાડીરે.
 ઝમકે ઝાંઝર ઉજવળ પાગેરે, વિંછુવા અણુવટ બહુ વાગેરે;
 જડાવ ચુડો કંકણ ખગકાવેરે, માયા મહેતીરૂપે આવેરે.
 મોહી સભા લક્ષ્મીને નિરખીરે, દેવી દીસે વાણીઅણુ સરખીરે;
 લલિતા વિશાખા બે ખવાસીરે, છે ભક્તિ મુક્તિ ચારે દારીરે.
 આવ્યા સજોડે દેવાધિ દેવરે, મહેતે હરિ ઝાળખ્યા તતખેવરે;
 બન્ને આવ્યા શેઠ સામળીઆરે, મહેતો માધવજી શું મળીઆરે.
 મળતા બોલ્યા સુંદર શ્યામરે, મારું પ્રગટ ન લેશો નામરે;
 રખે વાત અમારી ચરચોરે, તમારે જે જોઈએ તે ખરચોરે.
 કુંવરબાઇના પૂરો કોડરે, એમ કહી બેઠા રણછોડરે;
 પછે સભા સૌ સાંભળતાંરે, હરિ વચન બોલ્યા છે વળતાંરે.
 જાઓ શેઠાણી દુઃખ કાપોરે, કુંવરબાઇને હૃદયશું ચાંપોરે;
 એવું કહેતામાં કમળા હાંજારે, કુંવરબાઇને હૃદયશું ભીજારે.
 મારી મીઠી ન ભરીએ આંસુરે, તેડો ક્યાં છે તમારી સાસુરે;
 મળી નાગરીઓસે બે ચારે, જોઈ રૂપ મેલ્યો અલંકારે.

વેવાણુ કમળાને એમ પૂછેરે, મહેતા સાથે સગપણ શું છેરે;
કાકીલા સ્વરે અમૃત વાણીરે, ત્યારે હસીને ખોલ્યાં શેડાણીરે.
વેવાણુ તમોએ શું ન જાણીઆરે, તમો જાહણુ અમે વાણીઆરે;
વેપાર દોશીનો ઘેર કોઢીરે, અમારે ઓથ નરસૈયાની મોટીરે.
અમો ધન મહેતાજીનું લીજેરે, વેપાર કાપડનો કીજેરે;
અમો આખ્યાં મોસાળું કરવાંરે, ઠાલી છાજ સૌનૈએ ભરવારે.
મહેતે જે જે વસ્ત્ર મંગાવ્યારે, અમો લખ્યા પ્રમાણે લાવ્યારે;
એવું કહીને ખેડાં શેડાણીરે, સૌ નાગરી સાંસે ભરાણીરે.
તેડયા શ્રીરંગ મહેતો વહેવાઇરે, ભાવે ભેટયા શ્રીજદુરાઇરે;
ત્યારે વિસ્મય થયા સૌ નાગરે, છાજ ભરી તે કણ્ણા સાગરે.
મહેતાને કહે વનમાળીરે, કરો પહેરામણી સંભાળીરે;

વલણુ.

સંભાળી કરો પહેરામણી, એવું કહે સુંદરશ્યામરે;
વળી ઘટે તે માગજે, અમો વાણોતર સરખું કામરે.

રાગ મારૂં.

મહેતે તેડાવી દીકરી, આ છાજ જુઓ સૌનૈએ ભરી;
પહેરાવો સૌ નાત નાગરી, આવો અવસર નહિ આવે ફરી.
કંકાવટીને કરમાં ધરી, સાસુ પાસે વહુ સચરી;
હાંકીને ગર્વે ઝોચરી, જુઓ છાજ સૌનૈએ ભરી.
વૈષ્ણવ કહીને દેતાં ગાળ, એશું મોસાળું કરશે કપાળ;
તમો નિંદતાં તુળસીને તાળ, તેણે વશ કીધા ગોપાળ.
જુઓ કમાઇ દુર્જળ તણી, જીવે છે હરિના ગુણ ભણી;
જો લખ્યાથી આશા હોય ઘણી, તો માગી લેજો પહેરામણી.
સાંમળી કુંવર વહુની વાણી, સાસુએ તેડયાં ગોર ગોરાણી;
પૂજ્યા પાગ કરમાં પિગાણી, આઠ વસ્ત્ર આખ્યાં તેને આણી.
પછે નાગરની ભીડ ઘણી ભાળી, પછેડીની પલવટ વાળી;
આવ્યા છાજ પાસે વનમાળી, છોડે ગાંડ આપે વસ્ત્ર ટાળી.
મહેતાજી કહે દ્યો દીકરી, સસરાને આપો પામરી;
ગડી જરકસી વાધાની કરી, હેમ સાંકળી ઉપર ધરી.
એ વરના મુખ આગળ ધરો, નીચું જોઇને પાછાં શરો;
પહેરામણી મન ગમતી કરો, રખે પગલું પાછું ભરો.
સજેડે તેડયાં જોડજોડાણી, આઠે વસ્ત્ર ત્યાં આખ્યાં આણી;

(૫૨)

પ્રીતે પૂજ્યાં દીયર દેરાણી, બુસટિયો તવ બોલ્યાં વાણી.
જ્યાં નરસૈયો ત્યાં નવનીધ, દીયરિયો બેઠો હર કીધ;
પંચ મેર સોનાની લીધી, પછી પહેરામણી ચાલતી કીધી.
પહેરામણી નણદીએ અટકાવી, કુંવરબાઇ પિતા કને આવી;
બે તોલાની રાખડી લાવી, દશ તોલા આપી સમજાવી.
આખ્યા સાસુને શણગાર, પહેરાવી કીધો નમસ્કાર;
તવ કોખ્યાં વડસાસુ અપાર, સર્વ કુટુંબનો કીધો તિરસ્કાર.

વલણુ.

તિરસ્કાર કીધો ડોશીએ, હવે પહેરામણી પહેડે નહિરે;
વડી વહુ વર આગળ થઇ, ને હું ધરડી બેશી રહીરે.
(મામેરું.)

ગુર્જરીગિરા.

શાહુલવિકીડિત.

ભાષા ગુર્જરી આર્યવર્ત અખિલે ફેલાય ફાલી બણી,
સંવે દેશ વિદેશ ગુર્જરગિરા, સોહાય સોહામણી;
વાણી સંસ્કૃત મૃત્યુપ્રાય થઇ છે, આ થાય શિરોમણી,
અપો તો વિભુ એન્ન અર્પણ કરો, એ આશ પ્રેમી તણી.
સાંગાપાંગ સુરંગ વ્યંગ અતિશે, ધારો ગિરા ગુર્જરી,
પાદેપાદ રસાળ જૂતણ વતી, થાઓ સખી ઉપરી;
જે ગીર્વાણ ગિરા ગણાય ગણતાં, તે સ્થાન એ હ્યો ધરી,
થાઓ શ્રેષ્ઠ સહુ સખી જન થકી, એ આશ પૂરો હરિ.
જેવો આ ગુર્જરાત દેશ સહુમાં, શ્રેષ્ઠત્વ પામી રહ્યો,
તે મધ્યે અતિ શ્રેષ્ઠ ચારતર છે, બલ્લે ન જાયે કહ્યો;
એવા દેશની જે ગિરા ગુણવતી, નામે મહા ગુર્જરી;
વાધો તે સુરસે કસે ગુણમણે, જો પ્રિય વાંછો હરિ.

સાદોકવિ શામળભટ્ટ.

છપા.

પેટ.

પેટ કરાવે વેઠ, પેટ વાળાં વગડાવે,
પેટ ઉપાડે ભાર, પેટ ગુણ સૌના ગાવે;
પેટ પળે પરદેશ, પેટથી પાપ કરે છે,
પેટ કરે છે પ્રેમ, પેટ તો સત્ય હરે છે;
વળી સંચ પ્રપંચ અધિક કરે, પેટ કાજ નરકે પડે;
શામળ કહે સાચું માનજે, પેટ પાપ નરને જડે.

૨

પેટ ચડાવે વાંસ, પેટથી નરતક નાચે,
પેટ કાજ ગુણગાય, ઊંચ નીચાને જાચે;
પેટ કરે છગ કપટ, પેટ રણમાં રખડાવે,
પેટ કરે ત્રિખવાદ, પેટતો શીશ કટાવે;
ચોરી, ચાડીને ચાકરી, અધર્મ સૌ આપેટના,
શામળ કહે સાચું માનજે, પ્રપંચ પાપી પેટના.

૩

ક્રિયા ધડકણને ધીર, ક્રિયા ગુણહીણને માતા,
ક્રિયા કૃપણને કર્ણ, ક્રિયા દંભીને દાતા;
ક્રિયા રંકને રાય, ક્રિયા અકરમી ઇંદર,
ક્રિયા પાપી પ્રણવંત, ક્રિયા અખલિણને ચંદર;
વળિ અણપંડિત પંડિત ક્રિયા, બેશી પારકે બારણે;
શામળ કહે માન ગમાવીર્ષા, કુડા પેટને કારણે.

લોભ.

લોભે ઘટે કુળ લાજ, કાજ બગડે જો જાગે;
લોભે ઘટે વહેવાર, ભાર શોભા પણ ભાગે;
લોભે લક્ષણ જાય, થાય અન્યાય અધર્મે,
લોભે સંતસંતાપ, છાપ ચોટે કુળ કર્મે.

(૫૪)

માન-સન્માન મોટપ ઘટે, શુદ્ધ કુળમાં શ્વળ છે;
શામળ કહે સૌ માનજે, લોભ પાપતું મૂળ છે.

કુસંગતિ.

કરે નીચનો સંગ, નીચની ભુદ્ધિ આવે;
કરે નીચનો સંગ, સકળ સદગુણો ગુમાવે.
કરે નીચનો સંગ, નીચની ભાષા બાળે;
કરે નીચનો સંગ, નીચની રીતી રાખે.
વળી નીચ કામ નીચાં કરે, નીચ કહેવાયે ઉચ્ચજન.
શામળ કહે સંગત નીચની, કોઇ ન કરશે કોઇ દન.

મોત.

૧

જે જાયું તે જાય, જોડ દુહયું તે ખરશે;
બધું તેહ ઠલવાય, ચડયું તે તો ઉતરશે.
લીલું તે સુકાય, નવું તે જૂનું યાશે;
આયુર્દા વશ સર્વ, કાળ સૌ કોને ખાશે.
જો કિન્નર-જક્ષને રાક્ષસો, દેવ ગાંધર્વને દાનવી;
મધવાદિક પશુ મોત મરે, કોણ માત્રમાંમાનવી.

૨

મારું મારું કહે મૃદ, કારમી કાયા માયા;
અજાને આરૂઠ, અંધ યદ્ય ધંધે ધાયા.
આ મારું ધરસૂત્ર, પુત્ર મારો પરણાવું;
ઘડપણ પાળે મને, આજ ભલિભાત બણાવું.
પણ દીપક વશ છે વાયુને, કાચો કૂપોકાચનો;
શામળ કહે મૃદ મમતા કરે, એવા શરીર અસાચનો.

૩

રાખે લખ રખવાળ, લોહ પીંજરમાં પેસે;
અરણ્ય વીચ આસન, વાળીને જે જઈ એસે.
વજ્ર ગુફા ગંભીર માંહી કોરાવી ખાણે;
દંદ્રજળ વિદ્યાય, જુગતથી જે વળી જાણે;
સંભાળી સાચવી સાંચરે, કોટી જતન કોડે કરે;
જાળવતાં પણ જીવે નહીં, મોત વખત નિશ્ચે મરે.

દાતા.

દાતાથી મોટો નહી, દાતાથી નહિ થર,
દાતાથી ડાહ્યા નહી, પ્રતાપ જેનો પૂર.
બહોતેર કળા બુદ્ધિ વધે, ચક્રદ વિદ્યા ચિત્તચહાય;
દાતા ગુણ જેમાં વસે, બહોળો જશ બંધાય.
કળ વિકળ જાણે નહીં, દિલથી ભય દાતાર;
વિશ્વંભરને વહાસો ધણો, ધન્ય એનો અવતાર.

કૃપણ.

જેમ ધાંચીનો બળદ, રાત દિવસ તે પ્રીયો;
જ્યમ ગદ્દો ગુણ હીણ, બાર અણુજેષે ભરીયો.
પાડો જેમ પખાલ, પુંગાર પરઠે પાણી;
વેઠે પકડયો વીર, તરફડીને તે તાણી.
જર રળ્યો રોજ થઇ રાંકડો, વેડી દુઃખ વધારીયો;
શામળ નવ ખાધો ખરચ્યો, જીતી ખાજ હારીયો.

આશા.

આશા ઉંડી ખાણ, પહાડથી થાય ન પૂરી;
હેમ મેક્ષમ હોય, તોય પણ રહે અધુરી.
આશા નીર અગાધ, બહુ જન તેમાં બૂડયા;
કોણ રાય કે રંક, કોણ રડા કે ભૂંડા.
શરપૂરા પંડિત સહુ, બણ્યા ગણ્યા બૂલી બમ્યા;
આશા રૂપી અરણ્ય જળે, શામળ કહે સહુ શમ્યા.

અર્થી.

અર્થી ન ગણે પાપ, અર્થી જગતે નવ જુએ;
અર્થી ન માને શાપ, પાણી પરીયાતું ખૂએ.
અર્થી કુર્ષાં કામ કરે, યેકે નવ ખીએ;
અર્થી બેળે નામ, લાખ લાંછન શિર લિયે.
અર્થી તો જીવ આપે ખુએ, અર્થી અવગુણ નવ ગણે;
અર્થી આંખે દેખે નહીં, શામળભટ સાચું બણે.

ભીખ.

૧

ભીખ માંહી નહીં ભોગ, ભીખથી ભોગ ન સાધે;
ભીખ માંહી નહીં માન, ભીખથી ભાગ્ય ન વાધે.

બીખ નામ નિર્મલ્ય, બીખથી ભારજ ખુએ;
 બિહુક ઓહું પાત્ર, બીખ સામું કા જુએ.
 છે વરણ તુચ્છ તે સરવથી, બીખ હોય હલકી બહુ;
 કવિ સામળ કહે શાણા સુણો, બિખથી ભુંડું શું કહું.

૨

મોતથી ભુંડું માગવું, ધર્યો જન્મ તે ધીક;
 કેવો દાતા સૂમને, ભુંડી સૌથી બીખ.
 કાયર શર વખાણવો, કૃપણ કહી દાતાર;
 નીચને ઉચ વખાણવો, ભારે ગ્રહવો ભાર.
 અધર્મી હોય અભાગીયો, અધીક જણાવે હઠ.
 રીઝવવો રાગ કહી, બીખને માથે બઠ.
 ગુણી કહેવો ગુણહીનને, સ્વરૂપ યાત્રી શઠ;
 ન રહે ખોલ જાયક તણો, બીખને માથે બઠ.

સુખદુઃખ.

૧

દુઃખે જાય સદ્યુદ્ધિ, દુઃખે બણતર નવ ભાવે;
 દુઃખે ડહાપણ દૂર, દુઃખે કુડ કપટ કરાવે.
 દુઃખે દેહમાં રોગ, તેજ તનતું તો નાસે.
 દુઃખમાં લીલા લહેર, પલક નવ આવે પાસે.
 દુઃખ દાવાનળમાં ડુખીયો, જરીએ શાંતી નવ જડે;
 હસવું ન આવે હેતથી, કુલ મુખમાંથી ક્યમ પડે.

૨

સુખે સાંભરે સર્વ, વ્યસન બહુવિધિનાં સુઝે;
 રમવું હાસ્ય વિલાસ, રતેહની જુકિત સુઝે.
 ભાંડ ભરાધના ભાવ, જન જોણું ને જાતર;
 ખટરસ જોજન ખેલ, મદા સુખ મહિમા માતર.
 દુઃખ દાવાનળમાંજે પડ્યો, સુખ સર્વે એતું ગયું;
 હસવું ક્યમ આવે હેતથી, પીંજર બળી પ્રલે થયું.

હિંમત.

હિંમત મૂકે હાણ, હિંમત મૂકે તન ધુજે;
 હિંમત તજે જીવ જાય, સરસ રસ્તો નવ સુઝે.

હિંમત મૂકે હમેશ, જરૂર જર ને જથ જાયે;
 હિંમત મૂકે દામ લેણુના દેણા થાયે.
 હિંમત મૂક્યાથી હારિયે, બડકી વેણુ ન બાખીએ;
 કવિ શામળ કહે છે સર્વદા, હૃદયે હિંમત રાખીએ.

ગરજ.

ગરજે ઘેલા સાથ જાય, ડાહ્યા પણ દહાડી;
 ગરજે નીચ ધર ઉંચ, લેજ લાખેણી લાડી.
 ગરજે પંડિત રાય, મુરખની માને સેવા;
 લક્ષપતિ તણ લાજ, ગરીબ ઘેર જાયે લેવા.
 વળી ગરજે ગર્વ ઘટે ઘણો, ગરજે રોષ મૂકી રહે;
 કવિ શામળ કહે વશગરજે, કવરણુને કાકો કહે.

સ્વભાવ.

૧

કેસર ક્યારા માંહી, બરાસ કસ્તુરી બહેકે;
 પાછળ કનકની પાળ, લક્ષ્મી મોતી લહકે.
 ગંગાગોમતી નીર ઝવેર જડીતજ ઝારી;
 સોળ ધરી શણુગાર, સિંચે નરપતિની નારી.
 એવી રીતે કદિ ઉગિયો, લસણુ છોડ ગંગા તટે;
 બદમોહ ઉડે પણ બહુ ઘણી, શામળ સ્વભાવ નવ મટે.

૨

કોઇ સ્વભાવે શીળ, તથા કોઇ તો તાતો;
 કોઇ સ્વભાવે ઉદાર, કોઇ કરમી મદમાતો.
 કોઇ જર કો જુલ્મી, કોઈ દબી કે ડાહ્યા;
 કો પાપી પુણ્યવંત, કોઇને વ્યસને વાહ્યા;
 કો હરામિને કો હેતુવો, કો હસમુખો હરી ઘડયો;
 શામળ સ્વભાવ જે જાતનો પ્રથમ પડયો તે તો પડયો.

વિદ્યા.

૧

મુકાવે વિદ્યા માગ, પૂર્ણ જથ વિદ્યા પામે;
 વિદ્યા શોભે વાન, નૃપતિ વિદ્યાને નામે.
 વિદ્યામાંહી વિવેક, વિમળ વિદ્યાથી વાણી;
 વિદ્યાને વશ વિશ્વ, જગતમાં મોહિની જાણી.

સદ્વિદ્યા રત્ન વિશાળ છે, વિદ્યાર્થી વડું નહીં કશું;
સદ્વિદ્યા આગળ ધન કશું, વિદ્યાહીન જન તે પશુ.

૨

લક્ષ પતિતો લાખ, દીડા નિર્માલ્ય પ્રમાણે;
જય રાયતું રાજ્ય, રૂપ પશુ રહે ન ટાણે.
કુળ પણ હોય કલંકિ, જોર જોતામાં જાયે;
જોખન પણ વહી જાય, વંશ નિર્વંશી થાયે.
નહિ રાજ ચોર કે અગ્નિભય, માગ મુકાવે બહુ થકી;
મોટા પુરુષો મન માનજો, સદ્વિદ્યા શુભ સહુ થકી.

૩

પંડિત જય વિદેશ, તોય જયથી જાણીતો;
પંડિત પ્રાક્રમ પૂર, મહિપતિનો માનીતો.
પંડિતને પરણામ કરે, જન સૌ કર જોડે;
પંડિતને સનમાન, માન અનમીનાં મોડે.
જો આગમ નિગમ છે ગુણ ધણા, લક્ષ કોટિધા જો લહે;
છે વિદ્યા મોટી વિશ્વમાં, શામળભટ્ટ સાચું કહે.

અભાગી.

૧

નિર્ભાગી જાયે ગંગ, કળ પામે કુટાયે;
જો તે રળવા જાય, લાભ સૂઝાં લુટાયે.
અભાગી પરણે નાર, જાય નીસરી કે મરશે;
અભાગી પામે ગરથ, ચોર કે હાકેમ હરશે.
નિરભાગી જોસે ઘોડલે, પડશે કે પગ ભાગશે;
નિરભાગીને મંદિર મજો, પડશે કે દવ લાગશે.

૨

અભાગી જમવા જાય, ભુખ્યો રહે કે વળી વાસી;
વઢે સરસ જો વાત, લોક કરશે સૌ હાંસી.
અભાગી ડાહ્યો થાય, ઘણા જન તો કહે ઘેતો;
જો નવ બોલે બોલ, કહે હઠયાનો મેલો.
સૌ કર્મહીન કુટાય છે, ગરથ જાનનો ગૂટકો;
શામળ કહે નિરભાગીનો, કશી વાતે નવ છૂટકો.

અભાગી બહુ આદરે, યથો કહેશે હડકાયો;
 જો ઉઘમ નવ કરે, અકરમી એ કહેવાયો.
 જો તે ઝાઝું ખાય, યથો કહેશે અકરાંત્યો;
 જો તે ગાઠું ગાય, થાય ત્રિસ્તારે વાતો.
 આપે કો સીધું અકરમીને, પડિયો કાણો નીકળે;
 શામળ કહે સૌ સમજજો, ખોટ અકરમીને ખજો.

સત્ય પ્રતાપ.

ચોપાઠ.

જર ભુદ્ધિ જેને મન વશી, લાજ મર્યાદા તેને કશી;
 ગુણિકાને મન શેની લાજ, આજસુને મન શેનું કાજ.
 બિક્ષા તેને શાનો ભોગ, જોરાવરી તે શાનો જોગ;
 ભંગોને મન શાની નાત, વ્યસની ને મન શાની જાત.
 મધપાન પીએ તે શાનો પવિત્ર, ભુંડું તાકે તે શાનો મિત્ર;
 અકરમીને મન ઉઘમ કશો, સૂમ હોય તો શાનો હશો.
 શેઠામમાં તે શાનું સત્ય, પટેલામમાં શાની પત્ય;
 પરમારથમાં શાનું પાપ, સિદ્ધિ ત્યારે શાનો શાપ.
 સત્ય વિના તે શાની સતી, પીડા દે તે શાનો પતિ;
 સંતોષીને શાનું દુઃખ, ધન વિના તે શાનું સુખ.
 દાતાને મન શાનું ધન, શરારને મન શાનું તન;
 નાત નહી ત્યાં શાની રીત, હેત વિના તે શાની પ્રીત.
 ગુણ વિના તે શાનું રૂપ, પ્રજા પીડે તે શાનો ભૂપ;
 વિવેક વિના તે શી વિધાય, નિર્લજ્જને મન શી નિંદાય.
 કંઠ વિના તે શાનું ગાન, જર વિના તે શાનું જ્ઞાન;
 દયા વિના તે શાનું દાન, મોટપ પાખે શાનું માન.
 હરિજનને શાનો સંસાર, ખરી વાતમાં શાનો ખાર;
 કહ્યું કથે તે શાનો કવિ, શીખી વાત તે શાની નવી.
 ચોર્યું કહે તે શાનો ચાડ, પરદ્યું લે તે શાનો પાડ;

વહેવાર નહીં તો શો વેપાર, કમાઇ નહીં તો શાનો કાર.
 જાગે જે કોઇ ધનનો ધણી, જાગે જેને ચિંતા ધણી;
 જાગે રાત અંધારી ચોર, જાગે ધન વરસતે મોર.
 જાગે જેના ઘરમાં સાપ, જાગે દીકરીઓનો બાપ;
 જાગે જેને માથે વેર, જાગે જેહ કરે બહુ કેર.
 જાગે જે જપતો જુગદીશ, જાગે જેને દેવું શીશ;
 જાગે જે કોઈ હોયે જાગ, જાગે કુળ સકુળની નાર.
 જાગે જેના દેહમાં રોગ, જાગે જે કોઇ સાધે જોગ;
 જાગે જે કોઇ ચોકી કરે, જાગે જે પ્રતિહાઈ કરે.

૨

વાડ થઇને ચીમડાં ગળે, સોંધી વસ્તુ ક્યાંથી મળે ?
 ખળું ખાતું હોયે જે અન્ન, તો જીવે નહીં એકે જન.
 કષ્ટવૃક્ષ જે કેરી ખાય, તેનો ચોર ન પેદા થાય;
 નવાણુ પીતું હોયે નીર, જીવજંતુ કયમ ધરે શરીર.
 મા મારે પય પીતાં બાળ, સત્યવાદી જે બોલે આળ;
 રાજા થઇને લુંટી લેય, પ્રજા કોણુ આગળ જઇ ક્રેય.
 ગંગા નહાતાં પાપી યશે, વેદ વચન કયમ સાચાં હશે;
 વહાર ત્યાંથી આવે ઘાડ, તો પછી ક્યાંની કરશું આડ.
 મેઘ વરસંતા પથ્થર પડે, તેનો વાંક કોને શીર ચડે;
 ધણીને વીખ દે ધરની નાર, કોણુ સાચવે તેણે ડાર.
 પુષ્પહાર થઇ વળગે સાપ, ત્યાં તે કોણુ જાગવશે આપ;
 અમૃત જાણી આપે પીજીએ, વિખ થાય દોષ કેને દીજીએ.
 કુંડળ કરડી ખાએ કાન, કોણુ આગળ જઇ કરીએ જાણ;
 ચંદન જાણી ધરીએ આપ, થાય અગ્નિ તો પુરણુ પાપ.
 મોટા જાણી જઇએ શરણુ, દે ધાત તો પામીએ મરણુ;
 ધરનો દિવાન ચાડી ખાય, તો તે દુઃખ કોને કહેવાય.
 જે રળનારો ચોરી કરે, તો ભંડાર શી પેરે ભરે;
 છાની થાપણુ લોભે લે, તો શાખ આવી કુણુ દે.
 કોઇ જાણી દુઃખ દીએ પ્રચંડ, તેનો તો રાજા દે દડ;
 રાજા થઇ લુંટી લે આપ, તો પરજનું પુરણુ પાપ.
 રૈયત ઉપર કોપે રાય, રાંક માણસ શું કરે ઉપાય;
 તેને પૂછનારો ધન્યર એક, વેદ વચન કરી જીઓ વિવેક.

રાજા પ્રજાને દુઃખજ દે, તો તે આગળ નહીં સુખ લે;
મોટા બે ઠરે કુડાંકાજ, તો નહીં પામે રૂડાં રાજ.

૩

સહુ સાંભળી છાના રહ્યા, પ્રતિ ઉત્તર કોઇથી નવ થયા,
અચરત વાત અનેરી હોય, સ્ત્રીના સામુ સૌકા જોય.
તાળી પાડે લોકજ હસે, મર્મ વચન વનિતાને વસે,
કામનીને મન પ્રકટયું કષ્ટ, પ્રત્યક્ષ દેવ દયાળુ દષ્ટ.
મહારાજ મોટા મહીપતિ, સ્તુતિ કરવા લાગી તે સતી;
સુધન્વા તજ્યો'તો જ્યાંય, ટાહું તેલ કીધું'તું ત્યાંય.
કાષ્ટ ભક્ષ સીતાએ કર્યું, શાખ રાય દશરથનું ઈર્ષ્ય;
પંચાળીનાં પૂર્વી ચીર, અનેક ભકતની રાખી ધીર.
મારે સંકટ આવી પડ્યું, કલંક મસ્તક જુહું ચડ્યું;
એમ કહીને જોડયા હાય, પૃથ્વી બ્હેર દેખે મુજમાત.
તે ધરતીએ આપ્યો માગ, સ્ત્રીને જાવા મૂક્યો લાગ;
સ્ત્રી ધરતીમાં જાય જોડેલે, કૌતક એક થયું તેટલે.
થયો કાટકો મહા ધનધીર, અધકાર આંધી યધ જોર;
પ્રલેકાળ થાય છે જ્યમ, તે કાળે થયું છે ત્યમ.
મહીએ જ્યમ ત્યાં દીધો માગ, સજ્જવન કરવા આવ્યા નાગ;
મહા જોગેશ્વર કેડું રૂપ, અમૃત હાય ભરેલો રૂપ.
નારી ઉપર આણ્યો નેહ, મનુષ્ય રૂપ દેવતાનો દેહ;
પ્રેમદાએ તે જોડયા પાણી, બોલ્યા જોગેશ્વર તે વાણી.
ચંપા જાડ તળે તો જ્યાંય, પડયા અસ્તના કકડા ત્યાંય;
ચંપા જાડ તળે તું જાય, આશા તારી પૂરણ થાય.
હૃદયા માંહે રાખી ધીર, અસ્થિ ઉપર છાંટજો નીર;
રાજા ઉઠી બેઠો થશે, સહુના ગનનો સંદેહ જશે.
એમ શીખ દીધી શેષનાગ, નારી પામી સખજો લાગ;
એમ કહી અલોપ જ હોય, તે તો અન્ય ન જાણે કાય.
પ્રકાશ રવિનો ઉદે થયો, રાય પુત્રે બોલજ કહ્યો;
કારે બાધ સતી છે તુંય, તે એકલો જાણું છું હુંય,
કુડા બોલા છે સહુ લોક, આળ પંપાળ બોલે છે ફોક.
સહુકો લોક કહે તે કરો, નહિં તો મંદિર પાછાં ફરો;
મુએ કલંક તારૂં નવ ગયું, મેણું વહુને માથે રહ્યું:

ત્યારે વનિતા પાછી વળે, ફરી ગયાં અંપાની તળે.
 નીકળ્યો અસ્થનો કડકો એક, બુએ લોક કરી બહુ વિવેક;
 વિશ્વનાથનું દેશ જ્યાંય, અસ્થ આણીને નાંખ્યું ત્યાંય.
 ઉપર અંબર ઢાંક્યું ચીર, તે પર અમૃત સોંપ્યું નીર;
 ધટિકા ત્રણ થઇ જ્યાહરે, સજવન પુરૂષ થયો ત્યાહરે.
 સાચાનો બેલી શીવ એક, એ વાતમાં નહીં વિવેક;
 સાચી સતી કહે સહુ કોય, ખલક સધળી નજરે જોય.
 અંતરિક્ષથી ઉતરિયો ધર્મ, લોકે સાચો જાણ્યો મર્મ;
 અધવસો સત્યનો છે સાર, તેણે બાંધ્યો છે સંસાર.
 પાપેણુડે પાપેતરે, ધર્મથકી સહુ સંકટ હરે;
 ધર્મે સ્વર્ગ ને ધર્મે મોક્ષ, ધર્મ થકી દાઝે સહુદોષ.
 સત્યાધાર રહે આકાશ, સત્યે તેજ પૂરણ પ્રકાશ.
 સત્યે જળમાં પૃથ્વી રહે, સત્ય તરે તે સહુકો કહે.
 સત્ય સત્ય સાચું કહે વેદ, સાચું સત્ય તેમાં નહીં ભેદ;
 સત્ય તહીં ઇશ્વરનો વાસ, સત્ય તણો દિવાકર દાસ.
 સત્યે કોટિ બ્રહ્માંડજ નેહ, સત્યાધાર વરસે છે મેહ;
 સત્યે અગ્નિ જગુલ્મભાન, સત્યાધારે પાકે ધાન.
 સત્ય પાખે તે પામે કષ્ટ, સત્ય સુધી કરે મેહવૃષ્ટ;
 અસત્ય થકી ઇશ્વર છે દૂર, સત્યને નારાયણનું નૂર.
 સત્ય સાથે જોનો વે'વાર, તે જાણો ઇશ્વર અવતાર;
 સત્યનું મૂળ જશે જ્યાહરે, પ્રલેકાળ થશે ત્યાહરે.
 સૃષ્ટિ પહેલું સરજ્યું સત્ય, માટે જન વિચારો મત્ય;
 સરજનાર તે સત્યજ હોય, સત્યવિના બીજું નહીં કોય.
 સત્યને ઇશ્વર કરે આંશ, સત્યે સત્ય પૂરણ પ્રશંસ.
 આદિ નિરંજન કરતા કામ, સત્ય સ્વરૂપ છે તેનું નામ.
 અક્ષય વૃક્ષ છે જેનું કુળ, સતી તે સત્ય કેફે મૂળ;
 અસત્ય થકી ઇશ્વર રે'દૂર, સત્ય નિરંજન કેફે નૂર.
 અસત્ય ત્યાં અદકું છે દુઃખ, સત્યવાતમાં સધળું સુખ;
 સત્યે ધરા ધરે નાગેન્દ્ર, સત્યે તપે દિવાકર ચંદ્ર.
 ઝીત્યો જગ જેનું સત્ય રહ્યું, સત્ય મૂક્યું તેનું સર્વે ગયું;
 સ્વર્ગે જવાની વાત જ એહ, સત્ય નામને ઝોળખે નેહ.
 બ્રહ્માદિકની રહી છે મત્ય, તેનું તત્ત્વ તે સાચું સત્ય;

જે નર સત્ય શું રાખે હોડ, તે નર પામે પુત્રની જોડ.
 સત્ય ઉપર નિર્મળ નેહ, તે જાણે દેવાંથી દેહ;
 એક સત્ય હરિશ્ચંદ્રનું રહ્યું, બાધું નગરતે સ્વર્ગે ગયું.
 સત્ય પાળ્યું બળિરાયે સાર, રહ્યા હરિ તેના છીદાર;
 સત્ય રાખ્યું કણું જે ઠાર, પરકયો તેનો એકજ પોર.
 સત્યાધાર બ્રહ્માંડ જ રહ્યું, રાયજીવ્યો તે મહાસુખ યયું;
 અસ્થિ માંસ ને રૂધિર કૂટિયું, તે વેળા આપે ઉડિયું.
 સત્યાધારે સજીવન કાય, આજસ મરડી ઉડ્યો રાય.
 પુણ્ય વૃષ્ટિ તે સ્થાનક યધ, શાખાશ શાખાશ સતીને કહી.
 જેજેકાર જગતમાં યયો, રાજા ઉડી બેડો યયો.
 નથી નંદરાજને જ્ઞાન, શામાટે બાંધ્યો પરધાન;
 શા માટે બાંધ્યો રાંકને, કહો તમે તેના વાંકને.
 પૂર્વ વૃત્તાંત માંડીને કહ્યું, તેથી જ્ઞાન રાજને થયું;
 જેતામાં છે મારો વાંક, શું કરે એ બિચારો રાંક.
 માનવા જેવું મેં નથી કર્યું, એને દુઃખ તે સાગર બર્ધ્યું;
 દાવાનળ મોટો પીવાય, કામ અજીત તે કેમ જીતાય;
 એ શું જાણે જીત્યો રાય, નિશ્ચય મન એનું કયમ યાય.
 બલે એણે માર્યો છે મને, બલો ન્યાય સુઝ્યો છે તને;
 કલંક એ નારીનું થયું, તે તો જાણુ નગરમાં થયું.
 હવે એને મારો માં કાય, હોનાર વાત તો એમજ હોય,
 છોડ્યો વજર સરપાવ જ દીયો, જીવ થકી તે બહાલો કીયો.
 તે ઉપર નવ રાખી દાઝ, નંદપુત્ર ખેસાર્યો રાજ;
 તે કંથને સોંપી કામની, બહી બાતે રાખી ભામની.
 રાયને પુત્રે કીધું રાજ, પોતે ગયો દેહ સાધન કાજ;
 તે પ્રધાને જોડયા હાય, સ્તુતિ કરી રાજની સાથ.
 હું અપરાધિ છું તાહરો, હવે સદેહ ભાગ્ય માહરો,
 મોતી પુષ્પે વધાવીનાર, ગયાં સહુ આપાપણે ઠાર.
 નિષ્કલંક થઇ નારી એહ, સત્યવાદી રાજની દેહ;
 તેની માનતા ચાલી ધણી, સાચી દેહતે દેવી તણી.
 આજ સુધી દેરે પૂજ્ય, ગુણુ રૂડા સહુ તેના ગાય;
 નમ્રમાં તે આચ્છવ યાય, શામળ બદ્ધ સાચો કેવાય.

(નંદખત્રીશી.)

રાવણ મંદોરરી સંવાદ. (સંક્ષિપ્ત.)

હૃલણાછંદ.

મંદોરરી:—

ધીર મહાવીર જે તીર અર્જુવતણાં, નીર દળ ઉતર્યાં દેઢ ડંકા;
કહે સતી સુણુ પતિદુર્ભતી માહારા, ભૂમિ મારે ઘણી ભેય ભંકા.
સતી સંતાપ મહાપાપની છાપ છે, ત્રણ શીર તાહરે વેદ વંકા
દશ અળગા હવે શીશ તારાથકે, લખવસા લખમણે લુટી લંકા

રાવણ:—

વેઠ ઉડી વનિતા તારી વાતમાં, પાનિએ બુદ્ધિએ જોર તાઈ;
શું કઈ પ્યારી છે તું ઘણી પ્રેમદા, અન્ય કો હોય તો કાર માઈ-
રીછડાં વાનરાં માંકડાં મેળીયાં, જુદા જાત્યા તણું સેન સાઈ;
દેવ દાનવ સહુસેવ આપે કરે, છેક છોરા થકો હુંજ હાઈ.

મંદોરરી:—

નાશ કાળે તારી બુદ્ધિ વિપરીત થઈ, સીત સામું કરી દાદિ જોયું;
હુંશ થઈ વાધના દૂધના દહીંતણી, મોતિની ધુધરી ધાન ધોયું.
અમૃતીખાણુ જાણી હરી એહને, વીપ હળાહળ ખીજ ખોયું;
કહે છે મંદોરરી લાભ શો કાઢીયો, ચોકડી ચોદનુ ગજ ખોયું.

રાવણ:—

અવધ્ય ઉજડ કઈ અહીંથી જો પરવડે, એટલી આય ધડે જોર ઝાડું;
કુખ કાયર તણી નારી તું અવતરી, મેલ લવરી પરી હુંજ લાડું.
અતળ ઉપર કઈ સ્વર્ગ આણું તજે, ખંડ નવ ભૂમિનો ભાર ભાડું;
રામલક્ષ્મણુ બેહુ બાળ જે બળ કશું, દળ પશુ દેખતાં દળ દાડું.

મંદોરરી:—

ખીજ કે રીજ પણ કહું તને કંથજી, આખ્ય એ વનિતા માન્ય ઘાટે;
સુમનની સેજમાં તેજ ત્રિલોકનું, હેંશથી હીચિયે ખાંતે ખાટે.
માળીયાં, જાળીયાં, ગોખ અટાળીયાં, દ્રવ્ય જાશે બધું બારે વાટે;
સાંઠ હજાર શણગાર શ્યામા તણા, જિતરે એક હરી સીત માટે.

રાવણ:—

સાત અરણ્ય તણાં નીર શોયુ અમો, ભૂમિ નવખંડનો ભાર પીજો;
ખંડ નવ વૃપતણાં માન મોકું અમો, રામની ભીતિથી સીત દીજો.

લુણ હરામ કર તું કયમ માહરૂં, રામ લખમણ સાર શીદ તાણે;
માંકડાં, રાંકડાં, રીંછડાં વાંદરાં, તે તણા સેનને શું વખાણે.

દીઠા નથી હાય એણે દશાનન તણા, ત્યાં લગી મેળ મનસાય માણે;
ફુંક મારી થકી પહાણુ ફાટે ધણા, એહ અભિમાન તે શુંજ માણે.

મંદોદરી—

લંકપુર પરવરી સીત એ સુંદરી, ત્યારથી પાપ વરસાદ વૂડયો;
તે તણાં કરણણાં ઊગિયાં તે જુઓ, નાઠેથી નરપતિ નહિરે છૂટો.
વાત વિપરિત થઇ સર્વ સમૃદ્ધિ ગઇ, રાજ મહારાજશ્રીરામ રૂઠયો;
કહે છે મંદોદરી સોંપ એ સુંદરી, નહિતરે કંથજી કાળ ખૂટયા.

સીત હરિ આવીયો રોગ ક્ષય લાવિયો, ભાવિયો નહી બલો ચિત્ત ચાળો;
કામનાઅંધ દશકંધ આપે થયો, ધંધમાં ધ્યાન તે બુદ્ધિ બાળો.
સીત દ્યો તે પછે ભીત શી રીતની, પ્રીતથી પરવરો પંથ પાળો;
કંથ તુજ કારણે જાઉં વિષ વારણે, ખારણે કળકળ્યો કાગ કાળો.

રાવણ—

બાઇ ભુંડો થયો તેમ તે બામિની, કથન સંભળાવયાં ફૂડ કરણે;
માર ખાઇ મારા હાયતો તે ગયો, વળગિયો શત્રુને ચાહી ચરણે.
લડવું છે લંકમાં તે ધણું દોહિલું, આપ ઉડયો જશે તુચ્છ તરણે;
મહિપતિ કહે જો મંદોદરી તું ખીલે, સ્વામિ શામળ તમે જાઓ શરણે.

મંદોદરી—

સ્વામીજી આગળે સત્ય બોલું અમો, ગાળ દેશો ધણી વીધ વાંશે;
વિભીષણ બ્રાત મળિયો રઘુનાથને, નાથ અનાથનો ચિત્ત ચહાશે.
લંકા લુંટાવશે એહ આગળ રહી, ખાતે અમૃત ધણું એહ ખાશે;
સ્મૃતિ ગૃહ તેહને વામિ તમ દેહને, લંકનો અધિપતિ એહ થાશે.

રાવણ—

છાપો.

શી મુરખને શીખ, કશી ઘેઝાને ગોઠિ,
કશી કૃપણને કીરતી, કશી વેરીયું વઘિ.
શી સજ્જનનશું રાડ, કશી રાંકોશું રૂઠી;
શું નગરાને જ્ઞાન, પ્રીત ત્યાં શાની પુંહી.
વળી વાત કશી વનિતા તણી, મોટા જન કયમ માનિયે;
કવિ શામળ કહે શાણી ધણી, પણ પ્રમદા બુદ્ધિ પાનિયે.

મંદાકરી—

ગોખર મૂળે હાથ, ધણે હેતેથી ધાલ્યો;
મણિધર કેરી મણી, મહીપત લેવા મહાલ્યો;
દાવાનળ ધરી દેહ, તાડથી પડીને જીવવું,
શિંગડીયો વછનાગ, ઝેર હળાહળ પીવું;
રાણા રાવણુ ત્યમ રામશું, અકલ ફેલાવે આઠિયો;
તેં માગી લીધું મોત ને સુતો સોંઠ જગાડિયો.

રાવણુ—

મેરૂ શિખર પર ચડે, કદી પાતાળે પેસે;
જન્ય સિંધુને શરણુ, સૂર્ય મંડળ જમ્મ જેસે.
છેક યામ તન રંક, લક્ષ કોધની લૂટે;
આયુરદા ધડી એક, વધે નહિ કે નવ ખૂટે;
લલાટ લખેલ ટળે નહીં, તો નીચ યમ નમવું કશું;
શુભવંતી તુજને ગમ નહી, એક હાંણુ ખીનું હસું.

મંદાકરી—

જોખનમદ જરમદ, અહંપદ ધરે અલેખે;
કામાતુર નર અંધ, તેહ પણુ આંખ ન દેખે.
સ્વજનમદ મદશ્ચર, મૂર્ખજન મમતી મોટા;
સાચા જે પ્રતિબોધ, તેહને સર્વે ખોટા.
જે આખર આઘ્યો આંકતો, કોતો ટાલ્યો ક્યમ ટળે;
અંધો નીત્યે અથડાય છે, ત્યાર પછી પાછો વળે.

રાવણુ—

કહે તું વાર કરોડ, શીખ માનું નહી માડી;
કાંગડું કણુ ન રંધાય, કોડ મણુ ખાળે કાઠી.
માંખણુ નાવે મેળ, વરસ સો વલુવે પાણી;
પથર ઉપર જ્યમ નીર, અધિક શી કહું એધાણી;
તને કામની કોડ વસા કહું, મૂક વનિતા વારવું;
રાવણુને જમ રણજંગમાં, રામ થકી નથી હારવું.

મંદાકરી—

સુમન તણી શુભ સેજ, હેમ હાચોળા ખાટો,
ચિંતામણીની ખાણુ, રતન પરવાળી પાટયો.
માગ્યા વરસે મેહ, છે ખટશત્રુની છાપે.
અશોક સરીખું વન, અલક્ષ્ય ભોગવિયે આપે;

વળી નવે નિધ ને રીધ સીધ, સમૃદ્ધિ જોતામાં જશે;
મંદોદરી કહે માને નહીં, ધન તો ધુળ ધાણી મશે.

રાવણ—

નિત્યે નિદે વિપ્ર, વંશ તો જરૂર જાયે;
કપટ સહિત વ્યાપાર, તહાં દેવાળું થાયે;
કાયરમાં રહે શૂર, કોઇ વેળાએ નાસે;
રૂડી છુંડી ખુશખોઇ, પટ બેસે રહે પાસે.
જે ઘેર ચલણ તરુણી તણું, કામનીનું જ કહ્યું કરે;
ગર્ધવ જાણો તે ગૃહસ્થને, આખર અર્થ નહીં સરે.

મંદોદરી—

પ્રમદા તેજ પ્રધાન, પ્રીત પ્રમદાની પોદી,
પ્રમદાથી શાભે પુરૂષ, કહે નરનારી સાથે જોડી;
પ્રમદાથી ધર સૂત્ર, પુત્ર પ્રમદાથી પામે;
અર્ધાંગા પુણ્ય ભાગી, દુઃખ વનિતાથી વામે;
ઘરછિદ્ર ટળે ઘરણી થકી, માન અધિક મહિમા મળે;
શુભ ક્ષણે છે સ્વામી તણું, અંતે પણ બેગી બળે.

રાવણ—

કુળ રૂઠે કન્યાય, ધણી ખીજો નહીં ધારે;
સિંહ તણી સોખત, મળે નહીં વારે વારે.
શાહ પુરૂષના ખોલ, જેમ ખોલ્યા તે ખોલ્યા;
હાથી કેરા દંત, જેહ ખોલ્યા તે ખોલ્યા.
મહોપતિ કહે સુણ મંદોદરી, રાવણ રાડલીધો સહી;
નવ આપે નારી જે હરી, હડીતો હઠ મૂકે નહીં.

મંદોદરી—

નમે સુકળની નારી, નમે ક્ષણ કુલે વેલી;
નમે સતપુરૂષ સાધ, નમે સરિતા રસરેલી.
કદી નમે નહીં કાઠ, નમે હીન કુલ્ય કામી;
નમે નહીં કો નીચ, હઠિતો જેહ હરામી.
વળિ નમે શ્રીરામ સરિખડા, જેણે ધર્મ મન ધારિયું;
પણ નમે ન રાવણ નરપતિ, જેનું પુણ્ય પરનારિયું.

રાવણ—

બેશિ રહે બુદ્ધિ હીણ, તોલ તાઈ તું તખવે;
 પ્રકટી કાયર કૂખ, લુણ મુજ ખાધ લખવે.
 કરે તું વૈરી વખાણ, કરે છે વપુને વહાલો;
 કરે લવરી લખવાર, કુંવરને જાણી કાલો.
 તુજને પૂછી લાગ્યો નથી, મુવતી રણ રાવણ ચડે;
 તું બેશ માનની માળિયે, કંચ તારો કેવો લડે.

લંકાગમન.

રામ—

હુહો.

લંક બાળવી નવ પડે, રૈયત નવ લૂંટાય;
 શત ગાયોનાં શિંગડાં, તેથી ટાઢાં ધાય.

અંગદ—

છરખા.

કહો તો ઉદયાચળ ઈંદ્ર, સહિત અસ્તાચળ ઓપું;
 કહો તો મેરૂ મંડાણ, રીત પ્રાચીદિશ રોપું.
 કહો તો જૂ અહ્વાંડ, તોલ તરતીએ તોળું;
 કહો તો લંક પરલંક, બહુ જનનિધમાં બોળું.

રજ માત્ર સેવક હું રામનો, કયમ જાઉં કાસદ કારણે;
 સિંહની વાત શિયાળવાં ધરે, બને ન બહુ સ્તુત ખારણે.
 મહારાજ રાજ અધિરાજ, તનુ તનુ સેવક તારો;
 વાંક ગુહનો તકસીર, ક્ષમા કરોજ મારો.
 એક કફે છું અર્જ, રીસ ન કરો તો બોલું;
 કિંકરનો કિંકર કહેણ, પ્રીત પરંતર બોલું.
 કોને સોંપો છો મોરચા, શર સામદ ગુણ સહિએ,
 કયમ મુજને સોંપ્યું કાસદું, જે વાત વિખણો વિદિએ.

હુહો.

રામ— પદ્મ અદાર પ્લવંગમાં, બહુ રીછ બોતેર કોડ;
 વિદિ કામ સુત વાલિ વિણ, જડે ન ખીજ જોડ;

અંગદ—

સવૈયા.

હુકમ હોય હજુરી કેરો, સોળી નાંખું બાધો સાયર;
 હુકમ હોય હજુરી કેરો, મહા કામ કરવા છું માયર;

હુકમ હોય હજુરી કરો, જુદે ભેર કરે ત્યાં જાહર;
કાસદ કામ સોંપ્યું કયમ મુજને, છેક મુને કેમ કીધો કાયર.

રામ—

દુહો.

કાયર તુજને કયમ કહું, સાયર શુર સરદાર;
જાહર છો મહા જોદ્દામાં, અપરંપાર અપાર.

અંગદ—

સવૈયા.

અંગદ કહે-આગા દો મુજને, ભેરે જુદું કરે ત્યાં ઝાઝું;
હાથી બાથી સાથી એનાં, દેખી દીલ મારામાં દખ્ખું.
મંત્ર રામનો મુખ છે મારે, બડતાં બૂપતથી નહિ બાળું;
નીચ કામ કાસદનું કરવા, લંકામાં જતાં હું લાળું.

રામ—

દુહો.

કાસદ કામ એતો નહિ, એ મોટમ પદ મેર;
લંકપત શું છત દાખવે, તેહ સવાયો શેર.

અંગદ—

સુલણા.

કાતો ગદ લંકના સહજ કટકા કરે, ઢંડોળિને કરે ધુળ ધાણી;
કાતો હું સાત સાગરજળ શોષીને, આગપંપાજ કરે પૂરપાણી;
કાતો રાક્ષસ બધા રોગિનાંખું વળી, જે વદો વદત મહારાજ વાણી;
કાતો દશ કંધનું દેહવટ વાળિને, રોવરાવું બધી રાવરાણી.

રામ—

સવૈયા.

રામ કહે 'સાંભળ રે અંગદ, પર્મયુદ્ધિ હમણું તો ધારો;
કહ્યું કરશે નહીં એ હંકારી, બારે સર્પતણો છે મારો;
સાગટ નામે માર કહું નહિ, મોટા વાંક ન કાઢે મારો;
પાપી પ્હેલ કાઢે આગળથી, પૂડે રાજ તમારો વારો.

અંગદ—

કાતો બાંધી સાહું બળવંતો, લંકાપતિ લંકાથી લાવું;
કાતો અશોક વાડાને સોપું, કાયર નામ કયમે નહિ કહાવું;
કાતો પુત્ર એના પરજાળું, જરૂરપણે નવ પામે જાવું;
હુકમ દીએ શામળના સ્વામી, એક ઘડીમાં શરણે આવું.

રામ—

બ્રહ્મરાક્ષસ એ બૂપત બુડો, સધારવા ન પડે તો સાર;
ભૂટાય નહિ લંકાની લક્ષ્મી, ધર્મ યુદ્ધિ તે માટે ધાર;

ઈદ્રજીત સરખું રત્ન રોળાશે, માટે મન માને નહીં મારું;
વિદિ કરે માને નહીં મૂરખ, કામ પડશેજ તારું.

અંગદ—

વિદિ કામ કરવું તે જાને, કરગરી બોલ શા માટે કહિયે,
નગર ઝધર કરવું નિરવંશી, શત્રુ વચન શા માટે સહિયે.
સુત પરિવાર સંધારું એના, હવે રાજ બેસી કયમ રહિયે;
લક્ષવસા સીતા અહીં લાવું, જરૂરપણે અયોધ્યા જઈએ.

રામ—

અદિકા બોલ કહોછો અંગદ, શરપણું જાણે છે સદિ;
મારું મન તેથી નવ માને, રાડચકી નવ થઈએ રદિ.
શિવસેવકને માર્યા ઉપર, નથી ચાલતી મારી દદિ;
મુજને સુખ ઉપજવો અંગદ, વિવેકવાત કરો ત્યાં વિદિ.

અંગદ—

રાજ તમારે મુખ કયમ બોલું, જાણે કુકમ થયો તે જવાયું;
ગુણ હીણો દેશે મુખ ગાળો, બાંડ બોલશે એહ બવાયું.
શત્રુ વચન કયમ સાંખી રહિશું, તેહ દુઃખે મુજ તન સવાયું,
શામળ સ્વામી કહો તે કહીયે, લક્ષવસા એ વચન સવાયું.

રામ—

છપ્પા.

સામદ શર સાખાશ, વખાણુ કરું શાં વાતે;
હેતે મૂક્યો શિરહાથ, રીઝચકી રધુનાયે.
મમત ન મૂકશો માન, નૃપતિને ન કરો નમણાં;
ગુણહીણો દેગાળ, બોલ કહેજો ત્યાં બમણા.
વળી સામદામ બેદે કેરી, વિષ્ટિ વધારી વાધજો;
મૂરખનું મન માને નહીં, શરપણું ત્યાં સાધજો.

દુહા.

ચાલ્યો અંગદ ચોંપથી, મુખ જપતો ઓરામ;
પોતે આવ્યો પાંસરો, જ્યાં રાવણનું ધામ.
રિદ્ધ ઉપમા રાવણ તણી, કેમ કહે કવિરાજ;
મહિષત મેહેલ મધવા સમા, લોક દેશકે લાજ.
પ્રતિહાર બેઠો પોળપર, બોલ્યો મુખથી વાણ;
કહાં જયારે વાંદરા, મૂરખ મહા સુજણ.

લંકાલીલા.

સરોવર સમુદ્રાકાર, પંકજ સહસ્ર ખીલે;
 સ્ફટિકમણિની પાળ, ગોપ ગુણવંતા ક્રીલે.
 કસ્તુરી ગહેક બરાસ, વેર્યાં કેસર બહુ વાટે;
 હીરા જડિત ધણી ઘેડ, ધુમર ધણી ધાટે ધાટે.
 ઇંદ્રપૂરીની ઉપમા, કહેતાં વિભાસણુ કરે કવિ;
 લંકલીલા લખ કાટિધા, નિરખે અંગદ નવનવી.
 જળહળ જ્યોત ઉદ્યોત, મણિ જળહળતા જડિયા;
 ચિંતામણી ભરબીત, નવે ગ્રહ આવી અડિયા.
 પરવાળા પર પોળ, સ્ફટિક સ્તંભ ઠર્યા છે;
 ચુડામણી ચોપાસ, કનક કોઠાર કર્યા છે;
 અષ્ટમા સિદ્ધિ નવનિધિરિધિ, મહાલક્ષ્મી વાસે વસી;
 શિવની આપી સમૃદ્ધિ જ્યાં, ત્યાં ઉપમા કરવી કશી.
 ઝોળગ કરે જ્યાં ઇંદ્ર, ચંદ્ર જ્યાં છત્ર ધરે છે;
 દિવાકર કર દીપ, વરુણ જ્યાં નીર ભરે છે;
 ચાર વદનથી વેદ, બ્રહ્માજી પાઠ ભણે છે;
 ધલહલ તજી ધર્મરાય, ગાનગુણુ ઝેહ ગણે છે;
 રતનખાણુ રતનાવળી, કલ્પદ્રુપ મોટાં મણી;
 રિદ્ધિ ધણી રાવણુ ધરે, અલખત ઇંદ્રાસન તણી.
 સાત સોનરી કોટ અધિક એક જોજન ઉંચા;
 પાંચસે પાંસઠ પોળ, ઝોળ ખરા જ્યાં ખુંચા;
 દરવાજા દસવીશ, બસે બાસઠ છે બારી;
 ત્યાં બેઠા બળવંત, ધીર નર ધનુષો ધારી;
 વણુ આગાએ વીચરે નહીં, વાયુ સરખો પણુ જીહાં;
 એ અતજિબળ અંગદ અધિક, પલક એક પહોંત્યો તિહાં
 સત્તર સહસ્ર સગીત, વિવિધ વેર વાળાં વાગે;
 ઘંટ ઘડિયાળાં ઘેર, ધણાં નિશાનજ ગાજે.
 નવલખ નવે હજાર, નવિન નૃત્ય કિન્નર નાચે;
 નાટક ચેટક નવરંગ, રાય દેખી મન રાચે;

વળી દેવ હુંદભી ગડગડે, શાભા સુર નાયક તણી.
બાણ કોડ સામંત સહિત, લાયક બેઠો લંકા ધણી

રાવણ.

છપ્પા.

પુખરાજ પ્રવાળાં પાટ, ઝવેરની જ્યોતે જડિયાં;
ચોરાશી જોજન ચોક, મહેલ મણિમાણુક મઢિયાં;
જોજન સોલ સભાય, સિંહાસન શાભા સોહિયે;
મધવાથી બહુ માન, મહેલ દેખી મન મોહિયે;
વૈમાનદેવ વૈકુંઠનાં, શિવ આપી સમૃદ્ધિ ધણી;
બહો સમૃદ્ધ વિધ બારણે, લાયક બેઠો લંકા ધણી.
એક છત્ર ધર રાજ, પ્રતાપ પામ્યો તે પ્રોદે;
દેવ દાનવ નર નાગ, કિંકરો સહુ કર જોડે;
દસ મસ્તક લુજ વીશ, ઇશ વરદાનજ દીધું;
ચોદ ચોકડી રાજ, કયુલ એ કર્મે કીધું;
કોઇ થયો નથી યારો નહીં, બળવંત રાવણ સારખો;
રાખવણ કોઇ જીતે નહીં, પંડિત રૂડે પારખ્યો.
પાંચ લાખ પરધાન, પાંચ અયુતો પાગેરી;
છે દશ લાખ દિવાન, વીશ હજાર વજરી;
સામદ સોળ હજાર, લાખ બહોતેરે રાખ;
મંડળિક છત્તુ લાખ, સુગટધર જોદ્દા જાઝા.
બાણ કરોડ બેઠા રહે, આઠ જામ હરનિશ કહાં;
શામળ કહે અંગદ બળ અધિક, પલક એકે પોંહોત્યોં તહાં.

હુહો.

પ્રતિહાર અચરજ પામિયો, લેખી લહર લંગૂર;
રહે રહે ઉભો વનચરા, સામદ બોલ્યો શર.

અંગદ અને પ્રતિહાર.

પ્રતિ—

છપ્પા.

પેશી ન શકે પવન, બવન ઉભો રહે ઇંદર-
સુર સહુ સેવા કાજ, ચાકરીમાં રહે અંદર;

સ્વર્ગ મૃત્યુ પાતાળ, આણ અવનીમાં જોની;
 ઈશ સરિખા ધીશ, રહે આગામાં એની.
 તું પશુ પોણે કયમ પરવરે, હજુ લગણુ ધીરજ ધરું;
 જારે જ્યાંથી આવ્યો તિકાં, નહિતર કોટી કટકા કરું.

અંગદ—

કુસણા.

કહે અંગદ પ્રતિહાર સુણ પુરતણા, રાત દહાડો એકો દેહ દાખે,
 જોણખે નહિ અલ્યા મૂઠ મુરખ મને, બાર ખોવા બલો ભૂર બાખે;
 હાય દોઢા નથી હોંસ શું માહારા, ચોરટા દેહનો સ્વાદ ચાખે,
 સત્ય કહેરે અલ્યા કેમ એકો અહીં, કોતણાં કુંપડાં રીઝી રાખે.

પ્રતિ—

દુહો.

એ મંદિર રાવણ તણાં, હોરા કનક જડાવ;
 તું જાવા સમરય નહીં, બહાર રહી તું કહાવ.

અંગદ—

પ્રતિહાર કહે પોકારી, કેવી તારી લંક
 રાવણની સમૃદ્ધિ કહે, ગવણ રાય કે રંક.

કુસણા.

પ્રતિ—

લંકશોભાને લંગુર તું શું લહે, ચિંતામણી ચંદ્ર ચોપાસ ચળકે;
 ઇંદ્રજીત ઉપમા પૂછ તું ઇંદ્રને, શ્વરપણું સાંભળી શેષ સળકે;
 દશકંધ ડરથી દિગ્પાળ ડોલે દશે, કોડ પચાસ પ્રતિ પ્રાણુ પલકે;
 પોળિયો કહે પશુ પેર પ્રીછે નહીં, કુંભકર્ણુ દેખી તુજ કુંભ ઢળકે.

અંગદ—

લંકલીલા લંગૂર લખ લૂટશે, મેલ મુરખ મન માન મટકાં;
 ઇંદ્રજીત ઉપમા પુન્ય પરવારિયું, ચાર દિવસ તણાં ચોળ ચટકાં.
 દસકંધ શીશ દશરથ સુત છેદશે, લુંટી લેશે તાહારાં લાખ લટકાં;
 રામ પરતાપથી કામ એ તો કરું, કુંભકરણુ તણા કોડ કટકાં.

પ્રતિ—

લાજને કાજ લોપે કયમ માહરી, જાહરી જોખમાં કેમ જાઉં;
 કેમ જાય દોઢિયે માનશું મેડિયે, મારશું મેડિયે પૂછ સાહુ.
 પ્રાણે કરું પીંડ આકાશ ઉડાડિશ હું, ચંચળપણું તાહરું ચિત ચાહું;
 પ્રતિહાર કહે પશુ તણી ગાળ કયમ સાંધું હું, લંકપતિનું અમો લુણ ખાઉં.

મંગલ—

પિવર કોપિયો લાજ લખ લેખિયો, ઓપિયો આપયી કોષ ફુંડી;

જુજંગ રોપિયો ચોદિશ ચોપિયો, બ્રમર ચઢાવિયાં દહિ જુંડી.

લશું ખેલશું રેલશું નગરમાં, કેશ, બાધામાં તે દાખું ફુંડી;

||રે મન અલ્યા લંકપતિ છત્રપતિ, મારે મન લંકપતિ રંક જુંડી.

હુહા.

છત્રપતિતો એક છે, રિદ્ધપતિ રઘુનાથ;

એમ કહી પ્રતિહારનો હોડે સહાયો હાથ.

તિ—

વણ આજ્ઞાએ વાંદરા, પાગધરે પુરમાંય;

કાયા કોડ કટકા કરે, રહે રહે ઉભો ત્યાંય.

મંગલ—અંગદ હસીને બોલિયો, રાવણ છે બહુ દૂર;

જાવાને અટકાવ કયમ, દશકંધની હજુર.

તિ—

વડો મુરખ તું વાંદરા, વડિ વડિ કરે શું વાત;

પોણ ખીજાએ પાઠવું દિન ઉભો રહે સાત.

એવી પોજો સાત છે, દિન ઉભો રહે પચાસ;

અરજ સુણે જો રાયજી, મનની પૂરે આશ.

ક્યાં મળવા તું આવિયો, શું લાગ્યો છે બેટ;

શું આપે છે મુજને, વાળ પહોંચ્યાંડું ઠેક.

અંગદે મન વિચારિયું, મળવા ન દે આ દિશ;

કોપ કરીને કર અહો, પ્રતિહાર ચડી રીશ.

છપ્પો.

પોકારી પ્રતિહાર, ધીર ઉપર તે ધાયો;

દીધી ગાળ દશવીશ, પૂછ શત્રુનો સદાયો;

અંગદપર એક પ્રહાર, કોપ કરીને કીધો;

કયમ લોપે મુજ લાજ, દાવ દોષીએ દીધો.

પછિ અંગદ ખીજ્યો અંગમાં, ઘાટ પ્રથમ એનો ધકું;

જામળ કહે સેવક રામનો નરપતિને વળતે નકું.

કવિત.

પ્રતિહારે દીધો ગાળ, અંગદને ઉડી જાળ;

કુક્યો ત્યાંથી તતકાળ, દાવે દાંત કરડીને.

એ ચારેક બરી ફાળ, ફતાંત સરીખો કાળ;

અધિક કરતો આળ, ઘણી રીસ ધરડીને.
 સવાયો ધવાયો વાળ, બન્નેં તીલક બાળ;
 બુદ્ધિ નિધિ તણો આળ, આજયો વપુ વરડીને.
 પકડયો ત્યાં પ્રતિદાર, મહોક્મ દીધો માર;
 કહ્યું કે શી વાર ? લીધાં પાંચે શીર મરડીને.
 અડાવીને દીધી દોટ, ચાતુરીની કીધી ચોટ;
 કર્યાં લોટપોટ સહુ, ધીરપણે ધાધને.
 મસ્તકની માણી મોટ, કુદિયો કનક કોટ;
 અધિક જ્વેરની ઝોટ, ચઢ્યો ચિત્ત ચાહીને.
 હલાવતો હાથ હોક, પૂછતો પ્રદાર પોટ;
 ધણી ગુણ તણો ગોટ, ગયો ગુણ ગાધને.
 ખેડો જહાં લંકાધીશ, હુડેગાંહે રાખી રીસ;
 પાંતરીશ શીશ ઉભો, સમામાંહે સાહીને.

(બી, ૪)

‘મત્ત’વલ્લભ.

ઇંદુભિંદુ.

વલ્લભનો ઇંદુ બાળો, નભનો પછે નિહાળો;
 શીતળતા સદ્ગુણથી ચડે ન નિહાળતાં;
 નવરંગ અંગ આગે, શશી તણી શોભા કશી ?
 અલૌકિક લૌકિકમાં દીસે બાળ ચાત્રતાં;
 મોહક મનોજ સમો, હારે ચંદ્ર ત્યાં ચતુર.
 વેણે ઢાળે છે પિયુષ, નેણે જન ન્યાળતાં;
 કૂરતા તો કાંધ નહિ, કળા વધે ઘટે નહિ.
 કંજને કુમુદ તણો, પૂણ્ય પ્યારો બાળતાં—
 નારી માત્ર તણો પ્રાણ, પુરુષનો છવ જન,
 વિરહિણી વાંચે જેને રાતદિ રટીરટી;
 દુઃખદ ન દુનિયાંને સુખદ સર્વેને સાચ,
 લાંછન લગાર નહિ કેસરી કટિકટિ,
 સુખકર, સુધાકર અભયી છવાઇ રહે.

કપી પેર ઘટે ઘાટ, જાય શું ઘટી ઘટી;
 દુર્જન દખાવે આને, સુજન સુહાવે અંગ.
 પ્રકાશે છે ચંદ્ર પેર, કવિ કે'લટીલટી.
 ગુણગણ ગણી જુઓ ચતુર એ ચંદ્ર થકી,
 અધિક દેખાય અતિ વાર સહુ વાતમાં;
 ઘટે ન ઘટાડયો કદી, ગુણ ચંદ્ર થકી રજ,
 એવો મિત્ર મળો સૌને, પ્રેમના પ્રભાતમાં;
 બાલશશિ હોય જ્યારે, દર્શકાય રોગી ત્યારે,
 નિરોગી આ બાલપણે, જનદુ ભર્યું જાતમાં;
 મિંદુ ક્ષારસિંધુ સમો, ઘટે અને ઉતરે છે,
 ઘણો ઘાટ ઘડે જાણુ, પ્રેમીજન પાતમાં.
 સાગરની સીધી વાત, મંથન કરાવી અર્પે,
 મન માન્યાં રત્ન ચૌદ, અધિક આ એ થકી;
 માનવના મંથનથી, સદગુણ રૂપી રત્ન,
 હૃદયકો નીકળે ન, નર માનો એ નકી;
 છળ ને કપટ તણી આવે ભરતી ને ઝોટ,
 ચોટય તો ચખાડી દીયે, નહિ વાર તો વકી;
 દીપતો તે દુર્ગુણથી, ભરપૂર ભર્યો પણ,
 પ્યાસ નવ પૂરી મટે, સ્થિર રહે ના ટકી !
 ઇંદુમિંદુ તણા ગુણ, કવીશ્વરે ગણ્યા એમ,
 શ્રાંતા સમજે ન હવે, કૃત્ય કરાવી કહું.
 ગુરૂ ઘેર રહ્યા બન્ને, સેવ સાધે સિદ્ધ કેરી,
 પ્રસિદ્ધ પુરૂષ ગુરૂ જાણે સુદ્ધિમાં સહુ;
 વૃદ્ધ પિતા આવતા ત્યાં, જ્યારે થઇ ગયા બંધ,
 ત્યારે ગુરૂ દેવે બાળ્યું કાળતે વિત્યો બહુ;
 શિખાવવા લાગ્યા સાંધ, વેદમંત્ર વારવારે,
 રીઝે ઇંદુને ઉચ્ચારે, લક્ષણ રૂડાં લહું.
 એકવાર શીખવે જો ઇંદુ શીખી જાય તતે,
 મિંદુ માથા ફેડ કરે, આવડે ન તેહને;
 ગુરૂપ્રેમ રાખે ઘણો, ઉભય ઉપર જાણુ,
 તથાપિ ત્યાં ફેર પડયો, કહી દાખ્યું એહને;

ગુરુકને શિષ્યે શિષ્ય, શીખવ્યું અદણ કરે,
પ્રાણથી તે પ્રિય થાય, બૂને ગુરુ ગેહને;
ભેદ પડ્યો એમ ભારી, ઇંદુ મિંદુ મધ્ય જ્યારે,
ત્યારે ત્યાંય થયું કેવું, જોડી કહું જોહને.

ગુરુવર્ચ ધડી ધડી, ઇંદુને તેડાવી લિયે.
સત્સક્ષણ શીખવી દે, મિંદુ મુખ મરડે;
ગુરુવેણુ ગણે નહીં, ભણાવ્યું તે ભણે નહિ;
દુર્ગુણને હણે નહિ, તંત ધર્યો તરડે.

ખોટે ખોટી વાત અહે સાચી સમજે ન રજ,
વ્યર્થ સ્વાદ માની રહે, શ્વાન અસ્થિ કરડે;
ઇંદુ બાળમિત્ર લાહી, સદ્ગુણ શીખાવે રોજ,
વહી ગય વેંતે પૂર, ભણું બુરું ભરડે.

ઇંદુ ઋગ્વેદ શિષ્યો, સ્વર સાચ સાચી રીતે,
વળ્યું મીઠું મિંદુને ત્યાં, ગુરુ એ ઘણું કર્યું.
શીખાવ્યું ન શીખે કોઇ, શીખે કદી યતન બજે,
સિદ્ધ નવ થાયે તેહ, પછે કાર્ય શું સર્ચું !
આતો શીખવ્યું ન શીખ્યો; પંડિત શી પેર કરે ?
વેર ધરે વા'લાપર, હેત જાણતો હર્યું;
શુભાનની વાત ગમે, દમે ઇષ્ટ મિત્રને તે,
શમે નવ દ્રોષ તેનો, અરે હા તેનું તર્યું !—
સંવત્સર એક વીત્યો, યજ્ઞુર્વેદ ત્યારે શીખ્યો.

ઇંદુ પૂર્ણ પણે સર્વ, મિંદુ રહ્યો જૂલતો;
પૂછે કોઇ પેરે પેરે અલ્યા વધુ શિષ્યા કોણ,
મિંદુ મુખ મરડી કે', કેલ કરી જૂલતો;
મુખ પાઠ ઇંદુને છે, સમજમાં અમે સાચા,
શ્રમે શુક રટે વાચા, મૂલ્ય એવે મૂલતો;
સમજવા આવે કોઇ, ગુરુ કેરા અન્ય શિષ્ય,
સમજવે કશું તેને, દાવમાં જે ફૂલતો ?—
વળી વર્ષ એક વીતે, ઇંદુ સામવેદ શીખ્યો,
સ્વર ગાન સુણી રહે, વન મૃગ ભક્ષતા;
તાપસ ને તાપસી સૌ, ગાન ધણે કરાવે,

ઇંદુને વખાણે અતિ, ધન્ય મેળી દક્ષતા !
 વળી પળી આવી ગયાં, તોયે શીખ્યા નવ કોષ,
 વાર ત્રણ વેદ ભણ્યો, શી લક્ષણ લક્ષતા !
 ગુણ ગાન ઇંદુ તણું મિંદુને ગમે ન રજ,
 બિંદુ ક્યામ હાંકે સર્વ, રંગ કેરી રક્ષતા.
 સંવત્સર એક વિત્યે, શીખિયો અથર્વવેદ,
 વાર કાંઈ લાગી નહિ, રીઝીયા ગુરૂ ધણા;
 ચાર વર્ષ મધ્યચાર, ગુરૂમુખ પઢ્યો વેદ,
 ગુરૂકી ચઢ્યા એના, માનવી કશી મળા !
 શિષ્ય શત જે ચાર જે, તેમાં શિરોમણિ હવે;
 ઇંદુ સમ પ્રકાશે તે ગુણ ધણા જે તણા;
 ઇંદુ ઇષ્ટ મિત્ર લેખે, મોખરે મિંદુને કરે,
 તોય રીઝે નવ તેહ, શ્રેષ્ઠ જ્ઞા અન્ને જણા ! !

રસિક દયારામ.

પદ—સત્યવસ્તુ.

શું જાણે વ્યાકર્ણી વસ્તુને, શું જાણે વ્યાકર્ણી;
 મુખ પર્યંત ભર્યું ધૃત તદપિ, સ્નાદ ન જાણે વર્ણી. વસ્તુને.
 સુંદર રીતે શાક પધાર્યું, ભોગ ન પામે ભરણી;
 અંતર માંહે અગ્નિ વસે પણ, આનંદ પામે ન અરણી. વસ્તુને.
 નિજ નાભિમાં કસ્તુરી પણ, દર્પ ન પામે હરણી;
 હો કહે ધન ડાટયું ધણું, જ્યમ ધનવંત કહાવે નિર્ધણી. વસ્તુ.

ઇશને યાચના.

પદ—રાગ કાફી.

ભટકતાં ભવમારે, ગયા કાળ કોટી વહી;
 હથ થઇ હાવારે, રાખો હરિ હાથ મહી. ભટકતાં.

આવ્યો શરણ ત્રીતાપનો દાધ્યો, શીતળ કીજે સ્યામ;
 કરગરી કહું છું કૃષ્ણ કૃપાનિધિ, રાખે ચરણે સુખ ધામ;
 કૃષ્ણ કટાક્ષે રે, કીલ્મીષ કોષ દહી. ભટકતાં.

જો મારાં કૃત સામું તમે જોશો, તો ઠરશે બરાબરી;
 રત્ન ગુણ કયમ હોય સમ તોલ, હું તો રંકને તમે હરિ;
 માટે મન મોહું રે, કરો મુને રંક મહી. ભટકનાં.

આશા ભર્યો આવ્યો અવિનાશી, સમર્થ લહી તમ પાસ,
 ધર્મ ધુરંધર તમ દારેથી, હું કયમ જાઉં નિરાશ;
 નીજનો કરી દ્યો રે, ના તો મુને કહેશો નહીં. ભટકતાં.

અર્જ સાંભળો અનાથ જનની, અવણે શ્રી રણછોડ;
 એકવાર સનમુખ ગુઓ સામળા, પહોંચે મારા મનના કોડ;
 હસીને બોલાવોરે, દયા તૂં મ્હારો કહી. ભટકતાં.

એકજ સ્વામી.

૫૬.

એક વર્યો ગોપીજન વલ્લભ, નહીં સ્વામી બીજો;
 નહીં સ્વામી બીજો, મ્હારે નહીં સ્વામી બીજો. ૨૬.

અવર કોઇનું કામ ન મારે, રીજો કે બીજો;
 કૃષ્ણ કરે પ્રમાણ કારજ વણસો કે સીજો;
 પ્રાણ જાએ પણ અન્ય કૃતિમાં, મન રખે બીજો. એક.

સુખી દુઃખી જેમ ગમે તેમ રાખે, એના ગુણ ગાઉં;
 વિના મૂલનો ધર ગુલામ, વેચે ત્યાં વેચાઉં;
 એજ ગમ્યો એથી મન માન્યું, બીજો નવ ચાહું;
 એના અતી અવતાર હું કોઇનો, દાસ ન કહેવાઉં. એક.

કૃષ્ણ વિના શિર અવર નમે તો છે દંડ;
 નંદકુંવર વણ નામ જપે તો, જીવ્હા કરે સતખંડ;
 અવર દેવની આસ કરે, અધ બાજે બહાંડ;
 અન્ય અમર દરસન દોડે પગ, તો પાકું પીંડ. એક.

હું ચાતક જળ શ્વાતી શ્રીજી, હું જખ હરિ વારી;
 હું હારીલ કાઠી હરી દહવંત, ધારી તે ધારી;
 અન્ય ન પતિવ્રત જેને નહીં, તે કહીયે વ્યભિચારી;
 શ્રીગુરુ દેવને ભજજો કહે, રયો સદા ટેક મારી. એક.

ચિત્તની ચિંતા.

પદ.

ચિત્ત તું શિદને ચિંતા ધરે, કૃષ્ણનું કરવું હોય તે કરે—ટેક.
 સ્થાવર જંગમ—જડ ચેતનમાં, માયાતું બળ હરે;
 સમરણ કર શ્રીકૃષ્ણચંદ્રનું, જન્મ મરણ જાય પરે. કૃષ્ણ૦
 નવ માસ પ્રાણી કૃષ્ણચંદ્રનું, ધ્યાન ગર્ભમાં ધરે;
 માયાતું આપણુ યયું ત્યારે, લખ ચોરાસી કરે. કૃષ્ણ૦
 તું અંતર ઉદ્ભવ ધરે, તેથી કારજ શું સરે;
 ધણીનો ધાર્યો મનસુખો, હર પ્રજ્ઞાથી નવ કરે. કૃષ્ણ૦
 દોરી સર્વની એના હાથમાં, ભરાવ્યું ડગલું ભરે;
 જેવો જાત્ર વગાડે જાત્રી, તેવો સ્વર નીસરે. કૃષ્ણ૦
 યનાર વસ્તું થયાં કરે, જેમ શ્રીફળમાં જળ ભરે,
 જનાર વસ્તું એણીપેર જાશે, જયમ ગજ કોહું ગરે. કૃષ્ણ૦
 જેવું જેટલું જયમ જે કાળે, તે તેને કર હરે;
 એમાં ફેર પડે નહિ કોઈથી, શિદ કૂટાણ મરે. કૃષ્ણ૦
 તાર ધાર્યું ચાતું હોય તો, સુખ સંચી દુખ હરે;
 આપણું અજ્ઞાન કુંળ એ, મૂળ વિચારે ખરે. કૃષ્ણ૦
 થાવાનું અણચિંત્યું થાશે, કપનિષદ જોયરે;
 રાખ ભરોસો રાધાવરનો, દયા શિદને હરે. કૃષ્ણ૦

(૮૧)

શુદ્ધપ્રેમ.

૫૬.

જે કોઈ પ્રેમ અંશ અવતરે, પ્રેમરસ તેના ઉરમાં ઠરે.
 સિંહણુ કેડે દૂધ હોય તે, સિંહણુ સુતને જરે;
 કનક પાત્ર પાપે સહુ ધાતુ, ફેડીને નીસરે. પ્રેમરસ.
 સકરખોરતું સાકર જીવન, ખરના પ્રાણુજ હરે;
 ક્ષારસીંધુતું માછલડું જ્યમ, મીઠા જળમાં મરે, પ્રેમરસ.
 સોમવેશી રસપાન શુદ્ધ જે, બ્રાહ્મણ હોય તે કરે;
 વગજવંશિને વમન કરાવે, વેદ વાણી ક્યરે. પ્રેમરસ.
 ઉત્તમ વસ્તુ અધિકાર વિનામજે, તદ્દપિ અર્થ ના સરે;
 મત્સ્ય બોગી બગલો મુક્તા ફળ, દેખિ ચંચુ ના ભરે. પ્રેમરસ.
 એમ કોટી સાધને પ્રેમવીના, પુરૂષોત્તમ પૂઠ ન ફરે;
 દયા પ્રીતમ શ્રીગોવરધન ધર પ્રેમ ભક્તિયે વરે. પ્રેમરસ.

શ્યામરંગ.

ગરબી.

શ્યામ રંગ સમીપે ન જાવું, મારે આજ થકી શ્યામરંગ. ટેક.
 જેમાં કાળાશ તે સહુ એક સરખું, સરવમાં કપટ હશે આહવું; મારે.
 કરતુરીની બીંદી તે કંઈ નહીં, કાળજી ના આંખમાં અંજાવું; મારે.
 કોકીલાનો શબ્દ સૂણું નહીં, કાગ વાણી સકુનમાં ન લાવું; મારે.
 નીલાંબર કાળી કંચુકી ના પહેડે, જમનાનાં નીરમાં ન ન્હાવું; મારે.
 મરકટ મણી ને મેષ દષ્ટે ના જોવા, જાંબુ વંત્રાગ ના ખાવું. મારે.
 દયાના પ્રીતમ સાથે મુખે નીમ લીધા, પથ્ય મન કહે જે પક્ષક
 ન નિભાવું. મારે.

(૮૧)

પ્રીતની રીત.

ગરબી.

પ્રીતડીની રીત અતી અટપટી, ઝોધવજી છે, પ્રીતડીની રીત. ટેક.
થાવાનો ઉપાય પણુ જાવાનો જડેનહી, વજી રેહેણે જડી તે જડી. ઝા.
પ્રીત ના કહેવાય તે તે સ્વારથ સમજવો, ચાર દિવસ પ્રગટીને મટી. ઝા.
પીડાની બરેલી પ્રીત તોયે કરે પંડિત, દુઃખ પામે તોય મ્હાય ના ઘટી. ઝા.
કહ્યા સમજ્યામાં નઆવે એ વસ્તુ તો, જાણે જેને હોય વીતતી વટી. ઝા.
દયાના પ્રીતમ વીના પ્રીત તેજ પીડા, ખરમ લાજ ખોય ને મરે ખટી. ઝા.

પ્રમ ભક્તિ.

પદ. ૧

કામણુ દીસે છે અલખેલા તારી આંખમારે;
બોળું બાખ મારે, કામણુ દીસે છે અલખેલા. ટેક.
મંદ હસીને ચિતકું ચોરું, કુટિલ કટાક્ષે કાળજ કોરું;
અદ પડિયાળી આંખે જિણું, જાંખમારે. બોળું બાખ કા.
નખશીખ રૂપ ધણું રદિયાળું, લટકયું સત્રણું કામણુગાળું;
છાનાં ખંજન રાખે પંકજ પાંખમારે. બોળું બાખ કા.
બહાલમરી રસવરણી વાણી, તરણીનું મન લેછે તાણી;
ભૂગુટીમાં મટકાઇ ભુરખી નાખમારે. બોળું બાખ કા.

પદ. ૨

તેંતો ઘટ ઘટમાં ધર કીધું, વાત્રમ વરણાગિયારે;
કાળજ કોરાણું કંદ્રપનાં ચર વાગિયારે. તેં તો ઘટ ઘટ.
રોમ રોમ રસિયો તું વસિયો, ભવ વૈભવ સેજે તું ખસિયો;
વિરહેના અંગારા અંગે જાગિયારે. તેં તો ઘટ ઘટ.
માત પિતા મૈયર સંતાપે, સાસરિયાં અતિ આરત આપે;
દુરિજન દુસ્મન સહુકો, પુંડે લાગિયારે. તેં તો ઘટ ઘટ.

કહાન કટાક્ષ કરી તું ભાલા, તેમાંનું કંઈ નહિ હસિ રાંભા;
તે સાચું સમજી પીણે, લોક અભાગિયારે. તેં તો ઘટ ઘટ.
દયા પ્રીતમ પ્રીત કરી ના ફાવી, વણ વેપારે જોખમ આવી;
કહ્યું ન માને પ્રાણ યયા અનુરાગિયારે. તેં તો ઘટ ઘટ.

પદ. ૩

૩ડા દીસો છો રાજેશ્વર મંદિર આવતારે, ૩ડા દીસો છો.
જરકસી હરી જામો પહેરી, માથે બાંધી પાધ સુનેરી;
૩ડો ફેટો હોડી મન લલચાવતારે; ૩ડો દીસો છો.
હૈયે હાર ગુલાબી ફારે, ચિતડું રોકી રાખ્યું ચોરે.
ગજરા કાળૂ બાળૂ મુજ મન બાવતારે. ૩ડા દીસો છો.
કનક છડી સુંદર કર લઇને, ગજ ગતિ ચાલે હળવા રહીને,
ચિતડું ચોરી મીઠું મીઠું ગાવતારે, ૩ડા દીસો છો.
દયા પ્રીતમનો નાથ વિહારી, જાઉં તુજ વદનકમલપર વારી;
હેતેયું બોલાવી તાપ સમાવતારે. ૩ડા દીસો છો.

હનુમાન ગરૂડ સંવાદ.

લાવણી.

એક સમે હનુમાન ગરૂડ એહુ એકસ્થળ મળિયા;
કોઇ કોઇના ગાંજ્યા નવ જાય, એમ અકરપે બળિયા. ૨૬.
નિકટ દારીકા શ્રીકૃષ્ણતણો એક બાગ હતો ચારું;
ચોકી ત્યાંહાં ગરૂડજી કરતા પતીને પ્રિય સારું.
હરિષ્ચંદ્રા હનુમાન ત્યાંહાં એકલા સુધા બરવા;
આવી અચાનક ફળ બક્ષી તરુ ફેંક્યા સાગરમાં
તજી વિવેક વાટિકા બિગાડી, ગરવ ધણો લાવી
જોઇ સમોવડ સુભટ વિકાર્યા, વૃક્ષચક્રી પળિયા; કા. ૧
ગરૂડ કહે અધ્યા ઉમો રહેજે, છે અનુચર કહાંનો;
વિના કહે એમાં કેમ પેડો, બાગવિશે છાનો,
એ વાડી શ્રીકૃષ્ણતણી છે, એહોની તને દુકાઇ;
નિમળ બહાર કેશિકા કરીશ, હું કહાડીશ કર સહાઇ,

એમ સુણી કપિરાય કોપિયો, રીસ ઘણી આણી;
 રહે અળગો શ્રીકૃષ્ણહીમાયતી, વિચારી વદ વાણી,
 શ્રીરામદૂત તેં હજી નથી દીઠા, શ્રવણે નથી સાંભળિયા; કા. ૨
 શ્રીરામદૂત જાણ્યા ઢાંક્યા રોહો, શું જાઓછો ફૂલી;
 અહીરાવણના પ્રતિહારનો માર ગયા બૂલી;
 શ્રીકૃષ્ણદાસથી હાર્યા માટે, ધ્વજપર પડ્યું રહેવું;
 મનમાં જાણો છો પણ કુલ્યા, માટે પડ્યું કેહેવું;
 જાણ્યું બળ વાલિના બચથી, વસ્થા હતા વનમાં;
 કુંભકરણ ગળી ગયો હતો, વળી વિચારી હો મનમાં;
 ત્રણ તાત ને માત કુંવારી, એવા કુંઅર કળિયા. કા. ૩
 અરે ગરૂડ ત્હારા જશ કહું હું, સાંભળિ રહે છાનો;
 શોકતણી દાસી ત્હારી મા, તું તે સુત કાઢોનો;
 બાધ બિચારો એક પાંગળો, નહિ કંઈ ઠેકાણું;
 સુરજતણો સારથી થઇને, ભટકે નિશ વહાણું;
 આરમાધ પણ બાધ પોતાનો, તેહને તૂં મારે;
 વાહાલાનો વેરી તૂં તેવો, સ્વામી પણ ત્હારે;
 માતાપિતા બંધનમાં પોતે, આહિરમાં ભળિયા; કા. ૪
 ગરૂડ કહે ત્હારે પતિએ, જશ ઝાઝો કીધો;
 પરણી સ્ત્રી એકલી અબજાને, બહારવટો દીધો;
 સહિત પ્રેમદા પુત્ર પોતાના, આઠણે પાળ્યા;
 નથ સર્વ વૈકુણ્ઠ વસાવ્યું, આપ તાત ટાળ્યા;
 બહાલ ધરી એક વિનતા આવી, વરવાને કાળે;
 તે નારીનું નાક છેદાવ્યું, ત્હારે રધુરાજે;
 જુઠાં ફળ સવરીનાં ખાધાં, પવિત્ર પણ ચળિયા; કા. ૫
 મહારા પતિનાં લક્ષણ કહે ત્હારે ઘેર શો ટોટો;
 તુજ પતિ આહિરડાંનું એકું, ખાધ થયો મોટો;
 મારી પૂતના અબજા જાતી, જેતું પય પીધું;
 વચ્છ પ્રલંબ બક અજગર માર્યો, અઘટિત કૃત કીધું;
 બિશુક આઠણેને ઘેર બિશ્વા માગીને જમિયો;
 વણપરણી બહુ અબજા સાથે રંગે પણ રમિયો;
 બ્યબિચારી વ્રજનાથ, રધુવર એક પતિ પહિયા; કા. ૬
 મુજ પાતને બહુ સ્ત્રી પણ સઉને સુખલીલા દાખી;

હારા પતિને એક પ્રેમદા પણુ ન શક્યો રાખી;
રઘુનંદન રામાનો રસિયો, નથી તેં પણુ જોયો;
મહેલાં માટે હે સીતે, હે સીતે કરી રાયો;
મોટા અધરમ વણુ વાંકે વાળી વાનર તાડયો;
ક્ષત્રી યદ્યદ્ધાક્ષણની વનિતાને પગ અરકાડયો;
ધાક્ષણકેઈ દેવત લીધું, એમાં થું રળિયા. કા. ૭

હારે કૃષ્ણ સહુનાં આગ્રણુ ઉતારાવી દીધાં;
બંડળને રથ હાંક્યો પાંડવ દાસપણું કીધાં;
સિથુપાળની ગાળો આધી, પરાક્રમી પૂરા;
કાળયવનથી રણમાં નાદા, જાણ્યા બહુ શરા;
તહેની આગ્રા હું નહીં માતું, એમ કહ્યું જ્યારે.
પ્રેયો દૂત પ્રભુની પાસે, વિહંગપતિ ત્યારે;
શ્રીકૃષ્ણે કાલાચું રામ આણુ દો, દેતામાં દળિયા. કા. ૮

હરીશ કહે શ્રીરામ કયલાં છે, મુજને દરશાવો;
વિહંગમ કડે હારામતીમાં, મુજસંગે આવો;
જડુનાયક રઘુનાય થયા, રુકમણિ જનકી જોડે;
પવન પુત્ર પરણામ કરીને, સ્તવન કરે કાડે;
એજ કૃષ્ણ શ્રીરામ યદ્યદ્ધ, માર્યો લંકાભૂપ;
જુગલ નામ પણુ જોતાં દીસે, ઉભય એક રૂપ;
મળ્યા માયા હતુમાન ગરૂડ, સંદેહ સહુના ટળિયા. કા. ૯

એ વાણી વિકાસ કર્યો, નથી નિંદા ઉચારી;
ઉર અવળું બાસે અંતર જોતાં છે સ્તુતિ બારી;
ઉપાસનાની ટેક બતાવી, નથી ગાયું અવળું;
મક્ત વત્સલનો બેદ સમજશે તે દહેશે સવળું;
એ રામ કૃષ્ણ મુજને પ્રિય હોજો પ્રાણુજીવન મ્હારા;
સદૈવ એના નિર્મળ જશ, મુજવદન વહે ધારા;
દાસ દયાના પ્રીતમ, શ્રીસીતાવર શામળિયા. કા. ૧૦

ધીરો ભક્ત.

પદ.

ખાહ સુણી ધાન્નેરે ધોંગડમલ ધોંગા ધણી;
 પ્રભુનું પત પામેરે, ભાવે બાળો ભકતો બણી. ખાહ.
 હું પતિત તમે પતિત પાલન, હું દીન તમે દયાળ;
 હું ચાકર તમે દાકર મારા, પ્રજાતણા પ્રતિપાળ;
 સંભાળી લીજે સ્વામીરે, અંતરજામી આશા ધણી. ખાહ.
 ભૂમિ અસમાન તણો ત્રાંસ બંધાણો, વાળ્યું જળ પવન અગન;
 દાંડી વિરંચી વિળ્લુ શંકર તમે તોળ્યાં તણુ ભૂવન;
 સ્વેતજરા હૃદબીજરે, બાજી તો તારે હાથે બણી. ખાહ.
 કોટી અપરાધ કોટી શુના અમ, બહો ગરીબ નિવાજ;
 તું તારા ખીર્દ સામુંરે જ્ઞેજ, કરો કષ્ટાનિધિ સુખકાજ;
 લજ્જા મારી રાખેરે મહાન્ત સંત ચિંતામણી. ખાહ.
 ભારે ભરોસો વિશ્વાસ વિશ્વંબર આશા પૂરો અનાથના નાથ;
 દુઃખ ત્રિસાપ સંકટ કાળ ટાળો, હરી હેત કરીને જાણો હાથ;
 ધીરાની વારે ધાન્નેરે તારે ને મારે પ્રીત બણી. ખાહ.

પદ.

કુલ્યો શું ફરે છે રે, બુલ્યો ભવકુપમાં પડ્યો;
 મનુષ્ય દેહ રૂપીરે ખોયો મણી હાથે ચડ્યો. કુલ્યો.
 ડાહ્યા થઇ દુનીઆમાં ફરે છે, તેણે શું સર્વું તાઈ કાળ;
 તે ન જાણ્યું કે જાતું પલકમાં, કેમ કરી રહેશે લાજ;
 ડહાપણ તાઈ જાણ્યુંરે, જ્યારે જન્મ હાથે ચડ્યો. કુલ્યો.
 વાંકી મુછ પર વાટજ ઉઠી, નરકની વાટે સંચર્યો;
 મિથ્યા જનુનીને ભારેજ મારી, અલ્યા જન્મ ધર્યો ન ધર્યો;
 માટે જ્ઞેને જગીરે અવસર આવી ચડ્યો. કુલ્યો.
 શું થયું જો સંપતિ ધણી મળી, મળ્યાં મોટાં ધરઆર;
 નિશ્ચિંત થઇને હરિ નવ બળ્યા, ધિક્ક પડ્યો અવતાર;
 ધિક્ક તાઈ જીવ્યુંરે, હરિયે તને યાને ધડ્યો. કુલ્યો.

મનમાં લે સિખામણ મારી મમતા મૂક પરી;
કર સ્મરણ સરજનહારનું, જનમ સફળ લે કરી;
દાસ ધીરો કહે છે રે, સૌથી તું સરસ નીવડયો.

કુશ્યો

૫૬.

જેને રામ રાખેરે, તેને કુણ મારી શકે;
અવર નહીં દેખુરે, બીજો કાષ્ટ પ્રભુ પામે. જો
એકે અમીરને બીખ મગાવે, ને રંકને કરેરે રાય;
સ્થળને સ્થાનક જળ ચઝાવે, જળ સ્થાનક સ્થળ ધાય;
તરણાનો તો મેરેરે, મેરું તરણું કરી દાખવે. જો
નેમામાંથી બળતાં રાખ્યાં, મંઝારીનાં બાળ;
ટિટાડીનાં છડાં ઉગાર્યાં, એવા છે રાજન રખવાળ,
અંત વેળા આવોરે, પ્રભુ તમે તેની તક. જો
બાણ તાણીને ઉમો પારધી, સોંચાણા કરેરે કાળ;
પારધીને તો પગે ડશોયો, સોંચાણા શીર નહીં ધાવ;
બાજ પડવો હેડોરે, પંખી ઉડી ગયાં સૂમે. જો
ગજ કાતરણિ લખને બેઠા, હરજી તો દીનદયાળ;
વધે ઘટે તેને કરે બરાબર, સૌની લે સંભાળ;
ધણી તો ધીરાનોરે, હરિ તો મારો હીડે હેક. જો

બુ-૩૧

મોળો ભક્ત.

આખખા.

મોળું કાષ્ટ મરજવા માણેરે, સીસ માટે સોંધા હરિ બાણેરે; રો
રણ્યેત્રમાં રીડયું થયું, તન વેધ્યું વેહેને બાણેરે;
સત્યને માર્ગે ચાલીયા, તેને વેરી વખાણેરે. મો.
પોતાની દેહનું પેશ્યું રોધ્યું, કેની મનમાં બય નાણેરે;
ધર્મ ધોંગાણે બળી ગયા, તન તૂટયા લગણ તાણેરે. મો.

પ્રભુના દેશમાં પાખંડ નહિ ચાલે, તમે ચેતી બેળે ટાણેરે;
કુડિયા હશે તેને કાંઈ ચમરાજ, ધાત્રશે લેખ ધાણેરે. મો.
સદ્યુરજના શબ્દ સુણી, રાજ્ય છોડી દીધું રાણેરે;
બોળે ભગત કહે બજન કરી, નર નિપજ્યા નિર્વાણેરે, મો.

૨

એણે તો અમરશય વેડયુરે, પાકિયું પૂર્વની ખેડયુરે.
પાખરિયા તો પૂગી ગયા, યધયું રણખેતર રીડયુરે;
ષ્ટમાં ધા જીને વાગીયા તેને પૂરણ ચમયું પિડયુરે. એ.
બલા ધોંગાણે જમને બળ્યા, ઉડે રક્તની છોળયુરે;
સંસાર સાગર મથી કરીને, ખૂળ્ય રામ રતન ખોળયુરે; એ.
સદ્યુર વચને જમને પૂગાડયું, બાળિયે પડ બેળુરે;
બોળે ભગત કહે શરીરને, પછે નિશ્ચે નિવેડયુરે. એ.

૩

રેણી હૃદયમાં રાખોરે, નાગળ નિશ્ચય તણું નાખોરે.
આંધી હોય તે લક્ષ લીયે, બાધ ઉઘાડી કાં નાંખોરે.
બોલિયે એટલું બહાર પડે છે, દલની મત દાખોરે. રેણી.
અવળું ખોલે અપરાધ પડે છે, અસત્ય કાં બાખોરે.
પૂરણ હરિને પામવા, તમે પ્રેમરસ ચાખોરે. રેણી.
પેટ ચોળીને શ્વળ ઉપાડયું, જીવને કરો જોખોરે;
બોળે ભગત કહે બૂલી ગયા તેના, ધરિયે નહિ ધોખોરે. રેણી.

૪

મુરખને કમ પેરે સમજાવું, બાધ ! એને નિશ્ચે નરકમાં જાવું !
સવળું કેતાં અવળુ લાગે, કહીને મદદ યાવું;
વાંદ કરેને વઢવા ધોડે, અને અમૃત તજીને વિખ ખાવું. મુ.
ખાટકી વાંસે ઘેટા ચાલ્યો જાય, માજન જાણે મૂકાવું;
કદ્રિય સ્વાદે અવળો હાલે, તેને હિંમે મસ્તક ટોંગાવું. મુ.
સનેપાતનો ચાળો થયો, અને જાઝું ઝોસડ શું પાવું;
બોળે ભગત કહે પછી પારખું, પીતળમાં શું તાવું. ! મુ.

૫

શુંરે સ્વાર્થ કરો સામટો, ધન તો ધણીનું કહેવાયરે; રે.
કોઠિ જતન કરી જાળવો, જનાઈ હોય ત્યાં જાયરે,
લખ્યુ વિધાતાનું બોલવું, માંડયું મિથ્યા નહિ ચાયરે. શુંરે.

એક પોઢ્યો નાચ પાલખીમાં એક ઇંધણમાં અથડાયરે;
પોઢ્યાનો પ્રભુ કાંઈ નથી આશીવાજો,

એતો ખેડયું પ્રમાણે ખાયરે. શુંરે.

સારી મંઝાવો સુખડો, લઈ ગ્રેમે પીરસાયરે;
કર્મના હીણા જીવ કયાંથી ખાશે, બૂખ્યો નહિ ધરાયરે. શુંરે.
સાધુને શુકને ને શુરજીને વચને, ચરણ હરિના સાયરે;
બોળે બગત કહે શુર પ્રતાપે તો, અમરપટો લખાયરે. શુંરે.

બ્રહ્માનંદ.

જ્ઞાનલોચન.

રામ ગોડી.

નારાયણ સુખકારી, બજી લેને નારાયણ સુખકારી;
સાધુ જનની માન શિખામણ, વિષય વિકાર વિસારી. બજી.
માતપિતા સુત બાંધવ મેડી, નહિ તારાં સુત નારી;
જમને દાર એકીલા જાવું, કરજે કરમ વિચારી. બજી.
રામ રાંક શુણ્વીજન પંડિત, ખેડૂ ને વેપારી;
સગાં કુટુંબી સહીત સૈને, લઈ જાવે જમ મારી. બજી.
બરતખંડમાં દેહ મનુષ્યનો, મળે નહીં વારંવારી;
બ્રહ્માનંદ કહે યાને સુખીયો, સત્ય વચન ઉર ધારી. બજી.

૨

અકષપ પુરૂષ અવિનાશી, બજી લેને અકષપ પુરૂષ અવિનાશી;
કરમ કટે તારાં અનંત જનમનાં, શંદ મટે ચોર્યાસી. બજી.
સચું કુટુંબી સુતને નારી, માતા મામો ને માથી;
અંતે ભેળું કામ ન આવે, અંતર દેખ તપાસી. બજી.
ધરમાં ખેડા ગાળો બોલે, દેખી તીરથવાસી;
પર ધન હરે કરે નિત કુલુહિ, નરનારીની હાંસી. બજી.

માફે માફે કરતો મુરખ, મેલી ધન મરી જાશી;
અહ્માનંદ કહે હજી સમરી ભે, સ્વામ સુખ રાશી. બજ.

૩

પ્રકટ હરિ બજ પ્રાણી, સમજીને પ્રકટ હરિ બજ પ્રાણી;
પાપ દ્રોહ પરિત્યાગ કરીને, દયા ધરમ ઉર આણી. સમ.
પરધન પરજીય મદમાટી, નરક તથી નિશાણી;
તે પાપે કરી અવસ્થ પીલાઇશ, ધાલી જમડા ધાણી. સમ.
સમજ્યા વિના ન બોલીશ કેદી, મુખથી મિથ્યાવાણી;
મમતા કેરો માથે મુરખ, બાર માં લેજો તાણી. સમ.
એજે દેહ અમુલખ બોયો, કિધી ધુળ કમાણી;
અહ્માનંદ કહે તત્પર થઇ બજ, જગપતિ સાચા જાણી. સમ.

ગરબી.

નારાયણ નામ ભે તું પ્રાણીરે, બદ્રીનાથ પ્રકટ જુગ જાણી; નારાયણ.
નર દેહ દીધો તુને નાથેરે, હોય ધન તો વાવર તારે હાથેરે;
પડયું રહેશે નાવે કોડી સાથે. નારાયણ.
ગર્ભવાસ રક્ષા કીધી તારીરે, લીધો જઠરામિથી ઉગારીરે;
બેઠો તેને તું કેમ વિસારી. નારાયણ.
વિના સમજ્યો કહે છે માફે માફેરે, ધન કાજ બમે મન બહાફેરે;
તારે હાથે નથી તન તાફે. નારાયણ.
મિથ્યા સુખ માંહી તું બરમાણીરે, બાંધ્યો લોક લજ્યા ગળે પાણીરે;
જાન્ય છે તૂજીને પૂરે તણાણી. નારાયણ.
કાયા માયા છે જો તારી કાચીરે, તેને રંગે મા રેજો તું રાચીરે;
અહ્માનંદ કહે વાત સાચી. નારાયણ.

પદ—ધોળ.

આ તન રંગ પતંગ સીખો, જાતાં વાર ન ભાગેજ;
અસંખ્ય ગયા ધન સંપતિ મેલી, તારી નજરો આગેજ.
અંગે તેલ કુસેલ લગાવે, માથે છોગાં ધાલેજ;
જોખન ધનનું જોર જણાવે, છાતી કાઢી ચાલેજ.

જેમ ઉદરે દાર પીધા, મસ્તાનો થઇ ડાલેજ;
 મગફરીમાં અંગ મરોડે, જેમ તેમ મુખથી બોલેજ.
 મનમાં જાણે મૂજ સરીખો, રસિયો કાઈ નહોં રાગીજ;
 બહારે તાકી રહી બિલાડી, લેતાં વાર ન લાગેજ.
 આજ કાલમાં હું તું કરતાં, જમડા પકડી જશેજ;
 અજ્ઞાનદં કહે એત અજ્ઞાની, અંત ફળેતી યાશેજ.

મનોહર સ્વામી.

૫૬.

જો જો જો જો રે, આ અજ્ઞ જગ બનાવનાર,	
ધ્રુવ ભાત્ર માયામાંથી પ્રકટે અહંકાર;	
તેથી શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ રસમંધ ધસાર.	જો જો.
તેનું પંચીકરણ બને ભૂતો થાય તૈયાર;	
આકાશાદિક પૃથ્વી સુધી, પાંચે નિરધાર.	જો જો.
ભૂમિથી બહુ ઔષધીને તેથી તન અપાર;	
લખચોરાશી જાતતણા બોલે સુતકાર.	જો જો.
પાયા વિના ચૌદ લોક, અધર ધરણ્યહાર;	
દેવો પ્રકટ કીધા તેતો ફરે નિરધાર.	જો જો.
ભૂમિ જેતાં કાંઈ ન દીસે, ગુણ છે બહુ પ્રકાર;	
રસ ગંધાદિક નીપજે તેને, જાણતાં નાવેપાર.	જો જો.
મીઠા, મોળા, ખાટા, તીખા, તૂરા, કટુખાર;	
એકકેકા ભેદને જાણતાં, બુદ્ધિ પામે હાર.	જો જો.
રક્ત શ્વેતાદિક રંગ એકકેકા જગમાં બે સુમાર;	
તેમજ પાણીને તેજાદિકના, ગુણના કો લહેનાર.	જો જો.
પાંચ ભૂતોના દેહો દીસે, મોટા ચમત્કાર;	
ચામે મહેલા ગુજવા ઘાટના, કોણ કવી શકનાર.	જો જો.
પવન તણા થંભથી ચલાવે કારખાર;	
પ્રાણાપાન, વ્યાનોદાન, સમાન મદાર.	જો જો.
આકાશાદિક ભૂતતણા સત્વભાગ સાર;	
તેથી મન બુદ્ધિ કરે ચિત્તને અહંકાર.	જો જો.

(૬૨)

શ્રોત્ર ત્વચા ચક્ષુને રસના ને ધ્રાણ્ય બહાર;	જો જો.
આકાશાદિક તણી ગાન ઇન્દ્રિય જાણનાર.	
વાગાદિક પાંચ ઇન્દ્રિય કામ કરનાર;	જો જો.
નબાદિકથી પ્રકટ કરે રજોનો વિચાર.	
સ્થૂલ સૂક્ષ્મ કારણ છે દેહ ત્રી પ્રકાર;	જો જો.
તેના ચેતન આડા નાંખ્યા પડદા બૂઝવનાર.	
પોતે મહે બહાર બીરાજે ભિન્ન ન થાયે લગાર;	જો જો.
કામ કરી ન શકે એવાં સર્વે કામ કરે દિલદાર.	
વંધ્યાપુત્ર જેવો અસંભવતો પરિવાર;	જો જો.
શબ્દાદિકથી કરે એવો બીજા કેનો ભાર.	
કરતે સતે નિત્ય અકર્તા ભેપન પામે લગાર;	જો જો.
ચેતન આનંદ રૂપ છે વ્યાપક, જેનો પાર ન વાર.	
પડદામાં હું માફ માની, જે કરે વ્યવહાર;	જો જો.
કર્મતણે આધીન ગણી તેને ફેરવે આપ મુઝાર.	
ગુરુ શરણે રહી તણે પડદા દૂર કરી જોનાર;	જો જો.
પુરૂષને નિજરૂપ જણાવી, ટાળે અધકાર.	
જે સમિચદાનંદ પ્રભાને, જાણ્યા તણો રાખે ધ્યાર;	જો જો.
તેને યદ્ય ગુરુ રૂપ જણાવી, સાચી કરે ઉદ્ધાર.	

પ્રીતમદાસ.

દુર્જન.

૫૬

સાકુટ નરનો સંગ ન કરીએ, મરીએ મહા વિષ ખાધરે;	
પરવત ચડી પડીએ પાવકમાં, તેથી દુષ્ટ દુઃખદાધરે.	સાકુટ.
ભેષ સાણસા અંગ મરોડે, વીંછી તોડે તનનેરે;	
સિંહ ખાયે બાવે વસિયે ભુજંગમાં, પણ મળશો નહીં દુરિજનરે.	સાકુટ.
નર તે કહેને કહિયે, જેહને હૈયે દ્રેષ ધણારે;	
હરિગુરુ સંતની કરે અવગણના, સત્તુ સહુ જીમજીવ તણારે.	સાકુટ.

નહીં આધીન ગુરૂ જોવિંદનો, જ્ઞાન હીણને ધણું ગુમાનરે;
કહે પ્રીતમ તેને પરહરિયે, જ્યમ ખર સુકર જ્ઞાન સમાનરે. સાકુટ.

લપટ.

પદ

લપટરે છુને લાજ ન આવી, મુરખમંદ અભાગીરે;
શાસ્ત્રપુરાણ કહે સમજાવી, સમજાણ શેષ ન લાગીરે. લપટરે.
જ્ઞાનપુંછ ને સાકુટનું મન, ને સુધું નવ યાવરે;
નીર વલોવે નવનીત ન મજે, શ્રમ કર્યો તે જાવરે. લપટરે.
કેસરી કુંજર કોય કરે વશ, વશીયરને વશ લાવેરે;
ચંચલ ચોર ચપલ મન જુહું, કયમે કર્યું હાથ ન આવેરે. લપટ
કુદ પાપીષ્ઠ ઇંદ્ર નહીં એકને, જેહને દુરમત્ય ગાઝીરે;
પ્રીતમ પ્રભુનું ભજન કરીલે, પરહર્ય પ્રપંચ બાઝીરે. લપટ.

મૃત્યુ

પદ

જાણે નહીં જગજીવન અભાગી, મરણ તણે ભય મોટારે;
કાયા કુંભ ખરાખર કાયા, જેવો જળ પરપોટારે. જાણે.
કૌરવ, કંસ, જરાસંધ, રાવણ, દંતવશ્ત્ર, શિશુપાલરે;
એહવા ગયા તેની નહીં ગણતી, દેતા સાગર કાગરે. જાણે.
મણિધરના મુખમાંહે, મીઝકી માખ્યને મારેરે;
એહવો આ સંસાર ખેલ છે, નીરલા જ્ઞાન વિચારેરે. જાણે.
જગત જીવ ચતુરાનું ચવણું, કેં ખાધા ને કેં ખાશેરે;
પ્રીતમ પ્રભુનું ભજન કરી લે, તે નર નીરમે યાશેરે. જાણે.

કાળિદાસ.

સુરનગર પ્રવેશ.

વલણ.

વળી વળી જોત્યા તે ખલકુમારજી,

લઘ વર વાધ્યો તે અસુર અહંકારજી;

સાંભળ રાજ તે કહું વિસ્તારજી.

૧

ઉથલો.

સાંભળ કહું વિસ્તારજી તેના, પાહું સુત પુણ્યવંત;

પામી વર દાનવ વધ્યો, તે ખ્યાત સુણ મન ખંત.

૨

રાગ ગાડી-ગુજરી.

વર આપી વળ્યા અતુરાનનજી, પછે ભૂપતું કૂલ્યું તન મનજી;

પામ્યો વાંચિત વસ્તુ પદારથજી, જાણે મન થયો કૃતારથજી. ૩

આગે દૈત્ય ને વરદાન લીધુંજી, જેમ મેગળને મદ પીધુંજી;

પહેલો બળિયો ને વળિ વર લીધોજી, જેમ પત્રગ પાંખળો કંધોજી. ૪

હતો અસુર અતુલબળ બળિઓજી, વર વાંચિત પામીને વળિઓજી;

આવ્યો અસુર પોતાને મંદિરજી, તિહાં પ્રાકમ દીડું પુરી ઇંદ્રજી. ૫

બાધું નગર કર્યું છે સૂતુંજી, ક્રોધ ધામ જડે નહીં જૂતુંજી;

દેખી ક્રોધ ચડ્યો મન માંહેજી, પછે તેડાવ્યા દાનવ ડાહ્યાજી. ૬

દેશદેશના દાનવ બળિયા આવીજી, બેડા ક્રોધમાં બ્રહ્મટી ચડાવીજી;

પ્રજા સધળીને શિદ્ધ તેડાવીજી, આપ આપને સ્થાનક આવીજી. ૭

બહુ ક્રોડ અસુર થયા બેળાજી, દૈત્ય જાણે હવે વળી લેળાજી;

દળનાદળ સેના હીસેજી, જુદું કરવાને મનમાં નહીં હીસેજી. ૮

વાજે દશવીશ ક્રોડ દદામાજી, તે સુરપતિનાં પૂર સામાંજી;

વાજે વાજાંત્રના નિર્ધોષજી, કાને પડિયું સુણે ન ત્રેલોકજી. ૯

ઉઠાંછળા દૈત્ય આલેખેજી, મદમાતા યદ્ય મન મહાલેજી;

અજવિતરા અવળા ચાલેજી, જાણી જોઇને ઝધડો ધાલેજી. ૧૦

અવળી આળ કરે માંહો માંહેજી, ખેલે ખડ્ગવિદ્યા તે ધાએજી,

અસ્ત્ર શસ્ત્રની વિદ્યા સાંધેજી, એક બીજાને બંધન બાંધેજી. ૧૧

એવું સૈન્ય મળ્યું સર્વ રણજી, બોલે હિરણ્યકશિપુ બહુમાનજી;

મુજ આગળ અમર કોણ માત્રજી, ગજાવિના કીધું છે ગાત્રજી. ૧૨

એમ કહીને મુંછે કર ધાત્યો જી, દળ સજજ કરી દાનવ ચાલ્યો જી;

આજ સ્વર્ગે જમ વેર વાળુંજી, મારા હૃદયા તણું દુખ ટાળુંજી. ૧૩

મજે ઇંદ્ર તો માન ઉતાડુંજી, ત્યારે હિરણ્યકશિપુ નામ માડુંજી;

પછે દળ લઘ દાનવ ધાયોજી, ધરા ધ્રુજને અંખર સાથે હર્યોજી. ૧૪

દીધો સ્વર્ગ નિકટ જમ ડેરાજી, મણિસ્થાટિકનો ગદ ઘેર્યોજી;

ઇંદ્રે જાણ્યું જે દૈત્ય અભંગીજી, વર પામી આવ્યો છે ઉભંગીજી. ૧૫

એ શું જુદા કીધું નવ જામળે, વૃથા કરવો તે શાનો ઉપાયજો;
 સ્થા લોક ઉપર કર હણીએજો, દુઃખ પોતે પોતાનું ગણીએજો. ૧૬
 કોધે કાળી પાણીને ડશીએ જો, ભાગે પછે કર ધશીએ જો;
 એમ અમરપતિ મન ધારીજો, નાદા લક્ષ્મી પોતાની નારીજો, ૧૭
 બીજા દેવતાઓ દોદશ પળિયાજો, તજી ભુવન નૈશિધ ઉચ્છિયાજો;
 ગયા અમર સ્વર્ગથી નાથીજો, જોયું દૈત્યે સ્થળ તે તપાસીજો. ૧૮
 છે અસુર પુરીમાં બેઠાજો, સુરસ્વામીને સ્થાનકે બેઠો જો;
 આબ્યો હિરણ્યકશિપુ નર ત્યાંહેજો, ચડી બેઠો ઇંદ્રાસન માંહેજો. ૧૯
 રાજરંગ ધણો મન જામ્યોજો, સુરેંદ્રતણું સુખ પામ્યોજો;
 કરજોડીને શીર નમાવીજો, ધણો દૈત્ય ઉભા નિજ આવીજો. ૨૦
 શોભા દાનવ તેજ અપારજો, જાણે દિનકરનો ક્રમકારજો;
 માથે મુગટ કનકમણિ સોહે જો, તેના ઇંદ્રગુણ છાંયી લોપેજો. ૨૧
 કાને કુંડળ ઉરમણિ માળાજો, તેમ જાણ્ય અગ્નિની જ્વાળાજો;
 ખરે નવનવા વસ્ત્રો વિભાગીજો, કરે ખડ્ગ ચમર શોહાગીજો. ૨૨
 કોધ દુષ્ટે જે સામું નિહાળેજો, જોરે હંકારી લીધ રિદ્ધ સિદ્ધજો;
 જોતાં પૃથ્વીમાં પ્રતિબિંબ દીસેજો, જેમ ભાસે તે વદન અરીસેજો. ૨૩
 દારે મોતીનાં તોરણ હેઠેજો, ચરચ્યાં કુંકૂમ કરતુરી બહેંજો;
 ફરતી કપટક્ષત્રી વાડીજો, વચ્ચે અગર ચંદનની ઝાડીજો. ૨૪
 વાંટી વેલ તિહાં બહુ કુઝીજો, રહ્યા કુસુમ મધુ ઝૂલિજો,
 તિહાં ગાન્ધર્વ અપ્સરા નાચેજો, ઉભા અનેક બંદીજન જાચેજો. ૨૫
 દોડે જૂવ દાનવનાં જોમીજો, ભોગવે મોટા જૂવતની ભોમીજો;
 દૈત્ય હિરણ્યકશિપુ હાકેજો, ચોદ લોક ચડ્યા છે ચાકેજો. ૨૬
 વળી રથ રેવંત ગજ ઝાઝાજો, લાવે લાખો લેણે સર્વે રાજાજો;
 પોતપોતાની ભોમીની ભેટજો, જૂપ આવી પહોંચાડે ઠેકજો. ૨૭
 એને સેનાતણી નહીં સંખ્યા જો, એથી અવનિને આભ તે ચમક્યાં જો;
 એના તનમાં ત્રિગુણ નિરોગી જો, બ્રહ્મા ગુરુ હરિશિવ જોગીજો. ૨૮
 એમ સંપતિ પામ્યો અમુર જો, તેણે શશિ રવિ જીત્યા સુરજો;
 પછે નારદ ઋષિ તેડી રાણીજો, આઘ્યા તત્પર તુંબડ પાણીજો; ૨૯
 ફરી પુત્રીને સાસર વાસોજો, સોંપી જૂપને ટાલ્યો વસોસોજો;
 પ્રેર પ્રીત્વની શ્રીઋષિરાયજો, રાજ મનમાં તે હરખ ન માંયજો. ૩૦

પૂર્વછાંચો.

રાજ મનમાં હરખિયો, પામે પરમ ઉલ્લાસ;

અમરાપુરી પોતેરઘો, દેવ રઘા વનવાસ.

ઉથલો.

દેવ રઘા વનવાસરે, શ્રીપતિનું સ્મરણ કરે;
ભગન થકી વાયક થયું, તે સુરનર અવલે સુલે.
અવતરે છે ઘેર અચુરને, કુંવર ભગત ભગવાન;
તે દુઃખ ટાળે તમતણાં, લેતાં નામ નિશાન.

રાણકદેવીના દુહા.

દુહા.

સ્વામી હોઠા સેન લઇ, ખડગ ધરી ખેંગાર;
છત્રપતિએ છાઇઓ ગદ જૂનો ગિરનાર.
ઝાંપો ભાંચો, બેળ પડી, ધર્યો ગદ ગિરનાર;
દુહો હમીર મારિયો, સોરઠનો શણગાર.

સોરઠા.

તરવરીયા તોખાર હેયું ન ફાટ્યું હંસલા;
મરતાં રા'ખેંગાર, ગામનાં યુજરાતનાં.
રે સાખર શિંગળ, એકદિ શિંગળાં હતાં;
મરતાં રા'ખેંગાર ભવનાં, બીલા થઇ રઘાં.

દુહો.

ચંપાતું કાં મોરીયો, થડચેલું અંગાર;
મોરે કળિયું માણતો, માર્યો રા'ખેંગાર.

સોરઠા.

મરકે ગચ્છ મોર, ગોખ ગરવાને ચઢી;
ઢાળી કાળજ કોર, પિંજર દાઝ્યો પાણિયે.
હંચો ગદ ગિરનાર, વાદળથી વાતું કરે;
મરતાં રા'ખેંગાર, રંડાપો રાણકદેવડી.
ગોઝારા ગિરનાર, વળામણ વેરીને ધિયો;
મરતાં રા'ખેંગાર ખરેડી ખાંજો કાં ન થયો.
મ પડ મારા આધાર, ચોસલાં કોણ ચઢાવશે
ગયા ચઢાવણ હાર જીવતાં જીવતર આવશે.
ઉતર્યો ગદ ગિરનાર, તનડું આજ્યું તળાટિયે;

(૬૭)

વળતાં બીજવાર, દામોદ્રુંડ નથી દેખવો.
મારૂં પાટણ દેશ પાણી વિના પૂસ મરે;
સરવો સોરઠ દેશ, સાવજડાં સેજળ પીયે.
બાળું પાટણદેશ, જ્યાં પટાળાં નીપજે;
સરવો સોરઠદેશ, લાખેણી મળે ભોળડી.

હુહો.

વાયે ફરકે મુંહડી, રયણ ઝણકે દંત;
જીવો પટાળાંવાળિયો, ભોજડીવાળો કંત.

સોરઠ.

વાયુ વાય સવાય વાયે વેળુ પરજળે;
ભોભો ત્યાં સિધરાજ સત જોવા સોરઠિયાણીનું.
માણેરા મ તું રાય, મ ઠર રાતી આંખડી;
કુળમાં લાગે ખોય, મરતાં મા ન સંભારિયે.
પાણીને પડતે, કો'તો કુવા ભરવિયે;
માણેરો મરતે, શરીરમાં સરણું વહે.
વાર શહેર વઢવાણ, બાગેળે ભોગાવો વહે;
ભોગવતો રાખેંગાર, ભોગવ ભોગાવા ધણી.
વાઢીતો વઢવાણ, વિસારતાં ન વિસરધ;
સોના સમા પરાણ, ભોગવ તઈ ભોગવઈ,
પાડુ પડખાંમાઘ, ખેંગારની ખાધલ નહીં;
ભોજડિયાળી મ માર, માણ વેરી વીસલા.

હુહો.

જે સાંચે સોરઠ ધડયો, ધડિયો રાખેંગાર;
તે સાંચો બાગી પડયો, જતો રહ્યો છુહાર.
પ્રથમજ પોળે પેસતાં, થયો ઠપકો ને ઠંસ.
રંડાપો રાણકદેવને (કે) સુતો સોરઠ દેશ.

(મ. સા.)

લજ્જારામ.

પાંડવોનો વિરાટવાસ.

ઢાળ.

વૈશંપાયન ઝેણી પેર બોલ્યા, સુણુ જનમેજય રાય;
 વિસ્તારી તુજને સંભળાવું, ભારતનો મહિમાય.
 અર્જુન વાણી બોલિયા, સાંભળો ધર્મકુમાર;
 તમેજ કહો કમમ છાતા રહેશો, ત્રણ લોક મોઝાર.
 દેશ દેશના રાજા આવી, નમે તમારે પાય;
 તમે ક્રોધને નવ નમો, અનન્ન તમારી કાય.
 ધર્મ વાણી ઝેણી પેર બોલ્યા, સાંભળિયે અર્જુન;
 મેં મારિ જે વાત વિચારી, તમને કહું વચન.
 બ્રાહ્મણ ક્ષત્રી વૈશ્યવર્ણુને, ઉપવિતનો અધિકાર;
 બ્રાહ્મણ વેશ ધરીને રહીશું, રાજસભા મોઝાર.
 સર્વ લોક તે મુજને નમશે, દઉં સહને આશીશ;
 મુજ શિર અવરને નહિ નમે, મેં પૂજ્યા શ્રીજગદીશ.
 કંક નામ પ્રસિદ્ધ હું કહાવું, રાયતણું મન રંજુ;
 મનગમતી ત્યાં કઈ વારતા, સભારાડ હું બંજુ.
 ઝેણી પેરે હું દિવસ નિર્ગમું, તાંડે દુઃખ અર્જુન;
 રથે બેસારી લાડ લડાયાં, સારથી દેવકી તન.
 શીશ નથી નામ્યું તેં ક્રોધને, એક વિના ભગવંત;
 પરાધીન થઇ પેટજ ભરવું, એ દુઃખ નાબો અંત.
 વચન સુણી વડવીર તણાંરે, કહે અર્જુન સત્ય વાણી;
 ધર્મધુરંધર દુઃખ ન આણો, સમર્થ પ્રભુને જાણી.
 વર્ષ એક ત્યાં અંડળ થાશું, સંગિત વિદ્યા જાણું;
 વૈરાટરાયની પુત્રી બજાવું, વિદ્યા સર્વ વખાણું.
 બીમ અર્જુન મળીને બેઠા, બોલ્યા માંહોમાંહી;
 બહુ આહારી છો બીમ મહા બડ, કહો તો રહેશે કયાંહી.
 અટક બોલો કયાંધ ગમે નહિ, સાંખે નહિ એક બોલ;
 પરાધીન થઇ પેટજ ભરવું, નહિ બળ બુદ્ધિ તોલ.

વાત કરે ને સામું જુએ, વૃદ્ધર રહો વિચારી;
 આગળ આવીને બોલ્યો, શિ વાત કરો છો મારી.
 બહુ આહારી જે કહો છો મુજને, તે મનમાં નવ ધરશો;
 સુખે દહાડા નિર્ગમું, ચિંતા કોઇ ન કરશો.
 પ્રભુએ જ્યારે વેલા પાડી, સઘળું કયાંથી સુખ;
 દુર્યોધને પુંક ન મેલી. તો અર્ધી વેદશ ભુખ.
 વૈરાટ રાયનો થાઉં રસોઇયો, અન્ન સર્વે ત્યાં રાંધું;
 સજીને જમતાં શેષ રહે, તે, તે અન્ન જમું હું બાધું.
 એ રીતે હું દિવસ નિર્ગમું, ચિંતાતુર ન થાશો;
 ઘડો ઘડાનો દામજ કરશે, પેટ ભર્યે શો સાંસો;
 ભીમબડ કહી રહ્યા સાંસતા, તવ પુછ્યા સહદેવ;
 તમે કહો કેમ છાના રહેશો, પરધેર કરવી સેવ.
 વણુ પુછે કોઇને નવ કહેવું, એહ લોક શું જાણે;
 માગ્યા પાખી માત ન પીરસે, તમ દુઃખ કો ઉર આણે.
 વિમાસીને કહો ગતિ મનની, પરાધીન થઇ રહેવું;
 ભુખ તરશ ને સુખ દુઃખ સહેવું, વચન કવચન વહેવું;
 એવાં વચન સુણીને બોલ્યા, સહદેવ તેણીવાર;
 જે રીતે જગદીશ રાખશે, વિશ્વતણો આધાર.
 એક અમેા મન વાત વિમાસી, તે તમ આગળ કહિયે;
 જે રીતે સુખે દિન લઇયે, ચરણ તમારે રહિયે.
 વણુ પુછે ઉત્તર નવ દેવો, તે એહજ કામ કરીશું;
 જોશ વિચાઈ ગોધન ચાઈ, એમજ પેટ ભરીશું.
 વધ્યાપ્રસવ વૃષભચિન્હ જાણું, વણુ માગે વૃત્તિ આપે;
 કહીશ ગોપ હું પાંડવ કરો, ગોપાલક કરી થાપે.
 સહદેવ કહીને રહ્યા સાંસતા, કહો નિકુળ શી પેર;
 ગતિ તમારી કોઇ નવ જાણે, જઇ રહેવું પરધેર.
 પર ભૂમિ પર ભૂપતિ આગળ, પરમમર્તુજ કહેવું;
 પર ઝોશિયાળે પેટજ ભરવું, પરને દિલ ન દેવું.
 વિનય વચન સુણીને બોલ્યો, નિકુળ વચન મહાશ્વર;
 શામાટે દુઃખ માઈ આણો, તણું કંઠણુ ગતિ દૂર.
 મન શુદ્ધેથી સેવા કરશું, જેવી તમને ગમશે;
 તમે જાણો સદા સખી તન, એવડું દુખ કયમ ખમશે.

વિકટ અશ્વ હું કઈ પાધરા, ખરા ખેલવી જાણું;
 અશ્વશાસ્ત્ર આવડે છે મુજને, હું શું આપ વખાણું.
 તુરતજી ને સકળ રોગ છે, આપધ એનાં કરશું;
 વૈરાટરાયના ઘોડા ફેરવું, એણી પેરે પેટ ભરશું.
 એવું કાળ કરીશું બાધ, જેમ કોઈ નવ જાણે;
 દૈવતણી તો ગતિ કઠણ છે, દૈવ દયા નવ આણે.
 સમાધાન સંતોષી બેઠા, નિકળ તેણી વાર;
 ધર્મતણું મન વિસ્મય પામ્યું, ઉપનયો વળી વિચાર.
 દ્રૌપદીને દેખીને રાજા, આણે આંસુપાત;
 ઘડા જેવડું માણેક માનની, ક્યમ રહે છાની જાત.
 પુરૂષ તણી સઉ વાત પાધરી, જ્યમ ત્યમ કરી નિર્વહશે;
 પરબૂ પતિવશ પડી પ્રેમદા, કંઈ પેરે દિન દેશે.
 અમો અણુછતા અળગા રહીશું, નહિ બોલાયે વાણ;
 કંદર્પ કોટી કળા કામની, મુખ શોભા શશિ બાણ.
 તે દુઃખમાંહે વળી દુઃખ મોટું, છાનિ કેમ રહેશે;
 મુજે તેમ કહે લોક બહિરમુખ, કપટ બોલ કેમ સહેશે.
 એવું જાણી દુઃખજ આણિ, મુક્યો મુખ નિશ્વાસ;
 નયણે ધારા નિરખી રાણી, આવ્યાં રાયની પાસ.
 કર સંપુટ કરી ઉભી નારી, કેમ થયા ઉદાસ;
 દાસીરૂપ થઈને રહેશું સૈરંધ્રી મુજ નામ.
 રાણીને શયગાર પહેરાવું, કઈ એટલું કામ;
 એવું સુણીને પાંચે ઉઠયા, પાંડુ તણા કુમાર;
 શબ્દ આકારે શમિયે બાંધ્યાં, આયુધ તેની વાર;
 કુડા મોરે ચાલી આવ્યાં, પુર વૈરાટ મોઝાર;
 અછતા થઈને ત્યાં રહ્યાં, તેનો કોઈ ન જાણે પાર.

સાખી.

જે યુધિષ્ઠિર યજ્ઞ કરી, દિધાં કનકનાં દાન;
 બ્રાહ્મણ થઈ આશિષ દે, રૂઠયા જ્યારે ભગવાન.
 નિકળ ઘોડા ફેરવે, સહદેવ ચારે ગાય;
 બીમ ઉદરને કારણે, રજો રસોડા માંય.
 ચંદ્ર સૂર્યને વશ કરે, નામ જેનું પાંચાળી;
 દામી થઈ દિન નિર્ગમે, વેળાયે હદ વાળી.

(૧૦૧)

સકળ છત્રપતિ વશ કર્યા, જીત્યો જરાસંધ રાય;
નર ફીટી નારી થયો, કર્મગતિ કહેવાય.
સુખ કેડે દુઃખ પામિયે, દુઃખ કેડે સુખ હોય;
સરખા દિન આવે નહિ, વૃક્ષ છાંય સમ જોય.

લાલજી.

બાળ લીલા.

ઢાળ.

મણ્ણપતિ ગુણને વર્ણવું, જોવિંદના ગુણ પરણું;
ચરણ નમીને ગાઉરે, નરોહર ગુણ કેતાજી.

ગરબો.

ગુણ કેતાં જોવિંદજી કરા, કવિતા કહ પેરે ગાઉ ?
જોવિંદ ગોકુલ ગરબે રમીયા, તે રીતે હું ગાઉ.
આસો સુદ નવરાત્રી પડવે, ઘેર ઘેર ગરબા હાર;
આબૂષણ વસ્ત્ર ધરીને રમવા, ટાળે મળી મજનાર.
સુગંધા, બાળા, પ્રોઠા પનોતી, પક્ષિની સુખ સુગંધ;
અંજો મૃગમદ કરે વાસના, પગલે કુમકુમ બંધ.
ચિત્રાંગી ચંચલ ગતિ ચાલે, બોલે મધુરી વાણી;
લક્ષણ બ્રીશે પૂરી લલના વેદે તે વખાણી.
સ્થામા નવોઢા ચતુરી નારી બહુ ગુણવંતી જોરી;
નેહ બરી શું નંદકુંવરને, નાગર નવલ કિશોરી.
સૌએ મળીને કહે સુણોને માતા, ઘેર ઘેર ગરબા ગાશું;
શણગારો તમે સ્થામ સુંદરને રમવા તેડી જાશું.
જશોદા કહે મારો બીએ બાળુડો, રમે જોગણી રાત;
નોતરડાંમાં બાઈ કેમ ધીફ ? આહીરડાંની જાત,
સૌએ મળીને કહે સુણોને માતા, અમે ક્યમ અળગા કરશું ?
પ્રાણજીવન અમને અતિ વ્હાલા, હૈયે હેતે ધરશું.
જશોદાજી કહે નંદજી પ્રત્યે, કાન કરે છે આડો;
ગરબે જાય જોરણીયું સાથે તમે ન કરશો ત્રાડો.

મોહન કે' માતાજી મારો ગરબડીઓ તો લાવો;
 સુંદર સુંદર વસ્ત્રાભૂષણ અમને સરસ સજવો.
 એમ કહેવાથી કાનકુંવરને ભૂષણ વસ્ત્ર પહેરાવ્યાં;
 સોના ગરબો દીવો પ્રકટી મંદિરમાંથી લાવ્યાં.
 માથે ગરબો ધર્યો ને મોહન ડગમગ ડગમગ ચાલે;
 માતા કે'મા ખમા ખમા ગોરણીયું ગરબો ઝાલે.
 મોહન કે' માતાજી રહોને હવે હું રમવા જાઉં;
 વાંકો ચૂકો નથી જુઓ, તમે સારી પેઠે થાઉં.
 વાંલા પુત્ર તમે વેંલા વળો, કહી હર્ષે આંસુ ઢાળે;
 પરવરીયા પ્રભુ પ્રકટ થયા, ને ચંચળ ગતિએ ચાલે.
 ચતુરા નારી એક ગઘને રસભર રમવા લાગી;
 મોહનજી ત્યાં મધ્ય રહ્યા ને ગગન મંડળ રહ્યું ગાજી.
 સુરલોકમાં શ્રવણ થયું ને મા'વે માયા માંડી;
 ઝળહળ નારી રૂપ પ્રકાશ્યું, પુરૂષપણાને છાંડી.
 અતિ શોભે સ્યામાનું સુખકું, કોટિક ચંદ્ર પ્રકાશ;
 આવ્યા તાંડવ નૃત્ય નિરખવા, અમરલોક આકાશ.
 સુખ જોષ માનવીએ મૂક્યો રૂપ તણો અહંકાર,
 મહા મનોહર અદ્ભુત આ કોષ સકળ લોકનું સાર.
 મહામાનિની રૂપ જોષ જોષ, અતિશય આનંદ પાંખી;
 બાલ વૃદ્ધ ગોકળીયું આવ્યું, ચરણે મરતક નાખી.
 ધન્ય ભાગ અહીં એમ કહીને આશિષો બહુ દીધી;
 તત્કાલ રમવા ગોપવધૂએ ગાગરીઓ કર લીધી.
 ગગન મધ્ય ગરબાનું કૌતુક સૌ સુરલોકે દીઠું,
 કરે તે પુષ્પતણી અતિવૃષ્ટિ કે' ગોકળીયું મીઠું.
 વૈકુંઠથી પ્રજનાર વિશેષે એમ કહે સુરનારી;
 નંદજી અદકો નેહ ધરે ત્યાં નૃત્ય રમે ગિરધારી.
 બ્રહ્મા તાળ ને દીપક ચંપક તાળીને ત્રિવેદ;
 સુગાનપત્ની સામ ગાનના નવલા નવલા ભેદ.
 કોષ કે' જાણ કરો જશોદાને, જુએ તે જળહળરૂપ;
 નંદજી અદકો નેહ ધરે ત્યાં ભૂતળ બૃહ્યા ભૂપ.
 એમ કહ્યું ત્યાં નંદ જશોદા આવ્યાં તે તત્કાળ;

મહા બીડ મંડાણી બેની ક્યાં છે માફે બાળ.
 માળણીઓ ત્યાં કંઠ ધરાવે ધણીકપુષ્પની માળ;
 દીકું રૂપ માતાએ મંગાવ્યો મુક્તાશ્વનો યાળ.
 મોતીડે વધાવી હરિનાં, આલિંગન ત્યાં લીધાં;
 નાનું રૂપ થયા નરહરજી, સૌનાં કારજ કીધાં.
 ધન્ય ધન્યરે ગોકુલ વ્રજ વનિતા, ધન્ય ધન્ય નંદજી તાલ;
 જગજીવન જેની કૃપે જન્મ્યા, ધન્ય જશોદા માત.
 ધન્ય ધન્ય હરજી સંગે રમીયા, ગોપ ગોપાળાં હેડી;
 માતા મોહનલાલજીને તરત ગયાં ઘેર તેડી.
 મોહન કે' માનનીયું સુણેા સરસપણે કહું વાત;
 હવે હું તમને રાસ રમાડીશ શરદ પુનમની રાત.
 મોહનનો જે ગરબો ગાશે, સાંભળશે નરનારી;
 જે કોઇ ગાશે પ્રેમ ધરી તેને સુખી કરે મોરારી.
 નવેનિધિ ને અષ્ટમા'સિદ્ધિ, તે ઘેર રહેશે દાસી;
 દુષ્ટકર્મ ને પાપ સમૂળાં, ક્ષણમાં જશે નાસી.
 અહિન્સાની ઉન્મળી ગાતે લીધા છે અવતાર;
 શુકલ લાલજી કહે શામળા કરો અમારી સાર.

કવિ દલપતરામ.

તું તારું સંભાળ.

દાહરા.

પોતાનું ધર પરજળે તે તો પીડા યાળ;
 પરની તારે શી પડી તું તારું સંભાળ.
 વખત જશે વહી વાતમાં, કાળ ઝડપશે કાલ;
 ચતુર હોય તો ચેતીને, તું તારું સંભાળ.
 જળ લઈ જોઈએ તેટલું, ગરણું લઇને ગાળ;
 નદી તળાવ ગળાય નહી, તું તારું સંભાળ.
 મુજ પર પ્રજાણી પડે પરઠવ ત્યાં પરનાળ;
 નમ સધળું દંકાય નહીં તું તારું સંભાળ.

(૧૦૪)

પગે પગરખાં પહેરીને, તાપ તપે તો ચાલ.
 મેદનિ બધી મઠાય નહી, તું તાઈ સંભાળ.
 પેખી જો તુજ પગવિષે, ઝાઝી લાગી ઝાળ;
 શું ખીજને શીર જીએ, તું તાઈ સંભાળ.
 જળાય પાપ ન જગતનું, તાઈ પાપ પ્રજાળ;
 ખીજને પછી બોધકર, તું તાઈ સંભાળ.
 પ્રથમ પેખ ધર ને પછી જો આકાશ પાતાળ;
 પાર ન આવે પરતણો, તું તાઈ સંભાળ.
 કર તું તારા બાગને, પાણી પહેલો પાળ;
 ઠરશે તો કરશે ખીજ, તું તાઈ સંભાળ.
 પેખી ચલગત પારકી, અમથો અંતર બાળ;
 કરશે તે ફળ પામશે, તું તાઈ સંભાળ.
 પાપ ન પેખીશ પારકું નિજ ગુણ દોષ નિહાળ,
 દુનિયામાં દલપત કહે તું તાઈ સંભાળ.
 સમજી સમજેલા સદા, અણસમજીને અબોગ્ય;
 શિક્ષક શિષ્યામણ લહે, જાણી નિજમન જોગ્ય.

અયોગ્ય ન કરવા વિષે.

સોરઠા.

ઉચ્ચરીયે ઉચ્ચાર પ્યાર વધે જેથી પુરો;
 ભુંડાપે બંડાર ભરવાથી મરવું બહું.
 તજિ નિજ દેશ તમામ, નામ ન જાણે ત્યાં જવું;
 કુળ લાજે તે કામ કરવાથી મરવું બહું.
 વનમાં કરી વિશ્રામ દિન નિરગમિયે દોયલા;
 ઠગ જન જ્યાં તે ઠામ ઠરવાથી મરવું બહું.
 જીવ જવાનો જેમ દરિયામાં ડુબે તરે;
 તો તે જળમાં તેમ, તરવાથી મરવું બહું.
 સજ્જનનો સજી સંગ, સદ્ગુણ સજીએ સર્વદા;
 ધુતારાનો ઠગ ધરવાથી, મરવું બહું.
 લાયક નગણે લોક તો જીવતર તેનું કશું.
 ફેલી થઇને ફેલ, ફરવાથી મરવું બહું.

(૧૦૫)

યાય નાશ કે ક્ષેમ, ધીરજ ધરીયે ધર્મથી;
હેતુ જનનું હેમ હરવાથી મરવું બહું.
ધણી કુટુંબી ઘેર, રિધિ દેખી રાચવું;
ઉલટું આંખે ઝેર, ઝરવાથી મરવું બહું.
અણુઅનતી ત્યાં આપ, વાસ કરી વસીયે નહીં;
સદા ઉઠી સંતાપ, સ્મરવાથી મરવું બહું.
સજવો નહીં સંગ્રામ, સજવો તો સજવા પછી;
દિલમાં દલપતરામ, ડરવાથી મરવું બહું.

પાણી પહેલી ચણીયે પાળ.

ચોપાઈ.

કરીએ દિવસે એવું કામ રાતે રહીયે કરી વિરામ;
સાથે નહી અંતરમાં સાલ, પાણી પહેલી ચણીયે પાળ.
જોળનમાં રાખીને જોર, કરીએ ઉઘમનાં અંકાર;
હોય ન વૃદ્ધપણે બેહાલ, પાણી પહેલી ચણીયે પાળ.
જીવ શરીરનો થતાં જોગ, એવો કરી લેએ ઉઘોગ;
સ્વર્ગ વિષે સુખ મળે વિશાળ, પાણી પહેલી ચણીયે પાળ.
ઉનાળે શિયાળે એમ, તેવો ઉઘમ કરીએ તેમ;
વસિયે સુખમાં વર્ષાઋણ, પાણી પહેલી ચણીયે પાલ.
લાગે જ્યારે ધરમાં લાય, ખોદે કુત્રો નહીં ખોદાય;
સદા પ્રથમ કરીએ સંભાળ, પાણી પહેલી ચણીયે પાળ.
ચોમાસે પાસેને દૂર, પ્રવાહ પાણી સાથે પૂર;
તે ટાણે ખોદાય ન ખાળ, પાણી પહેલી ચણીયે પાળ.
શિયાળે રજનીને અંત, ટાઢ પડે તે તો અત્યંત;
તે વખતે ન વણાયે જાલ, પાણી પહેલી ચણીયે પાળ.
ઉનાળે વનમાં આયડે, પછી પૂરો તડકો ત્યાં પડે;
ત્યાં મળે છત્રીનો તાલ, પાણી પહેલી ચણીયે પાળ.
આમ કયાંથી યાશે આમ, એમ વિચારી કરીયે કામ;
એકે તરફ ન આવે આળ, પાણી પહેલી ચણીયે પાળ.
અવસર સૂક્યો આવે નહીં, વેળાનાં જળ મળવાં કહી;
ફેર રતે શહે નહીં શાલ, પાણી પહેલી ચણીયે પાળ.

(૧૦૬)

રગરગમાં રૂંધાણો રોગ, જમ નહીં ઓસડ સંજોગ;
કરીયે આગળથીજ નિકાલ, પાણી પહેલી ચણીયે પાળ.
પછી થશે કેવો પરિણામ, દિલમાં દેખી દલપતરામ.
ગતિ કરીએ તો નાવે ગાળ, પાણી પહેલી ચણીયે પાળ.

પરોપકાર.

હોહરા અને ભુજંગી.

રાખી દયા હૃદય વિષે, કરો લોક ઉપકાર;
ઉત્તમ કારજ એજ છે, સર્વ ધર્મનો સાર.
અધા ધર્મનો સારમાં સાર એ છે,
કથા વારતા અંધકારો કહે છે;
શિખી સાંભળીને જુઓ શબ્દ સાંખી,
અનો ઉપકારી દયા દીલ રાખી.
સર્વે લોકો છે સગા પિતા એકનું પેટ;
એ સહુમાંથી એક પણ નથી પરાયો નેટ.
પરાયો નથી નેટ એ મધ્ય એક,
વડી બુદ્ધિ લાવી વિચારો વિવેક;
ગયું જ્ઞાનનું જ્ઞાન અત્યંત ગર્વે,
સગાઈ જુનીથી ગયા લોક સર્વે.
પ્રીતિજેવી પુત્ર પર, ભ્રાત ઉપર જે ભાવ;
સ્નેહ તેહવો સર્વપર, ઠરવા કરો ઠરાવ.
ઠરાવો સદા સ્નેહ સૌ લોક સાથે,
મયા રાખજો માનવી માત્ર માથે;
ફડી જાણજો આંતરે એ જ રીતી,
પુરી રાખજો પુત્રની તુલ્ય પ્રીતિ.
પામે પીડા પુત્ર તો, તાત ધરે સંતાપ;
પિતા અધિક પસ્તાય જો, પુત્ર કરે બહુ પાપ.
બહુ પાપ જો આદરે પુત્ર પાપી,
તજ દે નહીં તાત તેને તથાપિ;
ફડું એહનું ઇચ્છશે સર્વ ઠામે,
પિતા શોચશે જો પિંડા પુત્ર પામે.

એજ રીતે જન અખિલનું, ઇચ્છો રૂં આપ;
તરત કરો જયમ તેડના, સર્વે ટળે સંતાપ.

ટળે સર્વ સંતાપ સર્વે પ્રજાના,

મહા વૈભવો ભોગવે તે મળના;

સદા કાળ શોભે સમૃદ્ધિ સહી તે,

રૂં અંતરે ઇચ્છળે એજ રીતે.

દુઃખ દેખી દીલધરી દયા, દેવું સુખનું દાન;

તન મન ધન તે કારણે, કરો સકલ કુર્યાન.

કરો સર્વ કુર્માન ને કષ્ટ કાપો,

નિરાશ્રિતને આશરો નિત્ય આપો;

રૂડા જન્મનો સારમાં સાર લેખી;

દયા રાખજો દીલમાં દુઃખી દેખી.

આપ વિચારો આપનું, દેહતણું જે દુઃખ;

સમજો તેવું સર્વને, દેહ દુઃખ કે સુખ.

અરે દુઃખ કે સુખ સર્વેનું એવું,

લગારે નહીં ન્યૂન ધારીજ લેવું;

તથા ચિત્ત ચાતુરી ચિકાર વ્યાપે,

વિચારી જુઓ આપનું ચિત્ત આપે.

સદા સર્વને માન દો, કદિ ન કરો અપમાન;

આપે જે અપમાન નર, નહીં એજ નાદાન.

નહીં એજ નાદાનની જાત નીચી,

મુખે ખોલશે ખોલ જે આંખ મીચી;

નહીં લાયકી એ થકી લેખી લેજો,

સદા સર્વને આપ સન્માન દેજો.

જુઓ સર્વ સૃષ્ટિવિષે નજર કરીને નિત્ય,

મનુષ્ય પર મહારાજની, સૌથી પુરી પ્રીત.

પુરી પ્રીત સૌથી મનુષ્યોજ પામ્યાં,

જુઓ જે થકી જુકિતએ ખૂબ જામ્યાં;

દયાવંત તે ઉપર દેવ દહિ,

તપાસી તમે તો જુઓ સર્વ સૃષ્ટિ.

તે માટે સજ્જન તમે જન પર પૂરજી પ્યાર;

રાખો તો પ્રજા રીઝશે, કૃપાસિંધુ કરાર.

(૧૦૮)

કૃપાસિંધુ કર્તાર બર્તાર રીઝે,
 નહીં તો ખરેખાત તે ખૂન ખીજે;
 કહું છું કયા તે કયા જાય વાટે,
 સુણેા સજ્જનો સૌ તમે તેજ માટે.
 નમે પ્રીત તે ઉપરે, રાખો રૂડી રીત;
 તો તે જન તમ ઉપરે પુરી રાખશે પ્રીત.
 પુરી રાખશે પ્રીત તે રીત રૂડી;
 કશી એ વિષે વાત એકે ન કુડી,
 ચતુરાધથી પ્રીતનો સ્વાદ ચાખો;
 તમે પ્રીત તે ઉપરે રાજ રાખો.
 ઇચ્છે ભુંડું આપણું, કદિ અચાની કાઢ;
 તો પણ તે જનનું તમે, જરૂર રીઝો સુખ જોઈ.
 રીઝો સુખ જોઈ તથા તોય તેનું,
 કદિ ઇચ્છશે માં દિલે કદ કનું;
 પુરા હોય તે તો નહીં એમ પ્રીછે,
 બસે કાઢ જો આપણું ભુંડું ઇચ્છે.
 સુખ પામે સધળી પ્રજા એા ધર્મર એ આપ;
 હેતૂ કે શત્રુ હજો પણ યાજો નિષ્પાપ.
 યજ્ઞ સર્વ નિષ્પાપ સત્કર્મ પામી;
 કશી વાત કેરી રહેશે ન ખામી;
 રહેતી રૂપી ખોલી દલપત્તરામે;
 પ્રજા સર્વ સારી રીતે સુખ પામે.

સૂર્યાસ્ત.

ઉપજાતિ.

જુઓ જુઓ આ રવિ દિવ્ય કાય, ભુમિ ભણી તે નમતો જણાય;
 જણે ચડેલો અમરાપુરીમાં, પતંગ દીસે પડતો મહીમાં.
 અરે જુઓ વિશ્વ અનુભવીને, પૂજે જનો સૌ ઉગતા રવિને;
 આવી પડે અસ્ત થવાનું જ્યારે, કાઢ ન છોડે લઇ કંકુ ત્યારે.
 દિનેશ કુળ્યો પ્રતિબિંબ દિસે, આશ્ચર્ય જોતાં ઉપજે અતિશે;
 જણે રિપુને છળવા વિચાર્યું, બાન જૂએ કૃત્રિમ રૂપ ધાર્યું.

પછી થયું તે પ્રતિબિંબ અસ્ત, જાણે રવિ સૈન્ય ગયું સમસ્ત;
 તથાપિ તેનાં કિરણો પ્રકાશે, પ્રતાપિનો જેમ પ્રતાપ બાસે.
 ઉદે થઇને રવિ અસ્ત થાય, આમુષ આ વિશ્વતણું હરાય;
 એ જેમ જૂપાળનું રાજ્ય બાજે, પ્રજાજનોને નુકસાન લાજે.
 આદિત્યને આબ જણાય રાતો, જોતાં દિસે જ્યાં રવિ અસ્ત થાતો;
 સંગ્રામભૂમિ રૂધિરેયી રાતી, તે હોય શું રાજ્ય જતાં જણાતી.
 અસ્તાચળે રંગ જણાય રાતો, એનું હશે કારણ એક કાંતો.
 સાંધો નિશા વાસરનો કરાવા, તાપે ધરેલી યિગડી તપાવા.
 રવિકને વૃશ્ચિક રાશી આવી, તથાપિ તે મસ્તક લે ઠરાવી;
 જનોક્તિને કાણુ જુઠી કરાવે, અનેક દુઃખો દુઃખ મધ્ય આવે.
 ઉદ્યોગીએ ઉદ્યમ છોડી દીધા, પ્રવાસિયોએ પણ વાસ કોધા;
 જે પત્રનું એન્જન શાંત થાય, તો જેમ ચક્રો સ્થિર થંબી જાય.
 ન્યાયાધીશે ન્યાય સભા ઉઠાવી, કરે ન કાર્ય ફરિયાદી આવી;
 તે જેમ ભોક્ષા લડીને મરાય, કુરાજ્યમાં કોઇ કરે ન ન્યાય.
 આવી ઉડીને મળી પંખી ટાળે, ઝાડે બિરાજ બહુ શબ્દ ખોલે;
 જાણે મળી ફેજ ઉપાય ધારે, વિચાર સૌ અંતરના ઉચારે.
 સંધ્યા તણાં વંદન વિપ્ર ભાષે, આકાશમાં અંજળી નીર નાંખે;
 જાણે પિતા સદ્ગતિ સંચરે છે, ગંગાજળીયો પ્રિય પૂત્ર દે છે.
 પટે નિમાળે જન જે નિમાજ, કરી બતાવે રૂઢિ જેમ કાજ;
 રવિ હશે ક્યાં ઉર એમ બારે, જાયા નીચા થઇ સ્થળ તે તપાસે.

સંપ.

સંપ વિના ગોલોક શોક રાધા વીરજનો,
 સંપ વિના સંતાપ રૂકમણી સતભામાનો;
 સંપ વિના શ્રીરામ વસ્યા સીતા લઇ વનમાં,
 સંપ વિના મૃગ મારિ, ખોઇ સીતા ખજ જનમાં.
 મહા સમર્થ તે પણ સંપ વિણ, લહે દુઃખ લક્ષ્મીપતિ;
 એવાંને આંસુ આવીયાં, કહો મનુષની કુણ ગતી-?
 કોશલદેશનરેશ, જગત દશરથને જાણે,
 સંહિત રામ સુત ચાર, વડા કવિ વિવિધ વખાણે;

હાથી મળી અલક્ષ, બલા જન કીરતી બાખે,
 કેકે ને કોશલ્યા રાણિયો, સંપ ન રાખે;
 નપ મોત વિના મૃત્યુક થયું, સંપ વિના સુત વન ગયા;
 સર્જિ જમતમાં જુઓ વિચારીને, સંપ તજી સુખિ કો થયા ?
 કિષ્કિંધાપુરિજૂપ, વાણિ સુગ્રિવ જે વાનર;
 સેઓ જ્યાં લમિ સંપ, સખ પામ્યા ન સ્વતંતર.
 કાપિ સંપનું નાક, તજ્યો સુગ્રિવને જ્યારે;
 સખ્યું સ્વતંત્ર રાજ, વાણિ સુખિ વસિયો તારે.
 સુગ્રિવ વાણિને મારિ વણિ, નિષકંટક સખ અનુસરે;
 નર રહે પદવિ પૃથ્વીનાથની સંપ રાખિને શું કરે ?
 જો લંકાપુરિનાથ, રાય રાવણ જમ જાણે;
 કુંભકર્ણ બડાત, વિભીષણ ખીજે વખાણે.
 સેઓ એકે સંપ, મુઝા તે રાવણ સાથે;
 વજ્યો વિભીષણ સંપ, હત્ર માંડયું નિજ માથે,
 જો તજે સંપ તે નપ બને, ન તજે નોકર થમ કરે;
 નર રહે પદવિ પૃથ્વીનાથની, સંપ રાખીને શું કરે ?

ઢાહરા.

સ્વાદ હશે જો સંપમાં, હરડે જેવી હોય;
 કરશે ગુણ કામ અવસરે, કહે તુરત નદિ કાય.
 ધનનો સ્વાદ સરસ ધણો, સાકરને અનુસાર;
 શ્રીઠી લાગે મૂખમાં, લષ આખતાં લમાર.
 સંપ કહે સાકર વિષે, કુસંપ ગંધકતેલ;
 મળતાં કાળો કાયલો, નિરખ્યો નકી બનેલ.

છંપા.

દિલ્લી આદિક દેશ, થયા જગમાં નપ જે જે;
 સેઓ નહીં જો સંપ, મુઝા વણ મોતે તે તે.
 કામને કુંવરે હણ્યો, હણ્યો કામને નિજ જાતે;
 કામ પ્રધાને હણ્યો, હણ્યો કામને પિતૃ માતે.
 શુભ રીતે સંપ ન સેવતાં, રાજ રંક પિડાય છે;
 ધનથી સુખ કો નથી ધારતું, સંપથકી સુખ થાય છે.

ઢાહરો

નારદને પર્વત ઋષિ, મતિવંતા એ મિત્ર;
 કન્યા કાળ કુસંપથી, આપ થયા અપવિત્ર.
 થતાં સ્વયંવર સાંભળી, ઉર ધરીને અભિલાષ;
 એક ખીજથી અણુછતાં, પહોંચ્યા વિષ્ણુ પાસ.
 તે નારદ જગદીશને, બણે સુણો જગજૂપ;
 સમે સ્વયંવરને વધે, રહું માફે રૂપ.
 પર્વત ઋષિનું ત્યાં પ્રકટ, મુખ મર્કટનું યાય;
 વનિતા તેને નવ વરે, પર્વત પાછો જાય.
 તથાસ્તુ બોલ્યા ત્યાં હરિ, નારદ ગયા તૃતીક;
 પર્વત ઋષિ આવ્યા પછી કજ્જેત યાવા ફોક.
 કર જેડી હરિને કહે દો મુજને વરદાન.
 કાયાની કાંતિ વધે, સૂરજ કોટિ સમાન.
 નારદનું તો ત્યાં નકી, મર્કટ સમ મુખ યાય;
 તથાસ્તુ બોલ્યા તે સુણી, રાગિ થયા મુનિરાય.
 મંડપમાં મુતી બે ગયા, સંપ તજી ચહિ સૂખ;
 મુંદર રૂપ શરીરનાં, મર્કટ જેવાં મૂખ.
 બય પામી બહુ બાળતાં, કન્યા તો તે કાળ;
 પાછી નાઠી પદ્મણી, વદન દેખી ચિત્રાળ.
 તે તો ત્રીજને વરી, રૂપિ બે ગયા નિરાશ;
 કુસંપ છાંધે નવ સરી, એકે જળ્યુંતી આસ.
 એમજ જન આ દેશના, ગુણ પોતાના ગાય;
 અવગુણ અન્યો અન્ય કહિ, બે મર્કટ મુખ યાય.

ચોપાઈ.

નિર્ધન એક હતો નર નિત્ય, વન વિચર્યો સુત નારિ સહીત;
 ધરિ તપ બેઠાં રાખી ધ્યાન, દેવે પછી દીધાં વરદાન.
 ઉમ્મર માંઢી એકેકીજ વાર, છત્તા ધરી કરજે ઉચ્ચાર;
 છત્તાપૂરણ કરીસ એજ, અધિક ન આપું કરો અવેજ.
 પ્રસન્ન થઈ પાછાં જ્યાં જાય, રસ્તામાં દીઠાં કોઈ રાય;
 તેની રાણી થવા તનખેવ, દિલમાં સ્ત્રીયે સમર્પા દેવ.
 રમા બરેબર પ્રમદમુંરૂપ, બાળીને બોબાણો જૂપ.

ત્રણીએ મનમાં ક્રોધ જ ધર્યો, ઇચ્છા કરી એવું ઉચર્યો.
 રંગ રીંછડિ રૂપે થાય, તત ક્ષણ તેમ થયું પળમાંય;
 પછિ રહિ પુત્ર પતિની પાસ, અંતરમાં તણ થયા ઉદાસ.
 પછિ કીધી પુત્રે ઇચ્છાય, પ્રથમ હતી તેવી તે થાય;
 સંપૂર્ણ કદિ દેવ પ્રસન્ન, સંપ વિના નહી સુખ સંપન્ન.
 વળિ કહું વાત અલોકિક એક, સાંભળી કરજે શેઠ વિવેક.
 થાડવ એક ગયો શિવ પાસ, પ્રીતે પૂજ્યા શ્રાવણ માસ.
 દેવ કહે માગો વરદાન, બ્રહ્મણ બોલ્યો ધરીને ધ્યાન;
 જે ટાણે હું ચિંતવું જોઈ, તુરત મળે મુજ વસ્તુ તેહ.
 જિનયન કહે જ તેમ થાય, ઘણો હરખિ તુષ ધર બહુી જાય.
 સ્મરતાં વસ્તુ વડે સાક્ષાત, બેદજ જાણ્યો તેને બ્રાત.
 તે પણ ગયો ત્રિલોચનસ્થાન, પૂજી શિવ પામ્યો વરદાન;
 મારો વીર માગે જે પેર, બમણું તેથી મળે મુજ ઘેર.
 દીધું એજ વચન મહાદેવ, તે પછી ઘેર ગયો તતખેવ;
 મોટે માગ્યા સાતજ માળ, આને ચૌદ થયા તે કાળ;
 મોટે માગી પંદર ગાય, આને એથી બમણી થાય.
 હવે હાથી પાલખી પલંગ, સાંપડિયાં બે જણને સંગ;
 સંપ વિના ઈર્ષા થઇ ઉર, દેખી દાઝયું દિલ જર.
 મોટો કહે માફ ધર આજ, અરયો અરધ બજો મહારાજ;
 તેનું અર્ધ બળ્યું તતકાળ, આનાં બળ્યાં સમૂળાં માળ.
 મોટો કહે મુજ ધરનાં જન, સૌનું કુટે એક લોચન;
 તેની આંખ અકેકી જાય, આનાં સત્રંગાં અંધાં થાય;
 હવે વિચારો એના તાલ, લક્ષ્મીમાં શો મોટો માલ.

કવિ નર્મદાશંકર.

પ્રવાસ.

જવાય નહીં પરદેશ બ્રહ્મ યવાને બહાને,
 કર્યાં સ્વાસ્થી શાસ્ત્ર બીકણે ને નાદાને.

રખે કુવતની બાણ થાય પરરાબઝોને,
 રખે દોર નિજ બય, બમાબ્યા ક્ષત્રિઝોને.
 જીલમગાર બહુ જીવન સ્વારિયો કરતા તેથી,
 બળવવા કુળ ધન, કર્યું ૧૨વું બંધ બેથી;
 રસ્તાનાં દુઃખ મોટ ધણાં મોટાં દરિયાનાં,
 પ્રવાસ કીધા બંધ કરે શું ખીકણ માના.
 સુખિયાના શા ભોગ દૂર પરદેશે જાયે,
 વિચાર દુંકા એમ પછી રૂળ ક્યાંથી થાયે.
 અટકે અટકી રહી જ્ઞાન સંપત ન વધાર્યા,
 દેશાટનથી લાભ થતા ઝાઝા અટકાવ્યા.
 પર રાજ્યોની રીત રીત લોકોની સારી,
 ધંધા ને વેપાર હુન્નરો બહોળા ભારી.
 નવ જોયાં નવ જોય દેશ ક્યમ તાજે થાયે,
 દપોણ વણુ ક્યમ કરી, ખોડ ખાંપણ તે જાણે.
 નવી ચીજ જોવાય, મોહ બહુ લાગે તેનો.
 લેવાનું મન થાય શયદો બેથી જોનો.
 આપનાર લેનાર થાય છે બન્ને રાજ,
 લેનારો વિશેષ કેમકે જોયે તાજ.
 પોતા જેવા જેહ તેહને દેખાડે છે:
 જોઝો પણ લલચાય અનેથી હોરી લેછે,
 લાભકારી જો હોય કારખાનાતા જેવી,
 રહે તેથી બહુ દેશ વાત ઝાઝી રી કહેવી.
 વધે ઘણો ઉદ્યોગ ગરીબડાં સુખી થાયે,
 પ્રવાસનાં રૂળ મોટ, ગર્વ આગસ તે જાણે;
 નવું નવું જોવાય સાર સૌનો લેવાયે,
 ચરે ફરે જે જીવ ઘણું સાફ કહેવાયે.
 પ્રવાસ કરતાં દુઃખ કીધેથી સુખો વાધે,
 સ્વારથને પરમાર્થ દેશનું કારજ સાધે;
 જગતનીમ જોવાય સંધુ નહીં એક જગોયે,
 પરસ્પરે વહેવાર કરી લઈ લેવી જોઈયે.
 પ્રવાસમાં જોવાય ઘાટ અદ્ભુત ધર્મરના,
 ખાહાડ નદી ને રાત ધોધ રંગો તરવરના.

સમુદ્ર સરવરતીર જનાવર બહુ જાતોના;
 ધન્ય ધન્ય પ્રભુજન સુખી થાએ જોતામાં.
 બ્હીકણ કાયર હોય વળી રે' સંતોષી તે,
 પ્રવાસથી બહુ ડરે રણે શત્રુ શું જીતે.
 “ જીવ્યા કરતાં જોયું બહુ ” કેહવાયે જગમાં;
 જોવાની નહીં હોંસ મુઠ્ઠો જીતો જગમાં.
 ધણી વરસનો શ્રમ ધણી બુદ્ધિનો કીધો,
 ફળો ચખાએ રહેજ ધરંતાં રસતો મીધો;
 દેશાટલથી થાય દેશમાં પુષ્કળ માયો,
 ચણો નર્મલ ક્ષેમ નવો ને મકકમ પાયો.

વનવર્ણન.

દોહરો.

યજ્ઞને ઠામે જળ કરે, વળી થળ જળને ઠામ;
 ભેગાંનાં જુદાં કરે, જુદાં ભેગાં રામ.

ઇંદવજી.

જાણીશમાં કે કદિ બૂલું તૂને,
 લાગે ભયો કે દુઃખ થાય મૂને;
 ચ્હીકાઈ ભારી વળી દેહ ધર્મે,
 તોએ હું પાછો ભજું ભક્તિ મર્મે,
 તારે ગમે તો સુખ પાછું આપ,
 તારે ગમે તો દુઃખમાંજ દાખ;
 તારો ગયો જો કદિ છેક પ્યાર,
 મારો વધ્યો છે નહીં જાણ્યાર.
 પહેલાં ધણો તે રસ જે ચખાડ્યો,
 તેનો મને તો મળકોજ લાગ્યો;
 પાછો ન પાયે હઠથી કદાપી,
 તોએ હું રાજી રહું શુષ્ક માધ.
 સંયોગ કરાં ફરી સુખ નાવે,

તોએ વિયોગી ખમું દુઃખ ભાવેઃ
કાંકે દીધું એ પણ મૂળ ધારે,
મારે ઉગાર મન જેમ ધારે.
તારાં ચરિત્રા ખુશીદેશ હું ગાઉં,
સંતોષી એમાં બહુ નિત્ય થાઉં;
લીલાની માંહી મન મેળવું કે,
તુંમાં જ ભેળવું સમજું ખરૂં રે.

શિયાળામાં.

કેવાં દીપે જો સહુ ખેતરો જો,
લીલા બેળાં નૂતન ભાતથી તેઃ
કાણે ગલીયો ખુબ છે ખિલાવ્યો,
જેની પટીએ જરને લગાવ્યો.
ઉભું રહું ખેતર જવારા કેરૂં,
જેતાં રસેથી દિલ યાય બીનું;
શામે કિમા મારગ આરપાર,
મે પાસ છોડો ઝૂલતાજ ધાર.
હીઆ સડા તીતર કાગડાઓ,
કાળેર ચડલી ડીક છવજતોઃ
હાપર નીચે ઘૂમતાંજ રંગે,
તે જોઈ કોને નહીં ખૂશી અંગ.
આનંદમાં ખેડુત બેસી માળે,
ફેંકે ભુંડી ગોફણ પાંખી બાળે;
ટાંપી રહી છે બીક ચોમણીજો,
પક્ષી છુટે અન્ન ઉમંગથીજો.
કાપે અનાજો વગી ખેડુ કોઈ,
ગાએજ ગીતો શુભ રંગ જોઈ;
હોયોગી સાચાજ નિરોગી રાતા,
યાએ નહીં કોઈ મદેથી માતા.
પત્રે દર્યા ઝાકળખિંદુ સોએ,
મેદાન સંધું થયું બીજું જોએ;

કેલું મજેલું કંઈક પ્રભાતે,
 ભાગે જનોને ખૂબ છે હવા તે.
 વાઝે ધણી ટાઢ સવાર સાંજે,
 ખેડુ હુશાળાં પટ કાંથી લાવે;
 બેસે કુંડાળે કરી તાપણીને,
 ખાઝેછ પોંખા પછી પાડીને તે.
 બહારે ચડતો શ્રમથીજ દીડો,
 ભાગે રવિ ધુમરમાંથી મીડો;
 શોભી રહે છે વન તેમ સાંજે,
 પહાડો સુનાના ઢગ જેમ ભાસે.
 વાયે ધણો જોરથી વાયરો ને,
 કપે ધણાં ઝાડ જનાવરો ને
 ઝાડો તણાં પાન ખરી પડે ને,
 જોતાં દિવાસો દિલને મજેરે.

ઉનાળામાં.

માલિની.

સરસ પવન ટહાડો મંદ વાસિત આવે,
 સકળ વસતુ અંગે હોંસ આનંદ લાવે;
 વન ઉપવન સંધાં દીપનાં રમ્યરંગી,
 નવલજ અનુરાગે પ્રાણીયો છે ક્રમંગી.
 વિધવિધવિધ રંગે ફુલડાં શોભી બહેકે,
 હાથિ નિથિ ઘટપત્રે, વેલિયો ખૂબ દહેકે;
 મધુર રસ રજો તે સર્વને પાસ તેડે,
 વળી મીઠું પચરંગી પંખીયો ગાય કાડે.
 ત્રિવિધ ફુલલતાએ ખુલતા માંડવાઓ,
 નરણ તર તણા છે ડોલતા છાંયડાઓ;
 હરખથી નર માદા પંખી બુલે લીડાળે,
 મધુરસ સુખ તે લે ભાગ્યશાળી જ હોઝે.
 પરવત તણી ટાંચે મોર કાયલ આંખે,
 મધુર રવ કરે છે ધન સાદેજ લાંખે.

ચૂતતર પર તાજાં મોરના ગુચ્છમાં તે,
 મધુકર જીથ ધૂમે, હર્ષધેલાધમાં રે.
 દિવસ સુરખી મારે કુમળે સૂર્યતાપે,
 નિરમળ શશિયોગે રાત તો રમ્ય લાગે;
 સરસ ઝૂલપરાયો દામ દામેજ ઉડે,
 નિરખી સકળ તુંમાં ભાવથી કો ન બૂડે.
 અતિશ ગરમ કિરણે સૂર્ય સંધે પ્રકાશે,
 મૃગજલ બહુ બાસે ક્ષાર વાળી જગાએ;
 સખત છુ વરસે ને ચોદિશા શૂન્ય થાએ,
 નદિ સરવર કેરાં પાણી સૂકાઇ જાએ.
 બહુ ડર ઉપજાવે ખેતરો તો તપેલાં,
 ધર મૂકી કરવા તે રે પ્રવાસો ન રૂહેલાં;
 અતિશય ઉકળાટો વાદળી તાપ લાવે,
 શ્રમ સહજ કરતાં લોક યાકીજ જાએ.
 ખુબ્ય લટકતિ આંખે, દીસતી ફેરીઓને,
 અવર ફળ ધણ્યાંઓ, દે રસો મિષ્ટમાને;
 હરિત ગુરતરોઓ, શોભતાં પાતરાંથી,
 સુખ સરવ જીવોને આપતાં છાંયડાથી.
 પરવતનો તળેટી તેથી થોડેક દૂરે,
 મુણ્ડ અટકતી ગાતી કુંજ ધીમેજસૂરે;
 સરખી મધુર ચૂં ચૂં, ફૂપ સારંગી વાગે,
 છરર પડતું પાણી, નિર્મળું રમ્ય લાગે.
 ચરિ કરી વળતું તે પાછું જોવાઈ જોઈ,
 રહું કરતું જ એં એં ટાળું ઘેટાતું જોઈ;
 વળિ રમણીય જોઈ થંડ દિનાંત સીમા,
 રસખીજ બની કેદી રે સમ્ર પોકળીમાં.

ચામાસામાં.

મંદાકાન્તા.

તૈયારી છે ચુપચુપ કહે કાગડાઓ નકીબ;
 મધું હીસે પવન ન હીસે શાંત રહું ગંભીર:

શોભા વહ્નું શું હું ઝટપટી મેઘરાજા પધાર્યા,
 શ્વેતાદિએ હરખથી નમી સ્વસ્તિ શબ્દો પુકાર્યા.
 કેવો થયો પવન અતિશે જોરમાં આવતોરે,
 જો આ આવી ઝડપથી બહુ, વાદળી કાળી જોરે;
 આહા કેવું પડું પડું કરે ઘોર આકાશ ભારે,
 જોહો આવ્યો ખુબ તુટી પડ્યો મેઘ મોટીજ ધારે.
 ચારે પાસે વીજળી ચમકે ઉપરા ઉપરીરે,
 ગાજરે હે ગરજન થકી રાત આખું વળીરે;
 આઘો સીંહો અતોશ તડુકે. ઝાડ મોટાં પડેરે,
 જોતાં ત્રાસે પ્રથમ નીકળ્યો તે પ્રવામી મરેરે.
 જોગી બીજા જન હું સરખા કષ્ટ જોને પડેલાં,
 તેઓ રાતે લવ નવ બીહો, જોઇ ઉત્પાત ઘેલા;
 જોગી હર્ષે ચિતન કરતા સચ્ચિદાનંદનું ને,
 દુઃખી અજો મરણ દૃષ્ટિતા સુમને રંગ જૂએ.
 ચાલ્યા જાએ ગડગડગડી આ ભડાકા કડાકા,
 વીજો ચળકે જળ ખુબ પડે વાયુ લેતા તડાકા;
 વાંસો છુટે તડતડ કરી રાત થાએ કરાળ,
 જોયો વિના સરવરતટે જૂમ પાડે મરાળ.
 પહાડે મોરો થન થન કરે ચૂર ઉંચું લખને,
 આંખા ડાળે કરતી ટહુકા ખૂબ કોએલડી તે;
 દાદરો તે સરવર વિષે બોલતા કૂદતા ને,
 પીએ તોએ પયપય કરે, આકળા ચાતકાને.
 પાણી પાણી સકળ વનતી, ફુંજ માંહે વસેજ,
 પહાડીબૂમિ ચકચક બને, સાફ ધોવાઇને રે;
 ચંડી મીડી અનુકૂળ હવા થાય તાંહાં પગારે,
 દોઢો જાએ દરદીજનનાં રમ્ય પાણી હવાએ;
 ખેડુ લોકો શરીર બીજવી, ખેતરે કામ કરતા,
 જોને થાએ શરદી ગમી થોડીરે અન્ય કરતાં.
 આહા જોતાં બહુ નવનવા રંગનાં જીવ જાંતો,
 થાએ ડાલો સમજાણ થકી જીવ મારો નયંતો;
 પહાડો લાગે રમણીય બહુ છેક જંગાલી લીલા,
 કોઇ ખૂરા ધુમર થકી તો, કોઇ આછાજ લીલા

ઉચે જોઈ ભરપુર ખીલ્યાં, ઝાડનાં ઝુંડ રંગી.
 આગે જાતો બહુ પવનથી, મેઘ ઉંચેથી જોવો;
 એ તો લાગે ધુળ ઉડી રહી, વા દીસે ધૂમ્રગોટા,
 સીધુ પહાડો તર નભ સહુ એક રંગે મળ્યારે.
 માટી રાતી બીની બીની અને ઘાસ લીલાં બીનારે;
 ઉંચે તર્તાં વિધ વિધ કહું, શોભતાં વાંદળાંઓ;
 આકારે જે તરે પશુ જીવો, પંખિ જેવાં ધણાંઓ,
 કાંણવાળા ધું ધું ધું ધું ધું વાંસ પોલા કરેરે.
 તે તો કુંજ પ્રિય કરજીને ખૂબ લાગે ખરેરે,
 કાકા દામે ડુંગર પરથી, ઘોષ મોટા પડેરે;
 જેમાં રડા સરજકિરણે, રંગ ઝાઝા બનેરે,
 એને જોતાં અચરજ થઈ કાં ન તૂને રતવુંરે.
 ઘો ઘો ઘો ઘો મધુર સુણતાં કાં ન દડેરે સુકેરે,
 વહાણે સાંજે રહું ધનુષ જે આસમાન જણાએ;
 જોતાં તેને નિરખય તરે કાં ન આનંદ માંડે,
 યાએ જોતાં નદી ભરપુરી કેમ ના મન મેઢું.
 સૂણે પાણી ખગખગ થતું, કેમ ના રહેજ સેઢૂં,
 હોદી ચાલે છર છર કરી કાપતી પાણીને તે;
 ખેંચો બાંધ્યા પવનથકી આ તોય ફેલે સડો તે,
 ભારા વાળી નમી રહી જીઓ, બાળુ પાણી બણીરે.
 સંધ્યા કાળે તટ નિરખવું, મોજ આતા વગીરે;
 શોભે કેવાં બહુ ખડ અને ધાન્ય તે ખેતરોમાં;
 ઝાડો લીલાં વિવિધ ફલડાં, વાંન ને વાડીઓમાં,
 મીઠાં ખાસાં સરવરતણાં નીર તો નીર્મળાં ને,
 મેદાનોમાં હરણ બકરાં, ગાય ઘેટાં ચરે છે.
 આકાશે તો ચક્ર ચક્ર થતો શ્વેત વાગો સજ્યોરે,
 તારાઓ જે સુઝઈ રહતા શોક તેણે તજ્યોરે,
 પીડાતો તે અતીશ કમળે ચંદ્ર ઝાંખો થયોરે.
 પાવા માંડી શરી મીઠી સુધા ધન્ય તેણે સહુને.
 રાતે ચાંદો અધવચ્ચ ઠરે થંડ આકાશમાં ને;
 તારા સંઘા ચળકીજ રહે, ખૂબ ગંભીરતાએ,
 અખંડો લાગે દૂર થકી થતા, માછિના મિષ્ટ કાને.
 વાયુ આવે ફરફર વળી, એ મઝો કાણુ જાણે.

(૧૨૦)

બ્રહ્મબાલા.

હારી.

બ્રહ્મબાલા ખુબી ખીલીરે,
શમે કુલતી રત રમી.

બ્રહ્મ. ૨૬.

નવલ લલિત વેલી કૂલો રંગીન,
બાતની ઘાટડી ઘાલીરે;
ગોરી ગુણુ ધારી ધણી ઉપકારી,
છે તનુ પીમળ વાળીરે.

શમે-બ્ર.

બમર કાઝેલ પીક સહમાલીશ્વી,
મોહીની સરની શરીરે;
રાગ રસ કુલી આનંદથી ઝૂલી,
સ્વર્વ જમે સુખ નરીરે.

શમે-બ્ર.

નરમદ બાલા છે સલુણી સાધવી,
નીતિ હરે અસવારીરે;
અજીવનકારી વસંતની નારી,
રેલડી રંગની બારીરે.

શમે-બ્ર.

કવિ સવિતાનારાયણ.

નીતિ.

આજીવિકા જ્યાં નહીં, જહાં નહીં સત્કાર,
ગમે ન વિદ્યા મિત્ર ત્યાં ઠરવું નહીં તે ઠાર.
જન્મ દિવસ રજની નહીં, દેખે જન જન્મમાંધ;
તેમજ દોષ દોષ નહીં, દેખે જન કામાંધ.
બદ્ધિમીથી મિત્રો મળે, બાત અનુકુળ યાય;
લક્ષ્મીથી સંસારમાં, જન પડિત ગણાય.
જેનું ધન પરહાયને, વિદ્યા પુસ્તકમાંહી
તે ન ધન વિદ્યા તેહને, કામ ન લાગે ક્યાંધ.
ટીપૂં ટીપૂં કંબમાં, ટપકે તેહ બરાય;

તેમજ વિદ્યા ધર્મનો ક્રમે વધારો થાય.
 આદ્ય બોજનથી રીઝે, મેઘમર્જને મોર,
 સાધુ પરસ્પ્રયથી રીઝે, ખળપરદુષે નહોર.
 જે જન કોદિ ના કરે, કંઈ ધર્મ કે દાન;
 તે જન બધે મણાય છે, જીવતે મૂઝ્યા સમાન.
 નરની વળી નજ નીરની, એકજ ગતિ જગ જોય;
 જયમ જયમ નીચો યદ્ય નમે, ત્યમ ત્યમ ઉચો હોય.
 બહા બૂરા ન બે સહ મહાપુરુષની સંગ;
 ચંદન, અહિ, જલ અગ્નિ તે, વસે શંભુ ને અંજ.
 ઉત્તમ વિદ્યા લીજીએ નીચ કને કદિ હોય-
 પડ્યું અપાવન થજ વિષે કંચન તજે ન કોય.
 વિદ્યા વણ શોભે નહીં છતે સુરપ કલીન;
 જેમ ન પામે કેતુડાં શોભા વાસ વિહાન.
 એક એક અક્ષર બણે પામે પુસ્તક પાર;
 પગલે પગલે પરવરે, પહોંચે કોણ હજાર.
 માન મળે છે મન થકી, ગુણ વણ માન ન હોય;
 શુક, મેના, માને સહ, કામ ન માને કોય.
 ધન જોખન કરો ઝરવ, ધરવો નવ મન માંય;
 જોતામાં જાતી રહે, જેવી વાદળ છાંય.
 જુગદું રમતાં થાય છે, સુખ સંપાતનો નાશ;
 ખોડું રાજ્ય નળે કર્યો, પાંડુ પુત્ર વનવાસ.
 તંન ધન તજતે લાજનું, જાતન કરે નરધીર;
 માયું જાતાં પણ નહીં, મુકે મામ શુરવીર.

કેશવલાલ ભટ્ટ.

અભ્યર્થના.

કાફી.

દીનાનાથ દયાળ નટવર હાય મારો મૂકશો માં,
 હાય મારો મૂકશોમાં, હાય મારો મૂકશો માં—દીના.

(૧૨૨)

આ મહા ભવસાગરે ભગવાન હું બૂલો પડ્યો છું,
ચૌદ લોક નિવાસ ચપલા જાનત આ તક ચૂકશોમાં-દીના.
માત તાત સગાં સહોદર જે કહું તે આપ મારે,
હે કૃપામૃતના સરોવર, દાસ સાર સૂકશોમાં-દીના.
અરણ્ય કેશવલાલનું છે, અરણ્ય હે હરિરામ તારું;
અખિલ નાયક આ સમય ખોટ મશે પણ ખૂટશોમાં-દીના.

બે દિનના મહેમાન.

કાફી.

અમે તો આજ તમારા, બે દિનના મહેમાન,
સફલ કરો આ સહજ સમાગમ, સુખનું એજ નિદાન. અમે.
આવ્યા જેમ જશું તે રીતે, સર્વે એમ સમાન;
પાછા કોઈ દિને નહીં મળીએ, ક્યાં કરશો સન્માન ? અમે.
સાચવળે સંબંધ પરસ્પર, ધર્મે રાખી ધ્યાન;
સંપી સદ્ગુણ ભેળે દેળે, દૂર કરી અભિમાન. અમે.
ભેજ નથી અમને અંતરમાં, માન અને અપમાન;
હોય કશી કડવાશ અમારી, તો પ્રિય કરજો પાન. અમે.
કેશવ હરિએ કરણા કીધી, ન ભરો બૂલી ભાન;
તરવે તાન રહે છે તેને યાય ન જરીએ જાન. અમે.

આનંદ.

કાફી.

બતાવું હું કષ્ટ રીતે, આજ અહો આનંદ !
અંતરમાં ઉઝ્યો છે રસમય, અદ્ભુત સુખનો ચંદ્ર, બ.
તાપ ગયા તન મનના મારા, છૂટ્યો સધળો હંદ;
ભય તૂટ્યો આ ભવસાગરનો, ફેંદી નાંખ્યો ફંદ, બ.
દુર્ગુણ દોષ-તિમિરનો સત્વર, કાઢી નાંખ્યો કંદ;
કેશવ હરિની પૂર્ણ કૃપાથી, વાધ્યો ગુણનો વંદ, બ.

ગાણપતરામ.

યુધિષ્ઠિર અને યક્ષ.

હરિગિત.

- સુષ્ણી ધર્મ ઉત્તર યક્ષ ઉચ્ચે હે યુધિષ્ઠિર આ સમે,
મુજ પ્રશ્નના શુભ ઉચિત ઉત્તર ઉચ્ચે ધીમત તમે;
માટે તમારા ચાર બાંધવમાંથી ઇચ્છો એકને,
તે જીવતો અહિં થાય, રાય કહ્યો અમારો નેકને. ૧
- ધર્મે કહ્યું હે યક્ષ, રાતો નેત્ર સ્યામલવાન આ,
શુભ સાગ તરશે દીર્ઘ બાહુ, છાતી સિંહ સમાન આ;
મમ બ્રાતમાંથી નકુલ જીવતો યાય એ ઇચ્છું અમો,
ઉત્તર સુષ્ણી રીઝયા તમે તો, એમ અત્ર કરો તમો. ૨
- યક્ષે કહ્યું હેરાય, આપ વિવેક કાં અહિં વીસરો,
છે બીમ તમને પ્રિય ધણો, છે પાર્થનો આશ્રય ખરો;
તો પશુ સહોદરને ત્યજ, આ સાવકો જીવતો થવા,
ઇચ્છો છ કાં અવનીશ, ન્યાય કયહાંથી સુઝે નવા ! ૩
- સંગ્રામમાં દશ સહસ્ર હસ્તી તુલ્ય બળના બીમને-
મૂકી નકુળ જીવાડવા ઇચ્છો છ કાં તે કહો મને ?
આ બીમછે પ્રિય આપને એ રીત સૌ કહે છે બધે,
તો પશુ નકુળમાં શું ધણું છે, કે અહો એથી વધે ? ૪
- વળી બાહુબળ જેના તણે છે, પાંડવોને આશરો,
તે પાર્થ મૂકી નકુળને જીવાડવા કાં મન કરો ?
ચાત્રય જોયું ઉત્તરોમાં આપનું જેવું અહિં,
આ કામમાં શુભગ્રામ, એવું દીઠું મેં જરિયે નહીં. ૫
- ધર્મે કહ્યું કે, ધર્મ ત્યજવે તે હણે ત્યજનારને,
પશુ સાચવેલો ધર્મ રક્ષે છે જ સાચવનારને;
માટે હું ધર્મ નહીં ત્યજું દણવા અમોને આ સ્થળે,
છે પરમધર્મ અવિધમપણું માનું છું હું આજ્ઞાળે. ૬

હું ધર્મસીળ તુપાલહું, જાણેછે એવું માનવો,
 માટે વિષમ બુદ્ધિ ઠરીશ ન હું કદાપિ યધ નવો !
 છે કુંતિમાદ્રી એ સ્ત્રીયો, મમ તાતની તે કારણે,
 તે બેઠ હો શુભ પુત્રવર્તી, રહો બેય એકજ ધારણે. ૭
 નથિ વિષમતા મારે મને કુંતિ અને માદ્રી દિશે,
 માટે જીવાડો નકુળને, જેથી સમાન જ તે વિશે;
 યક્ષે કહ્યું તુપ ! વિષમપણું નથી અર્થકામથી પશુ તને,
 માટે જીવો તુજ બ્રાત સર્વે એજ ગોઠેછે મને. ૮
 એ રીત યક્ષ વચનવડે તે પાંડવો ઉભા થયા,
 શ્રમજૂખ તરશ જતાં રહ્યાં, યાતાં સુદૈવતણીદયા;
 પછી પૂછ્યું ધર્મે સરવિષે ઉભેલ એક પગે તમે,
 છો કાણુ આપ અન્ય કલ્યાણમાં નહીં આવો ક્યમે ? ૯
 છો યક્ષ એમ હું માનતો નથી, આપને આ સ્થળ વિષે,
 બાગ્યો છ બીમે ભાર યક્ષોનો જતાં ઉત્તર દિશે;
 વસુદેવો વિષેથી એક કે સૂર્યો વિષેથી એક છો ?
 છો વજ્રધર વરદંત્રકે શુભ વરદિધાની ટેક છો ? ૧૦
 કાંકે હજારો સાથ યુધ કરનાર મારા ભાઇને,
 નથી પાડનારો દેખતો હું દેખું એક નવાઇને;
 તે એજ કે, સૌ ઇન્દ્રિયો તેઓની સ્વસ્થ હું જોઉં છું,
 માટે જ કો હિતકારી છો, જે એ વિષે ચિત્ત પ્રોઉંછું. ૧૧
 છો શું પિતા આશ્ચર્ય આ કરનાર આપજ અમતણા ?
 “ હા હા હું તે છું ધર્મ, તારો તાત, મુજ વહાલા બાણા ! ”
 એ રીત યક્ષ વદી પછી ઉચર્યો તને જોવા અહીં,—
 આવ્યો છ હું હે બ્રાત તુજમાં ન્યૂન મેં દીડી નહીં.
 યજ્ઞ, શૌચ, આર્જવ, સત્ય, દમ, લજ્જા, મનો નિમગ્ધ અને—
 તપ, બ્રહ્મચર્ય, સુદાન તુજમાં બ્રાત અહિં ભાસ્માં મને;
 અવિષમપણું અહિં જોઇ તારૂં, પ્રસન્ન તુજપર છું થયો,
 માટે હું પાસથિ મામ ધમ્મિત વર તને પ્રિય છે ક્યો ? ૧૨
 ધર્મે કહ્યું હે તાત ! અરણિકાષ્ટ અગ્નિ હોતનાં—
 જે વિપ્રનાં મૃગ લઇ ગયો તે હો શુષ્કી શુભ ઝોતનાં;
 યક્ષે કહ્યું મૃગરૂપ ધરીને તુજ પરીક્ષા કારણે,
 મેં તે હર્યાતાં તે હવે તે, રાખ ધીરજ ધારણે. ૧૪

(૧૨૫)

તું માગ બીજું કંઈ હવે, તૂમી ન પાશું એ થકી,
 કહે ધર્મ તેરમું વર્ષ વર્ત્યા વિના વીતે નહી;
 બીજો હું એ વર માગું છું, તે હો મને કરૂણા કરી,
 જા ત્યમ થશે યદ્યે કહ્યું તું માગ ત્રીજો કહું ફરી. ૧૫
 ધર્મે કહ્યું કે લોભ મોહને કોષ હું જીવું સદા,
 તપ દાન સત્ય થકી ચળું નવ તાત કો કાળે કદા;
 માગું છું વર ત્રીજો હું એ તૂમી મને તેથી થશે,
 ધર્મે કહ્યું, છે એમ તું જ્યાં ને વળી એમજ હશે. ૧૬
 વરદાન દઈ નૃપ યુધિષ્ઠિરને ધર્મ અંતર્હિત થયા;
 થઈ એક રહિત સુપાંડવો, નિજ આશ્રમે વળતી ગયા;
 આવી નિજ સ્થળ શોધતા દિજને પ્રસન્ન થણો કર્યો;
 દઈ અરણ્યકાષ્ઠ સુહોત્રનાં ભય અગ્નિહોત્ર તણો હર્યો. ૧૭
 વલજી.

હર્યો શોચ શુચિ વિપ્રનો એવું આ આપ્યાન,
 સુશ્રુતાં સુખ સૌ સાંપડે, ને ઉપજે શુભ ગાનરે. ૧૮

ખાલાશંકર.

મસ્તાન.

ગઝલ.

જીગરનો ચાર જુદો તો બધો સંસાર જુદો છે;
 બધા સંસારથી એ ચાર બેઠકાર જુદો છે.
 ગણુંના રાવ રાયને ગણુંના આખી દુનિયાને,
 પરન્તુ જાન આપર પ્યારીનો અપ્યાર જુદો છે.
 હજારો બોધ મંદિરો મહીં નિત્યે ભલે ચાળે,
 અમો મસ્તાનના ઉસ્તાદનો દરબાર જુદો છે.
 બધા પરકાર તુશને થઈ ચંચલ ચુકે નિશાન,
 અમારા ચિત્તનો ચાર અચલ પરકાર જુદો છે.
 થડીભર બેઠા બતલાવું શિખાવું પ્રેમનો જાડ;

(૧૨૬)

અમો ભદ્રગરોનો યાર ને બાઝાર જુદો છે.
શિખે ને પ્રેમ પૂરો તો જ અચલ અબેદ પામે તું,
નથી જ્યાં પ્રેમ જ્યાં છે બેદ એ બ્યવહાર જુદો છે.
બલેને માહરા પંથે બધાએ દુઃખને દેખે,
મને તો સુખ સાગર દહેરીનો કંઈ બહાર જુદો છે,
થયો ને પ્રેમમાં પૂરો થયો છે મુક્ત સરવેથી,
મહા મસ્તાન માનીના મગજમાં તાર જુદો છે.

બોધ.

ગાઝલ.

ગુનરે ને શીરે તારે જગતનો નાથ તે રહેજે,
ગણ્યુ ને પ્યાઈ પ્યારાએ અતિ પ્યાઈ ગણી લેજે.
દુનિયાની જુદી વાણી વિષે ને દુઃખ વાસે છે,
જરાએ અંતરે આનંદ ના ઝોછો થવા દેજે.
કચેરી માંઢી કાજનો નથી હિસાબ કાડીનો,
જગત કાજ થઇને તું વહોરી ના પીડા લેજે.
જગતના કાચના મંત્રે ખરી વસ્તુ નહીં બાસે,
ન સારા કે નકારાની જરાયે સંગતે રહેજે.
રહેજે શાંતિ સંતોષે સદાયે નિર્મળે ચિત્તે,
દિલે ને દુઃખ કે આનંદ કોઇને નહીં કહેજે.
વસે છે ક્રોધ વૈરી ચિત્તમાં તેને તજ દેજે,
ધડી જાયે બલાઇની મહાલક્ષ્મી ગણી લે ને.
રહે ઉન્મત્ત સ્વાનંદે ખરું એ સુખ માની લે,
પીએ તો શ્રી પ્રભુના પ્રેમનો પ્યાલો ભરી પીને,
કડુ વાણી સુણે ને કોઇની વાણી મીઠી કહેજે,
પરાઇ મૂર્ખતા કાળે મુખે ના ઝેર ટું લેજે.
અરે ! પ્રારબ્ધ તો ઘેલું રહે છે દૂર માગે તો,
ન માગે દોડતું આવે ન વિશ્વાસે કદી રહેજે.
અહો ! શું પ્રેમમાં રાયે નહીં ત્યાં સત્ય પામે ટું,
અરે ! ટું બેવફાઈથી ચઢે નીંદા તણે ને !

(૧૨૭)

લહે છે સત્ય જે સંસાર તેનાથી પરા રહેજે,
અરે ! એ કીમીયાની જે મજા છે તે પછી કહેજે !
વકાઇ તો નથી આખી દુનીઆમાં જરા દીઠી !
વકાદારી બતાવા ત્યાં નહીં કોઇ પણ જાણે !
રહી નિર્મોહી શાન્તિથી રહે એ સુખ મ્હોટું છે,
જગત્ બાજુગરીનાં ઘું બધાં હલખલ જવા દેજે.
પ્રભુનાં નામનાં પુણ્યો પરાવી કાબજમાલા ઘું,
પ્રભુની પ્યારી શ્રીવામાં પહેરાવી પ્રીતે દેજે.
કવિરાજ યયો શી છે પછી પીડા તને કાંઇ,
નિજનનદે હમેશાં બાલ મસ્તીમાં મજા લેજે.

હું છું શંકર.

શાર્દૂલવિહીડિત.

હું છું શંકર તું સતી શિર મળી સૌન્દર્ય ધારાવતી,
તું છે પ્રેમજ ભારી નિશ્ચલ સખિ ! પ્રેમે સમાધિ સ્થિતિ;
તારે છે મુખ ચંદ્રમા મુજ શિરે ચંદ્રાકં સારસ્વતી-
હાંહાં નેક સમોવડી મળી પ્રિયે વિદ્યાપતિ શ્રીમતી.
જેણે એકજ બિન્દુપાન કરિયું સૌન્દર્ય ધારાવકી,
રે ! તે પ્રાણી તણી ગતિ અવર શી તર્જી સદાયે ગતિ;
રે ! કાં કાંતિ પટાંચલે લપટિને સંસારમાંહિ રમે,
રે ! ચંદ્રાનન દર્શનાર્ત સ્વમતિ યાઃ ચક્રારી બમે.
તે શ્યામા અલકાવલી સધન કુંજે રમ્ય ગુંજરવે.
આ ચિત્ત બ્રમર પ્રકાશી ટુજનો બ્રાન્તિ વિનાજે રમે,
હાહા ! દૈવવશાત્ વિયોગી જીવ એ બોગી બમે બ્રાન્તિમાં;
રે ! એકક્ષણ પુણ્ય ગુમ્ફિત લટે દે ભેટવા શાન્તિમાં.
ધારા ઉપર હું પદે પદસખિ ! તારા વિચારે ધક્કે,
આધારે ટુજ મુર્તિના નયનથી સંસાર માંહી ફરે;
બાનુ રોહિણીનાથ તારી નજરે બોલાતું જે સાક્ષિયે
સાક્ષી અંતર શુદ્ધની ખરી પુરે સત્યં બ્રહ્મામિ પ્રિયે.

(૧૨૮)

જાનુ દ્વાદશચંદ્ર કોઇ દિવસે જો પાંશુમાં રોળશે,
વારિ માંહિ વસુન્ધરા કવચિદપિ રનેહિથી અંગોળશે;
નાના સજ્જન પ્રેમ નાવ તરણી કિંમિત કવચિત ગર્હશે,
મારી ટેક શુચિધ્વજ પ્રલયના પાયોધિમાં ફર્કશે.
સહિના શ્રમથી વિનિદ્રિત પરંબલ પ્રશાન્તિ ઝહે,
સંસારી જીવ માત્ર નામ રૂપમાં ના બેદ કાંઈ રહે;
કાંતે ! કોઈદિને દિનેશ કિરણો જ્યારે તમે તર્જશે ?
મારો નાદ “ તુંહીતુંહી ” સધન જો યત્યાત્મમાં ગર્જશે.

મણિલાલ.

પ્રેમ.

દાંડી.

પ્રીતિ પ્રેમ વંદુ જય જય જય વાણી,
બર્યાં પ્રેમચક્રી પવન આબ પાણી,
સૌંતલ પ્રાણ સાંચ આપતો સમીર,
સુરજ ચંદ્ર તણો પ્રેમ શો ગંભીર !
પિતા પુત્ર માત પત્નીને સંસાર,
દોસે પ્રેમ વડે દીપતો ઝગાર,
ઘટયો પ્રેમ શીડી જય છે સંસાર;
પરબલ તણી યોજના અપાર.
પુરો પ્રેમી અંશ પ્રેમનુંજ અંગ,
સદા જીલતો પ્રીતિ તણા તરંગ,
મળે સાચ કદિ લાખમાંથી એક;
ગહન પ્રેમ અકલ યોજના અબેદ;
જકે અમૃતતણું પાન કર્યું છેક,
સૌંતલ સેક રોમ રોમમાં અનેક;
અદ્ભુત પ્રીતિ પાનતો ઠર્યો વિવેક,
ગહન પ્રેમ ! તારી યોજના અનેક !
પશુ પ્રાણી સમુદ સંબમાં ફરે છે,

વિવિધ ધાટ તણી યોજના કરે છે,
 મનુષ્ય જીવ મનુષ્ય જીવ શું તણાય,
 પ્રકટ પ્રેમ ! તારી કલ્પના જણાય.
 પ્રિયા પ્રિતમતણે કંઠ લીન યાય,
 પિતા કંઠ વિષે બાલકો ભરાય;
 બિન્ન હામ બિન્ન બિન્ન રૂપ બાસે.
 અધે પ્રેમ ! તું જ એકલો પ્રકાશે.
 નથી દુઃખ ભેદ, પ્રેમ ! શક્તિ તારી,
 તિમિર દુઃખ પ્રેમ તેજ દે વધારી.
 અધે અલ્પરૂપ અલ્પ પ્રેમ જાણું,
 કૃતિ રીતિ ગતિ બિન્ન ના પ્રમાણું.

પ્રેમની ઝલક.

કાફી.

ગગને આજ પ્રેમની ઝલક છાધરે. (૨)	ટેક.
પૃથિવી રહી છવાઇ,	
પરવતો રહ્યા નાહી;	
સચરાચર ભરાધરે.	મમને.
વાદને વિવાદ મળ્યા,	
ઝેર વિખવાદ ટળ્યા;	
જુદા સહુ ભેગા મળ્યારે.	મમને.
ધન્ય ભાગ્ય તેનાં નેણે,	
પ્રેમથી નિહાળ્યો નેણે;	
સુખને શું કહેશે વેણેરે,	મમને.
સાંભળશે કાષ્ટ કહેશે,	
જ્ઞાપકો વખાણી બેશે;	
ન કહ્યો કહેવાઇ રહેશેરે.	મમને.
પ્રેમ જે કહી બતાવે,	
પ્રેમ જે કરી બતાવે;	
મણિ જેને મન બાવેરે.	મમને,

(૧૩૦)

અમર આશા.

ગઝલ.

કહીં લાખો નિરાશામાં અમર આશા છુપાઇ છે !
ખદા ખંજર સનમનામાં રહમ ઉડી લપાઇ છે !
ખુદાઇ જિન્દગી બરની કરી રો રો બધી કહાડી,
રહી ગઇ વસ્લની આશા, અમર ગરદન કપાઇ છે.
ધડીના વરસની આવી, સનમ પણ છેતરી ચાલી,
હજરો રાત વાતોમાં ગમાવી એ કમાઇ છે !
ઝખમ દુનિયા ઝખાનોનાં મુસીબત ખવોદનાં ખંજર,
કતલમાં એ કદમખોશી ઉપર કયામત ખુદાઇ છે !
શમા પર જય પરવાના મરે શીરી ઉપર ફરહાદ,
અગમ ગમની ખરાબીમાં મજેદારી લૂટાઇ છે !
ફના કરવું—ફના થાવું, ફનામાં શહ સમાઇ છે,
મરીને જીવવાનો મંત્ર દિલખરની દુહાઇ છે !
ઝહરનું નામ લે શોધી, તુરત પીલે ખુશીથી તું !
સનમના હાયની છેલ્લી હકીકતની રશાઇ છે !
સદા દિલના તડપવામાં સનમની રાહ રોશન છે,
તડપ તે તૂટતાં અંદર ખડી માથક સાંઇ છે !
યમનમાં આવીને ઉભો ગુલો પર આશરીં યઇ તું,
ગુલોના ખારથી બચતાં બદન ગુલને નવાઇ છે !
હજરો ઓલિયા મુરશિદ ગયા માથકમાં ફૂલી,
ન ફૂલ્યા તે મૂવા એવી કલામો સખ ગાઇ છે.

હરિલાલ ધ્રુવ.

મધુરાકાશ.

શાફૂલ વિકીડિત.

હીરાની કણિકા સમાન ઝળકે નારા-ઝમારે મહેલ !
મેલીનાં લુખખાં બધે લજિ રલાં નક્ષત્રમાળા અહેલ !

ઘોળા શી ઉભરા સમી દુધતણા આંકાશ-ગંગા ખિલે !
 વાંકી કોર રૂપેરિ ચંદ્રનિકળા ને આસમાની ઝુમે !!!
 શાંતિ, શીતળતા, તથા મધુરતા, સૌંદર્ય શોભા, પ્રભા,
 રાત્રિ રાણી સુહાવિ સાડી શરિરે દીપાવિ આ જ્યોત્સના !
 હર્ષે નિર્મિ બલે હલેતિ રમણી બાળા ચકોરી-કુળ !
 ગાયે ગાન મીઠું રૂડા હલકથી આનંદમાં યુલયુલ !
 આવે શાંત સમે શિ ખળ ખળ વહી, ઝણો, નદીઓ, લળી-
 સંગીત-ધ્વનિ વિસ્તરે ! અનિલની લહેરો વિલાસે ઢળી !
 તારા મંડળ સાય રાસ રચિને બાળાતરંગા-જન્મવલા
 શી આદર્શ સમે સરોવર-ઝળે નાચે શશીની કળા ! ?

શાંત સ્વસ્થ કેસરી.

સંગ્ધરા.

લાંબા પહોળા પસારી કર, અરધિ મિચી આંખ, માંચું વચાળે,-
 ફેલાતી કેશવાળી, ચળકતિ શિ ઝલે ! દેહ દેદિપ્યમાને
 સંકોચેલે છુટે કે નિકટ નિજ વશા, બાળ સ્વછંદ ખેલે.
 મુદ્રા શૃંગાર, વાત્સલ્ય અતુલ બળની કેસરી !!! કોણ હેલે ?
 બેઢે કુંભસ્થળો જે મદકળ ગજનાં વજ્ર શક્તિ શમી છે-
 આપે ગર્ભો ગળેરે વિકળ મૃગલિના ગર્જના જે ! ખમી છે-
 જવાળા ના એ જણાયે ધખતિ અસહના તમ અંગાર ઝર્તી.
 પંખ, કંઠે દગે શી હવનવિશ્રુતિમાં સુખ શ્રીસૌમ્ય સ્ફુર્તી ?
 અગ્નિ ચોમેર વર્સે-ગિરિ પથુ ડરતો વૃક્ષ ગુહ્માદિ છાય,
 આપે આપે અમાપે, ઝરણુ જળકણે ખીન શી લેરે વાય ?
 ના કોઈ દારપાળો, સમિપ અનુચરો, રાજ મર્યાદ તોયે,
 બ્હી બ્હી વાયુ વહે ત્યાં ધતર રવ કહિં ?-શાંતિ-સામ્રાજ્ય સોઢે.
 બીતિને ત્રાસ સ્થાને મિઠડિ મિટડિયે, પ્રીતિયે વાસ પૂરો.
 સંતાપોત્તાય બાધા કશુ અવધિમાં દૂરના દૂર રે'શી !
 નિર્બીક, ને સ્વછંદે; પરસ્પર વળી પ્રાંત સીમા બચાવી,
 ખેલે આનંદિ પ્રદો, હરિણ ગજ કુળો મોજમાં બાવિબાવી !!

એ એ જાંખા સલૂણા તમ તમ તમરાંસાદથી દહેર લાવે !
 ઘૂટે ઘૂટે ટક્કી છુપિ અછુપિ ઝરી કોકિલા કેલિ બાવે !
 ધૂ ધૂ હેલો ઉલ્કાસે કંઠ કંઠ ચકવી-શોર, ના ઘોર બાસે ?
 કંઠે શું, મુકાએ, નદબળ વમળે, નાદ ધૂમી વિલાસે !!!

વિકરાળ વીર કેસરી.

સમ્બરા.

ધૂ ધૂ ધૂ ધૂ ધૂધવતી ! મહન મિરિ મુકા કાનને આજી હો !
 પ્હાડોએ ત્રાંડ તોડી ગગન ધુમિં જતી, આબના આબ છોટે !
 હબી તે પિંખળાશ્વિટપટિત સટા ! પૂચ્છ શું વીજ વીંઝે !
 સ્વારી એ કેસરીની ? ત્રિભુવન જયિની ચંદ્રિકાએથી રીંઝે !
 એ તે શું નાદ કરે અવિરત ઝરતો ઘોષ આકાશ પુટયો !
 કે એ શું મર્જનાનો ત્રિભુવન દળતો જેબી ગોળા વછૂટયો !
 વર્સે શું વન્હિ કર્શે નયન પ્રજળતાં ! વજ્ર પંજે અમંજે !
 હા હા શું રંજ ! અંજે હૃદય ભકતતાં શરનાં ચૂર બંજે ? ? !
 જંઝાવાતે ધુમાવી અતળ વિતળ સૌ એક આકાશ કીધું !
 ઉલ્કાપાતે ધુમાવી તિમિર મિહિર સૌ ઘેરી એ ઘોળા પીધું !
 અઆધાતે ચલાવ્યું શર વહનિ ઝરે ભોલિનું જ્ઞાત સીધું !
 ડોલ્યું સિંહાસનેરે ૪૫ મુકટ પડયો ક્રાંતિએ રાજ્ય લીધું !
 કો' કો' કોની સહાયે ! બહુ ભય વનમાં બ્રાંતિમાં બીરૂ બૂલ્યાં !
 સંરક્ષે કાણુ પક્ષે ! મરણુ શરણુમાં લક્ષ લક્ષ્ય કુલ્યાં !
 તે' તે' તે' કેસરી તે' તડુકિ તળપિ તે છિદ્ર છિદ્રે વિધાવી !
 સંકોડી અંગ અંતે રૂધિર ઝરણુ એ બિખમ-ટતિ સહાવી !

અનુબંધ ૫૫ છંદ.

વીર શ્રી ધન્ય એ ભક્તિ ધન્ય પ્રૌઢ પરાક્રમ !
 અખંડો દંડ સામ્રાજ્ય કેસરી વન વિજય ! ! !

શાક્યસિંહ પ્રબોધ.

શાહુલવિકીડિત.

સત્ય, જ્ઞાન, અનંત બ્રહ્મ, અમૃતે આનંદ અદ્વૈત છે,—
 ના પાપે અપવિદ્, શુદ્ધ; શિવ છે, જે શાંત રૂપે દિપે !—
 એ ક્યાં ને અહિં માર ક્યાં ? વિષયના સંભાર ઇદ્રાદિક !:
 ક્યાં સ્વર્ગો અપવર્ગ મોહ મદને રાગાદિથી દુષિત ?
 તીર્થે શાંત, પ્રસન્ન પર્વત ગુહા, રમ્યે અરણ્યે કહિં,
 બ્રહ્મ ધ્યાન—પરા, સમાધિ—મધુરા, દાંતા, પ્રશાંતા મુનિ !—
 ક્યાં એ ? ક્યાં અહિં યગ—કારણ કહી હિંસાદિકેનાં ભયો !
 વામી, તાંત્રિક, બ્રહ્મરાક્ષસ અહા ! શા દક્ષિણા—દોભિયા !
 રાજ્યે શત્રુ ભયે ભયું મલિન આ દેહે અરે વ્યાધિથી,
 શોકથી મરણેયિ જીવન જડયું આધિ ઉપાધિ બધી;
 કર્મ—અંધિ છુટે ન, અંકુર નવાં ફુટે, ફસાઇ ખરે,
 શી સંસાર—સમુદ્રમાં દુબકિયો ખાવીજ જન્મંતરે ?
 શું આ ધર્મ ? શું સ્વર્ગ—માર્ગ સુખ ? આ આચાર્ય તારી શકે !
 શું આ પત્થર હોડિ ! શું તરવું ! ક્યાં કાને કયે સંકટે ?
 મિથ્યા ? નાસ્તિ ! ન અસ્તિ ? નાસ્તિ ! બ્રમ એ બાસે બધાં જાંઝલાં.
 નિર્વાણે નહિ દીપ, જ્યોતિ નહિ એ ! ફાંશાં નકામાં શું હા ?
 શુન્યે શુન્ય શું ધર્મ, કર્મ, તપ, કે શું જ્ઞાન ઉપાસના ?
 એકે એક અપાય—કારિ, વસમાઃ સંન્યાસ નિર્બાધ ક્યાં ?
 એ અર્થાગિક આર્ય—માર્ગ વચ્ચે, બે અંત મૂકી અહો ?
 તૃણા ત્યાગિય બાવની, વિભવની હા ધર્મ ચક્ષુ લહો !
 શીલેથી, વિનયેથી ધ્યાન અરતિ શિક્ષા પદે આદિથી,
 બિક્ષુ, બ્રાહ્મણ બધુઓ, શ્રમણ એ જગોજ સદ્ગુણથી !
 કાં દેવો, મનુજો, દિગ્ગે, ઇંતર કે આર્યો અનાર્યો બધા
 બંધે, મોક્ષ વિષે, સમાન, સુખમાં, દુઃખેય મુંઝાયલા !
 ત્યાં ઉઠ્યા, તહિં નીચ કાણ ? કયમ નાં જે એક તે અન્યને
 ચાહે લાભ, પ્રકાશ તુલ્ય મળતાં વર્ષા, હવા સર્વને
 આવો સંધ સમસ્ત પંચ વિધિથી સર્વે તજે આસવો !
 આ ચેતો વિનિબંધના ચક્રી છુટે ચેતોખિલા પંચથી.

પામી નહિ—પદો, તથાગત, લહો સિદ્ધાથ, અર્હતપદો
 જ્ઞાતિકાંત પ્રબોધ, પ્રેમ હૃદયે વિશ્વાર્થ વ્યાપો વહો !
 ના રાજ્યે, વિભવે, પ્રયોજન નહોં, રાણી કુમારે નહિ,
 ના, ના, આવિતરે, પ્રજા જનધિ, ના સંસાર સંબંધથી.
 ઝે ગંધર્વ—પુરેયિ, વ્યોમ—કુસુમેથી ઝે મૃગ—સ્ત્રોતથી
 છટી શન્ય વિભાવ તો કહિં રહું શન્યે સમાધિ લહિ ?
 ના વેદે, ના દર્શને, નહિ સ્મૃતિ—જાળે ન તંત્રે દિહું
 ના શાસ્ત્રે અવિરોધિના અમૃત કૈં ! ઝેરે બળ્યું ના મિહું !

વૈતાલીય.

અહ ! વિશ્વ બમે, હુમે દહે !
 કરણા કોણુ કરે, સુમાર્ગ દે ?
 કરતાં જન—મોક્ષ, જાતનો
 બવ—બંધે બવતુ ! પ્રબંધ હો !

અનુબંધપૂ.

ધન્ય ઝે કરણા—વૃત્તિ ! ધન્ય પ્રેમાર્દ્રતા સુધા !
 વિશ્વેક—મોક્ષ સંબુદ્ધિ ધન્ય સર્વાય—સિદ્ધતા !

લીમરાવ.

ઐતિહાસિક હિંદ.

વસંતતિલકા.

હમે વને સુતર સુન્દર આગ્રઆધે,
 વિખ્યાત જ્ઞાન બળમાં વસુરાગ વાધે;
 દેવાંગના સરખિ જ્યાં હતિ અંગનાઓ,
 શૈલ પ્રવાહપુર ભારત વર્ષ આવો.
 જ્યાં લંકા અંક ધરી હેમ દિમાંબુ સારા,
 દ્વીપાકૃતિ રહી બરી નહી નહેર નાળાં;
 અત્યંત પૂર્વ રણ રાધવનું સ્મરાવે,
 મૌલી મણિ જડિત દક્ષિણુ ઝેવિ આવે.

પૂજ્યા અખંડ શિવ જાણિ કૃપા કરે એ,
 સીતા ગદ્ય શરિ મળે મનમાં બળે એ;
 જેને નમ્યા અસુર ચિત્ર ગવાઇ ગાય,
 મોજે મહાલય મનોહર રામનાય.
 જે હસ્ત અદ્રિ બનિ બે ગઢ મુષ્ટિમાંથી,
 બુલાય કેમ તુટિ જે પડતા ત્યહાંથી;
 અંગાર જાદુગરના કરમાંહિ બેઠા,
 વર્સે જ તે શરતથી વિખર્યાં મરેઠા;
 વેણુ સુણી વિરહથી બનિ જે અધીરી,
 વેણી સરી ન ગણતાં ધરી સંગ વીરી;
 ગોપી સહાય વ્રજ કુંજ છકેલ હૈયો,
 કાલિંદી રમ્ય તટ રાસ રમ્યો કનહૈયો;
 હંસે હસાવિ કલિએ કલહો કરાવ્યા,
 અર્ધાર્ધ વસ્ત્ર વનમાં નગરાય લાવ્યા;
 બૂલી બમી બટકતી તનિ સે'જ દીધી;
 વ્યાધે વરોધિ, વિધિએ જ ઉગારિ લીધી.
 વેપાર વૃંદ મળિ ફૂર અસહ્ય મારો;
 દાસી યદ્ય નૃપસુતા શિર ચોરી પાડી,
 રોતી રહી પિદરમાં, સહસાજ સ્વામી;
 પામી સતી સુભગ એ દમયન્તિ નામી.
 સત્ય સ્વરૂપ યુધમાં સ્થિર ધર્મ યોગી,
 ભીમ સ્વરૂપ સુત મારુત મત્તભોગી;
 અગ્નિ સ્વરૂપ નર ભારત સૂર્ય સો'તો,
 વર્ણાંગમાં નકુલ બન્ધુ ભવિષ્ય જ્ઞેતો
 પાંડુ કુમાર વનવાસ વિહાર શોભ્યો;
 સૌન્દર્ય જેતું દમ્યું દુર્મતિ જેમ લોભ્યો;
 જેવાં અજાણ શિશુને બહુ મૃત્યુ આવી,
 સંસાર માર્ગધિ બચાવિ લિયે પડાવી.
 જ્યાં અભ આવિ બહુ વેશ નબે ધરીને,
 વસાવિ વારિ, કરિ શાન્તિ ફરી ફરીને,
 ગર્જાવિ ઘોષ, કરિ જ્યોતિ પ્રકાશિ જ્યાં ત્યાં,
 જેવા ઉદાર જિવથી જનચિત્ત શાન્ત્યાં.

મંબીર મૌનચિ મહાન્ત વ્રતાનુસારી,
 માઢી જટા સફળ આયુષ દીર્ઘ ધારી;
 જે છાયમાં શમવતો જન તૃપ્ત લોભે,
 જ્યાં ચિંતનાત્મક નમી વડ પ્રોઠ શોભે
 જ્યાં વિક્રમાર્ક અતિ વિક્રમ યુક્ત વીરે,
 શત્રુ થયા શક હણ્યા, ખસ્યું ધ્વાંત ધીરે;
 તેથી પ્રચંડ શક સંવત એક સ્થાપી,
 કિંત્ર પ્રકાશ રવિ કીર્તિ અનન્ત આપી.
 જે તેજ માંહિ કવિ પંડિત સર્વ હુબ્યા,
 આકાશના ઉડુ ગણેા સમ દિવ્ય ઉભા;
 જેના પ્રતાપ થકિ જૂતળ બળ્ય કિભું,
 રાત્રિ થતે રવિ પડયો નૃપ તેજ હુબ્યું.
 યોગે કરી વશ જ દંદ્રિય જ્યાં વસિષ્ઠે;
 ધાર્યું મહા મુનિ તણું બહુ માન શિષ્ઠે;
 આત્મ પ્રભાવ થકિ મંત્ર મહાન ગાયા,
 જે આઘ ધર્મ ગુણ આ જગમાં જણાયા.
 જેના સમાન પરિપૂર્ણ પૃથુ પ્રજામાં,
 આવી શકે ન બળમાં નૃપ કોઇ સામા;
 એવા સ્વતેજ થકિ સર્વ દિશે જણાયો,
 ધર્માર્થરૂપ કવિએ નૃપ રામ ગાયો.
 સ્વર્ગીય ભૂમિ ઉપન્યા સુર તુલ્ય લોક;
 ઉત્તુંગ જ્યાં નગ પડયા થઇ થોક થોક,
 રાખી વનસ્પતિ મહોષધિ ખાણ પાસે;
 મોને મહોન્નયસમ જીવન આપિ રાચે.
 જ્યાં સિંધુ ઝોધ અટકી અટકી પવિત્ર;
 સ્નાને કરે પુનિત ગાઇ મહા ચરિત્ર;
 જ્યાં શત્રુનાં દળ પડયાં રગડાઇ રોષે,
 ને રોઇ મૈથિલ સુતા પતિના વિયોગે.
 જ્યાં આર્ષ છંદ કરિ ઉત્તત આ પ્રજાને,
 બારે વિકાર શમવે દષ્ટ શુદ્ધિ પ્રાણે;
 શ્રી માધવી સમ દિવાકર શૌર્ય તૃણા,

રાખી વારી, રણુ ફરી, હતિ એક કૃષ્ણા.
 ધારી ઉમંગ પ્રિય સ્યામ સુમર્ત કીધો,
 અન્તે દિવાનિ બનિ પ્રાણુ સમર્પિ દીધો;
 રુદ્રમાભિમાનિ તુછકારિ વિદર્ભ લક્ષ્મી,
 ચાલી સતી હરિવરે કરિ શત્રુ જખ્મી.
 આકાશ વાસ દધને દુભિ, ઉભિ ઉભી,
 સૃષ્ટિ નિહાળતિ, અનંગ સુતે વિસોભી;
 છાનો છળ્યો ચતુર થર, સુરંગ નોખા,
 રાખી રમી રતિનિ લાડકવાઇ ઝોખા;
 નહાતી નદી વન વને, પ્રતિગતિ છોડે,
 રંગીન પાંખિ, કુસુમે તરુરન્દ મોડે;
 ગાળે તણે દિશ, સુમુદ્ર મરુત સુગંધિ,
 સર્વ પ્રકાર પરિપૂર્ણ વિલોકિ સંધિ;
 પાષાણુ રત્નતણિ ખાણુ વખાણુ શાં શાં ?
 સને રૂપે અધિક ઝોપતિ છે ભૂમિ જ્યાં,
 અન્તર્વિકલ્પ કરિ લોક ન અલ્પ ખોલે,
 પૃથ્વી તણો સુભગ બાગ જ એમ તોલે:
 ક્યાં ક્યાં થકી ઉલટિને પરદેશિ આવ્યા ?
 કેવા પ્રયત્ન ? મન કેવિ રિતે ભમાવ્યાં !
 પાસે વિદ્વર થકિ જ્યાં થઇ થોક થોક,
 છુટયા જનો, અવાનમાં પસર્યાજ શોક;
 શંખેર ? શં કશું પરાક્રમ ? શૌર્ય ને શું ?
 ક્યાં કોઇ માન મળ્યું દુર્બલને નિત્યે શું ?
 જ્યારે કુસંપ ધર કલેશ વિશેષ પેસે,
 એ નીમ નિત્ય પર તે ધર આવી ખેસે.
 જ્યાં કોઇ કાળ રમતી સધળી કળાઝો;
 ગર્વે ગવાય ત્યમ ભારત ખોલ આવે,
 યોગે મહાસુનિવરે અવધાન ધારી;
 પ્રત્યક્ષ બ્રહ્મ કરિ સૃષ્ટિ વિભા વધારી,
 જ્યાં શૌર્ય પૂર્ણ બરિ સુન્દરિયો અનેકે;
 જન્માવિને વળિ વિદક્ષિણુ વીર છેકે,
 જોને પ્રતાપ બહુ કર્તિ ગુણો વધાર્યા;
 સત્કાર્યથી જિવિત સ્વર્ગ વિષે સધાર્યા,

જ્યાં વૃક્ષયુથમય કાનન અંધકારે,
 હિંસ્રો શરી વાળિ મુસાફર સત્ય મારે;
 અત્યંત દુસ્તર તપી તપ જ્યાં તપસ્વી,
 ટાળ્યું તમિસ્ર બહુવીર યયા યશસ્વી.
 જ્યાંહાં મહામુનિ ધરિ દૃઢ વૃત્તિ ધીરે,
 સત્ત્વે કરી શમ દમે યદ્ય સર્વ શિરે,
 ધારી સમાધિ ચિતમાં નિજરૂપ સ્થાપી;
 વેદાન્તગ્ઞાન શિખવી દૃઢ ભક્તિ આપી,
 સંધાનનો સુકર, તીવ્ર પરાક્રમેથી,
 સંહારનાર સહુ દુર્ગુણનો જ તેથી;
 પ્રેમાવતાર યદ્ય, બહુ વિરોધ છાયો,
 જ્યાં વિષ્ણુરૂપ કલિ કૃષ્ણ પુરાણ ગાયો;
 પિતૃવ્યધાત ભય ધારિ અડી ઉભેલો.
 આણી વિરાગ, સહસા યુદ્ધમાં પડેલો;
 સદ્ધર્મતત્ત્વ ખૂંડે અર્જુનને જણાવી,
 ગાણ્ડીવધોષકૃતિ કારમી જ્યાં કરાવી.
 જ્યાં પ્રેમનાં ભરત તાત શકુંતલાનાં,
 સૌભાગ્ય ખાધ તપતી જનકાત્મજનાં;
 ગાધ ઉદાર ચરિતો, પદ શારદાનાં,
 પૂજી યયા અમર બે કવિ મુખ્ય માન્યા.
 જ્યાં બિન્દુમાં ગ્રહ ગણી રવિ નામ ધારી,
 કોધા સ્વકાર્ય વશ સર્વ ખગોળ ભારી;
 વિસ્તારિ તે ગણિતની સહુ દેશ લીલા,
 લીલાવતી વિરચિ સત્કૃતિમાં રસીલા.
 આકાશની ઉતરિ ગાલ્વર ગુણ બેઠી,
 ગાદાં શિલા તર્ક્યથો બળમાલિ છેદી;
 જેને તટે મુનિવરે ધર્મુ ધ્યાન લેબે,
 ભાગીરથી સમ સરિત ન કોઇ શેબે.
 ને ક્યાં હિમાલય સમે પણ અદ્રિ એવો,
 ઉંચો શિલા હિમતણી ધરિ કોટ જેવો;
 જેણે ઉતારિ દળ દાનવ દાન દીધાં,
 આ દિવ્ય જૂમિ ઉદરે જ શમાવિ દીધાં.

ગોવર્ધનરામ.

ચિત્રસંસાર.

(લાવણી.)

મચી રહ્યો કોલાહલ આજે, દશે દિશે ગાજે !
તે તળે સરે કો ભિન્ન ચિત્ર સંસાર ! જગત ના બાજે !

તરી રહે ઉપર વ્યવહાર,
સહ સરી જતા જ પ્રવાહ,
સહ દિવસ બલુકતો તેજે,
રવિ સળગી રહે જગદેહે,

તે નીચે નિશા નિજ ખેલ જમાવતી, અંધ સોડીયું વાળી
સ્ત્રી ચરિત કરતી નિશા દિવસનું રૂપ ધરી આ જામી !

નભ ઉડુગણુથી ઉભરાતું,
તિમિરોદર ધણું ઉપસાતું,
ઉર ચિત્ર સ્વપ્ન બાણી ધાતું,
જગ મદનતન્ત્રી ધરી ગાતું:—

તે નહિં દેખું નહિં શુભું, રજનિ જ્યાં રૂપ દિવસનું પારે,
ઓ રજનિ ! ધુંધટ ઉઘાડ ! નીરખવા તને ચિત્ર લલચાયે.

ઓ રજનિ ! તહારે કાજ
મુકો દષ્ટ હું આ સહ સાજ !

ઓ રજનિ ! જોવા તુંને,
આ યુદ્ધયુદ્ધ ફેડીશ હું તે !

ગૃહજાળ, લક્ષ્મીની જાળ, રચી મુજ શિરે રહે યુદ્ધયુદ્ધને,
ઓ યુદ્ધયુદ્ધ ફેડી, તોડી બન્ધીના બન્ધ, જોદશ હું તને.

ઓ રજનિ ! જોવા તુંને મુને અભિલાષ ધણો છે આજે !
બહુ બહુ વર્ષ અભિલાષ ઉડો ઉરમાં ધર્યો છે સાચે !

હું ચન્દ્ર ! રજનિ, તું રજનિ ! જીવ હું, તું જ જોમ પરલોક ;

તુજ તિમિર વિશે તરી જોદશ. “ઉભો તુજ સમો ક્યાં જ પરલોક ?

તોડી જ સજડ આ બન્ધ

હું જોદશ, રજનિ, તુજ કન્દ !

મુજ નવો થશે અવતાર !

નવું તેજ પ્રકટશે આંખ !

મુજ સરવા થાશે કાન !

શુણી શકીશ હું યમનું ગાન !

આ દમ્ભ થકી, આ ઢોંગ થકી સરી પડીશ રસાતળમાં હું !

આ નાટકના પટને ચીરી પેસીશ-જ્યાં વણવેશ નિશા તું.

કુમુદમુદરીનો સરસ્વતીચંદ્રને પત્ર.

અવનિપરથી નભ ચઢડ્યું વારિ પડે જ પાછું ત્યાં ને ત્યાં,

કુંકું કર્મ કુંકું રહેવાને સરજેલું આ ધરતીમાં.

નભવચ્છોવચ રંગીન થાતાં ગરૂડરાજની પાંખ થકી

સુભગ ધડિક એ બન્યું; નવાઇ ન, એ દશા જે નાજ ટકી.

પણ ઉંચા નભના સંચારી પક્ષિરાજ તું આવ્યો આ

ધરતીપર ત્યાંથી ઉડ પાછો; પક્ષ હીનનો દેશ જ આ.

ક્રકડાવી પાંખો સોનેરી, રચ રસયંત્ર તું રસધરમાં !

વિજ્ઞાળ વ્યોમ માંપી લે, ને નહા સૂર્યકિરણના સરવરમાં !

ગિરિશિખરે, ધનમાં ને નભમાં ઉંચો તું ઉડશે જ્યારે,

સૂર્યબિન્બથી સળગી ઉતરતા કર-અંબાર વશે જ્યારે;

સુવર્ણપક્ષની જશે ભભક બળી તે સમયે તુજ કીર્તિને

જેઇ જેઇ પૃથ્વીપરથી પૂજશું-ઉરમર્મથી અનુમોદીને,

નહિ ઉડાયે પોતાથી-પણ પ્રિયની વિમાનગતિ જેઇ

રાત્રવું એટલું રહું ભાગ્ય તે રાખ ! નીકાર રહીશું રાઇ-

આકાશ.

“હું ! વશ્વમંડળમાં વસું ને વિશ્વ વસતું મુજમાં !

વિભુના પ્રભુને એમ અનુકરું વિભુ થઇ વસુ વિભુમાં. ૧

અણમાં વસું, વિભુમાં વસું, વિભુ-ઉર જેવું વ્યોમ હું !

અણને ધરું, વિભુને ધરું, વિભુ ઉર જેવું વ્યોમ હું. ૨

દૂરથી બિન્દુસમાં દેખાય જે મનુનેત્રને,

પણ નિકટથી ન મપાય વીંતતાં જુગ જેના ક્ષેત્રને. ૩

અગણિત એવા સૂર્ય સરખા ઉદરમાં ગર્ભો ધરું,

પણ તોય માનવ-નેત્ર જેવા ગર્ભને પણ પોણું હું. ૪

- પોપું હું એવા નેત્રને, પોપું હું એવા શ્રોત્રને,
સમ દષ્ટિ મ્હારી સર્વનાં સરખાં ગણે છે ગોત્રને. ૫
- દુઃખોયારી પૃથ્વી આખી તેતણા ઉર ઉપરે
હસ્તસ્થળી સમ ફેરવું ધનઃ ચુમ્મું વળી નગચિયુકને. ૬
- ઉંચું નીચું એ બેદ ગર્ભે વસતી દષ્ટિ ભાગતી
વિભુસષ્ટિમાં એ મ્હાર આવી બેદ ભુલી મ્હાલતી. ૭
- મનુમન્દિરે મુકું છાપરાં, રૂવે હસે જન જોષ તે,
કંઈ ગરુડ તેને બેઠોને મોભે મ્હડી ઉભા રહે. ૮
- તે વીર રાએ ન્યાળોને આ અમળ મુજ અનન્તતા,
મુજ જેવું બર કરી કરી દુલે કુલે જગ જીતતા. ૯
- ધુમસ સમા ધૂમકેતુ ચાય ધડીક તેની દષ્ટિને,
ઉડો જન્ય પથુ તે ધડોંકમાં ને જુવે એ મુજ સષ્ટિને. ૧૦
- દેખાય નહી પથુ દોરી લેખા રાખી જગના પન્થની !
જેંચાતી જેંચાતી ત્યાંજ ચાલતી ગુરુ લઘુ અહમંડળી. ૧૧
- વણુ આદિ ને વણુ અન્ત, વણુ આકાર ને વણુ માપ હું !—
દેખે જનો જે ગોળ તે નિજ બિમ્બ જેની ખાપ હું. ૧૨
- સ્થિર એક ને જગ સંચરે તે માંહો જે તે એક હું,
સ્થિર બાસતું કે સરું તે કોણુ મુજ વણુ જાણતું ? ૧૩
- સ્થિર સત્વ હું સમ કેટલાં સ્થિર ખાઝીને વળગી રહે ?
એ નાટ્ય કરા સૂત્રધાર તણા પ્રપંચો કયાં વહે ? ૧૪
- નર ! આંખ ત્હારી ઠારી હુંપર જોની સત્ય જ આવું જે.
જોનાર એ આ આંખ તુજમાં આંસું કયાંથી જ આવ્યું જે ! ૧૫
- ઉર મ્હોટ ! વિશ્વની કીધ ચિન્તા એ સમાયું તુજમાં,
શરમાય રોતાં નહી શું તે જે રહ્યું એવા સાયમાં ?
- મુજ બન્ધુ ! એા વિભુ ઉર ! ધડીમાં આમ વપુ સંકોચતાં.
તું શીખીયું ક્યારેજ ભુલ્યું ભાન તું શું શોધતાં ? ૧૭
- નથી નાશ કોઈ પામીયું, નથી જોડ કો વીખુટી પડી,
ધનરાજિ ઓગળોં તોય ધરતી-ઉરમાં સરીને વહી. ૧૮
- આ વાગતીતી વાંસળી, સ્વર રમ્ય રડા સાંભળ્યા,
સ્વર સંભળાય ન તોય એ આકાશ હું તેમાં બળ્યા. ૧૯
- દેખે ન તું ત્હોયે રમે તુજ સાથ વાયું-વહરી,
કમ્પે જ ઝાઝું તે સમે દેખે તું એની ઝલરી. ૨૦

- નર્થો તે નવું થાશે નહી, છે તે નથી ના થઇ જશે,
તાપે તપ્યું જળ બાષ્પ બનશે, નષ્ટ પણુ તે ના થશે ! ૨૧
- “ રે ઉઠ, રોવું તજી દે, જીવ, તું અનન્ત !
જો આ અનન્ત મુજ કોતર છે ગમીર;
તે મધ્ય વ્યાપી સુતી પાસજ પ્રિય ત્હારી
જોતી તુંને, નજર તું પણુ નાંખ ત્હારી. ૨૨
- રુવે હસે નયન સીમવતાં જ ભાધ !
બેદાય ના વિકૃતિથી ઉર જે અનન્ત.
આ છાય દષ્ટિસીમને બહુરંગી મેઘો
તેથી છવાય નહી મ્હારી અગાધ ગૂંદાં. ૨૩
- મન્વન્તરોથી વય ના જ મપાય મ્હારું,
થાકી મરે શરીર માપતી મ્હારું સંખ્યા,
આભોગ વ્યાપી મુજ તે તું રહે પુરાણ,
તેને શું રોવું હસવું ? વદ, બન્ધુ આત્મન ! ૨૪
- ઢંકાયું ઢાંકણું પયોદ-સમું જ કો આ;
તે કુટશે યમસમીર તણે ધસારે;
તે કુટતાં નૌરખશે વિભૂતિ તું મ્હારી,
તે કુટતા નૌરખશે વિભૂતિ તું ત્હારી; ૨૫
- એ ઢાંકણું નથી જ છિદ્રવિનાનું કાંધ,
છિદ્રો થકી જ તુજ મુજ તું બાન ધારે !
દેખાય અબ્રની ઘટાતણી ચાળણીથી
કો કો સમે મુજ અનન્ત વિભૂતિ-અંશ. ૨૬
- એ ઢાંકણા થકી જ પોષણ ત્હારું, ગર્ભ !
થાશે; તું તેથી તુજ મુજ વિભૂતિ જોવા,
સૌન્દર્ય પાન કરવા વર્ગો, શક્ત થાશે !
ચોમાસું મૂળ મધુમાસનો લક્ષ્મી કરુ. ૨૭
- રે પદ્મ ! અબ્ર વયમાં પડતો નીહાળી
શાને મીઠાય ? તુજ વાસસરોવરે એ
સમ્પૂર્તિ નીરની કરી વપુ નિજ હોમી
પાશે અદશ્ય બની નીર-સુધા ધરાને. ૨૮
- રે ! સૂર્ય મુજ ઉરમાં હજી છે હયાત;
દેખાય એ નહી તથાપિ મરીચિ એના

પેંશી પયોદપટમાં કરી બાથ જેવું
 પહોળું ધનુ, ઝંઝુમતા તુજ સેજ માથે. ” ૨૯
 તિમિરગર્ભ પણ, તારાગણ નિજ કુક્ષિવીશે નભ ધારે;
 તિમિરદ્વીપની આશપાશ નભસાગર ગર્જન માંડે;
 અનંત તેજથી અંધ-અનંત નિનાદથી બધિર-બનેલો,
 શ્વાનયોનિગત પામર પ્રાણી જડતામાં જન્મેલો,
 તે પ્રાણી પણ ધોર રજનિમાં રજનિશિરે નભવાણી
 ગાજતી દેખી બસે પર-મોઘ તણો નહી મર્મ પ્રમાણી. ૩૦

દોલતરામ.

આદાર્ય.

સવૈયા.

શક્તિ હોય તો સુખ કરવાને અહોરાત્ર રહેવું તૈયાર,
 વિત્ત હોયતો વાવરવાને ધર દ્રઢ હેવા વારંવાર;
 જ્ઞાન હોય તો સુપાત્ર જોઇ દેજે વિદ્યાનો ભંડાર,
 રામ હોય નહિ તો સુખથી આશિષના દે કહાડી ઉદગાર; ૧
 અપૂર્ણ જીવો ભૂલ કરે તે વાંક ગણાતો નથી તલભાર,
 સ્વભાવને અનુસરણ કરે છે સત્ત્વ સકલ તે મનમાં ધાર;
 શ્વાન બસેને સર્પ ડસે ભુકે ખર મોર કરે ટઉકાર,
 દાંત કરે વાનર શુક પ્રલપે તે સહુ પ્રકૃતિને આધાર. ૨
 “અધટિત ઘટના પટીયસી” માયાથી વાણા ન જશે યાર,
 બહુવિધ રચના પ્રપંચથી ભરપૂર જણાયે આ સંસાર;
 બેદ બેદને બેદ જણાશે ઐક્ય દૃષ્ટિગોચર ન લગાર,
 સાર વસ્તુનું ગ્રહણ કરીને અન્યગણો ઉચ્છિદ્ર અસાર. ૩
 નાટ્યશાળમાં સાડી પહેરી પુરૂષ બને છે સુંદર નાર,
 હાથ બાવથી જડ કામુકનું ચિત્ત હરે છે જોતાં વાર;
 પાત્ર કુપાત્ર બન્યું પણ તેને દેવો ક્ષણ શાનો ધિક્કાર ?
 સૂત્રધાર નયવે ત્યમ નાચે પરાધીન જીવિત બહેનાર. ૪

દીન મૂર્ખ શઠ દંભી લોભી ક્રોધી માની પાપી જ્ઞર,
 શુદ્ધ સ્વાર્થની અણુ સમજણથી પામે પામર દુઃખ અપાર;
 કુસંગનો પણુ રંગ વહટે અબ્યાસે બુઠાં મન નિરધાર. ૫
 ક્ષમા-રમાને હૃદયે ધારી તેપર ધરજે પુરણુ પ્યાર.
 “બુદ્ધિકર્માનુસારિણી” છે લોહ તણી જાણો તલવાર,
 સખી બને શાણાની, કરશે ઐજ મૂર્ખ આઢકને ઠાર,
 ઉદારતા તે માટે ધરજે મળે કદા કો જન નાદાર,
 સમુદ્ર સમ ગંભીર બની કરજો દિલ દરીઆને દૂરપાર. ૬
 સાધ્ય સર્વતું એક જણાએ સાધનમાં એ બેદ અપાર,
 શાહુકાર તરકર ધન માટે, જુઓ, કરે કેવા ઉપચાર;
 પણુથી એક કરે ધન સંચય અન્ય મુકે છે અંગ ઉધાર,
 કર્મ બીજ રકુરતાં જળ થાએ, નિમિત્તનો લેવો શિદ બાર ! ૭
 વેગવાળું આ ભવસાગરમાં પ્રયાણુ જીવતાણું ક્ષણવાર,
 દષ્ટ અદષ્ટ અદષ્ટ દષ્ટ થઇ જાએ છે કરતો પલકાર;
 શીત તાપ દિન રજની સમ સુખ દુઃખ યુગલ છે જગ મોજર,
 કરે આવજા વારા ફરતી કોણુ વેગ ખાળી શકનાર ? ૮
 કોણુ કોણુનું અહિત કરે છે કોણુ કોણુનું હિત કરનાર,
 આપ આપનું સંભાળી લ્યો તરવો છે ભવ પારાવાર;
 દોષ ગણીને રોષ કરી સંતોષ તજી ન કરો અપકાર;
 પરિણામે બહુ હર્ષ મળે છે માટે કરવો પર ઉપકાર. ૯
 ધોર દુઃખ પણુ કાળજતાં ઝટ વિસ્મૃતિ કૂપ વિષે પડનાર,
 સર્પ જતાં લીસોટા રહેશે ડંખ-રહિત સ્મૃતિ પણુ રહેનાર;
 દ્વેષ કલેશ સહુ વ્યર્થ જશે ઠરશે મન જવ થાશે ઉદ્ધાર,
 ચૈર્થ ધરી તે માટે દુશ્મન પર મન રાખી રહો ઉદાર. ૧૦
 કાર્યસિદ્ધિ કદિ એક યજ ત્યાં હર્ષ તણો ન ધટે સંચાર,
 હાનિ યાય તો ઝલાનિ ધરવી એ પણુ મૂરખનો વ્યવહાર;
 લાભ હાનિમાં હર્ષશોક કે રાગદ્વેષને મન નહિધાર,
 સમદષ્ટિ સમભાવ ધરી ઔદાર્ય તણો કરવો વિસ્તાર. ૧૧
 “ત્રિવિધ તાપ ગુણ દશા ઉપર મેળવવો વિતનો જયકાર,
 ત્યારે ફરતા કાળચક્રની શા માટે ધરવી દરકાર ?
 પ્રયાણુ ઉપર વહાણુ વહડયું આધુ પાછું જાએ બહુ બાર,
 કર્ણધાર પલ દરબીનથી જોઇ ઉતારે સામે પાર. ૧૨

ધરણી કેવી ક્ષમા ધરે છે ધરણીધર ધારણ—આધાર;
સ્વસ્થ સુસ્થ તે પણ જનતાં જનને આપે સુખના અંધાર.

“ આદાનંદિવિસર્ગાય ” જીવે સૂર્યના તપનો બહાર,
હૃદય ઝરણથી પ્રેમસરિત વહેજે નંવરાવા નર ને નાર. ૧૩

ત્યાગ વગર બહાભાગ થવાનો નિયમ જણાતો નથી લગાર,
વાવ્યાવિણુ ઉગે નહિ તો લણુશો ને ભરશો કેમ વખાર ?
જીરવવાની સહન શક્તિ મેળવતાં જાણે છે અધિકાર,
કનક યામ ધર્ષણુ તાપન તાડનથી લલનાના શણગાર. ૧૪

અમીદ્રષ્ટિથી જોઇ સમષ્ટિ કષ્ટ કાપવા બનો ટટાર,
સકલ સૃષ્ટિને બહાલી ગણુતાં બહાલ ધર છે સરજનહાર;
નિજ પ્રતિર્ષા સકલમાં જોઇ નિજ સમ રાખ સકલપર પ્યાર,
“ ઉદાર ચરિતાનાં વસુધૈવહિ કુટુમ્બકં ” સુખિયું સુખકાર. ૧૫

નરસિંહરાવ.

તદ્ગુણુ.

પરિગ્રાજિકા યશોધરા:—

અનુબંધ ૫

“ અરહંત તણા ઊંડા હૃદયે કોસમે પડે,
પૂર્વાવસ્થા તણી જાયા ? ભગવત ! પુછું આદરે. ૧
જાયા એ આપની કાંધ લાંછનો ઉર શુદ્ધને ?
નિર્વાણુ શાન્તિમાં એથી પડતો ભંગ કો કાણે ? ” ૨
શંકાઓ દીનભાવે એ જિગાસુ પુછતી સતી;
દયાસિન્ધુ મહાત્મા ત્યાં, બુદ્ધ દે વિમલા મતિ. ૩

બુદ્ધ ભગવાન:—

વસંતતિલકા

“ સાધ્વી ! તું જો ? ઉદયિમાં અતિ દૂર પેહું,
જ્યાં સુખ્યતાં ઉદયિ બ્યોમ તહિં ઠરેહું,
એકાગ્ર ધ્યાન ધરતું શશિખિમ્મ શોભે,
લાંબો પટો પસરી કૌમુદીનો જલૌધે. ૪

(૧૪૬)

ને ધન્ય આ પળ વિશે સહસા જ પેલી
 નૌકા અલક્ષ્ય સરતી તિમિરોદરેથી
 આવી કરે મધુર કૌમુદીમાં પ્રવેશ,
 ધારે અલૌકિક છખી ધરી શુભ્રવેશ. ૫
 એ ચંદ્રનો નવ કરંતી સમાધિ ભંગ,
 પોતે ધરે શર્શોની શાન્તિ તણે જ રંગ,
 નૌકા સ્વરૂપ ક્ષણ તેહ વિલુપ્ત યાતું,
 ને કૌમુદી જળ વિશે જઈ એ સમાતું. ” ૬

પરિમાજિકા યશોધરા:—

અનુષ્ટુપ્

“ સત્ય, એ જોઉં છું સર્વ, અર્થ ના સમજું કંઈ;
 બેદ એનો ખતાવો ને, ભગવન્ ! જ્ઞાનના નિધિ ! ” ૭

શુદ્ધ ભગવાન:—

વસંતતિલકા

“ સાધવી તને કહું હું આજ નિગૂઢ એક,
 અમાન પામર લહી શકશે ન બેદ;
 નિર્વાણુ અકલ રૂપ ન મન્દ જાણે,
 શાન્તિ જલે લહરિને સ્થિતિભંગ માને ! ૮
 નિર્વાણુ સિન્ધુ જલમાં કદી ના વિકાર;
 આભાસ થાય કદી અન્યજ એ પ્રકાર;
 મહારા અગાધ હૃદયે ખનિયા ખનાવ,
 તેમાંથી એક વરણું સુણ્ય ધારી ભાવ: ૯

અનુષ્ટુપ્

મથનો મહેં કર્યો ઉડાં બોધિવૃક્ષ તણે રહી,
 ચિત્રો નાના પ્રકારોનાં પ્રગટયાં ને ગયાં શમી. ૧૦
 અન્તે આનન્દ સિન્ધુના જળમાં બોળતું મ્હને;
 પ્રગટયું તીવ્ર કો ઉંડું સંવેદન કહું ત્હને; ૧૧
 પામ્યો હું સહસા ત્યારે, અપ્રમેય દશા નવી,
 ખરો નિર્વાણુનો સિન્ધુ રેલાયો હૃદયે રમી. ૧૨

વસંતતિલકા

નિર્વાણુ એ અનુભવ્યો સતત પ્રવાહી,
 વર્ષો અનેક લગી, શાન્તિ રહી છવાઈ;

તો એ હંડા અનુભવો કદી બિન ભાસી,
 એ શાન્તિમાં પ્રગટતા, પછો જાય નહાણી. ૧૩
 જો એક વેળ બનિયું, ન બન્યું કદી જો—
 હું ધ્યાનમાં સ્થિર રહ્યો, નવ લક્ષ ખીજો;
 ને તે ક્ષણે મધુર મૂર્તિ યશોધરાની,
 એ ધ્યાનમાં સ્ફુરતો જો ! પ્રકટીજ છાની. ૧૪
 આબૂષણો વળી દુઝલ જ રાણી જોગાં,
 સર્વે ગયાં સરો, અને પ્રગટયાં જ ખીજાં;
 સાદાં તથાપિ કંઈ દીપિત દિવ્ય તેજો,
 તે ધારતી મુદ્દલ કાન્તિ નિહાળી મ્હેં તે. ૧૫

અનુબંધ ૫

નૌકા પેલી સરે જ્યોત્સ્નાપૂરમાં તે સમી સ્થિતિ,
 દિવ્યતા પામતી તહારી મધુરી મૂર્તિની હતી. ૧૬

વસન્તતિલકા

એ શુદ્ધ મૂર્તિ તુજ આ હૃદયે સ્ફુરતી,
 નિર્વાણ કૌમુદી જો દીકી મ્હેં સરતી;
 નિર્વાણમાં નવ થયો કંઈ તેથી ભંગ,
 નિર્વાણ કેઈ બની તું રહ્યો દિવ્ય અંગ. ૧૭

અનુબંધ ૫

દિવ્ય સંવેદનો એવાં અરહંત વિના ખોળ,
 ભોગવે ના કદી, તો શો પૃથગ્જન તણી દશા ! ૧૮
 નિન્દે પૃથગ્જનો એવા બાહ્ય નિર્વાણ ભંગને;
 તત્ત્વ કદંબમાં મ્હોટયા, પામે શું ગિરિશૃંગને ? ૧૯

રાજ્યારોહણ

શિખરિણી.

હજારો વર્ષોના રવિ શશી ઉગ્યા આયર્ષો ગયા,
 અખંડ જ્યોતે એ હજી ગગન દીપો તપી રહ્યા;
 અને તેં તો નાનાવિષ્ણુ અનુભવો શા અનુભવ્યા,
 દિલ્હી ! શા શા તપ તુજ ઉછંગે રમી શક્યા ? ૨

(૧૪૮)

નિશાણી પદી.

ન ? પાંડવ કૌરવ રમણ પડાવી,
ચંદ્રવંશને બહુ દીપાવી;
લુપ્ત કર્યા નિર્વાણ ત્રિશે સહુ
ઉદય અસ્ત પલટાવીને. ૨

ને અનંગપાળ તુવાર ગવાયો
તે પણુ તિમિર પટેજ સમાયો;
વંશ અનેક ગયા ભૂસાધ
ચિત્રપટે ચિતરાધને. ૩

ને વીર અને શૃંગાર રસોનો
નાયક એક અનુષ્ઠે કોનો ?
ચંદ કવિએ ગાયો પ્રેમે,
રસની રેલ મચાવીને. ૪

કયાં ગયો આજ પૃથુરાજ જ શરો.
સંયુક્તાનો પ્રાણજ પૂરો ?
ધોરો મહમ્મદ એનો જોતા;
તે પણુ ગયો તણાધને. ૫

વળોં તુર્ક મુગલને તોખા મરેઠા
વિજયે ચઢોને પડિયા હેઠા.
નાદિર કાળ સરીખો નાચ્યો,
રુધિર રેલ રેલાવીને. ૬

એ વિજયી નૃપ સહુ કરી મૂર્તિ,
કાળ સિન્ધુમાં તરંગ સરખી,
ઉછળી ઉછળી સમી ગઈ સહુ;
ક્ષણભર જોર જણાવીને. ૭

શિખરિણી.

ગયા એ ઉદ્દેગો, તિમિર બરિયા એ દિન ગયા,
પ્રસારી શાન્તિને અરુણ મગને રંગ પુરિયા;
હરી દિલ્હી ! તેં તો વસન સળિયાં ઉત્સવતણાં,
અને તું ઉત્સવે લઈશ નવ સખાટ હમણાં. ૮

નિશાની ઘડા

- આ શુભટાણે આનન્દ વરસતાં
વાળે વાઘ અનેક સુરસ, ત્યાં
દીન જનોનાં રૂદન જ છાનાં
સુશુશે ભૂપ ક્યા બીનો. ૯
- આ વિશાળ ભારત દેશ વશેલા,
કોટિ કોટિજન હૃદય છૂપેલા;—
ભાવે હાડા પ્રેમ તણા તે
વાંચી લેશે પ્રેમીલો. ૧૦
- એ રાજ તણા અધિરાજ આજે
ભારત સિંહાસને વિરાજે;
તેથી અધિક સિંહાસન રૂઢું
પ્રજા હૃદયમાં સ્થાપીને. ૧૧
- સામ્રાજ્ય મુકુટ શિર ધારણ કરતો,
રાજ્ય વિભવ તે ક્ષણ વિસરતો,
હૃદય વસેલા પ્રજા જનોને
રીઝવશે સુખ આપી ને. ૧૨
- ને પ્રજાજનોની ઊંચી આશા
પૂર્ણ કરવા ઉત્સુક રાજા
કીર્તિ અચળ મેળવશે મોંઘી
પ્રેમ સાંકળી સાંધીને. ૧૩
- પ્રમાણિકા
- અસંખ્ય દીપમાળ, ને
ધ્વજ, કમાન હાર, ને
અનેક વાઘ સુરવરે,
હરે ધ્વનિ જગાડતાં; ૧૪
- પ્રચંડ તોપ ગર્જતી,
જવલંત બૂહ સૈન્યતા;
પુરંગમે મળે મણા,
સળેલ સાજ મહામતા; ૧૫

(૧૫૦)

સોરઠો

સ્વપ્ન સૃષ્ટિ સમ સર્વ રચના એક જશે જોડી,
બૂપ ન ધરશે ગર્વ, અચલ રહો એ ધર્મમાં; ૧૬

શિખરિણી

પરંતુ દીનોનાં હૃદય રૂદનોને શમવતી,
દયા નીતિ તારી, તૃપ્તવર ! અહો શાશ્વત થતી;
ખરી કૂંચી લાધી જન હૃદયની એક તુજને,
સદા તે સંભાળી ! સ્થિર ચલવજે રાજ્ય રથને; ૧૭
અને રહેશે સ્થાયી હૃદય હૃદયે મૂળ ધરતો
ઘટા ઘેરી સર્વે દિશ પ્રસરતો પ્રેમ વડલો;
ન ઝંઝાવાતો એ કદો પથ્ય તરૂને ડગવશો !
સદા શીળી છાયા મહિ બરત બૂમિ સ્થિર વસો ! ૧૮

ધ્રુવડ.

ખંડ હરિગીત

રચો જુતાવળ કારમી
તિમિરમાં તારક તરે;
રજનિકુહરે બમો બમો
માયાર્યો ચિત્રો ચીતરે.

વિશ્વ દમતી શાન્તિ આ
હૃદયને ક્ષોભે ભરે;
ને અનુત્તર કારમા
પ્રશ્નો રચી પીડા કરે.

ધ્રુવડ ત્યાં તરુડમાં
બેડું આવી એકલું;
જોડો તારકવૃન્દમાં
જે બેદ જોડા દેખતું.

પ્રશ્નવમળે ધૂમતું
ચિત્ત મુજ યોગમ ભમે;

શાન્તિમાં નવ શાન્ત એ
અધારમાં જોડું શમે.

અણગણ્યા ધત્તાણના
ગોળ નિજ પક્ષવ ભરી;
પ્રકૃતિ ધન અધારમાં

ચાલી અનન્તપણા બણી.

ક્યાંથી આવી ? ક્યાં જશે ?

હેવું જોડા શો હશે ?

વિસ્મયે પૂછું અહિં,

ઉત્તર પૂરો મળશે કહિં ?”

ધ્રુવડ બોલ્યો:-“કદો નહિં !”

કદી નહિં ?-એ સી સુણું

વાણી ક્યાંથી કારમી ?

મોન જરી રજનીતણું

વ્યાપી રહ્યું મુજને દમી.

ખંડ શિખરણી

નિમધુર મૃગતૃણ્યા જગતણી

સતત લલચાવે નિજ બણી,

અને દોડું વેગે અમૃતસમ પીવા જળ તહિં;-

તૃષા મહારી શું ત્યાં કદી શમિત યાશે સુખ લહા ?”

ધ્રુવડ વદતું ત્યાં-“કદો નહિં ?”

ખંડ હરિગીત

“ધ્રુવડ કાળા ! યા પડે !

પ્રશ્ન નવ પૂછું તહને.”

કદી પાછો હું ફરે

જોડાં મનન ધેરા મને.

ખંડ શિખરણી

“કલહકપટા દુષ્ટ જનનાં,

વળો વિષમ અન્યાય જગતા,

પૂરે મૈત્રાણિ મહારા હૃદયકુસુમે, મદિજ દષ,

ખોલે પાછું શું એ કુસુમ કુમળું આ બવ મહિં ?”

ધ્રુવડ તહિં બોલ્યું-“કદો નહિં !”

૫

૬

૭

૮

૯

૧૦

(૧૫૨)

ખંડ હરિગીત

“ચૂપ ! ચૂપ ! ઉલૂક તું !
અણપૂછ્યો વચમાં કહે ?”
ઝોટકું વદ્યો મૂક હું
બનો બ્યોમમાં નિરખું કહે.

૧૧

ખંડ શિખરિણી

“હૃદયતણી તન્ત્રી તૂરો ગઘ
મધુર મુજ વીણા મેક થઇ,
નમેરા આબાતો વિકટ જગના એ સહો સહી;
શ્રી શું સંગીતે મધુર સુર બેશે રસ વહી ?”
ધ્રુવડ વદતું—“એ કદો નહિ !”

ખંડ હરિગીત

“બસ ! કહે આ ઘૂક ! તું
તાનબંધ તું સિદ કરે ?”
તાનલક્ષ્ય ન ચૂકતું
મુજ હૃદય પાછું ત્યાં ફરે.

૧૩

“પ્રેમમય ઉત્સાસમાં
પાપહીન વિલાસમાં;
મુગ્ધ નિર્મલ હાસમાં
શુચિ બાલ્ય વીતી જો ! ગયું.
લલિત પ્રેમ વિકાસમાં
સુંદરીભુજપાસમાં;
ઉચ્ચવિક્રમઆશમાં

૧૪

યોવન અમોહું જો ! વહું.

૧૫

બાલ્ય એ, યોવન શું એ
દેખવું ફરો આ કહે ?”
હૃદય મુજ છાતું રૂપે
તો—“કદો નહિ !”—ધ્રુવડજ કહે.

૧૬

“મીન ધર ! બૂંડા ! કહે.”
“પ્રિય જનો હૃદયે વચ્ચાં
સંગ રડિયાં ને હસ્યાં;

- ફર કાળે એ મસ્ત્યાં,
ફરો બેઠ એશું કા સમે ? ૧૭
- પુણ્ય કર્મો મન ધર્મા
કૃતિ વિશે નવ તે ઠર્યાં;
સુપ્રસંગે જે સર્વા
આ જીવને ફરો શું રમે ?”
- “કહો નહિં ! એ કહો નહિં” ૧૮
- ધ્રુવડવાણી ના ગણ્ય
ચિન્તને હું ડૂબીયો;
પ્રશ્ન જાડો શરી સુણ્ય
હાથી દિવ્ય કરતો ઉર્મી જો ! ૧૯
- ખંડ શિખરિણી
“લલિત મૃદુ હાસે મલકતી
વસન કંઈ આછું ઝળકતી,
ઉપા રંગીલી આ કનકમય પાંખે જાડો જતી;
ધસે પ્રેમે પૂષાઃ સુન્દર્યુગલ લેશે કહો સતી ?”
- ખંડ હરિગીત
ધ્રુવડ બોલ્યો—“નવ કદી !” ૨૦
- “ધ્રુવ ! છાનો રહે હવે !
તજ આત્મજૌરવ શું લવે ?” ૨૧
- વસન્તતિલકા
“મેધી વિશુદ્ધ કળી જો ? નર્વી માધવીની,
વેરે સ્મિતો નવલ ચાંદની શાં રસીલી;
તે કીટકશર્ચો અજાણ્ય પડી વિનાશો,
શું એ પ્રકૃત્ત્વ શરો જીવન માર્ગ જાશે ?”
- ખંડ હરિગીત.
“કહો નહિં ! એ કહો નહિં !
ધ્રુવડ ધ્રુવકે “કહો નહિં !” ૨૨
- “કહો નહિં ! શું કહો નહિં ?
જૂત નવ ભાવિ બને ?
સ્રોત નીચે ગયું વહી
તે પાછું ઉંચે નવ ચઢે ?” ૨૩

“પ્રેમગાનો રેડોને	
મધુર મુઠ્ઠાકાનમાં;	
યુવક વચનો ફેડોને	
આલ્યો પોવા જળ-ઝાંઝવાં.	૨૪
યુવક એ સુખસેવને	
સાર્યો પ્રેમસુધા કંઈ;	
આખરો આ જીવને ?	
ધ્રુવઃ બોલ્યો—“કદો નહિ!”	૨૫
“અધરસંયુખ આવતાં	
સુખ ખરોડે સુન્દરી;	
યુખનો અણ્યુચ્ચિયાં	
આસ્વાદવાં શું કદો ફરી !”	
ધ્રુવઃ કહે:—“એ કદો નહિ !”	
કદો નહિં ! હા ! કદો નહિં !”	૨૬

કર્તવ્ય અને વિલાસ.

શિખરિણી.

મોઠી શીળા ત્હારી અમો વરસતી કાન્તિ કુમળી,	
અને પ્રેમે બીનાં નયન મધુરાં—એ કહિં મળી;	
મ્હને રાખે કેદી કરી તુજ સમીપે, મુજ કળી !	
તથાપિ દે જવા સમજ મૃદુ બંધેથી નિકળી.	૧
ધડયાં કર્તવ્યો જે મનુજશિર મુકયાં જગપતિ,	
ઉવેખ્યાં એ જાએ કયમ કરી પ્રિયે ? કહે મુનથકી ?	
વિલાસો પ્રેમીલા નવ ગણું કદી નીરસ વળી,	
અરે તોએ આણ શિર ધરવી જે જાય ન ટળી.	૨
વિલાસો રાખ્યાછે અનુપમ ભરી આગળ બોળ,	
રમી ઝીલીશું તે અહિં થકી વિસામે લલચું જ્યાં;	
નહિ ત્યાં તો બીજે શ્રમ કંઈ, ત્યાં તો ચિરલગી,	
તથાપા જવાનું સુખ સરિત માંહિ, પ્રિયસખી !”	૩

- “અરે ક્યાં છે, ફહો, એ, નહિં સહજ વાહી જઈશ હું.”
 “નથી દીઠા તેં શું ? સુણ્ય, સુણ્ય, અધીરી ! સહુ કહું;—
 નથી જોતી શું તું અનુપમ પ્રદેશો ઝંળકતા,
 ખહણે પેલા સન્ધ્યાશિખરનો પછાડી છૂપો રહ્યા ? ” ૪
- “અરે ક્યાં છે, ફહો, એ ? સહજ નહિં વાહી જઈશ હું.”
 “ખહણે ઘેલી ! પેલા, અમળ પસર્યા શું બોલું કહું ?
 ખહણે પેલો મેઘે કનકગિરિ લાખો કોંધ ઉભો,
 પછાડી તે ઝાંખે ભૂમિ જહિં રહ્યાં છે ચિરસુખો. ” ૫
- “અરે બહાલા ! સ્વપ્નાં સકળ તુજ એ તો કવિપણાં,
 તૂપા પીડયાં દેખે મોંહું જળ સૂકે રાત હરણાં. ”
 “અરે કાં ભૂલે તું ? કવિત નિકળે એ ભૂમિથકી,
 નહિ સ્વપ્નાં એ તો સહજ ઉપલબ્ધિ હૃદયની. ” ૬
- “ભલે બહાલા ! જાઓ સરળકૃત યાઓ, ઝટ પછી
 અહિં આવો હઠાવો લઇશું અમણો તો ફરો મળી. ”
 “પ્રિયે માં તું મુને ગણતો તુજમાં પ્રેમ વિમુખો,
 જડયો તુંમાં મહારો જીવ, તુજમહિં છે મુજ સુખો. ” ૭
- કશ્યુ કાચા સૂત્રે હમડું મુજ બહાલી સજડ તહે,
 જડયું પ્રેમે તહારા હૃદય સરસું તે નહિં છૂટે.—
 સમર્પી આ મહારો જીવ સકળ આ સુમ્મનમહિં.
 તહને આપું, લે આ,—લઇશ ફરો પાછો મળોફરી. ” ૮

અવસાન.

વસંતતિલકા.

- અંધારમાં ઝલ્લકોવીજ વિલીન થાય,
 ઉઠકા સરે ગગનમાં ગગને સમાય,
 ગીત ધ્વનિ પ્રકટો થ્યન્ય વિશેજ ફૂળે,
 આનન્દ માનવ—ઉરે પણ માત્ર થાભે. ૧
- એ ઇંદ્રજલ રચના ગમતી તથાપિ
 ભારે ભર્યાં હૃદયને ક્ષણ હર્ષ આપી;
 મૌનેયો ઉપનો વળી શમિયા જ મૌને
 ઝંકાર આ સુખ કરે કદો બન્ધુઓને. ૨

ઝીલ્યા ગણું સફળ આ ઉર-યત્ર માંહી
 દેવીતણા મધુર નૃપુરનાદ કાંધ;
 છો ને પછી કવિત નૃપુર મૂક યાય,
 ઝંકાર નૃપુર તણા નવ વ્યર્થ જાય. ૩
 ને નાદ એ સરો જશે વહોં મન્દ મન્દ,
 નિઃશબ્દ શાન્તિ—ઉરમાં લય પામો ધન્ય;
 તે નાદની સમ વિલીન થઇ હું જાઉં,
 ને મૌનના ગહન સિન્ધુ વિશે સમાઉં. ૪
 તે વેળા એ રસિક બન્ધુ ! હું માયું એક,
 માં વીસરી કંઈ જતો મુજને તું છેક;
 જો એક અશ્રુ તુજ મહેં કહોં હોય લોહું,
 એકાદ અશ્રુ તણું દાન જ યાચું તો હું. ૫

કલાપિ.

ભરત.

ભરત ઉમ્મરે પહોંચી, છોડી વૈભવ રાજ્યને,
 વનમાં ગંડકીતીરે, આશ્રમ બાંધીને રહ્યા.
 ઉઝકારના રટનમાં દિન જાય ચાલ્યા,
 એકાગ્ર ચિત્તથી બજે પરિવ્રજ રાજા.
 આહાર કંઈ ફલનો કરતો સદાએ
 એકાન્ત શાન્ત સ્થલમાં સુખથી વસે છે.
 હૈયું સદા સહુ પરે સમતા ધરે છે,
 જેના પ્રભાવથી વને ખીલતું રહે છે;
 એ યોગતેજ તરૂમાં ચળકી રહ્યું છે,
 તિર્મય ત્યાં અધિક હર્ષ મહોં ફરે છે.
 જટાપીળી શીર્ષે કૃશ અવયવો ઉપર રહી.
 દિસે છે તે મ્હોટી મધુર કુલના પુંજ સરખી;
 સમાધિ વેલાએ જલશીકરથી સિકત બનતી,
 અને એ મોતીડાં વિખરી ખરતાં કેશ પરથી.

(૧૫૭)

વિજીતિના સ્પર્શ સુરખ દિસતા આર્દ્ર વિપુલ,
રહે ધેરાયેલાં પ્રણય પ્રણયી દિવ્ય નયનો;
મટી તેના તેજ કુદરત તણી સી વિષમતા,
સુખે નેત્રાં જોતાં સતત ગતિની બ્રહ્મ રમના.
૨ સંસારી નિમિષભર તું, ફેંકજે દષ્ટિ આંહી,
આ દષ્ટિનું અનુકરણ કે, રાખ સંસાર માંહી;
બોળા ! ત્હારી ગડમયલમાં શાન્ત યા શાન્તથા કે,
સ્થિતિની તું ઉપર ચડી જો ત્યાગી દષ્ટિ આંહી.
આ ત્યાગીનાં નયન ફરીથી જોઇ લે એકવાર,
શું તેમાં ના સતત વહતી પ્રેમની એક ધાર ?
હા ! તૈયારી સહુ અરપવા ત્યાગમાં એ નથી શું !
ખીજનાં કેં દુઃખથી ગળી એ નેત્ર જાશે નહીં શું ?

તપસ્વીના આ તપમાં રહી છે,
મહાદયાની અતિ તીવ્રરેખા;
કુસો, લતા ને તર, મેઘ માંહી,
આનંદ પીતાં નયનો સદા છે.
પ્રભાત કાલે નભની સુનેરી,
સન્ધ્યા સમેતી સરની લહેરી;
વાયુ તણા શીતલ ગન્ધથી એ
આભાર હેયું ઋષિનું દ્રવે છે.

સન્ધ્યાકાલે પ્રભાતે એ તપસ્વી નદીએ જતો,
સ્નાનાદિ કરી નિત્યે ટેલતો વનમાં હતો.

નદી વહે છે ગિરિથી રમન્તી,
કુસો તણાં ગીત હજાર ગાતી;
ગાયત્રીનો મંત્ર જપે નદીમાં,
ઉભો રહીને ઋષિ એક દી ત્યાં.

ત્યાં ધૂ ધૂ ધૂ ગિરિ નભ મહીં ગાજતો નાદ આવે,
મોજાં તેના પ્રતિધ્વનિ તણાં બેખડે આયડે છે.
વારિ કમ્પ્યું, ડગમગી ગયાં શૃંગ અદ્રિતણાં ને
ત્રાસે નહાસે વનચર બધાં, ક્રોધ ધ્રુજ પડે છે.

સિંહ ધ્વનિથી જય ગર્જનોથી,
ડરી મૃગો કે ઋષિ પાસ આવે;

ફલંગ મારી ઝરણું ફૂટે છે,
 તપસ્વી તે ચિત્ર ઉભો જીવે છે.
 ત્યાં એક બાલમૃગ કો હજી ને અશક્ત
 ફેદી જતાં ઝરણુ તે જળમાં પડ્યું, ને
 એ પુરમાં તરફડી ધસડાવું જોઇ
 ભાગ્યું ઋષિ હૃદય એ અનુકમ્પવાને.
 ઉપયોગી થવા પ્રેરે તપસ્વી દિલને દયા,
 પડે છે વારિમાં તેથી યોગી તે મૃગ જાલવા.
 બલ કર મહાં આબ્યું પૂરને વીંઝવાને,
 ગરીબ મૃગ બચાવા કાંઈ ચિન્તા દિલે છે;
 ઋષિ, પદ ગ્રહી તેનો ખેંચીને બહાર લાવ્યો,
 હરિણ ઉગરવાથી કાંઈ આરામ આવ્યો.
 જરા મીઠાચેલાં નયન મૃગનાં સુંદર દિસે,
 અને તેના બાવો ઋષિ તરફ કેવા મૃદુ દિસે !
 ઋષિતું હૈયું આ નિરખી શકતું તું રસિકતા,
 થતું જોઇ ઘેલું કદરત તણી આ મધુરતા.
 પંખાબુ, પાણી પાયું, ને આશ્રમે ઉંચકી ગયો;
 તૃણાદિ ત્યાં દઇ તેને ફેદતું ઋષિએ કર્યું.
 રમે છે, ફૂટે છે, ઋષિ ચરણ ચાટે જીભ વડે,
 અને એ યોગીની મૃગપર અમીની નમ્ર છે;
 કુગી તેને શિરે ચળકતી રૂપાની શીંગડીઓ,
 ઋષિની પીઠે એ કરતી ચળ નહાની કુમળીઓ.
 ઋષિની છાયા શું ફરતું દિનરાત્રિ ઋષિ કને,
 પિતા માતા બન્ધુ સહુ મૃગ ઋષિને સમજતું;
 ઋષિ તેને દેતો કુમળું તૃણને પત્ર કુમળાં,
 અને આંધિ માલા કુસુમ કલીની ડોક ઉપરે.
 સ્નાનાદિ ક્રિયા કરીને ઋષિ એ,
 આશિષ દેતો મૃગ બાલને, ને;
 “તું જીવતું રહે” વદતો દયાળુ,
 ચુમ્પી લઇને હસતો દયાલુ.
 આભાર ભૂલી મૃગ ના ગયું તું,
 જેતાં ઋષિને દિલ રીઝતું તું;

કેં એલથી તે ઋષિને હસાવે,
ને એ મહાત્મા દિલને હલાવે.

દૂરે જતાં મૃગ વન મહીં યોગી ખેચેન યાતો,
ખોવાતું તો શ્રમ લઇ વને શોધવા દૂર જતો;
પીઠે તેને ઉચ્છ્રી વળતો આશ્રમે હર્ષ ભેર,
સુખી તેને નિરખી વહતાં નેત્ર આનન્દરેલ.
અહોહો ! અદ્ય જીવેના પ્રેમમાં બલ છે બહુ !

ખેંચાતાં પ્રેમથી તે સૌ ખેંચી પ્રેમવતી શકે.

યોગી ચાલ્યો જપતપ ભૂલી પ્રેમ ખેંચાણુ માંહી,
ચાલ્યો ને તે અટકી ન શકે આટલે દૂર આવી;
ધક્કો દેતાં હૃદય પિગળે આર્દ્રતાને, અરેરે !

ખેંચે તેને હૃદય કુમળું કાણુ ઠેલી શકે છે ?
બીનાં નેત્રે ઋષિ ધીમે ક્યારે ક્યારે કહી જતો,
“દૂરે યા ! દૂર હુંથી યા ! રે બહાલા મૃગ બાલ તું !”

ખેંચે છે તે પ્રણયી દિલને ડેલવું, હાય ! શાને ?
ધક્કો દેવા મૃદુ હૃદયને, યોગી તું ! કેમ ઇચ્છે !
તહારા આવા નિયમ સંઘળા શુષ્ક લાગે મને તો,
મીઠી વૃત્તિ કુદરતી અરે, બાળવા ઇચ્છતો કાં ?
બહાણું છે તો ક્યમ દૂર કરે ? નેત્રમાં કેમ અશ્રુ ?
ધક્કો દેતાં પ્રણયી દિલને શ્રેય હું તો ન માનું:
આવાને શું તુજ હૃદયને ચાહતાં પાપ થાય !

સ્વાર્થી તું છે પણ પ્રણયથી કાંઈ તહાઈ ન જાય.
સાક્ષી પૂરે તુજ નિગર જો આંસુથી વાતને આ;
તેની સામે કઠિન બનીને થાય છે આગ્રહી કાં ?
પીવા તેને હૃદય ઝરણું ટેવ છે તેજ પાડી;
ખીજે ક્યાં એ જન હૃદયની પામશે લહાણુ આવી !
એ તો તહારાં સમિધ ફુલને સ્પર્શતાં એ ડરે છે !
તું ખીજે તો મૃદુ મૃદુ થઇ ગેલ કેવાં કરે છે !
તું રીઝે તો તુજ તરફ એ હોંશથી દોડી આવે !
એ નેત્રો શાં તુજ નિગરથી વાત જાની કરે છે !
કિન્તુ યોગી ! તુજ ધરજ તું કાંઈ જૂદીજ માને !
આ પ્રીતિ કેં તુજ હૃદયને માર્ગ જૂદો બતાવે !

હું સંસારી નવ કહી શકું યોગ્ય આ, વા નહીં આ,
તહોયે આવી તુજ મગજની શુષ્ક રીતિં રચેના.
રાગને ત્યાગની વચ્ચે હૈયું એ ખૂલતું હતું,
એક દી યોગી ઉરે આ ઉદ્ગારો નિકળે કંઠ:—

- “ કંઠ દુઃખે છે ! દુઃખ તો જણાય છે !
“ કહીં દુઃખે શું ? પણ ના કળાય તે !
“ મને રચે આ મૃગ છોડવું નહીં !
“ કહીંય આસક્ત થવું રચે નહીં !
“ બ્રહ્માંડ આખું નિજ માનનાર જે,
“ બને ન વ્યક્તિ કદિ પાળનાર તે;
“ ન ન્યુન કોઇ નવ કો વિશેષ વા,
“ ન દષ્ટિએ ઉર્મિ ચડે પડે ન વા.
“ ન ઓટ તેને ભરતી નહીં હશે,
“ તળાવ જેવો ઉદધિ રહે બલે;
“ દયા બલે કેં ઉપયોગની થતી;
“ દયાથી આસક્ત થવું ઘટે નહીં.
“ બચાવ્યું મેં બલે તેને હવે છો ફૂટતું શરે,
“ પડે જે સિંહ પંજરે તો નિર્માયું તે બલે બને;
“ ચાલે સૌ પર જેમ ચક્ર ફરતું નિર્માણતું સૃષ્ટિએ,
“ તેવું તે મૃગ ઉપરે સુખથી છો એ ચક્ર ચાલે હવે;
“ રોકાશે મુજથી નહીં કયમ પછી ચિન્તા નકામી ધરે,
“ જે મહારૂં, જગત્તું અને સહુતણું તે છો બને તે તણું.
“ ફર સુખથી હવે તું શોધીને કોઇ ટોણું,
“ શરી કદિ પણ મહારા આશ્રમે આવવું ના;
“ જપતપ કરનારો પાળશે આ તને ના,
“ અરર ! પણ સુખે તું છોડશે કેમ સ્નેહ ? ”
ઋષિ તારી સ્થિતિ જોઇ આવે છે મુજને દયા;
આવશે વહાલથી તેને પંપાળીશ હવે ન શું ?
નેત્રો રમે આ તુજ વાદળીથી,
કોડા ગમે છે કંઠ માછલીની;
સન્ધ્યા સમે કેં વધુ હર્ષ આવે,
તો કેમ તહારૂં મૃગલું ત્યજે છે ?

રમાડ તેને પણ લુપ્થ ના થજે,
 ઋષિ ! ન એ શું તુજથી બની શકે ?
 દયા વધુ છે ઉપયોગની થતી,
 દયા બતાવે હજુ ઉચ્ચ માર્ગ કે'.

૫૩ જો સિંહ પંજે તો નિર્માયું તે બક્ષે બને;
 ૨૩જે તું નહિ ત્યારે, કિન્તુ હાલ રમાડજે.

છોડી દેવા રસ મધુર સૌ સાધ્ય લાગે તને જો,
 તો ના શાને પ્રણયી મનનાં સાચવે ત્યાગ ત્હારો !
 હું સંસારી મુજ હૃદય આ ખીલતાં હવે પામું,
 તું યોગીને તુજ હૃદયને બગવું યોગ્ય લાગ્યું ?

સુખ અનુભવનારો કિન્તુ આંસુય પાડે,
 જરૂર સ્થિર નહીં તે કમ્પતો તાર ચાલે;
 રૂદન નહીં ત્યજતું હાસ્યના ત્યાગ પહેલાં,
 કટુ નકી કટુ લાગે સ્વાદનું બાન થાતાં.
 બને તે કેમ કોષથી ચાહવું ને ન ચાહવું ?
 બને તો તું બક્ષે તેને છોડી દેજે રમાડવું !

× × × ×

વહ્યા કે' દહાડા ને મૃગ પ્રિય હજુ છે ઋષિ દિલે;
 વહેશે કે' દહાડા મૃગ પ્રિય રહેશે ઋષિ દિલે.
 અહાહા ! બન્ધાયો જગત ત્યજનારો મૃગ મહીં,
 અરે ! છૂટયો કાંસો સમજણુ છતાં એ કદિ નહીં.
 ધીમે ધીમે શરીરપર એ મૃત્યુના હસ્ત લાગ્યા,
 કિન્તુ ઝોછી નવ થઇ અરે ! બન્ધની કાંધ પીડા;
 પમ્પાળે છે શિયિલ કરથી યોગી તેનું કુરંગ,
 નિત્યે નિત્યે વધુ વધુ હજુ યોગમાં થાય ભંગ.

જટાથી ટેકવી માથું સૂતો છે ઋષિ એક દી,
 મૃત્યુથી તૂટતી નાડી જોરથી ધબકી રહી.

પાસ ઉભું છે હુખિયું કુરંગ,
 શું થાય છે તે સમજ્યું હતું તે;
 ચાટે ઋષિના કર ને કપાલ,
 ને નેત્ર નેત્રે મળી દર્શી રોતાં.

બીના હતા ગાલ ઋષિ તથા એ,
 અશ્રુ હતું એક તહી રહેલું;
 બ્રાહ્મણ ઋષિ “ રે ! મુજ બાલ બાપુ !
 “ આ આશ્રમે હા ક્યમ જીવશે તું ?
 “ તું એકલાની સ્થિતિ શું ? અરેરે !
 “ ટાળું હવે શાધીશ ક્યાં નવું તું ?
 “ રે ! શું થશે મૃત્યુ અકાલ તહારે ? ”
 પંચતવ પામ્યો વહી એમ થોગી.
 કથા એવું કહે છે, કે જન્મશે મૃગ એ ઋષિ !
 વાંછના જે રહી તે તે પૂરી સૌ કરવી પડે.

વૃદ્ધ માતા.

મંદાકાંતા.

બાપુ ! તું તો ક્યમ ભટકવા દૂર ચાલ્યો ? અરેરે !
 તહારી, માતા તુજ ગરીબડી ઝુંપડી કેમ ત્યાગી ?
 સન્દેશો એ કંઈ નવ મળે ? કાગળે કાંઈ ના ના !
 આશા રાખી રડી રડી અરે ! વર્ષ મેં આઠ ગાળ્યાં !
 આશામાં તો ભય બહુ અને ભોળાવે છે મને એ !
 શું એ કાયા ભડભડ થતી બાળી નાખી ચિતાએ !
 તહારું મૃત્યુ કદિ થઈ ગયું હોય હું કાં અળણી ?
 રે ! જાણું તો દુઃખ મુજ બધું શાન્તિ પામું નિવારી !
 ના ભીખવું નયનજલથી નામ તહારું પછી હું,
 ના આપે આ હૃદય ઠપકો પાપથી એ બચે તું—
 કેં વિચારો હૃદય ગમતા આવીને ઉડી જતા !
 બાપુ ! આવું તિમિર કદિ એ કોઈ દિલે હશે ના !
 નહાનું બચ્ચું રમત કરતાં ચીસ પાડે અળણમે,
 શું જાણે કે ફડફડી ઉઠે માતનો જીવ ત્યારે ?
 તું તો મ્હોટો પણ જરૂર કેં બાલ બુદ્ધિ રહી છે !
 તહારી માતા તુજ વિણ દુઃખી કેમ જાણી શકે એ ?
 શું એ તહારું હૃદય કુમળું કોઈ કયા મહીં છે ?
 આ ડોશીને હૃદય તુજ શું. બાપ ! ભૂલી ગયું છે.
 બાળ્યું મ્હારું હૃદય બહુ એ બાપ ! ધુરા વિચારે,
 મ્હારું હૈયું તુજ શિર નહીં દોષ એ કોઈ ઢોળે.

વહાલા ત્હારું મુજ સમ હશે દગ્ધ હૈયું કદાપિ !
 ના વિસામો તુજ હૃદયને, બાપલા કે' કદાપિ !
 લક્ષ્મી, કીર્તિ, પ્રણય, સહુની વ્યર્થ આશા યદ્ય શું ?
 ગાંડો ઘેલો યદ્ય ભટકતો જંગલે તું હશે શું ?
 એવોત્હોયે ડરીશ કદિના માતની ખૂંપડીથી,
 કાલો ઘેલો નિરખીશ તને, બાપુ ! હું આંસુડાંથી.
 આ મ્હોટાઇ જગતની મને કાંઈ વહાલી નથી, હો !
 મહારાં ઘેલાં મુજ હૃદયને ડાહ્યાલાંથી વધુ, હો !
 જે ધંટીને દળીદળી તને પોષતી હેતથી હું,
 ન્હાના તારા સહુ જ કળ્યા પૂરતી કોડથી હું.
 હોશે ધંટી દળીશ ફરી તે જોઇ મ્હોં બાપ ? ત્હારું,
 જ્યાં સુધી હું શિથિલ મુજ આ દેહમાં જીવ ધાઈ.
 ત્હારી માની તુજ જિગરમાં રાખજો ના દયા તું,
 ત્હારી માની ગરીબ સ્થિતિને માનજો ના દુઃખી તું.
 ત્હારું માગ્યું દમશ સઘળું ધંટીએ વેચી નાંખી,
 રહેજો તું તો જ્યમ ઠીક પડે આજસુ તેમ બાઇ !
 રે રે બાપુ ! તુજ યુમ સુણે કેદની શું દિવાલો ?
 કે કોઇથી જખમી યદ્યને એકલો, બાઇ સૂતો ?
 કે કેંકાયો વનમહીં દૂરે સિંહની કા ગુરામાં ?
 શું એ હાડો વિખરી પડી સૌ શ્વાસ લેતાં હશે ના ?
 કે સિન્ધુમાં ગરક જ થયો સોળતી સર્વ સાથે ?
 જ્યાંથી કાંઈ ખબર કદિએ પાઠવી ના શકાયે !
 બાપુ ! બાપુ ! મમ હૃદયતો આંધળું છેક યાતું !
 કેવી રીતે તુજ સ્થિતિતણી વાતરે ! મેળવું હું ?
 આંહી ત્યાં મેં ભટકી ધસવી ડાંગ છે, બાપુ ! મારી,
 રસ્તા સર્વે નયન જલથી ભીંજવી આંખ ખોઇ.
 મ્હોં જોવું છે, મુજ જીવિતનો અન્ત આવી પહોંચ્યો,
 આ ડોશીતું મુખ નિરખવા, બાપ ! તું આવજો, હો
 ત્હારું મૃત્યુ યદ્યુંજ સમજી ભૂતને શોધતી હું !
 જૂઠી આશા મૃત સહ નકી વાત ના યાય, બાપુ !
 ના તો તેને ક્યમ મળ નહીં નિત્ય તુને જખીને.
 ત્હારે માટે રડી તલધી જે શેર લોહી સકાવે !

કમ્પે છે આ દિલ જરી સળી ધાસની કમ્પતાં, ને
 દોડે છાયા ધનતણી અને દિલ મહારં ડરે છે ?
 ઘેલું મહારં દિલ કંઈ કંઈ પૂછતું વાત તેને,
 ને અન્તે એ વધુ દુઃખી બની ઊંઘતું કે રડે છે ?
 બાસે છે આ જગત સઘળું કુર બાપુ મને તો !
 તહારી ના તે નીરસ સઘળી વાત, બાપુ ! મને તો.
 આવે છે સૌ મુજ ઘર મહીં જોઈતું આપવાને,
 કિન્તુ મહારા દરદ પરના કોઈને કંઈ દયા છે !
 કાં સંતાયો ? પ્રિય પ્રિય અરે ! આવને આવને તું !
 તું વિના આ જગતપર છે કોઈના મિત્ર મહારં !
 ના આવે તો સમજણ મને કાંઈ ના આપશે શું ?
 શું દૈવે ના કંઈ પણ દયા રાંકની લાવશે શું ?
 બીજને તો જરૂર સુખડાં શોધતાં હાય લાગે,
 મહોટાં તોયે જરૂર વિરમે સર્વ તોફાન અન્તે.
 પાપી એ સૌ સમય વીતતાં પાપની માફી પામે,
 એ શાન્તિ શું કદિપણ મને આપશે ના પ્રભુ એ ?
 ક્યારે મહારી દુઃખની ધરશે ફર શિક્ષા ? અરેરે !
 ક્યારે તહારં મરણ સુણતાં મૃત્યુ થાશે ? અરેરે !
 સકાયું આ રૂધિર સઘળું તહોય ના જીવ જતો
 જૂહી આશા ઉપર જીવ આ કેમ વીંટાઈ રહેતો
 વીતેલો આ સમય મુજને સર્વ ચોકણું કહે છે,
 ના ના ! બાપુ ! મુજ મગજમાં કૈંજ શંકા રહી છે.
 આસેશ્વાસે કયમ હજી જપે તહોય આ દિલ તહારં
 “ બાપુ ! બાપુ ! પ્રિય પ્રિય અરે ! આવને આવને તું ! ”

તુલસી.

મંદાકાંતા.

છપી ઉઘે ધનપડમહીં તારલા બ્યોમ અંકે,
 નિદ્રા મીઠી ગિરિ નદી અને વિશ્વ આખું. લે છે,

ને રૂપેરી શ્રમિત દિસતી વીજળી એક સ્થાને,
 સુતી સુતી હસતી મધુરું સ્વપ્નમાંહીં દિસે છે.
 આવી રીતે ધ્વનિ કરી મહા સ્યામ બહેતી યમુના;
 તેના બહોળા જલ ઉપરની બેખડે કાણુ છે આ ?
 ફેદી નીચે જલ સમીપ તે માનવી આવી ઉભું,
 ને શોધે છે કંઈ પણ કશું હાથ તેને ન આવ્યું.
 એવામાં ત્યાં શય જલ પરે કોઈ આવે તણાવું,
 હોડી તેને સમજી જલદી જોરથી ઝાલી લીધું.
 ને આ આલ્યો પુરૂષ તરતો ઉપરે તેની બેસી,
 હર્ષે બોલ્યો “ પ્રિય નહીં યશે આજતો આશ પૂરી.”
 ત્યાં તો અઘ્રે ધવલ બડકા વીજળીએ કર્યા શા,
 તેથી સર્વે તર નદી અને આમ તે જે છવાયાં;
 ગાજી ઉઠ્યું ચમકી વન આ મેઘની ગર્જનાથી,
 નિદ્રામાંથી મથુર ટહુકયા હર્ષથી જાગી ઉઠી.
 છો ઉડીને મથુર ટહુકે પહાડ ગાજે બહેને—
 તેમાંથી તે મગજ નરતું કોઈથી એ ન જાગે !
 દષ્ટિ તેની શયપર હતી તોય જોઈ શકે ના,
 હોને આખું જગત સળગી વીજળીથી બળે આ !
 તેની પાસે જીગર ધસડી જાય છે લેઈ હાવાં,
 તેની પ્યારી હૃદય વિભુતિ રોહની જે સરિતા.
 આલેખાયું હૃદયપટમાં ચિત્ર બહાલી તણું છે,
 અંગોમાંથી જીવન સધળું ત્યાંજ આવી રહ્યું છે.
 દોરાતો આ પ્રિયજન કને આમ આશા ધરીને,
 પહોંચી ઉભો શય ઉપરથી ઉતરીને કીનારે;
 પાસે મૂકી મૃત શરીરને મસ્ત પ્રેમી વહે છે :—
 “ દીવા મ્હારી પ્રિય સખી તણા આરડાના દીસે તે.”
 અધારામાં ત્વરિત પગલે ડાલતો ચાલતો આ,
 આવી પહોંચી પ્રિય ગૃહકને જોઈ ઉંચે ઉભો ત્યાં;
 ગોખેથી ત્યાં લટકી ઝુલતું કાંઈ દોરી સમુ છે,
 ઝાલી તેને ઉપર ચડીને ગોખમાંહિ ઉભો તે.
 દીકરી તેને-હૃદય ધડકે જેમ ચીરાઈ જતું !
 દીકરી તેને-અભયવ બધા પીગળી જાય છે શું !

હસે તેને ચક્ર ફરતો કંપતો આરડાએ,
 કામી પ્રેમી અનિમિષ રહી પ્યારીને નીરખે છે.
 જોઈ લેજે ફરી ફરી સુખે પ્રેમનું સ્થાન પ્રેમે,
 આવી મીઠી સુખની વખતે કાંઈ વેળા ન આવે.
 આવી પ્રીતિ તુજ ન વખતે હોય કાલે પ્રભાતે,
 આ આશાનું મધુર સુખ તો આજ ઉડીજ જાશે.
 જોઈ લેજે ફરી ફરી બલે દૂરથી જોઈ લેજે,
 ઇચ્છે તેવું સુખ અનુભવી આજની રાત લેજે;
 તારે મારે દિવસ ઉગતાં કાંઈ જુદું જ ભાગ્ય,
 તારો નિર્મયો કશું પ્રભુએ કાંઈ જુદો જ માર્ગ !
 જોને તારી યુવતી રમણી શાન્ત નિદ્રસ્થ આ છે,
 ને વેલી શું શરીર સુખમાં શાન્ત શયા પરે છે;
 નિદ્રા મીઠી કરસુખમયા ફરવે છે કપાલે,
 શું મૃત્યુથી કળજ યમને અંગ સર્વે દબ્યાં છે !
 નિદ્રાનું આ સુખ લજ્જા દધ ઉડીને સુંદરી ! તું.
 ચાંપી લેને હૃદય હૃદયે મિત્રનું, સુંદરી ! તું.
 એ હૈયાનો રસ તુજ પરે ખૂબ વર્ષો રહ્યો છે,
 રાત્રીના એ પ્રહર સુખમાં પૂર્ણ માણી હવે લે !
 આ રાત્રિમાં તુજ પ્રિય કને મીઠડાં ગીત ગાવાં,
 ત્હારે તેની જરૂર કરવી આજ તો તૂમ આશા.
 ત્હારે કાંઈ મધુર સુખમાં આજ તો જુલવાનું,
 કાલે તો કે નવીન રસના સિન્ધુમાં ડુબવાનું.
 પેલો કામી પુરૂષ હજી ત્યાં ગોખમાંહિ ઉભો છે,
 તેનાં કામી પ્રણયી નયનો પ્રેમીને નોરખે છે;
 યાં દીવામાં ચડચડી મરું એક બોળું પતંગ,
 જોવા લાગ્યો સ્થિર નયનને ફેરવી ત્યાં યુવાન !
 બોલી ઉઠ્યો, “અહહહ પ્રભુ ! સ્નેહની આ દશા શી ?
 “ આહો કર્તા તુજ કરણીમાં આવી તે ફરતા શી ?
 “ પ્રેમી બોક્તા પ્રણયી હૃદયે બોજ્યની પાસ આવે,
 “ તે બોક્તાનું જિગર કમળું બોજ્ય તે કમ બાળે ?
 “ કાંઈ મીઠું સુખ નહીં હશે પ્રેમીને બાળવામાં,
 “ ન કે તેથી વધુ સુખ હશે પ્રેમીને દાઝવામાં;

“ બાળા દે તો-પ્રિય સખિ-મને ! ” એટલું બોલી દોડી,
 સુતેલીના હૃદય અહ તે ધૂળતી છાતી ચાંપી !
 જાગી બોલી ચમકી લલના, “જીવના જીવ મહારા !
 “ શું અત્યારે તુજ સખી કને આમ આવ્યોજીવહાલા ! ”
 ને બન્ને એ હૃદય ધડકયાં સાથ સાથે દબાઇ,
 બાને બૂલી પ્રણયી સુખિયાં શાન્ત પામ્યાં સમાધિ.
 આ બન્નેની દૃઢ ક્ષણ મહિં છૂટશે મનિ હાય !
 કેવો મીઠો સમય સુખનો લેાય કેવો ક્ષણિક !
 જૂનાં યાતાં મધુર સુખડાં ચિત્ત શોધે નવાંને,
 તે આશામાં વખત સધળો આમ પ્રેમી ગુમાવે.
 સ્થાયી કયાંયે, સુખ નવ મળે સ્થાયી આશા ન કયાંએ.
 રે સંધ્યાની સુરખીવત સૌ રનેહના રંગ બાસે,
 ને આશામાં મધુર સુખ તે તૃપ્તિમાં કેમ છે ના ?
 રે તોયે સૌ હૃદય ધરતાં તૃપ્તિની કેમ આશા !
 જે છે તે છે સુખ દુઃખ અને તૃપ્તિ આશા અહિં તો,
 જે પામેતે અનુભવી સુખે રનેહી લેજો તમે તો.
 સંયોગી એ સુભગ દિલડાં તૃપ્તિનું આજ લહાણું,
 ઉઠો ઉઠો અતિ સુખ મહિં બાન ના જીલવાનું.
 ધીમે અર્ધી રવિકરવતી પોયણી જેમ ખીલે.
 બન્ને તેવી મૃગનયનીની આંખડી ઉઘાડે છે;
 એ આંખો તો પિયૂપ પિયુનાં અંગને લેપી દેતી,
 એ આંખોથી વશીકરણથી પ્રેમ મૂર્છા વહેતી,
 ને ઘેરાતાં નયન પિયુનાં ઉઘડયાં દીર્ઘ સ્નિગ્ધ.
 અર્પાં દેતાં હૃદય પ્રિયના પાદમાં જેમ હોય;
 પીલેછને શરીર પ્રિયનું નેત્રથી નેત્ર ચોટયાં,
 મીઠા બાવે રતિમય તહીં પર્ણ સત્કાર પામ્યાં.
 એ દૃષ્ટિના અમી ઝરણમાં ગાન દૈવી ગવાતું,
 બન્ને આત્મા રસમય યતાં ઐક્યનું પાન થાતું.
 એ દૃષ્ટિમાં લય થઇ ગઇ વિશ્વની સૌ ઉપાધિ,
 વેળા વહેતી સતત ગતિએ તેહ ત્યાં રથંબી ઉભી,
 નાના રેરે વખતનદ તો જાય આલ્સો સપાટે,

તે રાકતો પલ પશુ નહિં પ્રેમીનાં કાર્ય માટે.
 બિચારાની સફલ થડીઓ લેશ ના દીર્ઘ યાત્રી;
 ઓહો ! એ તો જલદી જલદી આવી કે ઉડી જતી.
 જ્યારે બન્ને રસમય દિલો સાથ સાથે દબાયાં,
 ત્યારે તેના ગ્રહ ઉપર કેં વાદળાં દોડતાંતાં;
 ને હાવાં તો ધનદળ સહુ વિખરાઇ ગયાં છે;
 તારા સાથે શશી ચળકતો પશ્ચિમે ઉતરે છે.
 ઓહો મીઠું જરૂર દિસતું તમિનું આજ લહાણું,
 કેવું થેલું ફૂદી ફૂદી ઉડી ગીત ગાતું ચકોઈ !
 કેવાં નાચી પ્રતિવીચિ ઉરે ચંદ્રનું બિમ્બધારે,
 ને વાયુના અધર ફરકે પુષ્પના ઓષ્ઠ સાથે.
 હિમે ઢાંક્યા ગિરિવરતણાં શૃંગશૃંગે શશી છે,
 ને ગુલ્મોના પ્રતિકુલ ઉરે ભુંગ પાઝી રહ્યા છે;
 આજે ક્યાંએ વિરહ દુઃખનાં મ્હાનિ કે અશ્રુએ ના,
 ક્યાંએ છે ના જગતપરની સર્વ વ્યાપી કટુતા;
 પૂર્વે લાલી ચળકતી દિસે આભમાં કેસુડાંશી,
 જે જોઈને કલરવ કરી ઉડતાં કૈંક પક્ષી;
 પિયુ સાથે શયન કરતી સાંભળી સુંદરી તે,
 બોલી “મહારા પ્રિયતમ ગઇ રાત્રિ ચાલી ! અરેરે !”
 આહા ! અંતે જન હૃદયને બોલવાનું “અરેરે”,
 કંપી રહેતાં જીગર સુખમાં ઉષ્ણ નિશ્વાસ આવે.
 આંસુડાં જ્યાં નયનપરથી હર્ષનાં ના સૂકાવા;
 ત્યાં તો નેત્રો દુઃખમય બને આસિની ધારવાળાં !
 ચોંટી મ્હાનિ પિયુ હૃદયને સાંભળી તે “અરેરે”,
 ને અંગોમાં દુઃખમય અરે મ્હાનિની સુસ્તી આવે;
 ફેંકી દૃષ્ટિ અતિ દુઃખ ભરી પ્યારી ના નેત્ર સામે,
 જે દૃષ્ટિમાં દુઃખમય અમી બહાલનું વર્ષી રે’ છે.
 બંને ઉઠી શિથિલ પગલે ગોખમાં આવી ઉભાં.
 ભારે હંચે કુદરત તણું શાંત સૌંદર્ય જોતાં.
 ઉગે છે ત્યાં જળહળ થતો પૂર્વમાં લાલ ગોળો,
 નાચી રહે છે કિરણ સલિલે રેડનાં રંગરાતો.
 “ કેવું બહાલા ખુબસુરત છે વિશ્વનુ રૂપ ભવ્ય !

“ નાચે કેવો સુખમય તહિં દેલ સાથે મયુર !
 “ અશ્રુ ઝીલે પ્રિયતમ કને હેતથી એ મયુરી,
 “ ને તે દે છે મયુર પ્રણયી પ્રેમની ચીસ પાડી.
 “ ચુખી અશ્રુ તુજ પ્રિય સખે ! ગાલથી લૂછી નાખું,
 “ જાવું ના ના મુજ સહ રહે, એટલું નાથ યાચું : ”
 બોલી એ ત્યાં નજર યમુના તીર પાસે પડે છે,
 ને ત્યાં પેલું શય નિરખતાં નાથને એ પૂછે છે.
 “ જોને બહાલા ! મૃત શરીર કેા કેમ ત્યાં છે પડેલું !
 “ રે રે ! શું ના જગત પર છે કાંઈએ મિત્ર તેનું ?
 “ રોવા તેને જગ પર નથી કાંઈના દાહ દેવા !
 “ બહાલા ! તેનું સુખ મય હશે મૃત્યુ કેવું થયું હા ! ”
 જોઈ તેને પ્રણયી વદતો શાન્ત ગંભીર વાણી;
 “ હું આવ્યો છું ઉતરી યમુના રાત્રિએ હોડી માની;
 “ બહાલી ! તે એ શય જરૂર છે, મિત્ર તેનો બનું હું,
 “ ચાલો તેને નદી તટ જઈ અગ્નિનો દાહ દેશું. ”
 આભારે કે પ્રણય ઉભરે શીશ નીચું નમાવે,
 ને પ્યારાના હૃદય સમ એ સુંદરી ગાલ ચાંપે;
 ત્યાં તો “ બહાલા, સરખ લટકે ગોખની બારીએ છે, ”
 બોલી એવું ફૂદી પડી નીચે સુંદરી ગામરીએ.
 જોને તેને પ્રિયતમ કહે ઉરથી ઉર ચાંપી : —
 “ આવ્યો હું તો ઉપર ચડી એ સાપને દોરી માની. ”
 સુણી આવું ચક્રિત થઈને મૌન્ય વીચારતી કેં;
 ચિંતાવાળા સજળ નયને સ્વામિને જોઈ રે’તી.
 ત્યાં એલાયે છત ઉપરથી ઝુલતો એક દીવો,
 હાંડીમાંથી સરકી નીકળ્યો ધુન્નનો શ્યામ ગોટો.
 તે જોઈને દહ થઈ જરા ઉચ્ચરે આમ શ્યામા
 “ મહારા બહાલા હૃદય તુલસી ! દાસ તું રામનો થા.
 શાની છે આ જગત સઘળું અંત આ જીવવાને,
 જે છે તે ના ટકી કદી રહે સર્વદા કાળ ક્યાં એ.
 શોધી લેને પ્રિય પ્રિય સખે સર્વદા જે રહેશે,
 આશ્ના તૃપ્તિ વિભવ સુખની તુઝ સૌ છોડી દેને.
 હું તારી ને મુજ પશુ સખે પ્રેમી આ દિલ તારું,

તે બાણીને હૃદય મુજ તો આજ ચીરાધ જાતું.
 તારૂં તે ના તુજ રહી શકે તુજશે સર્વ મહારૂં,
 માટે છોડી “ તુજ ” “ મુજ ” હવે દાસ થા રામનો તું.
 આ દીવો જો તુજ ગૃહ બધું તેજથી પૂરી દેતો,
 દીપ્તિ હીણા તિમિરમય છે ધૂમ્ર તો અંત તેનો.
 બોળા તારા હૃદય સહ આ પ્રેમનું જે શરીર,
 તે તો વાયુ વતી ઉડી જતી આખરે અંત ખાક.
 શું છે હું માં ? સુખ રૂપ તને દેહ આ ના થવાની,
 બંહાલા, તેને મરણ પછી તો કાષ્ઠમાં બાળવાની.
 ટેકા જ્યારે તુજ હૃદયનો કાષ્ઠ કાંઈ ન રેશે,
 રોતાં ત્યારે જ્વલિત સધળું પૂર્ણ તે કેમ થાશે ?
 તૈયારી તું પ્રિયતમ કરી મૃત્યુની લે અગાડી,
 ને મહારો તું કર ગ્રહી મને સાથ લેને ઉપાડી;
 તોડી બીંતો તિમિર ગદની દિવ્ય સ્થાને ઉડી જા,
 ને તે માટે હૃદય તુલસી ! દાસ તુ રામનો થા.
 તેં શીખાવ્યો રસ ઉર ભરી પ્રેમ સંસારનો જો,
 દોરી જા તું મુજ ઉર હવે દૂર સંસારથી તો.
 શું શીખાવું ? શીખવ મુજને પ્રેમ વૈરાગ્યમાં તું,
 જાગી ચેતી ઉઠ ઉઠ હવે ઉંઘ વા સર્વદા તું. ”
 ઉંડું ઉંડું હૃદય ઉતરી સાંભળી આ રણું તુ
 ને પ્રેમીના મગજ ઉપરે ઉણ્ય લોહી ધરતું.
 નિદ્રામાંથી દિવસ ઉગતાં ઉઠતો જેમ હોય,
 રાતું તેનું મુખ ત્યમ દિસે શાંત ગંભીર ભવ્ય.
 દષ્ટિ ફેંકી પ્રિય મુખ બાણી પ્રેમ ઐશ્વર્યભીની,
 બોલ્યો વાણી ગદ ગદ થઈ મેઘની ગર્જના શી.
 “ રે કલ્યાણી ! સખી ? શુર ! પ્રિયે ! પ્રેમની દિવ્ય જ્યોતિ !
 “ તારે પંથે વિહરીશ હવે જાળ જંજાળ તોડી.
 “ સંસારીને શીખવીશ હવે સ્નેહ, વૈરાગ્ય, બક્તિ,
 “ ને અંતે હું મરીશ સુખમાં રામનું નામ બોલી;
 “ ચાલો ચાલો નદી તટ પરે ઝુંપડી બાંધશું ને—
 “ બંહાલા મહારા રણપતિતણાં ગીત ગાશું પ્રેમે.
 “ શૃંગારી હું તુલસી તુજ ક્યાં ? શાંત વૈરાગ્ય તે ક્યાં ?

“ સંસારી આ તુજ હૃદયમાં યાનતું ઊગતું ક્યાં ?
 “ શું વિચારૂં મુજ મગજ તો બકાવડું આ બને છે,”
 “ શું વિચારું ? મુજ હૃદયમાં આંસુડાં ઉભરે છે. ”
 જન્મ ને જીવનાં કૃત્યો આકસ્માતિક સૌ અરે,
 પાસા ફેંકે જનો સર્વે દા દેવો હરિ હાથ છે.
 “ કશું છું ” ને “ શું છે મેં ” જુડું એ અભિમાન હા,
 કરી તે શું શકે પ્રાણી આ અનન્ત અગાધમાં ?

મણિશંકર (કાન્ત.)

માનસ-સર.

અંતર ઉજળું હો—સહસા ઘેરું ગળ્યું હો,—ધ્રુવ.
 હોબ થયો વૃત્તિમાં અતિશય, તરંગ જખ્ખર ચાલે,
 માનસસર ગારું ડોળાયું, ખૂબ ચલિત જલ હાલે:
     સ્થાનક ન મળ્યું હો ...સહસાં
 હાય ! વધે જલ, અલ્પ દિસે સ્થલ, છેવટ રે ! શું યાશે ?
 નાગ્નુક પાળ, પ્રયંત બરાવો, હા ! શી રીત સમાશે ?
     જલજલ ન ચળ્યું હો ...સહસાં
 આવે કિંમિ ઉછાળા ઉપર, તોફાન ખરું જામે,
 નાતું સર, દેખાવ બયાનકઃ શાથી સઘ વિરામે !
     પાછું ન વળ્યું હો ...સહસાં
 રંગ ગયો બદલાઈ ખરેખર ! નિર્મળતા પણ ઉડી,
 જલસેના ઉભરાવા માંડી, પાળો પણ ગર્ભ જુડી,
 સ્થલ સાથ મળ્યું હો ...સહસાં
 ઉપર ચર્મ ઢોળાય બધેથી મસ્ત ઘોષવા દોડે,
 જંગ બરાખર થાતાં નિર્જળ પરિસીમાને તોડે,
     આખર ન કળ્યું હો ...સહસાં

વસંતવિજય.

“ નહિં નાથ ! નહિં નાથ ! ન જાણો કે સવાર છે;

“ આ બધું ધોર અંધારૂં-હજી તો બહુ વાર છે. ”

હજારો વર્ષો એ વચન નિકળ્યાને વાહિ ગયાં,
ખરે ! વક્તા શ્રોતા નથી તદપિ એ વિસ્મૃત થયાં;
સહુ માદ્રી પાંદું તરત જ પિછાને ઉચરતાં,
વટી જોકે વેળા અમીમ શતશૃંગે વિચરતાં.
ગિરિના પ્રાન્તમાં કેઃઘ બાંધી પર્ણકુટીર્ય,
બન્ને રાત્રી તથા રાગ કરતાં કાલ ત્યાં ક્ષય.

નિદ્રા પ્રશાન્ત જરીએ ન હતી થયેલી,
દુઃસ્વપ્નદર્શન મહિં જ નિશ્ચા ગયેલી;
ખુલ્લા પ્રદેશ પર જો ૪૩ં થોડિ વાર,
ઉઠ્યો નરેન્દ્ર મનમાં કરી એ વિચાર.

ધીમે શયનને છોડી જરા એ બહાર જાય જ્યાં,

“ નહિં નાથ ! નહિં નાથ ! શબ્દો એ સંબળાય યાં.

“ પ્રિયે માદ્રી ! શું છે ? નથી નથી જતો સ્નાન કરવા,

“ વહી નિદ્રા, માટે અહિં તદિં જરા જાગે કરવા;

“ મટયું આ અંધારૂં તરત નગી રાત્રી પણ બહુ,

“ હમેશાંને રથાને પછી કરીશ હું આહ્નિક સહુ. ”

ન જવાતું કહી દેવી નિદ્રાવશ થઇ હતી;
જગૃતિ ક્ષણ રોકાઇ ફરી પાછી ગઇ હતી.

સાઈ થયું પ્રિય સખી થઇ છે પ્રસુપ્ત,
સાચી બિના નહિં જ રાખી શકાત ગુપ્ત;
સંતોષથી નૃપતિ યાવ હવે વિદાય,

છે અંધકાર, પણ ભૂલ જરા ન ખાય.

કંસારી તમરાંઓના અવાજો આવતા હતા,
રથલ-કાલ છતાં શાંત બન્નેને ભાવતા હતા;
વહે થડો વાયુ કરી દઇ બધે શાંતિ વનમાં,
ધણી થોડા આજે ઉડુગણ પ્રકાશે ગગનમાં;
હજી એક પ્રાણી ગિરિમહિં નહિં જગૃત દિસે,
વધે અંધારામાં નરવર અગાડી વન વિષે.

ત્યાં, જવું હતું તે આખું સર સુંદર પાસનું,
આખું હતું પુરા જેને નામ “ માદ્રીવિનાસ”નું;
ઝાંખી ભરેલ જલની સ્થિરતા જણાય,
જેતાંજ તકે નૃપના ક્યંદિએ તણાય;
એસે શિલા ઉપર ચાલિ સંચિંત રાય.

ઉંડા વિચાર મહિં છેવટ મગ્ન થાય;
અનિદ્રાશમથી તેનો ધૈર્યભ્રંશ થયો હતો:
પૂર્વના સ્મરણોમાં જ ઘણો કાલ ગયો હતો.
થવા માંડ્યાં ત્યાં તો રવિઉદયનાં ચિહ્ન સઘળે,
ઉંડેલી સૃષ્ટિના વિષમ સ્વર સાથે સહુ ભળે;
જવા માંડ્યું સર્વે સ્થળ મહિંથી અંધારૂં ઝટ જ્યાં,
પુરાયો પ્રાચીમાં નવીન સરખો રંગ પણ ત્યાં;
કાલાહલ થવા લાગ્યો અરણ્યોદયથી બધે,
પૂર્વની રકિતમા સાથે સહુ આ ક્ષોભ એ વધે;

વૃક્ષો અદૃશ્ય સઘળાં નજરે પડે છે,
ધોળાં અનેક ગમથી ઝરણાં દડે છે;
એ દેશ ચક્ષુ તજી ઉપર જ્યાં ચડે છે,
હયાં પ્રચંડ શિખરો નભને અડે છે;

“ અરે શું આટલો કાળ નિષ્કારણ વહી ગયો,”

સઘ એવું કહી રાજ સ્વસ્થાનેથી ઉભો થયો.
ઉઠી જેતાં શોભા બહુ જ બદલાયેલ નિરખી,
ડગ્યું પાછું ધૈર્ય સ્મરણ મહિં આવી પ્રિય સખી;
“નિહાળું છું શું હું મનહર વસંતપ્રસરને!
અરે રે ! શેની, શી, અનુભવ કરુંછું અસર એ !”
સૃષ્ટિ સૌન્દર્યને જેતાં કૈં રોમાંચ થયું હતું,
ઘણા દિવસનું પેહું યોગાંધત્વ ગયું હતું;
ઉંડે દોડે એવી જલચર કરે ગમ્મત ઘણી,
નિહાળી તે જોયું વળી પછી જરા પર્વત બણી;
ગમી ના એ વૃત્તિ હૃદય રસથી સંયમ ચડયો,
‘યદ્ય ન્હાવા વેળા’ નૃપતિ કહી એવું મહિં પડયો;
સ્નાનથી યદ્યને શાંત પડયો એ નિત્ય કર્મમાં,
જતાં રાગ બની વૃત્તિ પાછી તદ્દુપ ધર્મમાં;

(૧૭૪)

પૂરું કરી તરત તે સ્થાને તજે છે,

ધ્વજાવિરૂદ્ધ દંડ આગ્રહને સજે છે;

“ શાને યવું પતિત આશ્રમધર્મનાથી,

“ સૌન્દર્ય શું ? જગત શું ? તપ એજ સાથી ?”

જાંઘ આશ્રમમાં લેછે નિત્ય માફક ભોજન,

ધ્વજે પછી જરી નિદ્રા પૂર્ણ વિસરવા વન;

ઉઠ્યો થોડી વારે નૃપતિ જ્યમ નિદ્રા કંઈ લઈ,

મનોવૃત્તિ તેવી સ્થિર વિમલ ને સાત્ત્વિક થઈ;

જાંઘ થોડે છેટે પછી અનુભવે શીતલ હવા,

પડે દષ્ટિ માટે વન તરફ લાગે નિરખવા;

અક્ષુબ્ધ હૃદયે જોઈ રચના એ ઋતુ તણી,

મળવાને પછી આદ્યો બીજી પર્ણકુટી ભણી;

માદ્રી જ ફક્ત હતી હાજર એહ વાર,

કુંતા ગયેલ કંઈ કારણથી બહાર;

માતા સતી નકુલને સહદેવની એ,

હા ! તાપસી નૃપની સાથ હતી બની એ;

ઝીણા વસ્ત્રલને આજે એણે અંગે ધર્યું હતું,

નહિં લાવણ્યને આછું વનનાસે કર્યું હતું.

“ નથી શું કુંતાજી ? નહિં અરર આંહિ રહી શકે,

“ પ્રિયે ! તું એકાકી, સ્વજન વિણ વૃત્તિ કયમ ટકે

“ ખરે ત્યારે આનો અનુભવ જરા આજ કરીએ,”

“ જરા આ પાસેના ઉપવન વિશે કાંઈ ફરીએ. ”

પ્રસંગ બદલાતાં એ સિદ્ધાન્ત વિસરી ગયો,

મટી તાપસ એ પાછો ભર્તા—સ્વામી ખરે થયો;

શાન્તિ મહિં નહિં થયો કંઈ ફેરફાર,

એથી જ હાલ નૃપતિ વિસર્યો સવાર;

માદ્રી નહિં કરી શકી કંઈએ નકાર;

જાણેલ હોય કદિ શું વિધિના પ્રકાર ?

પૂર્વાશ્રમ તણી બુદ્ધિ પાછી આવી ગઈ હતી;

ફરે સાંપ્રતને બૂલી વનમાં સાથ દેખતી;

વહી જતાં ઝરણાં શ્રમને હરે,

નિરખતાં રચના નયનો ઠરે;

મધુર શબ્દ વિહંગ બધાં કરે,
 રસિકનાં હૃદયો રસથી ભરે;
 વસંતે સ્થાપેલું પ્રમદ નિજ સામાજ્ય સધળે,
 નવાં લીલાં વસ્ત્રો તરુવર ધરે છે સહુ સ્થળે;
 બધી સામગ્રી એ મદનરસથી સૃષ્ટિ ભરતી,
 જનોના જુસ્સાને અતિ અપલ ઉદ્દીપ કરતી;
 ઉછળ્યું લોહી તેથીએ સાવચેત થયો નહિં,
 સ્ત્રીસંગે નર્મગાળીમાં વધે છે વનની મહિં;
 ઉતુંગ નમ્ર સહકાર દિસે ધણાય,
 લાખો વળી અગર ચન્દન ત્યાં જણાય;
 વૃક્ષો લતા-સકલ-કંઈક અપૂર્વ રંગ,
 જામે ન કાં પ્રમત્ર મિત્ર વડે અનંગ !
 ધરતાં ધરતાં આવ્યો એક માલતીમંડપ,
 પ્રવેશ સતીની સાથે કરે છે તે મહિં નૃપ;
 ધીમે ધીમે છટાથી કુસુમરજ લછ ડોલતો વાયુ વાય,
 ચોપાસે વહીઓથી પરિમળ પ્રસરે, નેત્રને તૃપ્તિ થાય;
 ખેંસીને કોણ જાણે ક્યાંદિ પરભૂતિકા ગાન સ્વર્ગીય ગાય
 ગાળી નાખે હલાવી રસિક હૃદયને-વૃત્તિથી દાગ જાય.
 “ સાંભળ્યું મોહ પામીને હવે કોકિલકુન્ન,
 “ પ્રિયાપંચમવૃષ્ટિથી નહાવાનું થાય છે મન. ”
 જરા શંકા પામી તદપિ નહિં કાંઈ કહી શકી,
 વળી એવી બીતિ નૃપવદન જોતાં નહિં ટકી;
 નહીં રાગજનો હુકમ પણ પાછો કદિ ફરે,
 વિચારી એ માદ્રી તરત જ જરા કૈં શરૂ કરે:
 દિવ્ય રાગ શરૂ થાતાં બન્યું શાન્ત બધું વન,
 લોહચ્યુંબકથી જાણે ખેંચાયાં સર્વનાં મન;
 માધુર્ય એ ઉછળતું ક્યાંદિ ના સમાય,
 હા ! કેમ આ હલક અંતરથી ખમાય !
 સાથે મળ્યાં તરત દંપતી સર્વ દોડી,
 બેટી રણાં સ્વર વિશે દષ્ટ વૃત્તિ જોડી;
 થેલો બની બધી સૃષ્ટિ રસમાં હાલ નહાય છે,
 હાય ! એક જ પાંડુના હૈયામાં કેંક થાય છે

સંગીતામૃત વર્ષતાં પ્રથમ તો આનન્દ વ્યાપી ગયો,
 સાથે-એક-કરૂં પ્રિયા હૃદયને આવેશ એવો થયો;
 ખેંચાયું પણ વેગ પૂર્ણ દરતાં-આવી સ્થિતિની સ્મૃતિ,
 રાખે અંકુશ તોય સ્પષ્ટ વપ્તુમાં દેખાય છે વિકૃતિ;

નિહાળી નૃપને રાણી જરા ગાતાં રહી ગઇ,
 હાય રે ! ઉલટી તેથી તેની શાંતિ વહી ગઇ !

“ પ્રિયે ! માત્રી !-આહા !-સહન મુજથી આ નથી થતું,

“ નહિં મારે જોયે તપશ્વલ ભલે એ સહુ જતું;

“ ચલાવી દે પાછી મધુર સ્વરની રમ્ય સરિતા,

“ છટાથી છોડી દે, અરર ! ક્યમ રાખે નિયમતા ! ”

વૃત્તિએ પરથી તેનો અધિકાર ગયો હતો,

અપૂર્વ ધ્વનિથી છેક મન્દોમત્ત થયો હતો;

“ સખી દેવી-બહાક્ષી ! સ્વરૂપ તુજ આજે બહુ દીસે.

“ ખરે રંભા જેવી રસમય અહીં-નંદન વિશે; ”

નિહાળે વર્ષાવી પ્રણયરસ બન્ને નયનથી,

જરા ધારતી પામે સતી પણ હવે હાય ! મનથી;

ગીત પૂર્ણ થતાં રાગ જાય છે પાસ કેં મિમે.

“ક્ષમા”“પ્રાણ-નહિ” બોલી લે છે એને બુજવિશે.

“રે હાય ! હાય ! નહિં નાય ! નહિ ! ” કહીને,

છૂટી જઈ કર થડી અળગી રહી તે;

હા ! દીન દૃષ્ટિ કરી એ નિરખી રહે છે,

દુઃખે ભર્યા નયનથી નૃપને કહે છે;

“ હરૂં છું-ભય પામું છું જોઈને આજ આપને,

“ અરે કુમ વિસારો છો ઋષિના ઉચ્ચ શાપને ? ”

બહુ બહીતી બહીતી થર થર થતી એ કરગરે,

નથી ઓછી યાતી તર્કપ વિકૃતિ અરે;

“ ઘટે છે શુ દેવી !-હૃદયપર આ નિર્દય થવું !

“ અરેરે ! આ આવું પ્રબળ દુઃખ-મારે કયાંહિ જવું !

પ્રિયા-પ્રિયા-પ્રિયા તારા હાયમાં સર્વ હાયરે !

ત્વરાથી દેહ જોડી દે, આ તો નહિં ખમાયરે !

“ જાણું બધું, પણ દિસે સ્થિતિ આ નવીન,

“ માફ નથી બળ બન્ને જળ બહાર મીન;

“ દેવી ! વિચાર કરવા સધળા તજી દે,
 “ રે હાય ! સ્પર્શસુખ પ્રાણસખી ! હજી-દે. ”
 વિચાર કરવા જેવો હવે વખત રહ્યો નહિ,
 ઝંપલાવી પડે માદ્રી નરેન્દ્રભુજની મહિં.

* * * * *
 નહિં આલે આથી ગત વખતમાં દૂર હૃદય,
 પડયા શબ્દો છેલ્લા યુતિ પર બહુ મન્દ સદય;
 જરા તૂટયાં વાક્યો કંઈ કંઈ થઇને રહી ગયાં,
 હજારો વર્ષો એ પણ પછી હવે તો વહો ગયાં;

પરવા.

ગઝલ.

મને તું એક દુનિયામાં રખે ઠપકો સખે દેતી !
 રહી એ એક ઠપકાની મને પરવા રખે દેતી !
 ચક્રો સંગીતને નાદે બન્યો ચક્ર્યૂર હું રસમાં !
 તને સ્વર જો સુણાવું તો અરે ! ઠપકો રખે દેતી
 નહીં એ નાદની આલે કદર કેં પામરો સમજે !
 કદરની ના મને આશા, કહું, બેદિલ રખે કહેતી !
 ન હાયાં કાલ પણ વહાલી જતો રસ પૂર્ણ જીવનનો;
 નહીં દોષત નહીં ભારી રખે કંઈ મોહમાં રે'તી !
 બતાવીશ કેંક જો કે હું તને બવના ચમત્કારો;
 ગરીબી તોય રે'વાની, રખે સદ ગર્વમાં વહેતી !
 કદાપી ના શકીશ બોલી, ફરીને સ્પષ્ટ આ શબ્દો !
 હુબી રસ સાગરે પડતાં જરા ઠપકો રખે દેતી.

આશાગીત.

ગઝલ.

અહા શા આજ વર્ષાવે સ્વરો આત્માપરે આશા !
 બળેલો આર્ત એ શો એ સ્વરસ્તાને ઠરે આશા !
 અરે શું આવશે ત્યારે ફરીશું સાથ એવો દિન,

કદાપિ સ્નેહને સ્વર્ગે, કહે છે, શું ખરે આશા ।
 અને શું રૂઝશે આખર જખમ એ શુદ્ધ હૃદયાનો,
 અને એ ચાલશે સાથે દયા કેવી કરે આશા !
 નહી પરવા જરા અમને કશી એ વસ્તુ અહિકની,
 કરે સંતાપ જો તેને મને તો ઉદ્ધરે આશા !
 નિહાળુ હા બવિષ્યે જો ઘડી પથ્ય નેત્ર રસ જૂનો,
 સખાનો સૌમ્ય હૈયુ તો, સુખે ભવને તરે આશા !
 મને મીઠા રહી આસ્થા, સદા તવ ગાનમાં દેવી,
 સ્વરો એ દિવ્ય જીવનને ભરે ને સાંભરે આશા !

સાગર અને શશી.

રાગ-શંકરાબરણ.

આજ મહારાજ ! જલપર ઉદય જોધને,
 ચંદ્રનો હૃદયમાં હર્ષ જામે !
 સ્નેહધન કુસુમવન વિમલ પરિમલ ગહન,
 નિજ ગગન માંહિ ઉત્કર્ષ પામે !
 પિતા ! કાલના સર્વ સંતાપ શામે !
 નવલ રસ ધવલ તવ નેત્ર સામે,
 પિતા કાલના સર્વ સંતાપ શામે !
 જલંધિ જલ દત્ત ઉપર દામની દમકર્તી !
 યામિની વ્યોમ સરમાંદિ સરતી !
 કામિની કોઢિલા કેલી કૂજન કરે !
 સાગરે બાસતી બવ્ય ભરતી !
 પિતા ! સૃષ્ટિ સારી સમુદ્ધાસ ધરતી !
 સરલ તરણી સમી સરલ તરતી !
 પિતા સૃષ્ટિ સારી સમુદ્ધાસ ધરતી !

મેમાનોને.

મહેમાનો ! એ વહાલાં પુનઃ પધારજો ?
 તમ ચરણે અમ સદન સદૈવ સુદાય, જો !

(૧૭૯)

કરજો માફ હજારો પાપર પાપ જો—
 દિનચર્યામાં પ્રભુ પાસે પણ થાય, જો !
 મહેમાનો ! ઝો વડાલાં ! પુનઃ પધારજો !
 ઉન્નત ગિરિશૃંગોનાં વસનારાં તમે;
 ઉતર્યા રંક ધરે; શો પુણ્ય પ્રભાવજો !
 શુશ્રૂષા સારી ના અમને આવડી;
 લેશે ન લીધો લલિત ઉરોનો દહાવજો !
 મહેમાનો ! ઝો વડાલાં પુનઃ પધારજો.

રમણુભાઈ.

તત્કાલ મહિમા.

હરિગીત.

બહુ ગૂઢ તરંગમાં બેસીને જો ગાય મીઠું કાચલ,
 ચાલે ધડી તે એક ને પછી બંધ તે અદ્ભુત સ્વર:
 ગાનાર ના દેખાય ને તે જાય સમજી સ્વપ્ન શું,
 એ એક ક્ષણનું મંજુ ગાયન ના સુણ્યું તે ના સુણ્યું;
 કદિ કુસુમ કોમલ ખિલી રહે નાજીક લતા શોભાવતું,
 રંગે લલિત ને ગંધ મીઠો સહુ દિશે ફેલાવતું;
 કંઈ કાલ રહિને ખરી પડે ને જાય ધુળમાં એ બધું,
 એ અંતરે મીઠું કુસુમ એ ના સુધ્યું તે ના સુધ્યું;
 આકાશમાં ઉંચે થકી તારો ખરે કદિ રાત્રિયે,
 સળગી ઉઠીને મધ્યમાં પણ એક જ્યોતિ પ્રકાશી રહે;
 ઝટ પછી પડે તે ક્યાંય ને ના ચિહ્ન રહે એ તેજનું,
 દુર્લભ પણ એ વિરલ દર્શન ના દીડું, તે ના દીડું;
 કદી દીઠી નદી લાવણ્યની, અનુભવી વરસતી ચાંદની,
 આશા તણી છઃયા દીઠી કળી પુષ્પની જ્યાં નીકળી;
 કે દીઠી વીજળી ચમકતી સ્મિત નિરખી કો યુવતિ તણું,
 ને ભાવ ઉદ્દીપન તરત ત્યાં ના થયું તે ના થયું;
 તરણો સ્વહૃદયરહસ્ય કહેતી દૃષ્ટિ નીચી રાખીને,

(૧૮૦)

ત્યાં ગાલપર તે સમય સુરખી ઝીછળી રહી રાતી જે;
તે ચિત્ર પામે નાશ જ્યાં ઉત્પન્ન થઈને ક્ષણ ટક્યું;
તે પર તહિં તત્કાલ ચુપ્પન ના લીધું તે ના લીધું;
જાતે જ જે ખરી કીર્તિ છે બહુ હર્ષ ને સુખનું બચું,
ઉંચું સહુથી શુંગ છે જીવન તથા પવંત તણું;
અનુભવ કરાવી વિવિધ જે ક્ષણમાં જતું રહે દોડતું,
યોવન, મિદી ! તે સદૃશ જલદી જ ના કર્યું તે ના કર્યું;

—:૦:—

પ્રભુમયજીવન.

—:૦:—

તોટક.

મુજ જીવન આ પ્રભુ ! તુથી ભરે;
બલ દે, અભિલાષ હું એહ પુરે;
મુજ દેહ વિશે, વળી આત્મ વિશે,
જડ ચેતનમાં પ્રભુ વાસ વસે;
મુજ રક્ત વિશે, મુજ નાદી વિશે,
મુજ દષ્ટિ વિશે, મુજ વાણી વિશે;
મુજ તકે વિશે, મુજ કર્મ વિશે,
પ્રભુ ! વાસ વસો મુજ મર્મ વિશે;
શિરમાં, ઉરમાં, મુખમાં, કરમાં,
પ્રભુ વ્યાપી રહો મુજ અંતરમાં;
મુજ જીવન કેરું રહસ્ય ઉંડું;
બન પ્રેરક ચાલક શાસક તું;
ધરીને ઉરમાં રસની પ્રતિમા—
જહિં ઉન્નતિનો સ્થિર છે મહિમા—
સ્મરી આકૃતિ એ નિજ પીછી ધરે,
અનુસાર જ ચિત્ર પછી ચિતરે;
જયમ ચિત્રક એ મન—મૂર્તિ વડે,
બહુ સુંદર ઉત્તમ સૃષ્ટિ રચે;
ત્યમ જીવનના પટની ઉપરે,

(૧૮૧)

મુજ લખન તે તુજ સાક્ષી પુરે;
પ્રભુ ! મુદ્રિત અંકિત તું હૃદમાં,
કૃતિઓ બધી ત્વન્મય હો જગમાં;
મુજ વર્તનથી છળી ને બની રહે,
તુજ કિન્નવલ રૂપની ઝાંખી દિયે;

નહાનાલાલ.

આમંત્રણ.

આવો સન્તો ! આવો સન્તો !
રસકુંજે આવો સન્તો !
રાસેશ્વરને પદ ઝમે ઝીણાં ઝીણાં ગીત;
નિર્મળ તેજ ઉધાડમાં પાન કરીશું નિત્ય.
વ્હાલાં ! ઝીલશું વ્હાલાં ! ઝીલશું;
ગીત લહરે વ્હાલાં ! ઝીલશું.
રનેહ વેલના શાલમાં કિંચશું ઉર હરખાઇ;
પ્રિય ગુણ ગાન પુષ્પો ગુંથી ધરશું પ્રિય પદમંદી:
પ્રિય સંગે પ્રિય સંગે,
આનન્દિશું પ્રિય સંગે.
પ્રેમ વાટિકા ઝરણમાં ગીતી નીરે નહાઇ,
રાસેશ્વરને પૂજતાં પ્રભુતા રહે પથરાઇ;
પ્રભુતામાં, પ્રભુતામાં,
જગ ભુલશું રસ પ્રભુતામાં !

પ્રભાત.

ઉગે છે પ્રભાત આજ ધીમે ધીમે;
ઉગે છે ઉપાનું રાગ્ય ધીમે ધીમે,
ઉગે છે પ્રભાત આજ ધીમે ધીમે

રજનીની ચુંદડીના

છેડાના હીરલા શા

હોમે છે તારલા આજ ધીમે ધીમે;

હોમે છે પ્રભાત આજ ધીમે ધીમે.

પરમ પ્રકાશ ખીલે,

અરણ્યનાં અંગ ઝીલે;

જાગે પ્રભુ વિશ્વમાં આજ ધીમે ધીમે;

જાગે પ્રભુ જીવમાં આજ ધીમે ધીમે;

હોમે છે પ્રભાત આજ ધીમે ધીમે.

ગિરનારને ચરણે.

વસંતતિલકા.

હોયું સવાર સુખ રૂપ સખી શુ અમારૂં,

યાત્રા હજો શુભમુખી અમ ઉર્ધ્વ ગામી;

માંડી સિંહાસન રવિ ગિરનાર શૃંગે,

યાત્રાળુને કનક અંગુલિથી નિમન્ત્રે.

આકાશમાંથી ઉડુ મંડલ સંચર્યુંતું,

આતિથ્ય અર્ધ્ય રવી એકજ અર્પતો'તો;

તે લેષ લેષ નમણું ઉર નામતું'તું,

લીલા વિમુગ્ધ પડતું લચી દેવ પાદે.

પ્રાચી વિશે વિચરતા અમ સર્થ દેશે,

જ્યાં તેજનાં ઝરણ ક્રાંતિક ધ્રુવતાં'તાં,

જ્યાં ગિરતા અમિત ભાર્ગવના ધ્રુવારા;

આત્મન તૃષા છીપવવા લીધ પન્થ ત્યાંના.

ન્હોતી સીમા ગગનીય રચન્તી બાધા,

ન્હોતી સીમા જગત કે જગ બન્ધનોની;

ન્હોતાંજ સંકલન તે સ્થલ કાલ કરાં:

નિઃસીમ એમ વદતા પ્રભુના પ્રવાહે.

લેતા વિરાટ પગલાં સખી! વિશ્વ ગોલે;

વર્ષો સદસ્રકુદતા શ્રગલાની ફાળે;

ઉભા પુરાણ તીર, ક્ષોયન વર્તમાનઃ
 ઐતું હતું બલ વિભુ નવ પ્રેરણાનું.
 હા ! કાલ રાશી સરિખા ગિરિરાજ તાતે,
 ને એક ભુત કણ ત્યાં ચરણે પડેલોઃ
 રાજેન્દ્રકો થઇ ગયા સખી ! ધર્મગોષ્ઠા,
 તે ગાય વંશ વિધુની ગુણવંત ગાયા.
 શું સ્થૂલ નેત્ર નવ ચેતન મન્ત્ર વાંચે ?
 શું સૂક્ષ્મની ન વસી સુન્દરતા સ્થૂલોમાં ?
 શું સ્થૂલમાં ન ઉભરે ચિર ચેતનત્વ ?
 જોયું અમે ગિરિકણે, સ્થૂલની શિલામાં.
 જોયું અમે ઉડું ઉડું, અદ્ભુત દીઠુંઃ
 તે એક શૈલકણના ઉર માંહે જોતાં
 ઇતિહાસ વાહી લીધે દર્શન ત્યાં પ્રભુનાં
 આધન્ત આ જગત જીવનને બરીને;
 ઘોરે અધોર નીર સાગર કાલ કરે.
 ને તે મહા કમલની દલ પાંદડીમાં
 મોંઘો સખી ? પરમ જ્ઞાન પરાગ ઉડે,
 મારી હલંગ સખી ! સાગર એહ કુદ્યાઃ
 નિહાળ્યું ભારત સુસાત્વિક વન્દનીયઃ
 નિહાળી શ્વેત ગિરિમાળની હિમ ભૂમિ,
 ને સાધુ સાધ્વીની દીઠી મહિં શીવ રેખાઃ
 ઝાળંગી એ હિમ ભૂમિ, જલધિની ઝાડી,
 આહ્લાદિની વિચરતી દીઠી ધર્મધેનુ.
 ત્યાં નિરખી સુભગ રાધવપાદ લંકા,
 ને વિરવીરી બટુકો મહી સ્તોત્ર ગાતાં;
 સિદ્ધાર્થ દેવ દીધે ભારતી એક વત્સા,
 પોતી સહર્ષ સુરનન્દિની ચંદ્રગુપ્તે;
 દે ખંડ ખંડ દુધ રાજર્ષિ અશોકઃ
 સૌ એક શૈલકણમાં ગુઢ પ્રાણ ! દીઠું
 ગાલે ઢળે નમણી પાંપણ અર્ધ મીંચી,
 ઢાંકે પુનઃ પુનઃ પાલવ ઉરદેશ;
 સંકારી કાર સરતી કરવેલડીઐઃ

તેના નથી રસિક શાસ્ત્રીય ભાવ્યકારો ?
 દીઠી શિલામહિંય સાગરની સમૃદ્ધિ,
 દીઠો રથૂલે મહત ચેતન ઓધ બેઠો :
 તો શૈલને જડ પછી વધવું સખી ! કાં ?
 તો શૈલને જડ કહી સખી ? નિન્દવું શે ?
 જ્યોતિ ઝીલી મહતભાવદિનેશ કેરી,
 સત્કારી સપ્રભ વિશાલ કૃપાની ધારા,
 ચાલ્યા અમે પછી પીતાંજ વરેણ્ય ભર્ગ !
 આતિથ્ય દેવકુલનું સખી ! યાચવાને.

ગીતાનો બોધ.

(અનુબંધ ૫.)

જ્ઞાન:—

જેથી દેખાય સૌ જૂતે એક ભાવ જ અવ્યય,
 અવિબક્ત વિકતોમાં: જાણુ તે જ્ઞાન સાત્વિક.
 જે જ્ઞાને બિન્નતા લીધે નાના ભાવો જૂદાજૂદા
 જાણાયે પાર્યં ! સૌ જૂતે: જાણુ તે જ્ઞાન રાજસ.
 ને જે સર્વ ગણી એક કાર્યે મોઢે અકારણ,
 તત્વાર્થ લીન ને અલ્પ કહ્યું તે જ્ઞાન તામસ.

કર્મ:—

નિર્મેલું સંગ છાંડીને રાગ દ્વેષ વિના કરે,
 દ્વેષેચ્છા ત્યાગી જે કર્મ, કહ્યું તે કર્મ સાત્વિક;
 જે કર્મ કામનાવાળા અહંકારથી કે વળી,
 કરે જે બહુ આયાસે, કહ્યું તે કર્મ રાજસ.
 નાશ હિંસા પરિણામે સામર્થ્ય ન વિચારીને,
 મોઢે જે આદરે કર્મ, કહ્યું તે કર્મ તામસ:

કર્તા:—

સંગમુક્ત અહંમુક્ત, ધૃતિ ઉત્સાહથી ભર્યો,
 સમ સિદ્ધિ અસિદ્ધિમાં, કર્તા સાત્વિક તે કહ્યો:
 રાગી, કર્મદ્વેષેચ્છુ ને લોભી, અશુદ્ધ, હિંસક,

હર્ષ શોકે ભર્યો જેહઃ કર્તા રાજસ તે કહેા;
અયોગી જડ ક'ખીલો શકે અકકડ આગસ,
શોગિયો દીર્ઘસૂત્રી જેઃ કર્તા તામસ તે કહેા;

બુદ્ધિ:—

પ્રવૃત્તિ ને નિવૃત્તિ, ને કાર્યાકાર્ય બયાબય,
બન્ધ ને મોક્ષ જાણે જે બુદ્ધિ તે પાર્ય ! સાત્વિકી ;
ને અધર્મ તથા ધર્મ, કાર્યાકાર્ય જ જે વડે,
યથાર્થ સમજાયે નાઃ બુદ્ધિ તે પાર્ય ! રાજસી.
માને અધર્મને ધર્મ અન્ધારે ઘેરી બુદ્ધિ જે,
સૌ અર્થો અવળા પેખેઃ બુદ્ધિ તે પાર્ય ! તામસી.

સુખ:—

આદિમાં ઝેર જેવું, ને પરિણામે અમીસમું,
આત્મ બુદ્ધિ પ્રસાદે જે જન્મ્યું, તે સુખ સાત્વિક, !
ઇન્દ્રિયાર્થના સંયોગે આદિમાં જે અમીસમું,
ઝેર જેવું પરિણામેઃ કહ્યું તે સુખ રાજસ;
આદિમાં ને પછી ચે જે સુખ આત્માનું મોહન,
નિદ્રાલસ્ય પ્રમાદે જે થતું, તે સુખ તામસ;

વર્ણકર્મ:—

શમ દમ ક્ષમા શૌચ જ્ઞાન વિજ્ઞાન આજ્ઞેવ,
તપ આસ્તિકતાઃ સૌ તે બ્રાહ્મ કર્મ સ્વભાવથી.
દક્ષતા, દાન, ઐશ્વર્ય, યુદ્ધમાં નવ ન્દાસવું;
શૌર્ય, ધૈર્ય, પ્રભાઃ સૌ તે ક્ષાત્ર કર્મ સ્વભાવથી,
ખેતી વ્યાપાર ગોરક્ષા વૈશ્ય કરાં સ્વભાવથી;
સેવા ભાવો તેમ કર્મો શૂદ્રનાં ચે સ્વભાવથી.

યોગીજનોની યોગ ગુફા.

દેવર્ષિ:—

જગતનું મહાભારત આજ ઉઘાડું,
ને વાંચ્યું મહીંથી ત્રિકાળનાં ત્રણપર્વ;
આદર્શ વિશ્વદર્શનની સમાધિ,

ને ઉકેલું બ્રહ્માંડના પરમ ભેદ.

ગુફામાં આસન વાળી સમાધિ જમાવે છે.

પ્રાટો, ઝો ધરતીની ગુફાઓ !

યોગીના આ દેશ છે,

પાઠવો પુરાણ જોગી જૂતકાલને.

પૃથ્વીમાં જૂતકાલ પધારે છે.

જૂતકાલ:—

યોગીરાજ ? આ દેશ.

દેવર્ષિ:—

બચ્ચા ! જગતની શી સેવા સાધી ?

જૂતકાલ:—

યોગીરાજ ! ઇતિહાસ મૂર્તિ છું.

સૃષ્ટિનું હું સ્મરણ છું;

માનવકથાનું મહાકાવ્ય છું,

ચિત્ર વિચિત્રનો ચોપડો છું;

મહા પુરુષોના અનુભવ છું, ડહાપણ છું.

ઉદાર દૃષ્ટિથી યોગીન્દ્ર !

અમૃત અક્ષરે લખું છું સત્કર્મો સાધુઓનાં,

જોષના શબ્દે આલેખું છું

જીવન જૂલો કે અસાધુઓની.

ઢાંકેલા ધરા, બયની ગુફાઓ.

દાખવું છું પ્રવાસીઓ ને.

મનુષ્યના મનુષ્યત્વના,

લખ્યા છે ચાર વેદ મ્હેં,

ને મૂક્યા છે ચાર દિશાઓમાં.

દેવર્ષિ ! સૃષ્ટિનો સુંદર મહેલ છે,

એ મહેલનો હું વજ્ર પાયો છું;

બ્રહ્માંડ જોડેલો પુરાણ,

ને બ્રહ્મ જોડેલો અવિચળ.

મહાઈ નામ “ હતું. ”

અન્તરધાન થાય છે.

દેવર્ષિ:—

શંભો ઓ વાયુના વેગ !
યોગીના આદેશ છે,
પાદવો ચિરંજીવ યોગી વર્તમાનને.
વાયુમાંથી વર્તમાન આવે છે.

વર્તમાન:—

યોગીરાજ ! આ દેશ.

દેવર્ષિ:—

અચ્ચા ! શું સાધણ જગતનું હિત ?

વર્તમાન:—

યોગીરાજ ! જીવન મૂર્તિ છું,
જગતની ગતિ ને પ્રવૃત્તિ છું,
માનવ મહાકથાનો ચાલતો અધ્યાય છું,
ચિત્ર વિચિત્રની કલમ છું.
દિવસ ને રાત્રિની પરંપરા,
અંધકારને પ્રકાશના પડછાયા
પાડું છું સ્થૂલ ને સૂક્ષ્મમાં.
નિદ્રા દૃષ્ટિ છું યોગીન્દ્ર !
માનવ જાતિનું મન છું.
પરક્રમ વાસીના પાય છું,
સન્તજનોની સુવાસ છું,
અસન્તોના ઓછાયા છું.
સજ્જીવનનું છું મહાસંગીત.
યાત્રાળુઓ તો મ્હારે આમલાં છે.
નથી-નથી કે સત્ત્વ જ્ઞાનંડ ભરમાં
જે મ્હારે દોરે ન પરાવાયું હોય.
દેવર્ષિ ! સૃષ્ટિનો સુંદર મહેલ છે,
એ મહેલનો હું કુલ બાગ છું;
નવરંગ કુલડે શોભતો,
અજબ વાસનાઓ ફેરતો.
મ્હારું નામ “ છે. ”

અન્તરધાન થાય છે.

દેવર્ષિ:—

ઉઘડો, ઓ આભના પડદાઓ !

યોગીના આદેશ છે,

પાઠવો અદ્ભુત યોગી ભવિષ્યને.

આકાશમાંથી ભવિષ્યકાળ ઉતરે છે.

ભવિષ્ય:—

યોગીરાજ ! આદેશ.

દેવર્ષિ:—

બચ્ચા ! શું કરીશ જગતનું કલ્યાણ ?

ભવિષ્ય:—

યોગીરાજ ! આદર્શ મૂર્તિ છું,

માનવીને દેવનીયે અશા છું,

બ્રહ્માંડની હું કવિતા છું,

પરબ્રહ્મની પ્રસન્નતા છું.

ઉર્ધ્વ દષ્ટિ છું, યોગીન્દ્ર !

સહનું છું મહા આકર્ષણ,

સૃજનને શિખરે સૂર્ય સમે વિરાજ

મોકલું છું કિરણોના દોર

માનવીને ઝાલી ઉઘે રહડાવવાને કાજ.

ઉત્સાહ છું, અભિલાષ છું, પ્રેરણા છું;

કલ્પના છું અદ્ભુત અમૃતની.

ટૂંકો છું પડતાનો,

દેવ પન છું યાક્યાનું,

તીર્થ છું તીર્થગામીઓનું,

મોક્ષ છું મુમુક્ષુઓનો.

જગત્પત્ની શક્તિતાનો ભંડાર,

વિશ્વના વિકાસનું કેન્દ્ર,

મનુષ્યનું દિવ્ય લોચન છું.

દેવર્ષિ ! સૃષ્ટિનો સુંદર નહેલ છે,

તે મહેલનો મિનાર ને ધ્વજ છું;

મહા આભથી યે કિન્નત,

(૧૮૯)

ને બ્રહ્મધામની દીવા દાંડી જોવો.

મહાર્ષિ નામ ' યશે. '

[અન્તરધાન થાય છે. દેવર્ષિ સમાધિમાંથી જાગે છે.]

બળવંતરાય ઠાકોર.

બોધ.

પૃથ્વી છંદ.

ગધ ઋતુ વસંત, પ્રાટ્ય વળી જશે પરવરી,
દિશોર વય ગધ વહી, ભર જુવાની ચાલી પળી;
દીસે નહિં દીસે તને, પરમ એક કર્તવ્ય કે ?
સમર સ્વામ ધરની હામ, સફર લાંબી છે મસ્તકે.
નડે પ્રકૃતિ પ્રીત આશ ગત કાલ કેરી ધડી
જડો જુની ઉખેડતાં ખટકી જાય ઉલટી ઉંડી:
દીસે નહિં શું દૂરનું સુખગ શાંત કર્તવ્ય કે ?—
સમર સ્વામ ધરની હામ, સફર લાંબી છે મસ્તકે.
નડે પશુપાળું, નડે સપરિવાર પાપોં જુનાં;
રહ્યાં ધર કરી, હસે ડટ કરી, વળી ડખતાં:
નવીન બલદે નહિં વિમલ સોધુ કર્તવ્ય કે ?—
સમર સ્વામ ત્યજની મામ, સફર લાંબી છે મસ્તકે,
નડે વિતથ કલ્પના, ભમતી ચક્ર ખાતી મતિ,
અધૈર્ય, ચલ માવના, ઉંડું ઉંડુંજ શ્રદ્ધા યતી:
દીડું નવ દીડું ખરે મતતજ્યોતિ કર્તવ્ય કે ?—
સમર સમર સમર સ્વામ, સફર લાંબી છે મસ્તકે.

પ્રાર્થના.

પૃથ્વી છંદ.

પ્રભો, શિર નમ્યું: નમ્યુંજ ધરું સર્વદા, એટલી
વિશુદ્ધ મતિ રાખજે: સકલ અન્ય એમાં લહું,

જીવે શિશુતણી ખરી જિગરની બધી લાલસા,
 અને વળી જીવે ઉઠી ફરી ઉપર, યુદ્ધયુદ્ધો,
 પ્રસારી નિજ મેલ પ્રીણ વમળો, અરે કીટકો,
 લસે અમિત—ને ડુંટે તદ્દપિ ખાર મૂકી જતા,
 અરે સરિત માહરા જીવનની ! અરે રે પ્રભો !
 વહે ક્યંદિથી યુદ્ધયુદ્ધો ફરી ફરીજ એ એહવા ?
 હશે પવન સંતતિ ? ઉદ્ધિનીજ વેલા હશે ?
 દીસે નહિં દીસે અગર તિમિર ગહ્વરો આત્મમાં
 ત્યાંથી નિકળી ધસે ફરી ફરીજ એ યુદ્ધયુદ્ધો ?
 અદૃષ્ટ—ભવથી અને જીગરનાં જીનાં પાપથી
 બચાવ ! જ્ય આપ ! આ વિમલ સ્ત્રોત પોતાપણે
 વહે, સલિલ ઓધ અર્ધ પ્રસરાવતો, હે પ્રભો !

સર્ગદર્શન.

શાદ્દૃશ વિકીડિત છંદ.

મધ્યાહ્ને વર્ષાદ થઇ દિવસમાં માધુર્ય રેડી ગયો,
 વ્યોમે એકજ વાદળી કનકની ગુથેલી મેલી ગયો;
 જોતામાં સુજ નેત્ર ત્યાં ફરી ગયું ને સ્તબ્ધ ઈન્દ્રિયગણે,
 જોયું સાંભળ્યું જેહ અંતર લલ્યું, વાણી કયમે તે બણે
 એ સૌવણ્ય પયોદમાં નિરખી મેં જ્યોતિ ભરેલી જટા,
 જેના શુભ મરીચિ સ્વર્ગ ચહડીને બ્રહ્માંડમાં વ્યાપતા;
 ને એ કેશ કલાપધારિ નિરખ્યો અબ્રાસને શોભતો,
 મૂર્તિ યોગ તણી, છબી પ્રણયની, સર્ગધ્વનિ ગુંજતો.
 એ ગુંજરવના સુકોમલ અને ગંભીર મીઠા સ્વરો
 વાધ્યા, શાંતિ પ્રસારતાં, ઉઘડતા આત્માકલિનાં દ્વેષો;
 ને એ ગીત પ્રવાહ, એ શુચિ જટા જ્યોતિ પુવારા મહીં,
 આત્માઓ ઉડતા અસંખ્ય નિરખ્યા, પીતા ધ્રુતિ ને ધ્વનિ.
 જ્યોતિ સ્તંભ જલાશયે રવિ રચે ત્યાં જેમ મસ્ત્યો બધા,
 રૂહે સર્વત્ર પરંતુ સ્તંભ જલમાં આવી જ થાતા છતાં;
 રંગો જેમ અનંત વારિ કણમાં છૂપા રહે સર્વદા,

ને જ્યાં મેઘ કમાન ખેંચી વિલસે સારેજ થાતા છતાં.
 ગંધો જેમ અસંખ્ય દ્રવ્ય કણમાં રૂચે લપાઈ સદા,
 ને જ્યારે ઋતુરાજ રાસ રમતો ત્યારે જ થાતા છતાં:
 પ્રેમો જેમ ચરાચરે સતત બંધાઈ રહે સુગંધ, ને
 અંતરૂદીપ જ્યહાં સ્ફુરે તુરત ત્યાં જગી પ્રવાહી બનેઃ
 આત્માઓ ત્યમ ગીત જ્યોતિ મય એ શાંતિ વિષે આવતા,
 એના પ્રાણ પ્રવાહમાં બળી નવા વેગો જ્યહાં પામતા,
 ત્યાં જગી જ સ્વતંત્ર શુદ્ધ બનતા, માની બધી થૈ જતા,
 સૃષ્ટિ સર્ગ તણા બધા નિયમ ને સંકેત પામી જતા;
 જોતા જે નિજ જૂન જીવન તણો ચીલો પડ્યો સૃષ્ટિમાં,
 માન્યાં જે સુખ દુઃખ તે નિરખતા તેના ખરા રૂપમાં;
 લાભાલાભ ગણો લલ્લા અનુભવો તે સર્વને તારવી,
 યોગે પ્રેમ સ્ફુરત એ વહનમાં ઘડતા પ્રવૃત્તિ નવી.
 એ સૌવર્ણ્ય પ્રયાદ સૌમ્ય જટિલ પ્રેમી છુતિ સ્ત્રોત એ,
 વ્યાપતો નિરખ્યો દિગંત ત્યહિંથી આ સ્તબ્ધ ઇન્દ્રિયગણે.
 સંધ્યા રાગ બરી હસી ઝળકી ત્યાં લોપતી એ દર્શન,
 પણ એ જ્યોતિ ધરતિ જમી તરત આ ધારી રહેશે મા.

અખરદાર

સ્વર્ગીય ગાન.

હરિગીત.

હે પુત્રો કુદરતની બધી ! માતા અહો આનંદની !
 હે દિવ્ય નારિ ! દોરનારી સકળ સૃષ્ટિદંતી !
 હે વિમળ મધુર પ્રેમકેરી હેમ સંયોગી કડો !
 હે ગાન ! હારી સાનની રે કાણુને યુદ્ધી જડી ?
 પ્રભુતા ખરી તું ધરાની ! ત્હાઈ રહસ્ય અગમ્ય છે
 તુજ ભવ્યતા અહાંડમાં પૂરી પ્રતાપી રમ્ય છે !

(૧૯૨)

આગા ન કોઇ તુજ ઉથાપે, તેજ એવું દષ્ટિમાં;
તુજ આંગળી પર નાચતું રમતું હોંસે સૌ સૃષ્ટિમાં !
આ ઉભય રવિ તે ચંદ્ર તે યષ્ઠ લીન ત્હારી લેહમાં,
આકાશમાં ધૂમતા ફરે છે નિત્ય નિર્મળ નેહમાં;
તુજ મોહદંડ અદશ્ય રહી તે મારિયો એવો અરે,
અમણિત વર્ષે થયાં હજી ફરતા નહિં અટકે ખરે !
વર્ગો આ અસંખ્ય જ તારલા ને શ્રદ્ધ હોંપે નભમાં ફરી,
તે એકતાન બની રમે તુજ ધ્વનિ વિશે લગની ધરી;
નહિ કો ચળે તુજથી, સુણે રજની બધી સૌ ચક્રચક્રી,
તે તુજ હાલરડાં થકી દિવસે રોઝી સૂએ નહીં !!
રજની વિશે સૌ તારલા એ દેખતાં એકાંતમાં,
તુજ શક્તિ કરવા ઉરતરંગો ભય છે નભપ્રાંતમાં !—
તુજ કાવ્યપોથીનું હશે શું પાન આ ઉધાડિયું.
જેમાં પવિત્ર જ ઝલકતું ધ્વનિ—ચિત્ર આ તુંજ પાડિયું ?—
કે તુજ સુખથી કે મધુર ધ્વનિ—પુદ્ગલ ઝરતાં ઝડપોંતે,
તેજસ્વી આ નભમાં જડયાં શું કામદેવે તલપોંતે ?—
એવા તરંગો આર્તો આ તુજ હૃદયને ઉછળાવતા,
હે ગાન ! તોપણ મર્મ તુજ કંકેરવા નહિં કાવતા !
તે કૈં કવિવર જગતમાં ઉપજાવી ઉછેર્યા અરે,
તે તેમના ઉરસ્વર્ગમાં સ્વરધાર તુજ રેડી ખરે;
એ ધારના ઉમરા થકી હિંગાર ફૂટી નીકળ્યા,
જે જગતને તુજ મોહમાં ઘસડી પૂંઠે પથે પળ્યા !
એ સર્વ કવિ, રવિને લગાવે નવલ દિન રચી ઝાહવો,
હે ગાન ! ઘસડાઈ ગયા તુજ તાણમાં ભવના ભવો !
નહિં પાર પામ્યા કોઇ તુજ, કે પામશે નહિં કો કદી !
બલિહારી ત્હારી એવી ભારી, શું શકે જગ સૌ વહી !
આ જગતમાં દુઃખશોકની નહોંઓ ભરાઈ ઉભરાય છે,
તેના તરંગો આર્તો આ મુજ હૃદયતટ અથડાય છે;
તે વેળા તે હેગાન ! તુજ ઝાંડા ધ્વનિ મુજ કાનમાં
ઉતરી ઉઠાર્યો તરંગ એ, ઉર રીઝવે તુજ તાનમાં !
છેતુજ અલૌકિક શક્તિ એવી, કામઠામે વ્યાપતી,
તુજ સ્મરણવિદ્યુત માત્ર જનદુઃખતિમિર તોડે કાપતી

જનઆત્મપર તુજ શૌંતળ હાયા છે સદા પથરાયલી,
 તો દેહબંધ રહી શકે આ આત્મ તુજ આશે બલી ! !
 રે પારણામાં ઝુલતું બાળક ન જગને જાણતું,
 હસતું ગુલાબી હોઠ પર દીસે અકારણ આણતું;
 તે આત્મ તેનો મધુર તહારા સ્વર સુણીને રીઝતો,
 કે આશ મધુરી બાવિકેરી તુજ કૃપાથી સિંચતો ! !
 હે ગાન ! તુજ ઝીણા સ્વરો જે આજ નહિ સુણીયે અમે,
 તે કોઇ વધુ દોષતા દિને સુણીશું વધુરસથી શમે;
 તુજ ધ્વનિ જ અહિંથી માર્ગ અમને સ્વર્ગનો દેખાડશે,
 ને ત્યાં સદા કે અનંત નિજ રસરેલમાંહિ રમાડશે !
 આ સિન્ધુના ઘેંઘાટમાં કે પવનની મૃદુ ચાલમાં,
 ઊંડા અનંતાકાશમાં કે પૃથ્વીમાં પાતાળમાં,-
 જ્યાં જેડું ત્યાં હે ગાન ! તુજ અસ્તિત્વ તો મુજને મળે,
 સૌ જગતને તું રીઝવે તુજ સર્વવ્યાપકતા-બળે !
 હે ગાન ! હું આ જગતમાં લુપ્તો છું તુજ આશીષનો,
 તુંતો અરે છે સત્ય શ્વાસ જ સર્વ-વ્યાપક ધ્વજનો !
 તો તુજચિના આ સૃષ્ટિકેરી કાય કયમ નીભી શકે ?
 નિશદ્દિન મને તું કરે ઝુલતો દિવ્ય તહારે હીંચકે !
 રે તારક્ષા તુજ ધ્વનિ વિશે આ ધ્યાન નિજ પ્રોર્થ રહ્યા,
 ને એકતાન બની સહુ જયમ લીન આ તુજમાં થયા;
 હા, ત્યમ નિમગ્ન રહી જ, હે સ્વર્ગીય ગાન ! તણાકે હું,
 તુજ મધુર ધ્વનિના સ્વપ્નમાં આ જગતથી સરોં જાકે હું !

સંધ્યાને અરજ.

લાવણી.

હે સુંદર સંધ્યા ! મને તું દે સંતાડી !
 ગુંચવાવે બહુ આ હવે જગતની ઝાડી !
 કંઈ ચિંતા દુઃખ વિચાર, બમાવે મુજને,
 બહુ હૃદય ખમે છે ભાર, વિતતું હું તુજને !

તુજ સુંદર રંગીન પાંખ તેં શી ફફડાવી,
 અંદર શી મધુર સુગંધ વળી પ્રસરાવી !
 તુજ હું જ બરી એ પાંખ હવે ઉઘાડી,
 તેમાં હે સંધ્યા ! મને તું દે સંતાડી !
 આત્મા આ મ્હારો હવે ન ઉઘે ઉડતો,
 ઉડતાં જડો દુઃખ જળે વિશેષે યુડતો !
 મુજ નયન સમીપે ભૂત આવી રહે ઉજી.
 ને વર્તમાન ને ભાવિ જોઈ હું કુચું !
 ઉઠળી ઉઠળે સૂર્ય જગત દિન આપો,
 તે સાથે ઉઠળે મને વિચારો લાખો;
 પણ જોઈ તુજને હવે વિનવું હે માડી,
 સંધ્યા ! લઈ હેતે મને તું દે સંતાડી !
 જો મને સુવાડી ગુંથે સ્વપ્નની જાળી,
 ને આ સધળો ઉઠળાટ દિવે તું ટાળી,
 તો પેલી દૂર સ્વર્ગીય બતાવ પ્રભાતું,
 જેમાં આ સધળું વિશ્વ લીન થઈ જનું.
 ને ભૂલી સધળું ભૂત આત્મ આ મ્હારો,
 કંઈ ચિંતન મધુરું કરે બનીને ન્યારો !
 મધુકરશું ફૂલ ત્યાં ચુસે, બમી સુખ વાડી !
 તો લે, લે, સંધ્યા, મને તું દે સંતાડી !
 ફરતો ફરતો મુજ આત્મ મનન ત્યાં કરશે,
 કંઈ પ્રેમ અને આનંદ રંગ ઉર ધરશે.
 ને રંજ અને યતનનો અંત વિચારી,
 ધન્યરમાં ધરશે આશ પંથ સંભારી.
 પણ જો આ જગતી રંજ અને દુઃખ વધતાં,
 તું જોય મુજ ઓપાસ દુઃખશું ચઢતાં.
 તો તું નિશ બની લઈ મને પાંખ ઢાંકી દે,
 સંધ્યા ! બોલો દે મુજ આંખ સદાની નીદે !

ખાટાદકર.

મૃગ અને ગાન.

મંદાકાન્તા.

મૂકી દેછે હરિત તૃણ આ કાં મુખેથી કુરંગ ?
 ઓચિંતો શું તુજ સ્મરણમાં કાંઈ આવ્યો પ્રસંગ ?
 ચારે બાજુ ચપળ નયનો સંભ્રમે ફરવે શું ?
 ઉંચે હૈયે વિકળ સરખો શબ્દ કેં સાંભળે શું ?
 શું સંકળે પ્રિય હરિણીએ દૂરથી સાદ કીધો ?
 કે શાદ્વલે ગહન વનમાં ઉગ્ર કેં શબ્દ કીધો ?
 હાહા ! સામે સ્વર મધુર કેં ગાનના સંભળાય !
 તેથી તારું હૃદય સહસા ત્યાં જવાને તણાય !
 બોળા ! એતો નહિ પ્રણયથી પૂર્ણ સંગીત કાંઈ,
 વ્યાધી ફેરી અખુષ્ઠ મૃગના મૃત્યુની એ ભવાઈ.
 ના એ વાંલા રસિક કવિતા મૃત્યુનો સાદ એ છે !
 એ શબ્દોમાં સ્વર સકળમાં ઝેર પૂરું વહે છે.
 હા ! એ ચાહ્યો મરણ મુખમાં શીખના કાંઈ માની,
 યોગ્યા કણો પ્રથમ થકી ત્યાં સાંભળે વાત શાની ?
 ફૂદી ફૂદી સ્વર બણી જતો ઠોકરો કેંક ખાતો,
 આડે માર્ગે તન પટકતો કંટકોથી વિંધાતો.
 ને મૃત્યુના અનુચર કને આવી નિશંક ઉભો !
 કેવો કાળો શયર કરમાં બીન લે કાંઈ ગાતો !
 વાયુથી એ વિટપ હલતાં ત્રાસીને નાસી જાય,
 મૃત્યુ સામે નિડર બની જે બેસજ ના દયાય.
 બલે પ્રાણી નિજ પ્રકૃતિને વૈર મૂકે વિસારી,
 એતો શક્તિ પ્રણય ! નિરખી કો અનિર્વાચ્ય તારી !
 કોટિ ચત્નો થકી પણ શરી ના શકે જે નિસર્ગ,
 તેને આંખે પલટી પગમાં પ્રેમ ! તારો પ્રસંગ.

તું સહિના કમ નયમથી દૂર રે'તો દીસે છે,
 તારી સત્તા નહિ હૃદયથી કોઇ માપી શકે છે !
 જો ! આ કેવો હરિણ પ્રણયી ગાનથી તુષ્ટ થાતો !
 રામે રામે રસ પ્રકટતાં ભવ્ય બાવે ભીંજતો,
 બૂદ્ધો વા'લું વન સરિતને શૈલનાં શૃંગ બૂદ્ધો !
 બૂદ્ધો ભીતિ, મરણ, મૃગતા, સહિનો સંગ બૂદ્ધો !
 પ્રેમી દોલા ઉપર હિંચતો પ્રેમ પૂરે તણાતો,
 બૂદ્ધો 'હુંને ધતર' તણીએ બેઠ સંપૂર્ણ વાતો;
 ને ઓચિંતુ શખર કરધી છૂટતું બાણ આબું,
 વિંધી નાંખું હૃદય કુમળું મૃત્યુને સંગ લાબું;
 કેવી તારી કૃતિ અધમ આ ? વ્યાધ ! વિશ્વાસધાતી !
 ભુંડી સહિ પ્રણયી મૃગને માનશે મૂર્ખ આથી.

પ્રભાવેશી હૃદય હણતાં કે' ન કીધો વિચાર !
 બોળા હૈયા ઉપર કંઈણા શું ન આવી લગાર !
 ભુંડુ બાવિ અહહ ! તુંજને દુષ્ટ પથે ચલાવે,
 તેથી તારા મલિન ઉરમાં હા ! દયા કેમ આવે ?
 પ્રેમીને તો રસ અધિક છે મૃત્યુના અંક માંહી,
 બેઠ બ્રાંતિ રહિત હૃદયે કષ્ટ શું હોય કાંઈ !
 મીઠું મૃત્યુ સરસ સમયે બેઠ બુલાઇ જાતાં,
 નિર્ભાગીને જરૂર ન મળે ચિત્તથી નિત્ય ચા'તાં.
 એતો પામ્યો રસજલધિમાં ઉચ્ચ એકત્વ આજે,
 ઘેરું પાપે તુજ હૃદયને તે નહિ મુક્ત થાશે;
 મૃત્યુથી કે જીવનથી તને ના થશે શાન્તિ કયારે,
 એતી શાન્તિ અમર સુખને માનતી તુચ્છ ત્યારે.
 કંપે વા'લા મૃગ ! હૃદય આ નાશ તારો નિહાળી,
 શું માને તું પ્રણયી હૃદયે તે શકું હું ન જાણી;
 હા ! શું માને ? રસમય ઉરે માનવું કયાં સમાય ?
 માની લેજો જન જગતના જે મતિથી જણાય.

(૧૬૭)

વિક્ષમૃગ.

હરિગીત.

સંગીત, લુપ્થક ! સુખદ તાર આમ નવ અટકાય તું,
રસમાં મને મરવા દઇ રસિકત્વ પૂર્ણ બતાવતું;
આ મોક્ષથી મોધું અને સાકર થકી વધતું ગળ્યું.
તુજ બાણના સંપાતથી પંચત્વ આ સમયે મળ્યું.
શર લક્ષ બીજાં ફેંકવા તલવારનો કર ધા બલે,
પણ ગીતના અવરોધથી નવ વ્યથિત કર મુજને અરે !
રસની ધુન્તી હૃદયે વહે રસમાં અધિક છું મગન હું,
રસરૂપ જગત જણાય આ રસને વળી વરસાવતું.
આને બલે મૃત્યુગણી આણે દયા દીલ માનવી,
પણ વૃષ્ટિ પ્રેમામૃત તણી મારે હૃદયથી માનવી;
પ્રેમાબ્ધિ આ ગરજ રહ્યા રસમેધ પણ વરસી રહ્યા,
મીઝી નયન અવલોકતાં આજે કૃતારથ હું થયો.
વસુધા વિષે બહુધા પ્રયો ગિરિશૃંગ ઉપર આચડ્યો,
પણ હર્ષવર્ષણનો પુરંદર આજતું મુજને મળ્યો;
મારી વ્યથા અવલોકીને નવ દીલ દયા લાવીશ તું,
અવસાન સમયે ગીતનો ન નિષેધ મન માનીશ તું.
મુજ માંસને માટે અધીરો એક પળ ન બનીશ તું,
સારંગી રંગ ભરી ધડી કરથી ન દૂર કરીશ તું;
દઇ તાલ સાયક પાતથી કરગાન એ પણ ઇષ્ટ છે,
આ પ્રેમ પાસાવારમાં નાંતાં મરણ પણ મિષ્ટ છે.

શૈશવ.

શાર્દૂલ વિકીડિત.

કેવું બાળ ! મનોહ માનસ તણે સદ્ભાવ દર્શાવતું,
તારું ઉજ્જવલ હાસ યુક્ત મુખકું સંતુષ્ટ ને શામનું !

છાયા સંસૃતિની પડયા વગરનું આવર્ણથી ઉજળું,
 કેવું શુદ્ધ પવિત્ર ચિત્ત તુજને વા'લા વિધિથી મળ્યું ?
 કેવાં ચંચળ નેત્ર ને રસભરી શી સ્નિગ્ધ કીકી હસે ?
 એમાં ઉચ્ચ અભેદ શો ઝળહળે દુઃપ્રાપ્ય સંસારને ?
 એ આત્મીય અને સમાન સહુને દષ્ટિ રહી દેખતી,
 ને વૃત્તિ હસતી સદૈવ પ્રણયી, પ્રીતિ બધે પેખતી,
 વા'લા એ દગથી સમગ્ર જગતું તું રૂપ કેવું જુએ ?
 કેવો નિર્ભળ ભાવ એ હૃદયમાં તે શું નહિ કે' કહે ?
 હા ! એવો અધિકાર ના અમતણો સંસારના સંગથી,
 દૈવે તે થકી બોલવા તણી તને યુક્તિ બતાવી નથી !
 ને કે' યત્ન કદી અમે શિખવશું જ્યારે તને બોલતાં,
 ત્યાં તું વિસ્મૃતિ પામશે જવનિકા જુદી કશી આવતાં.
 દેખે તે ન કહી શકે, કહી શકે તે ના વિલોકી શકે,
 સદૃશસ્તુતાણું કેવું ગોપન કર્યું દૈવે કળાથી દીસે ?
 પાદાંબુજ ચૂસે લઇ મુખ વિષે પીયૂષ શું ત્યાં વસે ?
 એ છે શૈશવનો અવર્ણ્ય અથવા સંતોષનો સ્વાદ એ ?
 હા ! પીયૂષ બર્યું પરંતુ જગ એ દેખી ન ચાખી શકે,
 એના સંગથી એ સુનિર્જર અરે ! સે'જે સુકાઇ જશે !
 વા'લા ! શૈશવમાં અનંત સુખ ને આનંદ ઉચો હશે !
 તેથી સ્વપ્ન સમાન સ્વરૂપ દિનમાં વીતી જતું એ હશે !
 એની જીવન તત્ત્વરૂપ ધડીઓ મીઠી મળતી હશે,
 ને તેથી સતકાદિકે ન મટવા બાલત્વ વાંછ્યું હશે !
 જો ! પામી પ્રતિભાસ બાલવય આ કેવો હિમાંશુ હસે,
 વારંવાર સુધા તણા અનુભવે સિંચ્યો સુધાથી દીસે !
 કાલે કાળ કદી જતો તુજ તણું હા ! બાલ્ય આ લઇ જશે,
 ને અબ્યાસી થકી તને જગતના રંગો બધા લાગશે.
 તારા નેત્ર વિષે દીસે પ્રણય ને આશા જગન્નેત્રમાં,
 તારું ચિત્ત રમે અભેદ મહીને સંસારનું સ્વાર્થમાં.
 વા'લા એહ વિરોધમાં બહુ બળે સંસાર આ જીતશે,
 ને આ પ્રેમ-અભેદ ઉપર પછી ગાદાં પડે નાંખશે.
 'આ તારી જનની અને જનક આ' એ સૂત્રથી આદરી
 પોથી ભેદ તણી તને શિખવશે સાઘંત સાથે મળી.

(૧૯૯)

એતો શિક્ષણ બેઠ હુર્ગ તણી સો બારીકાઓ જાણવા,
ના એમાં થઇ મગન માન્ય જગની મિથ્યા મગ્ન માણવા;
અંતે બેઠની સંગ યુદ્ધ સમયે તારી પરીક્ષા થશે,
ને અવ્યાસ કળા તથા કુશળતા સૌ કામ ત્યાં આવશે,
પાછો બેઠ અબેઠ ને પ્રણયતું છતીશ તો પામશે.
ને હારીશ કદાપિ તે: તુજ ગનિ સંસાર જેવી થશે.

મણિલાલ બટ્ટ

સિદ્ધાર્થનો ત્યાગ પ્રસંગ.

વંશસ્થ. ૪,

નિશીયતાં ચંદ્ર ઇંધન પ્રકાશની,
હરી પ્રભા આયમતો હતો, વળી;
નિશ્ચાર્જિતા સૂચક શુક્લ પક્ષનો,
પ્રકાશ તારા ગણનો થતો હતો.
ઉણા થતા રનેહથી મંદ ડોલતી;
પ્રદીપની જ્યોત ઝીણી થતી હતી;
રથાંગના મૌન થઇ હતી રડી,
પ્રસાંતતા રાત્રિની વાધતી હતી;
હંધી ગએલી અવરોધ માગધી—
તણા હતા હસ્ત ત્રિણા પરે હજી;
મૃદંગના લેપ લિલા હતા, વળી,
તરંગતા તારની ચાલતી હતી;
ગવાક્ષ માર્ગે હજી તો જતી હતી,
કપોત વર્ણી ધ્રુમ વેણી ધૂપની;
મૃદુ સ્ત્રી થૈ ન હતી પુરે પુરી,
પ્રફુલ્લ હારાવલિની કળી હતી;

સુખાનુબંધી મત વિલાસિની તણા,
પ્રસારતા આસવની સુવાસના;
સમીર વાતાયનથી ધીરા ધીરા,
બહિર્દિગંતે સરતા જતા હતા.

અનુદુષ્ટ

સુતેલો એટલામાં તો, ઓચિંતો આપ જાગિઓ,
બરેલો દુઃખથી જેને ખોટો સંસાર લાગિઓ;
સુપુત્ર સુખ શય્યામાં, બાળી સુતેલ ભામિની,
કોનો પર્યંકની પાસે, જોતો દુષ્ટે અમી બરી.

ઉપજાતિ.

ત્યાગી વિચારો બનિયા વિરોધી,
માયા યદ્ય આરૂઢ ચિત્ત રોધી;
ઉઠ્યો વિરાગી યદ્ય કિંતુ જાગી,
ગયો પ્રિયા પાસ બની સરાગી;
શય્યા પરે હંસની પાંખ જેની,
યશોધરા શાંત હતી સુતેલી;
વિભિન્ન હોયે યસુના પ્રવાહ,
છુટો હતો કેશ કલાપ તેમ.
બેઠેલ હોયે ન મરાલ પક્ષી,
કરે મુકેલું હતું તેમ શિર્ષ;
ખિડાયલાં પદ્મ ન હોય તેની,
ઉંઘે હતી આંખડલી મિચેલી;
મણીધરો હોય ન જેમ ભેટ્યા,
રહ્યા હતા બે પગ તેમ ભેળા;
સોડે સુતા રાહુલ આસપાસ,
રાખ્યો હતો રનેહથી એહ હાથ;
જ્યોત્સ્ના તણો યુગ્મ ન હોય તેવો,
ગારો બરેલા સુખનો રૂપાળો
પયોધરિ માત તણા અધીરો,
કુકંભ વરણો કરે સુતેલો;
પ્રિયા અને પુત્ર સુતાં નિહાળી,
મોહી રહ્યો ગૌતમ બાગ્યશાળી;

(૨૦૧)

આ સંગને ત્યાગ તણી તુલામાં,
ઉભો પડી તર્ક પરંપરામાં;

સિદ્ધાર્થ—

અનુક્રુપ.

દાંપત્ય સ્નેહની સીમા, આમાં આવી રહેલ છે,
ઉપેક્ષા કરીને તેની ચાહ્યાં જવું અયોગ્ય છે;
નાના એમ નથી આ સૌ, દુઃખદાયી અસત્ય છે;
સત્યને શોધવું જોતે, તેને ત્યાજ્ય પ્રપંચ છે,
કોનો પુત્ર અને કોની નારી સમૃદ્ધિ સાક્ષી;
અંતે જે સંગ ના આવે, મિથ્યા તેની શી મોહિની.

સતી અને દક્ષનો યજ્ઞ.

સતી:—

આર્યપુત્ર ! તમે આ શું બોલો,
ખરા બોટાનો કંઈ તોલ તોળો;
આબ્યે અવસરે જાય લુસાર્ધ,
આડે દા'ડે જે હોય લડાઇ.
વીસરાય શું દીકરી ક્યાંહી,
જેની માતા કરે રાજ જ્યાંહી;
પૂજ્ય વર્ગમાં જેહ સવાઇ,
ભુલે સસરે શું તેહ જમાઇ,

શંકર—

તમારા સમ છે શુભ્ર ! તમને અથવા મને;
સંદેશ સરખો એ જો, કહાગ્યો હોય એમણે.
જેણે આમંત્ર્યું છે ભૂત માત્ર,
જુડા ! જાવ શું ભુલે તે જમાત્ર;
રાખ્યું હોશે તેહું તમે છાતું,
સમ સગરા તમારા ન માતું.
આમ નિઃસંગ રો' તે શું સાઈ,
જુવો સંસારની આંખે વાર;

જો શું ઉછરંગ જમ જમનનો,
 સુખ વૈભવ તાત બવનનો.
 તમે હોંશ કરો ન કરાવો,
 મને ઉલટી ઉદાસી બનાવો;
 મારી હોંશીલી માત રીઝાવા,
 તમે ક્યારે સાસરીએ આવ્યા ?
 તમે ક્યારે પ્રભુત્વ બતાવી,
 મને મૈયરીઆમાં પુલાવી ?
 મારા પિયરની શેરીને મંથ,
 જતા આવતા યધ મુજ કંથ;
 મીઠી આંખ તણે અણસારે,
 મારી સખીઓથી જોવાયા ક્યારે ?
 જોવા દીકરી જમાઇનાં જોડાં
 હશે આતુર એ સૌ ન થોડાં ?
 મારી બાળ સૈયરોનો બાવ,
 ચાલો જોજો લૈએ રૂડો દહાવ.
 મારી માતને હેતને હાથે,
 જમજો સમવય સ્નેહીઓ સાથે;
 માં મોટરોમાં સનમાત,
 જોઈ તમને થશે અભિમાત;
 ઠાંક માંક બની ઠંકરાયા,
 આવા પરણવા ત્યાં શું જોવાયા;
 કાળા ગોરા કે વરવા રૂપાળા,
 મારી સખીઓ તો 'છે' કે 'છે' કેવા ?
 દાસ દાસીને ગજરય ઘોડે,
 ચાલો આપણુ જમજો સજોડે;
 મારી બેનોને સખીઓના લાવે,
 મારે જલું મૈયર બડા ઠાંકે.
 ઉડો વાધાંબરી ના સતાવો,
 ધરી અવસર આવે ન આવો:
 પાથરીને પાલવ વારંવાર,
 યાત્રુ આટલું હું ત્રિપુરાર;

કર દક્ષ વતી કાલાવાલા,
આલો ઉડો સભયો ન બહાલા !

શીવ:—

શાણાં સમજી યધ ભૂલો કેમ ?
વણુ તેડ્યાં જવાય ત્યાં કેમ ?
દે ન સન્માન જો દક્ષરાય,
હાસ્ય દેવોમાં આપણું થાય;
ધટે માન બને કદી આણું,
માટે સર્વથા હું નહિ આણું.

સતી:—

હાં હાં આજ હું સમજી આ સધળું,
તમે આડા યધ વદો અવળું;
મારા પિઝરતું બોલો ઘસાતું,
નથી મુજથી હવે તે ખમાતું.
તમે ઉજળાં સગાંના ન સંગી,
આડા અતડા ન લેશ ઉમંગી.

શંકર:—

ધચ્છા છે તો બહે એવી, સિધાવો લધ નંદીને,
પ્રણામ માહરા કે'જો, દક્ષને પાદ વંદીને.

×

×

×

×

સતી:—

નિવેદજો આ સડે વૃત્ત નંદી,
મારા વતી ત્યાં જધ પાદવંદી;
એકાંતમાં શંકરને કહેજો,
મારાં વળી વાયક આ પ્રમાણે.
સત્યે તમ દ્રોહી તણે બનેલો,
દુર્બાળ્યે આ દોષિત દેહ મારો;
ઉત્સર્ગને યોગ્ય નથી રહેલો,
હુતાશને આ પળ હોમવાનો.
પ્રભો તમારાં પદ પૂજવાનાં;
પુરાં થયાં પ્રાકૃત ન પુણ્ય મારાં;

પિએરિયાંના ધરી પક્ષ મારાં,
 સુણ્યાં નહીં મેં વચનો તમારાં;
 અયોગ્ય મારા વચનને દુભાયા,
 હશે તમે તો પણ નાથ મારા;
 શરીર કષ્ટો તપ આદરીશ,
 પરંતુ પાછી તમને વરીશ;
 કે અસ્તુમાન ધરી ધણેરૂં,
 કહ્યું ન માન્યું શિર છત્ર કેરું;
 તેનું મળ્યું આ કળ ભાગ્ય મારું,
 હુતાશને પાતકને ઉતારું;

લલિત.

સરસ્વતી-સ્તવન.

જય ! સરસ્વતી !
 હર-સર વિલાસતી—
 અમીરસ ઉજાગવતી—
 સુકુમાર નન્દિની !

વિમલ સરલ રસ-તારંગ સમ અમ—
 હો ! સ્વચ્છન્દ વિહાર !
 પુજ કોમાર કળાયલ સમ હો—
 ભાવ-શ્રવન સંચાર !!

જય ! સરસ્વતી !
 પ્રતિભા જગાવતી—
 મલકતી મનસ્વિની—
 સુકુમાર નન્દિની !

દેવપુત્રી ! સંશ્રવની ઉજા !
 જ્યોતિ આત્મઉજ્જળ !

(૨૦૫)

પ્રાણ-પ્રેરણા ! પ્રણય પ્રચારક-

વિપ્રુધ ભક્ત તુજ યાવ !!

જય ! સરસ્વતી !

મલકાવી મ્હાલતી-

ઉમંગ-આશ-સિયતી-

પ્રણ-પન્થ સહચરી !!

ભલા ભગવાન.

હો ! ભલા ! ભગવાન ! દેવા ! હો ! ભલા ભગવાન !

દુઃખીના વિશ્રામ દેવા—ધ્રુવ.

બૂલી પણ ગદ્ય કાલ જાતાં બહાણું ઉડયાં કે'ક વાતાં

તોયે આવી 'આજ' આ કાં ? હો ભલા ભગવાન !

દાશુ દુઃખના પ્રતાપે કંઈ વળે અધારાં આંખે !

ના સૂઝે ભવને બૂલાવે !— હો ભલા ભગવાન !

વૃત્તિ વડતાં, વહાલાં વહોડે વિસારે બહાતાં;

તોયે કાં ન મટે મન માન્યાં !— હો ભલા ભગવાન !

બહાલાંને વિચારવાની ઉરની અમીસર વાણી

જીવતી સુકાય શાની ? હો ભલા ભગવાન !

ભીનાં મર્મ જન ભોળાનાં કે' ધટે સતેજ યાવા:—

ઉરાડી અમીના છાંટા:— હો ભલા ભગવાન !

સ્વજનના સ્નેહ.

સ્વજનના સુદ્ધ સાચા સ્નેહની તો વાત જૂદી !

પરસ્પર પ્રેમના આચારની તો રીત જૂદી !

સોડહં સોડહં સતી રટે સ્વાહં સ્વાહં કન્થ;

એવે એક ખીજાં સદા, એ સહચાર અનન્ત.

વિરહ-સહવાસની જાદૂઘ ભલિહારી જ જૂદી !

અજળ આકર્ષણે ખેંચાય સાંકળ એજ જૂદી !

સ્વજનના શુદ્ધ સાચા સ્નેહની તો વાત જૂદી !
અખોલ આંખે સમજતાં બહાલપની ક'ઈ રીત;
અમીમય હૈયાં ઉમળકે થાય પરસ્પર લીન !
સ્વજનના શુદ્ધ સાચા સ્નેહની તો વાત જૂદી !

સાગર.

સ્નેહચોગીને-

ગુરો ! સુર ! સ્નેહના ચોગી ! સમાધિ પૂજવા આવું :
ગરીબ હૈયું, સખે ! મહાર્ : મહડાવું પુણ્ય શું, ખાપુ !
ગુરો ! પયુગખ્ખરી ત્હારી ભરી હૈયે યયો ઘેલો :
બિખારી છું : મગર ભડ્ડે ભરેલો છું હવે ચેલો !
દીધી, ગુરુ ! તે' મહને દીક્ષા : હવે માગીશ હું બિક્ષા :
ગુરો ! આજે અગર કાલે, શિખું છું હું અહાલ્લેક !
ધણો તુજ મામલો ગાયો : દીઠો : વેકયો : ગુરો ! રાયો :
ગુરો ! અવધિ ! અહા ! અવધિ ! અજળ છે પન્થ તે' જ્ઞેયો !
મહા વિકરાલ બૂખરમાં ડગી ત્હારી સમાધિ ના !
સખે ! સ્નેહી ! સહું જે તે' જગત જાણી શકે ના ! ના !
સીકન્દર કે અકખ્ખરથી, જખ્ખર રાજ્યો જ્યાં, રાજ !
ખિરાજે સુસ્તકા સાથે ! સમાધિલેખ મહે' વાંચ્યા !
કલાખી ! ગાયું કેકામાં અજળ, ગુરુ ! વેદતું ગાણું !
ઉધડશે નેત્ર જ્યાં જ્યાં ત્યાં કહેશે ગૂઠ કે' છાતું !
ગુરો ! તું અગ્નિમાં ચાલ્યો ! શ્મશાને હોંશથી મહાલ્યો !
સનાતનમાં જીવ્યો, ખાકી ! અનિર્વચનીય તુજ ખ્યાતિ !
અમે અહીં 'અન્ધ-હસ્તિ'નો જૂઠો દાવો રચ્યો : દેવ !
કલાખી ! સ્નેહચોગી છો ! અજળ ગુરુમન્ત્ર- 'હાલ્લેક' !
દ્યાલુ છો ! કૃપાલુ છો ! કરો પયુગામ કે' તાજે ?
ધટે બહાલાં ઉરે, ગુરુ ! તો, નવો સુરશબ્દ ઉચ્ચારો !
નિખાલસ સ્નેહી સુર હૃદયે લખ્યા, અહ ! લેખના લેખ !
તું વે, બુલબુલ ! ફકીરી ગા ! પુકારો ઈશક'હાલ્લેક !

(૨૦૭)

દ્વારામતી.

દેવિ ! અહો દ્વારામતિ ! હતી પ્રેમ પુણ્ય પ્રભાવતી !
શી આજ, હા ! સાગર તટે તુજ દામણી મૂર્તિ ખડી !

તુજ નૂર ક્યાં ? તુજ શર ક્યાં ?
તુજ ધામ દામ દમામ ક્યાં ?
એ યાદવોના મ્હેલ ક્યાં ?
ક્યાં સ્નેહ સરિતા રેલતી ?
શ્રી કૃષ્ણચંદ્ર તણ્યાં, અહો ?
એ પ્રેમધર્મ નિશાન ક્યાં ?
ક્યાં પ્રેમ બીની ભૂમિ ક્યાં ?
ક્યાં આજ, હાય ! ગરીબડી ! !

ક્યાં સુર સરિત સમોવડી—
સ્ત્રોતસ્વિની સખી ગોમતી ?
મેલી અહીં આ દીસતી
સાગર તણી શી વીરડી ? !
ક્યાં છે કુમારી સરસ્વતી ?
અહાર્ષિ ઉર હાઝર હતી !
જેને દિલે દ્વારામતી—

નિજ નેન શી વ્હાલી હતી !
શું શારદા હજી છે અહીં ?
જહીં શ્યામને ય ગમે નહીં !
શી હેતહીણી ઝુંપડી !
શું એ વિભૂતિ વસે તહીં ? !
તુજ ધર્મ ધામ રુચિર શું !
રૂપ નામ સૌ પલટીગયું !
દ્વારામતી બદલાય, શું—
શું 'દવારકાં' ! આ શું થયું !
પતિહાસની જૂની આરસી !
રજ તે પરે શી આ ચડી !

બીંત આંસુની આડી ખડી
 દેખે નહીં મુજ આંખડી.
 પ્રભુમનની ધરતી અહીં
 અનિરૂદ્ધ યાદ કરાવતી !
 સ્મૃતિ સ્નેહ ધર્મની રાજતી
 મુજ પ્રીતિ ત્યાં તાજી થતી
 દેવિ ! ઉધા ! પ્રણયાંગના
 ચૈતન્ય જ્યોતિ ! વીરાંગના
 હૃદયે, અહો ! તુજ નામના—
 સ્મરણે નવી ગતિ લાધતી
 બીની છતાં ઉર આંખડી !
 હજી એ જીવે કે વાટડી !
 મુજ-ઝિંદગી લાલી ભરી
 ક્યારે-ઉધા અજવાળતી !
 મુજ કલ્પનાની પ્રતિકૃતિ !
 મુજ પ્રેમની આછિ છળી !
 તુજ યૌગમાં શી આ પડી !
 પણ-ગાન કાં ગાતી નથી ?

જેઠાલાલ. (મુકુલ.)

પ્રેમ વર્ષણ.

લાવણી.

મહા શાન્ત રજની આ અરે ગગનમાં વિમલચન્દ્ર વિલસે છે,
 વરસે છે પ્રેમની ધાર અરે કોઈ અઠલ પીયૂષ વરસે છે.
 જગ પ્રપંચ રહે સહુ દૂર હૃદય કોઈ રમે અઠથ આનંદે,
 જગ સકળ પરે આ ઢળે નહિ કાંઈ વસે ભેદ ઉર ઝોને.
 જગ સકળ ઉદ્ધમાં પડ્યું જાગતું હૃદય પ્રેમ આપે છે,
 પીઝો પ્રેમ પીઝો પ્રેમ અજળ કોઈ છુપો પાય છે મુજને.

ટીપું ટીપું શોધવા કાજ સ્વપ્નમાં મનુજ કોઇ રખડે છે,
 ઢળી પડ્યો અખૂટ ભંડાર અરે ત્યાં જગત કેમ હુંધે છે.
 પીઓ પીવાય તૂંતી ન થાય અખૂટભંડાર ઢોળનારાને,
 નથી દીસતી કશી દરકાર પીઓ પીવાય જેવું જે જેણે.
 જગો કોઇ જગતનું સત્ત્વ જગતનું કોઇ માનવી જગો,
 આ વ્યર્થ દોળે સૌ પીયૂષ અરે કોઇ એક વ્યક્તિ તો જગો.
 નહિ દીધો કોઇએ કાન પીયૂષનું પાન પીધું પીનારે,
 નિદ્રિત સૂઈ સહુ ધસી અરે પણ પછી મૃત્યુ-અંધારે.

મોહ.

ઘૈરેને ઘોષ નાખીને બુદ્ધિમાં વિષ પ્રેરે તું,
 આત્મના ધ્વંસને મારે છે આ સત્ત્વ કારણ ! !

એ કોઇ કાળજવર કે અહિનો;
 બુદ્ધિ વિષે દંશ થયો જરી તો.
 શાંતિ બધી જીવનની હરાય;
 રૂએ રૂએ એ વિષ વ્યાપી જાય.

અરેરે મોહમાં કેવું મીઠું ઝેર વસી રહ્યું;
 અનેક રતનનું જેથી સત્ત્વ ઝાંખું થઇ ગયું..

વિવેકને જ્ઞાન જતાં ગળીને;
 અકાર્યમાં ચિત્ત જતું વળીને.
 બધી શુભેચ્છા સરો સઘ જાશે;
 અકાર્યમાં ત્રેયઃ થતું જણાશે.

જે વૃત્તિથી કર્યું કાર્ય તેવું તે કાર્ય થાય છે,
 વિષ નાખી કર્યો પાક કહો તે કાણુ ખાય છે;
 વિષના વ્યસનીને તો વિષ એજ કરાર છે,
 વળ્યું જે એક વેળા તે વળવાનું ધરાર છે;

જોનાર છે તદ્દપિ ' કોઇ નથી ' જણાય,
 કે'નાર છે તદ્દપિ કોઇ ન સંભળાય;

પાસે છતાં સઘળું શૂન્ય સમાન લેખે,
આત્મ પ્રતારણ છતાં સહુ સત્ય પેખે.
દરેક કાર્યમાં કિન્તુ પરિણામ છુપું વસે,
કવી તે શુ શકે પ્રાણી કાળ માત્ર છુપો હસે.

ચંદ્રશંકર પંડ્યા.

ઝહાલાંને આમંત્રણ.

આવો આવો ઝહાલાં સાથે ઉડીએ,
ભોગવવાને કેં કેં દિવ્ય વિલાસ જો;
ઉંચાં ઉંચાં તેજોમય આકાશ છે,
ઉંચા ઉંચા આત્માના અભિલાષ જો. આવો.
એકલવાયાં ઉડવું મુજને ના ગમે,
ચાહે આત્મા સ્નેહીના સહચાર જો;
ઊણાં ઊણાં સુખ સહુ મુજને લાગતાં,
સ્નેહીજન ના સાથે ભોગવનાર જો. આવો.
મહારાં છો ને રહેશો મહારાં સર્વદા,
ખાંધ્યા પ્રભુએ સ્નેહભર્યા સંબંધ જો;
વિધિ નિમ્યાં સંબંધી કરવા સાર્થ કાં
સંચરીએ ના સાથે વ્યોમ અનંતજો ? આવો.

દાઝં લલે દુઃખાનલે દિલ સ્નેહીનાં ખાળું ન હું.

હરિગીત.

ના ના પૂછો દિલની દશા જે હોય તે છોને રહી,
શું કામ બાધ ! જાણીને કે દુઃખી છું કે છું સુખી ?
સુખદુઃખ મહારા બાગનાં પ્રારબ્ધના નિયમે રમે;
મિથ્યા ન તે થાયે કદિ તો લાભ શો તમને કલે ?
તોયે સુખી સુખ માહરાં સુખ બાધ ! જો તમને થવું.
તો તો કથા મુજ સુખની લ્યોને તમોને હું કહું;

પણ દુઃખ જે જે દોષોમાં મન્યન કરે આ હૃદયનું,
 વૃત્તાન્ત તેનો તો કદી હું નહીં કહું ના નહીં કહું.
 સાચુંજ ને “દુઃખો કહો હોવાય દિલ કે” દાઝતું,”
 સાચું ન શું “દુઃખો સહો જીવન તપસ્વી તો થતું ?”
 મુજ હૃદયતાપ શમાવવા દિલપ્રોજ શું દિલ હું દહું ?
 દાઝું ભલે દુઃખાનલે દિલ સ્નેહીનાં બાળું ન હું.

અવકાશ છે, અવકાશ છે, -શુભને સદા અવકાશ છે.

હરિગીત.

છોને સનાતન પ્રશ્ન કેં દિડુ મુઠ તુજ દિલને કરે,
 છો વર્તમાનની અનિયમો તુજ ઉરને શું ચબ્યાં કરે;
 છો હોળીઓ વ્યવહારની જંજળની સળગ્યાં કરે,
 તું સેવજે બન્ધુ ! તથાપિ સર્વદા શુભ શાન્તિને.
 છોને પ્રલોભન પાશ કેં મીઠા મનોહર પાથરે,
 છોને નિરંકુશ નિન્દકો નિન્દા સદૈવ કર્યાં કરે,
 છોને અચિન્તિત અન્તરાયો રોધતા તુજ પન્થને,
 તું ધારજે બન્ધુ ! તથાપિ નિત્ય નિશ્ચલ વૈર્મ્યને.
 શાને થવા દે વ્યાસ તું શોકાશ્રથી ઉર વ્યોમને ?
 શાને નિરાશાઘ્રસ્ત યૈ નિઃશ્વાસ તું મૂક્યાં કરે ?
 જોને શુભાશયિ ચિત્ત દેવી ઉભી કેં કેં આશ દે.
 અવકાશ છે, અવકાશ છે, -શુભને સદા અવકાશ છે.

અમે તો ભારતનાં સંતાન.

ભારતનાં સંતાન, અમે તો ભારતનાં સંતાન,
 ઊંચા ઊંચાં સ્થાન, અમારાં ઊંચા ઊંચા સ્થાન.   અમે તો.
 ખીમત્સ ચેષ્ટા, અપશબ્દોનાં નવ શોભે તોફાન,
 સુધરેલી દુનીઆમાં અમને મેળવવાં છે માન.   અમે તો.
 વસન્ત-ઉત્સવ હતાશનીનો ધરશે સુન્દર સ્વાંગ,
 અનિષ્ટ-સંશોધન કરી કરીને થશું શુદ્ધ સર્વોગ.   અમે તો.

સભ્ય પ્રજાને શોભે એવા યાંશે અમ આનન્દ,
તનને પોષી, મનને પોષી, વિહરીશું સ્વચ્છન્દ. અમે' તો.
રાષ્ટ્ર-જીવનની સંશુદ્ધિના શીખશું મોંઘા પાઠ,
ઉત્સવ કરશું કે' કે' એવા જોશે પ્રજા સાક્ષાત્. અમે' તો.

નાટ્ય અને ગદ્ય.

પ્રેમાનંદ.

(સત્રાજીત પોતાની પુત્રી સત્યભામાને કેદ કરી, તેને કોઈ બીજાની સાથે પરણાવી દેવાનો ૧૫ચાર કરે છે. કેદખાનામાં સત્યભામા કૃષ્ણની પ્રતિમા આંતરે છે, તે પ્રતિમા સત્યભામાની હાસી નાગરિકા ગુપ્ત રીતે લઈ જઈ, કૃષ્ણના સખા શ્રીદામાને આપે છે. શ્રીદામો કૃષ્ણ પાસે તે લઈ આવે છે.)

પ્રતિમાદર્શન.

(જયજય મહારાજ કહી શ્રીદામો પ્રતિમા સંતાડતો પ્રવેશ કરે છે.)
શ્રીદામો—વયસ્ય ! તમારે કાજે અચડાઇ અચડાઇ મારો તો આટો નીકળી ગયો.

કૃષ્ણદેવ—સખા ! પણ કાંઈ વળ્યું કે નહિ ?

શ્રીદામો—અમે જાણીએજ છીએ કે અમને પડેલું કષ્ટ કોઈ પૂછનાર નથી, પણ કામ થયું કે નહીં તેતીજ ખબર પૂછાશે !

કૃષ્ણદેવ—ગોપબંધુ ! તારી પ્રકૃતિ તો સારી છે ને ? વાંચ કહે જો-છએ પ્રિયા તને ક્યાં મળી ? અને એની પ્રીતિ મારાપર છે, એવું તને કંઈ વાતચીતમાં જણાયું કે નહિ ?

શ્રીદામો—મારી સાથે વાતચીત તો કરી પણ હું એવો રસમ છું, કે તેની તમારાપર પ્રીતિ છે, કે નહિ તે પૂરેપૂરું સમજી શક્યો નહિ !

(એમ કહી પ્રતિમા સંતાડતો જાય છે.)

કૃષ્ણદેવ—વયસ્ય ! આ સમય હાસ્યનો નથી. વાંચ જો તું પૂરેપૂરું સમજી શક્યો નહીં તો જોટલું સમજ્યો તેટલું કહે જોછએ.

શ્રીદામો—મહારાજ ! એમાં તે શું કહેવું છે ? હવે તો હું ઘેર જઈ છું; મને તો ભૂખ લાગી છે.

કૃષ્ણદેવ—એશએશ; તને મોકલવાનું પ્રયોજન શું છે, તે પણ કંઈ સમજે છે, કે નહીં ? (પછે તેનું હુગકું ઝાલી આચકો મારે એટલે સંતાડેલી પ્રતિમા પડી જાય છે.) અહ્યા ! આશું ? ક્યાંથી લાવ્યો અને આ પ્રતિમા કાતી છે ? હાંહાં, એ મેં જાળખી; પણ કહેશે કાણે આલેખી ?

શ્રીદામો—મહારાજ ! મેંજ તો ! એવી તો હું ગણીએ છખીએ કાહું છું ?

કૃષ્ણદેવ—શ્રીદામા બોલ્ય, બોલ્ય; આ તું ક્યાંથી લાવ્યો અને કાણે કાઢેલી છે !

શ્રીદામો—વયસ્ય ! એ સુવર્ણસરોજિકાવાળીએ કાઢી છે અને આપનો ગોપ ત્યાં જઈ ચોરને ઠગી મોર મારી લઈ આવ્યો છે, એની કથા જરા લાંબી છે; જે સાંભળવાનો અવકાશ રહ્યો હોય તો કહું.

(કૃષ્ણદેવ પ્રતિમાબણીથી શ્રીદામા બણી જોઈ.)

કૃષ્ણદેવ—ગોપબંધુ ! હું આ પ્રતિમામાં આલેખેલા બાવ જોઈ રહ્યા પછી તારી વાતથી જાણીતો યદ્યશ. (એમ કહી પ્રતિમા બણી નજર કરે છે.)

શ્રીદામો—પણ મહારાજ ! હું બૂલી જઈશ ત્યારે !

કૃષ્ણદેવ—તે તને ફરીફરી સાંભરી આવે એવું હું કરીશ. પણ સખા જોતો ખરો; આપણે એને જાળ કરી બોલાવી તેથી તે કવી બૂકટિ ચઢાવી રહી છે ?

માલિની.

મદન કર મરોડી, ખેંચતો શું કમાન,
અતિ અતિ યદ્ય વાંકી, મિત્ર ! આ બૂ સમાન;
સ્મરધનુ નહિ એતો, શો કફ હું વિચાર,
તિલક હરતણુંએ ધાય શંકા અપાર.

અપિચ—

વસંતતિલકા.

ત્રિપુણ્ડ્ર જે હરતણું, વદતાં ન દાવે,
રે રે વયસ્ય ! ઉપમા, મનમાં ન આવે.

(૨૧૪)

જે હું શશીસમવદ્, તવ તે કલંકી,
કા બ્રુ સમાન નવ હું, ગણું સિંહલંકી.

શ્રીદામો—મહારાજ ! જે એની બરગુટીતે કાઢીની ઉપમા અપાય
એવી નથી તો પછે એની અપરધુટી કેવી હશે તે તો કેમ જ
કહેવાય ?

કૃષ્ણદેવ—મકરંદના સ્વાદની તે મણિધરને શી પરખ ! એતો બ્રમરજ
ભોગવી જાણે. પણ સખા ! એણે ચંદ્રક કર્યો છે તે તે જોયો
કે ? જો જો !

સગધરા.

પૂર્ણિમાચંદ્ર જાણે વર વરતુલશી, ધાર બાંધી રહ્યો છે,
શોભા સારી શશીથી કિરણ પસરિયાં, હારો એતો ગયો છે;
આકાશે એક વિદ્યુ, દ્વય અહિં નિરખુ, અબ્ર આવે ન પાસે,
એ પૂરા ચંદ્ર માંહે મલિનપણું દિસે, સ્વચ્છ આ બે પ્રકાશે.

શ્રીદામો—કહાનજી ! હજી તારા જોવાના રહ્યા તે દેખાડશો કે ?

કૃષ્ણદેવ—(સસ્મિત) તારા જીએ એવોજ દેખાય છે ! પણ તારા એ-
યસંશયનું મારી પ્રિયાના અલૌકિક લાવણ્ય વડે સહેજ સમા-
ધાન થાય તેવું છે. જો સાંભળ્યઃ—

ગીતિ.

વગર કલંકિત ઉગ્યા, એક નહિ પણ વિધુ બલા બે આ;
તારા ઝાંખા થઇને, અંગો અંગે વશી રહ્યા જો આ.

શ્રીદામો—દેવ ! એ જાણે દેવી થવાને એ કે પગે ન થઇ રહી હોય
એવી દેખાય છે.

કૃષ્ણદેવ—વયસ્ય ! એનાં અંગો અંગની શોભા વર્ણવતાં સુધી મનોજ
મને ઉભો રહેવા દે એમ લાગતું નથી, તથાપિ એ આપણાથી
લજ્જા પામે છે તે સમયે એનો દેખાવ કેવો થયો છે તે
તું જો:—

તોટક.

નયને નમતી મમતી ગવરી,
લજ્જાવાતી અતિ ગતિ જો શો કરી;
મદને વદને કરો એ છુપવે,
વદતી વનિતા અતિશે ન રવે.

અપિચ--

ગીતિ.

સંકોચાયે કાચે, કુસુદિની પેઠે તદા ઘણી શોભે;
પ્રાતર દિનકર થોભે, જોધ ક્ષોભે પ્રભાવડે ક્ષોભે.

શ્રીદામો—કહાનજી! “ભાભા ભારમાં તો વહુ લાજમાં” એ માગે
કંઈ નહિ થતું હોય ?

કૃષ્ણદેવ—શ્રીદામા ! તારે અને મારે સ્નેહ શી રીતે થયો હશે, એ
સમજતું નથી ! જો જો પ્રિયાની સર્વાંગસુંદરતા શી શોભી
રહી છે !

હરિગીત.

જ્યોતિષ્મતી કહું ચંદ્રની તો, ધવલતા એમાં લહું,
જ્યોત્સ્ના જો જડી લેઉંજ હૈડે, શિતળતા એવું કહું;
નાના નથી છે અધિક એથી, કામકારી કામિની;
સર્વાંગ સુંદરતા સ્ત્રીકાંડે હૃદય મેઘની દામિની.

અપિચ—

ગીતિ.

ચપળા ચતુરા કેવી, તડિત તરણી ગદ્ય નહિ બાળી;
ઉચ્ચ અકેશે બેઠું, આ કરિવરનું હૃદે અહા બાળી !

શ્રીદામો—મહારાજ ! એ તો બધુંય ખરૂં પણ પેલો વાધ અને બક-
રી બે શા કાજે ચીતર્યા હશે ? હું તો ધારૂં છું, કે દેવને
ચતુરાધ જણાધ આવે કે દેવીને વાધ બકરીનાં ચિત્રામણ્ય પણ
ચીતરતાં આવડે છે ખરાં ! એટલા જ કાજે એ બે ચીતર્યા
હશે બાકી બીજું શું ?

કૃષ્ણદેવ—(તે બે ચિત્ર જોધ) સખા ! મારી કને જો ચિત્ર છે અને
તું જોને બકરી કહે છે, તે બકરી નથી પણ હરિણી છે.
(વિચાર કરી) હાહા હું સમજ્યો ! અરે આ શું ? (નિશ્વાસ
નાંખી) પ્રિયાએ મને આવો જ ગણ્યો કે ?

શ્રીદામો—વયસ્ય ! આ વળી લગનમાં વધન કેવું ? એમાંથી વળી
કંઈ ‘ષ્ટ તૃતીય’ નીપજે એવું છે, કે શું ?

કૃષ્ણદેવ—(સખેદ) ગોપખંધુ ! એ ચિત્રવડે પ્રિયાએ આવાંભાવનું
સૂચન કર્યું છે. સાંભળઃ—

માલિની.

હરણ હરિણી કેઈ, અશ્રુ ચાલે કરે છે,
મૃગ અરિ જીતી જાયે, સ્મશ્રુ શૂરા ધરે છે !
નથી બટીત થયું એ, એમ કંતા કહે છે,
બળ કળ છળ વા'લા વ્યર્થ આ દે' દહે છે !!

અપિચ—

હુજ'ગી.

અરે એવું કોણે કર્યું આજ આવી,
ખરે કીર્તિ મારી અતિશે લગ્નવી !
હવે હું હજી ચક્રથી શક હોયે,
બસે જાય નાશી બૂ પાતાળ તોયે.

શ્રીદામો—(ખખડાટ સાંજળી ગામ રાયલાની પેડે) દેવ ! દેવ ! નાસો
નાસો ! નાગણ નાગણ ! નાગણ આવી નાગણ !

પ્રતિમાલિંગન.

(પ્રિયાની પ્રતિમા જતા કૃષ્ણદેવ પ્રવેશ કરે છે.)

કૃષ્ણદેવ—અરે પ્રિયા ! કોપક્રિયા !—નાના, ક્રીડા કરવી તું જવા
દે. હવેથી હું એવો પણ છળ કરનાર નથી.

માથા.

મૃગમદ તિલક તરૂણી, કોપ કરંતાં વળી જરા જાયે;
આપે છે તે અતિશે, તોયે જીવ આ પ્રિયા ! અમૃતાયે !

અપિચ—

શાફૂલવિક્રિડીત.

દાણે છે સખિનો પ્રિયા કર જરી, આનંદ અંજે ધરી,
વિસારો વનિતા ન જે વિસરતું, આવા કટાક્ષે કરી:
દે આલિંગન દે પ્રિયા કર મહી, આથી ન કાંઈ વધુ,
યાત્યું ધું અનુદિન દીન થઇને, અર્પું તને આ બધું !
(એવે ઉતાવળે ઉતાવળે દ્વારપાલક પ્રવેશ કરે છે.)

દ્વારપાલક—દેવનો જયજયકાર હો ? મહારાજાધિરાજ ! ઉભયસ-
ત્રીત્રદારે આવી ઉભા છે અને દેવને મળવાની ઇચ્છા રાખે છે.

કૃષ્ણદેવ—(કચવાતે મને) દ્વારપાલક ? જા જઇ તેડી લાવ્ય.
(પછી પ્રતિમાને આલિંગન દઇ ગુપ્ત સ્થળે મૂકતાં નિશ્વાસ નાંખી કહેછે કે,)

(૨૧૭)

મોતીદામ.

કુસુમ હામાંશુ લહે દિનરાત,
પ્રિયા ! પણ યાય જુઓજ પ્રભાત;
મહાય સુધાંશુ કુસુમ સુઝાય,
વિયોગ વહો હરિવકિત કદાય !

અપિચ—

ગીતિ.

નૌતમ આ નીલોત્પલ, પુંડરીક યયું જુઓ જુઓ જુવ પી;
તાદ્રુપે તારણી, મીલન માલા કદા કરો દ્રવતી.

(એવે અકૂર, સાત્તકિ અને દ્વારપાલક પ્રવેશ કરે છે.)

સાત્તકિ—(નમન કરી) દેવીશ્રીનો જય હો.

કૃષ્ણદેવ—(અકૂરને જોઈ ક્રોધે) અહો ધર્મજી ! પધારો
પધારો.

અકૂર—અહો કલમણિ ! આપની પ્રકૃતિ આત્રમ લખ આદ
આપવા યોગ્ય નથી. અલંબલ હવે સુખાળા યાવ.

સાત્તકિ—સત્ય છે સત્ય. યદુમણિ ! આપ બેસો બેસો.

કૃષ્ણદેવ—વારું હું બેસું છું. અને તમે પણ બેસો.

સાત્તકિ—દેવ ! દેહ કષ્ટ વેડી દ્વારકાગમોત્સવની આજ્ઞા આપી, તેની
આજ્ઞા પુરમાં આપની પ્રજા સાથે અમે અવલુ કરીએ છીએ.

ગીતિ.

રઘુકુલ કેતુ રામે, કીરતિ કારણ સતી વને મેલી:

યદુકુલ કેતુ કૃષ્ણે, ઉત્સવ કારણ વપુ પીડા ડેલી.

અકૂર—સાત્તકિ ! તમારું કહેવું સત્ય છે. રઘુકુલ કરતાં યદુકુલની
કીર્તિ જૂનડલમાં યાદવેંદુએ અતિ પ્રસારી છે.

શાહુલવિકીરિત.

રામે રાવણ રાજિયો રણ વિષે, સુમીવ સાથે સહી,

કૃષ્ણે કંસ વિડારી ડારી પુરમાં, માર્યો નસાથે મહી;

અસાસો શિખિયા વસિષ્ઠ મુનિથી, મારીય તોયે બચ્યો,

માતૃધાન મયા દહ્યા વનવિષે, પ્રેમે પ્રભુ આ પચ્યો.

કૃષ્ણદેવ—અહો જિનિયુગવ ! આજના મહોત્સવ સંબંધીની સ
રચના પદ્યપરાગોદ્યાનમાં થઇ ગઇ છે, કે અશ્વપિ કરવા
કંઈ બાકી છે ?

સાત્યકિ—અરિ પ્રતાપાનન્દ ! અમે ઉભય પદ્યપરાગોદ્યાનમ
થીજ અહીં આવ્યા છીએ. દેવગ્રીની આગાતુસાર પ્રતિવર્ષ પ્રમા
નમાં ત્યાં વંશગ્રંથ જોતજોતામાં બંધાયે ગયાં છે. રાજભુવનો ખ
તેયાર થયાં છે, તથા સામાન્ય પુરજના કાળે પ્રભાકરનાં પ્રખર િ
રણો અટકે એવી પણ યોજના કરાઇ ચુકી છે. આપના હકાર ૩
બદ્ધી બહુજ યોગ સમયમાં ઉદ્યાનની શોભા ઇંદ્રોદ્યાનથી પણ અધિ
દેખાય છે.

મંદાકાંતા.

શા આકાશે અડકોં અડકી વંશ હમ્યોં રહ્યા છે,
શા લોકોએ મુદ્દમન થઇ વ્યાધિ આદિ દહ્યા છે !
શો લક્ષ્મીનો વ્યય વધુ બને કો ગણે આજ રાગે !
જાણે દેવો કલપતર્થી વાંચિછતા વસ્તુ માગે.

અકૂર—યાદવેંદુ ! સર્વ પ્રકારની મહોત્સવ સન્નધ પૂર્ણપણે સન્ન
ગઇ છે. હવે માત્ર એ મધ્યે ન્યૂનતા છે, તે એટલીજ કે,

શિખરિણી.

ગ્રહો મોટા નાના, નિજ નિજ થજે આવીં વસિયા,
પ્રકાશે હાસે તે, મદ ઉનમદે રંગ રસિયા;
દીપાવો આવો ત્યાં, નભમણિ વિધુરૂપ લઇને,
કુમુદો ત્યારે તો, વિકસિત થશે દુઃખ દહોને.

કૃષ્ણદેવ—તો શું મારે આવવાનું જ ત્યાં બાકી છે ? ભલે !
આવ્યો ! (એમ કહી ઉઠે છે અને બંને સચિવો અનુક
આશીર્વાદ આપી તથા નમન કરી ચાલ્યા જાય છે.)

(ફેંટામાં ફૂલ ખોશી કમર બાંધી હાથમાં લાકડી ઝાલી મેળાગ
જવાને વેશે શ્રીદામો પ્રવેશ કરે છે.)

શ્રીદામો—ચલિયો ચલિયો; ચલા ચલા, ચાલહો ચાલહો; આવશે
કહાનજી ! ચાલવું છે કે ? જાત જાત, પાત પાત, અ
ખાત ખાત, કમમદેજ દમિતા જોઇએ છીએ કે ?

કૃષ્ણદેવ—(સખેર) અરે ગોપબંધુ ! આમ ગાંડાં શું કાઢો છો ? માફ કરનાર તુંજાકે ? ખરેખર મોટા થવામાં જ મરો છે. બાકી શું મારો કાર્યનિયંત્રતા આ અને અને હું શું આમ દુઃખમાં દિન ગાળું ? હર હર ! જેવી વેળા તેવી રક્ષા.

શ્રીદામો—દેવ ! આટલા દુઃખી શેણે થાવ છો ? ગાંડા કે ઘેલા, પણ પ્રભુને પ્રતિમાતો અમે જ આણી આપીકની ! જે પ્રતિમા લાવે તે અણિમાદિક કેમ ન લાવે !

કૃષ્ણદેવ—(પ્રતિમા શબ્દ સાંભળતાં) અરે ગોપબંધુ ! હવે આપણે પદ્મપરાગોદાનમાં જવું પડશે, માટે તું દ્વારપાલક થા અને હું પ્રિયાને પ્રેમાલિંગન દધ લઉં.

શ્રીદામો—મા'વજી મૌકિતક માલા પ્રત્યક્ષ પહેરવી તે ઠીક કે મરિચિકા જળનાં મૌકિતક વીણી માળા કરવી તે ઠીક ?

કૃષ્ણદેવ—વયસ્ય ! પ્રત્યક્ષને અભાવે કંઈ અપ્રત્યક્ષ રૂપ ઉતરે નહીં. જા જા તને કહ્યું તેમ તું કંઈપણ હવે પ્રશ્ન કર્યા વગર જઈ સાવધ પણે કર્ય, અને પછે મને પ્રત્યક્ષપ્રિયા મેળવ્ય એટલે હું ઉભય અર્થનો ભોક્તા તારી કૃપાવડે યમશ.

શ્રીદામો—“ ધણીને સૂઝયું ઢાંકણીમાં અને પાડોશીને સૂઝયું આ-રશીમાં. ” આ અમે તો અમારે દ્વારપાલક બન્યા, પણ જે જે મહારાજ હો ! વાર લાગશે તો વેળા વટી જશે. અને અમે બંધ રહેલો મહોત્સવ ઠરાય્યો તે અમારો ભાવ વકકર ધટી જશે.

(એમ બડબડ કરતો દ્વારકને ખેસે છે.)

કૃષ્ણદેવ—(પ્રતિમાને આલિંગન દધ) અંહો અનન્ય જ ! જે આજ તું મારી પ્રિયાનો મેળાપ કરાવીશ અને તેને મારી પ્રતિદિવસની પ્રાણ પ્રિયા કરીશ તો હું રતિસહ આ પ્રમાણે પૂજન કરીશ.

ગીતિ.

રતિપતિ ! અજમતિ મહિલા, મેળવ્ય સુખન કરાવ્ય વેસરનું ;
કમળ કુસુમ અદાવું, અપાંગ અમમદ કરાવું કેસરનું.

અપિચ—

મહિની.

અખર નખર પાતે પૃષ્ઠ આ જો ધવાવું,
સદન સદન પૂજા, કામ ! તારી કરાવું;
મદન ! કદન તારૂં, શંભુથી જો થયું છે,
વદન નવ વદે કો, કષ્ટ જાણે ગયું છે !

ભીમ અને હનુમાન.

(અર્જુન સ્વર્ગમાં ગયો છે. અને દ્રૌપદી સહ પાંડવો ભોમશ ઋષિના આશ્રમમાં રહે છે, ત્યાંથી પાંડવો કેટલોક સમય ગંધમાદન પર્વત નજીક યાત્રાએ ગયા. ત્યાં એક વખત ઇશ્વાન દિશામાંથી વાતા વાયુને લીધે હનુર પાંખડીઓ વાળું કમળ-પુષ્પ ઉડી આવ્યું. તેવાં ખીબાં પુષ્પો લાવવાનાં દ્રૌપદીએ ભીમને ઇચ્છા દર્શાવી. ભીમ તે પુષ્પ લેવા ગંધમાદન પર્વત ઝાળંગી કુબેરની તલાવડી તરફ જાય છે. થોડે દૂર પહોંચે રસ્તા આવે છે. જેમાં એક રસ્તો દેવોને માટે છે. જો ભૂલથી પણ તે રસ્તે ભીમ જાય તો શાપ પામે, એટલા માટે પોતાના લઘુ અતુલનું કલ્યાણ કરવા હનુમાન પૂરછ પ્રસારી એ રસ્તે ખેસે છે. અને ભીમને જતાં અટકાવે છે.)

હનુમાન—(મંદસ્વરે) અહો મહાકાય ! તારૂં શું ખોવાય ગયું છે ?
તું શું શોધે છે ? આવ્ય અહીં આવ્ય, હું તારૂં દુઃખ દૂર
કરીશ. અને તારૂં જો ખોવાયું હશે તે તને ખોળી આપીશ. તું
એટલુંય નથી જાણતો કે “ ઘેડાજ ગાડાં વાળે ” કે “ ઘેડા
વિના ગાડાં નજ વળે. ”

ભીમ—(સત્યાશ્ચર્ય) અરે તું કોણ છે ? શું વાનર ? અને તેને
વાચ્યા ? ! અહો શાખામૃગ ! કે’કે આવા વર્ણનીય સ્વરૂપવાળો તું
કોણ છે ? કોણ ?

આમરવૃત.

વીજળી સમાન પ્રકાશ છે તાહરી હરિ,
વીજળી સમાન અંગરંગ ફરે ના જરી;
વીજળાતના સમાન વાર્ષી વીર તાહરી,
અંચળાઈ અંચળા સમાન તાહરી ખરી.

અપિચ—

આમરવૃત્ત.

સાથિયા સમાન હુંજ એ મહાન જોડવી,
તે પરે રહ્યો છું પો'ણું નાનું મુખ ઝોઢવી;
સ્કંધ દીર્ઘને હ્રદે વીજાળ તારું વાનરા !
રક્ત વક્ત્ર કોણ છે તું કોણ ? શે પડ્યો ધરા ?

(આ પ્રકારે તેને પૂછ્યા છતાં જ્યારે તેણે કંઈ પણ ઉત્તર ન આપ્યો કે આંખ સરખીએ ન ઉઘાડી ત્યારે ભીમે એકદમ કોપા-
વેશમાં આવી દીર્ઘસીંહનાદ કર્યો જેથી અનેક પશુ પક્ષી તરફડી
પૃથ્વી પર પડવા લાગ્યાં તે જોઈ હનુમાને પોતાની પીળા રંગની એ
આંખો કિંચિત્ ઉઘાડી, તેના પર ફર દષ્ટિ કરી આ પ્રમાણે કહ્યું:-)

હનુમાન—અરે કાલા માણસ ! તું કોણ છું ? હું મારી વેદ-
નાથી વ્યાકુળ થઈ હવડાં જરા સુષ્પ રહ્યો'તો તે મને તે શા કાળે
જાણડ્યો ? શું તું માનવ છે ? માનવો તો સર્વ પ્રાણી પર દયાવાન
હોય છે તે આમ જૂમો પાડી નિરપરાધિ પ્રાણીઓનો ઘાત કેમ કરે ?
અમે પશુ જાતિ કદાપિ ધર્મને ન જાણીએ, કિંતુ તારા સમાન મ-
હાન મતિમાન મનુષ્ય આવું દૂષિત અને પુણ્યને હરનાર ફરકર્મ શ્રવણ
કેમ આચરે ? હાં હાં ઠીક, જે કરવાનું છે તે તેં કર્યુંજ નથી.
કયં ! શ્રવણ કર્યં.

વસંતતિલકા.

ટુંકોતણી નવ કરી, નર ! સેવાના તેં,
ધર્મો ન ધ્યાન ધરિયા, મતિનાવના તેં.
ગર્વિષ્ટ સ્થિત ! થઈ તેં, મૃગઆદિ માર્યા,
પાપિષ્ઠ ! ઇષ્ટ મળિયું, વલ્લ અર્થે સાર્યા ?

અપિચ—

વસંતતિલકા.

કે' કેમ માનવવના, વનમાં તું આવ્યો ?
આદેવ ભોક પથ શે, મનમાં તું લાવ્યો ?
નિશ્ચે મરે ન ઉગરે ખરી વાત મારી,
વિશ્વાસ રાખ્ય વળી જ, મનમાં વિચારી.

કે' કે' તારે કંઈ બક્ષણ કરવું છે ? જો એમ હોય તો હું તને
સ્વાદિષ્ટ ફળ આપું તે બક્ષણ કરી, આશ્ચર્યજન્ય મૃત્યુને વશ મા થા !
અરે દીન માનવ ! મને તારી દયા આવે છે ! કે' તું કાણુ છે કાણુ ?

ભીમ—(સકોપ) બેશ્વ ધર્મિણના દીકરા ! કે' તું કાણુ છે ?
આ કારણથી વાનરનું સ્વરૂપ ધારી મોટાં ધર્મવેત્તા યદ્ય બેટો છું ?
હું કાણુ છું, તે તારે જણવાની જગ્યાસા છે તો શ્રવણ કર્યે
શ્રવણ કર્યે :—

ઇંદ્રવજ્ર.

ક્ષત્રિય જાતિ, કુરૂ કુલ માઈ,
હું અંદ્રવંશી, વૌરહાક માઈ;
વાયુ પિતા, માતજ કંતિ વાઈ ?
કે' વાનરા ! કેમ મુને તું વાઈ ?

અપિય—

ઇંદ્રવજ્ર.

છે ભીમ તો નામ બલા ! અમાઈ.
હું દ્રોણનો શિષ્ય તને વિસાઈ;
જો વીર તું ધીર હવે ન હાઈ,
તો તો ખરેખાત મુને હું માઈ.

હનુમાન—શું તું તને પોતાનેજ બલિષ્ઠ માને છે ? તો તું
મારી જાતિ અને મારા ધારેલા વિચાર શ્રવણ કર્યે :—

સેનિકા છંદ.

વાનરાથી જાત મારી જણ્યું તું,
માન્ય માઈ ને બચાવ્ય પ્રાણ્યું તું;
ના હુધી વિરોધ વાત આણ્યું તું,
ના કરી શકે કહું પ્રયાણ્યું તું.

ભીમ—હું મને પોતાનેજ બલિષ્ઠ શિષ્ટ કે વરિષ્ઠ માનું છું તે
પ્રસંગવશાત જણાશે, કિંતુ અધુના તો તારે આટલુંજ કરવું જોઈએ :—

રથાહુતા.

જો વિરોધ પુજ્ય સ્ત્રી કહીયશે,
ના બધી અબધી ભીમ આ હશે;
હિંમત પુ' પક્ષ યકા હમે અભ્યા !
જાય જાય નવ જિય છે બધા.

હનુમાન—

શાહુલ વિકીડિત:

વ્યાધિયે કરી ક્લેશયુક્તજ થયો માટે ન ઉઠી શકું,
 જો જાવાની જરૂર હોય બળિઆ ! તો હું ન રહી શકું !
 ઉશ્ચંધી મુજને સુખે પરવરો શું રહી તુકી શકું ?
 આતો વદ્ધ અમે કહ્યું સહુ ખરૂં જોડી ન લૂકી શકું !

બીમ—

શાહુલ વિકીડિત.

જો નિર્ગુણ મહાપ્રભુ સરવના અંગે રહ્યા વ્યાપિને,
 વિજ્ઞાને કરી જાણું રૂપ વિભુનું માપે લહ્યા માપીને;
 જો ના જાણું તદા જરૂર જરૂરે માહતિરૂપે કરી,
 ઉશ્ચંધું ગિરિના સમેત તુજને શંકા કઈ છું પરી.

હનુમાન—

શિખરિણી.

હનુમાને બાળે, ઉદ્ધિ ગણિયો ગોપદ સમે,
 અનુમાને નાંવે, સમરથ હરિ એહ વસમે;
 કદા તું જાણે જો, ચરિત બળ સૌ માહતી તણું,
 તદા તું કે' મુને નરવર ગણું ભાવેથી બણું.

બીમ—

પ્રશ્નસ પામેલો, મતિ બદલ વિષે માહતિ હરિ,
 ઉલ્લંઘ્યો અબ્ધિ હા, નમન ગજુના યોજન ધરી;
 નહિં કોઈ એવો, દશરથ કુળે કીર્તિ અરપી,
 હરિ, હું તેનો છું, વડવૌર બલો ઉડય કરમી !

હનુમાન—

અરે ક્યાં માહતિ ! વદન વદિયો કામ કરવા,
 અરે શેમો કુલે નવ મન મને કોઈની પરવા !
 હશે ખાતા તારો, બળધર મહાયુધ્ય ગરવા,
 વળ્યું સાઈ તેમાં, કશું નવ દિસે ધ્યાન ધરવા.

બીમ—

પ્રતાપી માતાપી, વદન વદું છું કોપળ ધણે,
 અમે ખાતા જોઈ, અધિક મનમાં શે નવ અણે.

હવે આવી પો'ચું, સ્મરણ કર તું શંભુનું સદા;
ઉઠો કે ના ઉઠો, મરણ ન મૂકે હું થકી કદા.

હનુમાન--

ગીતિ.

વીરા ! તારા વેણે, કંપે કાયા કહું ખરું તુજને;
શક્તિહીન થયો છું, માટ ખસેડી બસે મળો મુજને.

ભીમ—(સકોપ) શું ત્યારે તું તારી પોતાની મેળે નહિજ ખસે, એમ તારૂં કહેવું છે ? હું તારૂં આ લાંગુલ પકડી તને ખસેડી આવ્યો જઉં ? પ્રાણીને નીપજવનાર પરમેષ્ટિ જેટલા માનપત્ર મનાય છે તેટલાજ કે તેથી વધારે પ્રાણીનો સંહાર કરનાર શંકરદેવ પણ મનાય છે. (મત્યાદિ બોલી તે વાનરને નિર્બળધારી નાશ કરવાના હેતુથી ડાબે હાથે તેનું પૂછડું પકડી ખેંચવા માંડ્યું પરંતુ તે બેશ માત્ર હાથ્યું નહિ)

હનુમાન—અહો ! મહાવીર ! રણધીર ! શરવીર ! જરા સાચવીને મને ખસેડને ! હું ધણોજ શક્તિહીન થયો છું ! માછ તું કોપે છે કેમ, શું લાંગુલ તારાથી નથી ઉચકાતું ? ના ના એમ હોય નહિ !! આ કાળમાં તારા જેવો યોદ્ધા અમે સાંભળ્યો નથી ! તેનું બળ આટલું કેમ હોય ?

ભીમ—(બકુટિ આદિ ચઢાવી અત્યંત કોપ કરી) મૂઢ મકંટ ઉપહાસ કરી શ્વે; અને જેનું ધ્યાન ધરવું હોય તેનું ધરી લે, (જેટલું બોલી એ હાથેથી તેનું પૂછડું પકડી અત્યંત બળવડે ખેંચવાનો યત્ન કરે છે અને તે જ્યારે રજ માત્ર પણ હાલતું નથી ત્યારે નિઃશ્વાસ નાખી તે વાનરની પ્રસંસા કરે છે) અહો ધીરવીર ! તું સાક્ષાત્ શંકર, જ્ઞાના કે વિષ્ણુ પણ નથી. ઇંદ્રાદિ દેવોનો પરા-ભવ તો અમે કરેલોજ છે એટલે તું તે છે એમ પણ મારાથી કહેવાતું નથી. (નમન કરી) માફ માન મદન કરે એવો માત્ર મારો ભાતા કપિરાજ કહેવાયલો છે, માટે શું તમે સાક્ષાત્ તેજ છે ? જો એમ હોય તો પછે મારે ખેદ કરવાનું કાંઈપણ કારણ નથી.

હનુમાન—(અત્યંત પ્રસન્નતાથી ઉઠી ઉભા થઈ) ભીમ ! ધન્ય છે ધન્ય છે !! તેં મને બસો ઝોળખ્યો ! (આભિંગન દઈ) ભાતા ! આ માર્ગે જનાર માનવ માત્રનું મૃત્યુ યાય તેવું હોવાથી મેં તારૂં માન મદન કરી તને જતાં અટકાવ્યો. હું તારાપર ધણોજ

પ્રસન્ન થયો છું, માટે તારી ઇચ્છામાં આવે તેટલાં વરદાન તું મારી પાસે સત્વર માગી શે માગી શે.

બીમ—(બે કર જોડી નમન કરી) પ્રથમ તો મને એજ કહે કે તમે ચિરંજીવ શાથી થયા ? તમારા છટ્ટદેવની અયોધ્યા પૂરી તજ અહીં આવી વસવાનું કારણ કિયું ?

હતુમાન—(પ્રસન્ન થઇ) વત્સ ! રાજિવલોચને મને દશકંધર મારી અયોધ્યામાં આવી રાજ્યાસને બેઠા પછી વરદાન માગવા કહ્યું; ત્યારે મેં અત્યાગ્રહે માત્ર એટલું જ માગી લીધું કે જ્યાં સુધી જંગ-તીમાં રામના ગુણાનુવાદ ગવાય ત્યાં સુધી હું નાશ ન પામું. અહો—રાત્ર રામગુણ શ્રવણ કર્યા કરે, એટલું જ જે પ્રભુ પ્રસન્ન થયા હો તો આપો. જે મારી મનસા પ્રભુએ પૂરી કરી જેથી મારી ઇચ્છામાં આવે ત્યાં હું નિવાસ કરી રહું છું; છતાં, અહીં અપ્સરાદિ આવી નિરંતર રામગુણગાન કર્યા કરે છે એટલે મારે સર્વભૂમિ સમાન માનવાને બાધ જેવું નથી.

બીમ—(ખાત્રી પૂર્વક પોતાના બાઇ હતુમાન છે એમ જાણી તેના પગમાં માથું મૂકી) હે બ્રાત ! હું મને પોતાને ધન્ય માતું છું કે આજ હું આપનું અલૌકિક દર્શન કરી શક્યો ! હર્ષવડે સર્વ હૃદય ભરાઇ ગયું છે એટલે વરદાન માગવાની જગાજ બાકી રહી નથી ! માત્ર મારી કમળ લેવાની પ્રતિજ્ઞા સિદ્ધ થાય એટલું જ જે પ્રભુને રૂચેતો કરવા કૃપા કરશો.

હતુમાન—(તેને માથે હાથ મૂકી) વત્સ ! હું તને પ્રસન્ન થઇ વરદાન આપું છું કે તું જ્યારે સિંહનાદ કરીશ ત્યારે હું તેની સાથે મારો શબ્દ સંયુક્ત કરીશ જેથી સર્વ શ્રેણીઓના તેજનો ક્ષય થશે. જે તારી ઇચ્છા હોય તો તે દિવ્ય કમળ તને હુંજ લાવી આપું.

બીમ—(નમન કરી) જ્યેષ્ઠ બ્રાતા ! જેમ તમે મને વરદાન આપી પ્રસન્ન કર્યો, તેમજ પાર્થને એકવાર દર્શન દેઇ તેને સ્વેચ્છિત વરદાન આપવા કૃપા કરશો; અને દિવ્ય કમળ કિંકરજ પ્રાપ્ત કરી શકે એવા ઉપાયની યોજના કરશો.

હતુમાન—સમય આવે હું અર્જુનને મળી તે જેમ પ્રસન્ન થશે તેમ કરીશ. જે તારે દિવ્ય કમળ સ્વપરાક્રમથીજ લેવાં હોય

તો જયસુર કે જોને તે હજ્યો છે તેનો ખાતા ચઢાસુર વનદેવતા-
ઓની શીખવણીથી કમળ વનમાં જવાનો માર્ગ અંધ કરી બેસી
રહ્યો છે તેનો નાશ કરી ઉત્તરમાં આવળો રણી કુબેરના અનુચરોનો
પરાભવ કરી કમળ લેઇ જશે. કિંતુ બાતા ! તને ગમે તે કષ્ટ કરે
તથાપિ વનદેવતાઓ જે સ્ત્રી જાતિ મનાય છે તેમનો તું નાશ
કરીશ નહિ.

ભીમ — (નમન કરી) હું આપના કહેવા પ્રમાણે સર્વ કરીશ.

હનુમાન—(ભીમને વનદેવતાઓએ પૂરી દીધેલો માર્ગ બતાવી)
વત્સ ! એ માર્ગે યદ જવાશે. (એટલું કહી હનુમાન અંતર્ધાન
યદ જાય છે.)

ભીમ—(સત્યાશ્રય) અહાહા ! મારા જેવો આ ભૂમિમાં કોણ
ભાગ્યશાળી છે ! (રૂંધી રાખેલો માર્ગ જોઇ) હાં કીક ! મારે આજ
સ્થળે માર્ગ પાડી જવાનું છે. (એમ વિચાર કરી રક્ષાદિને તોડી
ફેડી જવા જેટલો માર્ગ કરતો કરતો ચાલ્યો જાય છે).

નર્મદાશંકર.

વિરાટ નગરમાં પાંડવ.

વિરાટ—પ્રધાનજી ! આ ભવ્ય સુંદર પુરુષ કોણ છે ?

પ્રધાન—મહારાજ ! હું પૂછું છું, એને.

વિરાટ—હુંજ પૂછું છું. ક્યાંથી આવો છો વિપ્ર ?

વિપ્ર—રાજા ! હું દેશાંતર કરતો આંહી આવ્યો છું; તમારી કીર્તિ
સાંભળીને.

વિરાટ—અમારે ત્યાં રહી શું કરશો ?

વિપ્ર—(અક્ષ દેખાડી) રાજા યુધિષ્ઠિરે મને મિત્ર ગણી પોતાની પાસે
રાખ્યો હતો ને મેં તેને અક્ષ દાળવાની સકળ કળા શિ-
ખવી છે.

વિરાટ—કીક યજ્ઞ ! અમારે હમણાં અક્ષનું ગૂજ શિખવે તેવાને રાખ-

વાની અગત્ય છે; કે અટલ જુગારીઓની લુચ્ચાઇ પકડી કહાય, નામ શું છે ?

વિપ્ર—મારું નામ કંક છે રાજા ! પણ ખેલતાં હાઈ તો મારી પાસે કાંઈ માગવું નહીં, ને જીતું તો હોડતું દ્રવ્ય તમારે આપવું.

વિરાટ—ત્યારે મેં તમને રાજસભાસદ સ્થાપ્યા આજથી; આવો ખેસો; અને પ્રધાનજી ! આંદીધી ઉઠ્યા પછી કંકને આપણા મહેલમાં એક ઠેકાણે રહેવાની સોંપ કરી આપજો.

કંક—કલ્યાણ થાઓ ! (રાજસભા ખેસે છે.)

મસ્કરો—સેવક—રાજા આ બ્રાહ્મણને રાખે છે ખરા પણ રખેને એ ઘુત રમાડી રાજાનું ને નગરનું ઉધું વાળે !

પ્રધાન—જુઓ જુઓ મહારાજ ! પેલો પ્રચંડ પુરુષ કાળાં વસ્ત્ર પહેરી ખાંધે મોટો કડછો રાખી આવે છે; ને બીજા હાથમાં ખડગ જેવું કંક છે !

વિરાટ—અરે ! રાક્ષસ જેવોજ દેખાય છે ને; અહીંજ આવે છે તે.

પ્રધાન—કાણુ છે, તું યો બળવાન પુરુષ ! ને તારું નામ શું છે ?

અન્નપૂર્યો—(હસીને) મારું નામ બલ્લવ ! હું રાજા યુધિષ્ઠિરને ત્યાં હતો. સકળ પાકકળા જાણું છું; વળી યુદ્ધકળા પણ બીમની પાસે શિખ્યો છું; મને રાખવો હોય તો હું રહું ને નહિ તો ચાલ્યો જાઉં.

પ્રધાન—રાખીશું એને મહારાજ ? રસોઇ કેવી કરે છે તે તો જમ્યા પછી જાણીશું, પણ બહારથી મળી આવશે તેને દેખાડવાને એ ઠીક છે.

વિરાટ—બલ્લવ ! તને હું મારા રસોઇઆનો ઉપરી ઠેરવી રાખું છું, પણ સાવધ રહેજે, રસોઇનું કામ છે.

બલ્લવ—નિર્ભય રહો રાજા ! ને મારી રસોઇના સુવાસથીજ મ્હોડામાં પાણી છુટશે પ્રધાનજી !

વિરાટ—પ્રધાનજી ! એને રસોડાની પાસે જ ઝોરડો કઢાડી આપવાનું સેવકને કહો ને બલ્લવ ! જાતું એની સાથે.

મસ્કરો—રસોઇઆના ભોગ છે હવે, જરા જો બૂલ કીધી કામઝમે તો તમેજીમાં નાંખી દેશે બલ્લવ, આ પવૈ આવે છે.

(જુદમટા આવે છે.)

બૃહન્નટા--હું ખાતાં બળવતાં, નાચતાં સિખવી જાણું છું ને મને
સૌ બૃહ પટા કહે છે.

વિરાટ--પ્રધાનજી ! પૂછો એને એ રાજ્ય કન્યાને સિખવશે સારી રીતે ?

પ્રધાનજી--મહારાજ કહે છે, કે તું રાજ્ય કન્યાને સિખવીશ ?

બૃહન્નટા--હા મહારાજ !

વિરાટ--પ્રધાનજી ! એને તમે જાતે રણવાસમાં લઇ જાજો.

પ્રધાનજી--એસ બહાર બૃહન્નટા !

મસ્કરો--રાજ્યએ યુધિષ્ઠિરના માણસે રાખવા માંડ્યા છે તેના પાર
કેમ આવશે ? ક્યાં રાજ્ય યુધિષ્ઠિર ને ક્યાં રાજ્ય વિરાટ !
એનાથાં સોને કેમ પળાશે ? આજ તો આજ શટયું છે,
ને શું.

વિરાટ--ગળી આ મૂરતી ક્યાંથી આવી ?

પ્રધાનજી--નામ શું છે ક્યાં રહેલું ?

નકુળ--અમે રાજ્ય યુધિષ્ઠિરને ત્યાં હતો. હું અશ્વપરીક્ષક છું અને
આ જો પરીક્ષક છે. મારું નામ મન્યિક અને આતું નામ
તંતિપાળ છે.

વિરાટ--એ પણ ઉપયોગી છે; રાખો એઓને પણ પ્રધાનજી !

પ્રધાનજી--સાંભળ્યું ? રાખ્યા તમને; સભા ઉઠ્યા પછી મળાને મને.

વિરાટ--વાત તો ખરી છે જે યુધિષ્ઠિરનું બધું ધુળધાણી મળી
ગયું છે. ત્યાંથી તેના આશ્રિતો રખડતા થયા છે. તો પણ
હવે બીજા કોઇ આવે તેને માટે વિચાર કરવો.

પ્રધાન--હા મહારાજ ! હવે ઉઠવાનો સમય થયો છે,

વિરાટ--આજ કાંઈ કામ ન થયું કાલે હવે. (ઉઠે છે.)

મસ્કરો--હવે હું જઇ છુપો છુપો રાણી શું કરે છે તે જોઉં.

(રાણી મંદિર)

રાણી--દાસી ! છુટા કેશનો જુડો વાળેલો છે. ને એક મલિન વસ્ત્ર
પહેર્યું છે તે કાણુ જાય છે ? તેને બોલાવ તો.

દાસી--એને શીદ બોલાવો છો રાણીજી ! સજ્જારને ખોટી થશેજી.

રાણી--એ બહુ કુટડી છે ને વેશ ત્યારે ચીથરીઓ છે.

દાસી--(જેય છે) આ કાળાં કીકરા ઉપર આટલાં શીદને મોહો
છો ! છે જરા સડકો પણ વંતરી જેવી છે.

રાણી—લોંડી તે લોંડીજ, તે તો દેવાંગના જેવી છે, વંતરી જેવી તો તું છે.

દાસી—તેડી આણું છું ત્યારે. (દાસી જાય છે.)

રાણી—છે તો કોઇ કુલીન, એમાં તો સંદેહ નથીજ.

(દાસી આવે છે)

દાસી—આ તમારે આવી રાણીજ !

રાણી—તું કોણ છે ને ક્યાં જાય છે ?

અજાણી—હું કૃષ્ણના રણવાસમાં હતી ને પછી રાણી દ્રૌપદીની દાસી હતી, પણ તે બાપડી રઝળતી થઈ એટલે હું પણ રાજ્યોમાં ભટકતી થઈ છું. કોઇ તેવું ઠેકાણું મળે તો ત્યાં પડી રહી રોટલા ખાઉં. રાણી દ્રૌપદી મને પોતાની વડાલી સહી જાણતી.

રાણી—તું દાસી જેવી નથી લાગતી. કોઇ રાજપત્ની હોય તેવી જણાય છે, હું તો તને નહીં રાખું. કેમકે રાજા તારું મુખ જોઇ મોહિત થાય તો પછે મારો ભાવ ન પૂછે.

અજાણી—તમારે રાખવી હોય તો રાખો મને. રાજાનું બધું ન રાખશો, કેમકે પાંચ ગંધર્વ મારા પતિ છે. તે અરીક રહી રાત દહાડો મારી રક્ષા કરે છે. જે કોઇ મારી ભણી કુદરિ કરશે તેને તેઓ મારી નાંખશે; વળી હું કોઇના પગ નહીં ઘોઢ અને કોઇનું એકું છાંડયું નહીં ખાઉં. એ એ વાતની મારે બાધા છે.

રાણી—એવું છે, તો સુખે મારે મંદિરે રહે. હું તને વેળાએ રાંછ કરીશ તારૂંનામ શું છે ?

અજાણી—હું સૈરન્દ્રિના નામથી ઓળખાઉં છું.

રાણી—(દાસીને) આ સૈરન્દ્રિને સવળું બતાવી દે, ને સૈરન્દ્રિ ! તું સ્નાન કરી તારૂં વસ્ત્ર પહેર્ય.

સૈરન્દ્રિ—મને સાદાં વસ્ત્ર અપાવજો, કે જે નિત્ય ધોવાય.

દાસી—(બપોરે છે.) આ આવી શોક્ય મારી, આટલી ચીપાસી-એણ છે તે કેમ પરવડવાનું છે ? (મોટે સાદે) ચાલ સૈરન્દ્રિ ! બતાવી દઉં તને કામ.

મહત્તા.

લોક કહે છે કે અભણ તથા દુર્લ્લેષી જન સંસારસુખનો લ્હાવો લે છે, ને ભણ્યા સદ્ગુણી દુઃખ પામે છે એ શું ? જન ભણ્યા ને સદ્ગુણીજ છે તો તે દુઃખ પામશેજ નહિ, ને પ્રસંગોપાત વેળાએ તેઓને દુઃખ ભાગ્યું તો થોડીવાર; પછી વિવેકથી તેઓ દુઃખમાં પણ સુખ માનશેજ. અગર કયુલ કર્યું કે અભણ્યા ને દુર્લ્લેષી, સંસારનાં સુખ ભોગવે છે તો એ ઠેકાણે જાણવું કે સંસારસુખની સમજજ જુદી છે-ખાવું પીવું ને મઝા મારવી એટલીજ સમજ છે. પણ એને કોઈ ઉંચી જાતનું સુખ નથી કહેતા. વિવેક સાથે રહું હોય છે તેજ સુખ કહેવાય છે. શ્રમે મેળવી વિવેકે ઉપભોગ કરે તે વધારે સુખી કે હરામનું મેળવી ઉછાંછળી રીતે (પછવાડે નહારાં ફળ નીપજે તેવા) ભોગ કરે તે વધારે સુખી ? પાછલાને કોઈ ખંડે સુખી કહેતું નથી; “ આત્મવત્ સર્વ ભૂતેષુ ” એટલે જવું આપણા આત્માને વિષે તેવું ખીજના આત્માને વિષે જાણવું એ નીતિનો જે મૂળ પાયો અને જનમંડળનું બંધારણ છે તે વિચાર પ્રમાણે વર્તનારા ઉંચું સુખ કેમ ન ભોગવે ? ને જે દુર્લ્લેષી સુખ ભોગવે છે તેના દુર્લ્લેષી જગતમાં સધળાજ હોય તો માણસનાં સુખનું ઠેકાણું પછી ક્યાં હાથ લાગવાનું ? દુર્લ્લેષી સુખ ભોગવે છે તે થોડીવારજ અને તેનાં પરિણામ પણ ભુટાં હોય છે-જે ભુટાં પરિણામોને જોઈને લોકો પાછા સદ્ગુણી સુખ મેળવવાને પ્રયત્ન કરે છે.

ઉચ્ચો માણસ પોતાના પ્રેમ શૌર્યાદિક યશથી, વિવેકી રહેણીયા અને નિર્મળાં સુખથી પ્રસિદ્ધિ પામ્યો હોય છે; ને એની ઝાળખમાં લોકો તેના કુટુંબ વર્ગને શ્લાઘું કુળ એવું નામ આપે છે. ઉચ્ચ માણસની ધરમાં ને બહાર વર્તવાની રીતિ ઉંચી હોય છે ને ઉંચી સ્થિતિમાં રૂઢી રીતે ઉછરેલા જે વંશજ તે કુલીન કહેવાય છે.

યશથી ઉંચી સ્થિતિ થાય છે ને ઉંચી સ્થિતિમાં ઉચ્ચાર્થી ને પાછા યશ મેળવેથી ઉંચી સ્થિતિ કાયમ રહે છે. પોતપોતાનાં ગુણ-કર્મયશથી લોકમાં બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રી, વૈશ્ય ને શૂદ્ર એ ચાર કુળ બંધાયાં-તેમાં બ્રાહ્મણ ક્ષત્રીનાં કુળ વિશેષ ઉંચાં મનાયાં. રાજ્યમાં ફેરફાર થયેલી લોકની સ્થિતિ બગડી ને પૂર્વનાં કુળ સંકર થઈ ગયાં. થોડાક બ્રાહ્મણ સિવાય સર્વ ક્ષત્રીય, વૈશ્ય, શૂદ્ર, એક થઈ રહ્યા.

આજકાલ બ્રાહ્મણ, વાણિયા, કણ્ણી, રજપૂત, વગેરેની સ્થિતિ પર-
દેશી રાજની પ્રભુરૂપે એક સરખી છે. સૌ લોક યશ ઉદયમ રહિત
છે. એ જ્યારે પાછા યશ મેળવશે ને પોતાની સ્થિતિ સારી કરશે
ત્યારે પાછાં નવાં કુળ બંધાશે.

કુળના યશ, કુળની સમૃદ્ધિ, કુળની સુઘડતા એ આપણામાં
નથી તોપણ કુળ શબ્દથી માનેલી મોટાઇથી આપણે કુળનું મોટું
અભિમાન રાખીએ છીએ ને અભિમાનથી ફૂલાઇ ધણાં બંધન
વેઠીએ છીએ, ઘણો ખર્ચ કરીએ છીએ, વધારે નડારી સ્થિતિમાં
આવીએ છીએ ને વધારે કુળહીન થઇએ છીએ. કાળસ્થિતિને અનુ-
કૂળ નહિ એવા મમતી વિચારથી જ્યારે આપણે આપદાદાનાજ ધંધા
કર્યાં કરીએ, આપદાદાનીજ રીત રાખવામાં માન સમજીએ ને ઇચ્છા
તથા શક્તિ પ્રમાણે જે ઉદયમ કરવાના છે તે ન કરીએ, કાળ પ્રમાણે
ધર્મ બદલાય છે તે વિચાર મનમાં ન આણતાં અને જે બંધનથી
દુઃખ પામ્યા છીએ, પામીએ છીએ ને એ જાણીએ છીએ તે છતાં
તે બંધનને વળગી રહીએ ત્યારે યશ કેમ મળે? ને યશ વિના
આપણે નવાં કુળ કેમ બાંધીશું? “કંઠલુપાળ ને મદન ગોપાળ,”
“ધરનાં છોકરાં ધંટી ચાટે ને ઉપાધ્યાને આટો,” “ખાવા પીવા
ખેરસક્ષા ને ધોંગાણાં બોતેરા,” “સુખમે” રામ બગવમે” છૂરી,”
કાળાં કામ કરી જેમ તેમ પેટ ભરવું ને બહાર દેખાડવું કે શ્રીમંત
છીએ એવું જ્યાં હોય ત્યાં વળી કુલીનતા કેવી?

દ્રવ્યથી સર્વ બહારની સમૃદ્ધિ અનુકૂળ થાય છે માટે એ ઉદ્દેશે
સૌ બનતો ઉદયમ કરે છે, પણ એથી સ્થાયી લાભ નથી. સ્થાયી
લાભ તો યશને ઉદ્દેશે ઉદયમ થાય તેમાં છે. વિદ્યા-જ્ઞાન સદ્ગુણ
પ્રાપ્ત કરી ઉદયમમાં યશ મેળવાય તો દ્રવ્ય એની મેળેજ ચાલ્યું આવે,
પણ અંતરનાં પ્રેમ શૌર્યાદિક ગુણે માણસ કેળવાય ને ધર્મબંધન-
કુળબંધન-રૂઢિબંધનથી છૂટા પડે ને ધાર્યા યશ પ્રાપ્ત કરે તો તે
કુળની સ્થાપના થાય.

પૃથ્વી ઉપર સર્વ દેશમાં રાજકુળ સૌથી ઐશ્વર્ય મનાય છે; કારણ
કે મૂળપુરુષો ને વંશજો પ્રેમશૌર્યથી ઔદાર્યથી, મોટાં તન મન
બળથી ને ઉત્તમ સદ્ગુણથી ને મોટી શ્રીમંતાઇથી ને મોટા વિવે-
કથી ને સુઘડ રીતભાતથી બીજા સઘળા કરતાં વિશેષ શોભી રહ્યું
હોય છે. એ કુલીનતાના અંશ જે પ્રમાણે જે માણસનામાં વિશેષ

હોય તે પ્રમાણે તે કુલીન કહેવાય. રાજકુળ છે ને તેનામાં સદ્-ગુણ શૌર્ય નથી તો તેની સ્થિતિ હીણી થવાની ને પછી તે કુલીન કહેવડાવે તે શા અર્થનું ? કેટલાક બ્રાહ્મણ ને રજપૂત ખેતી કરતા થયા છે. હવે તેઓની કુલીનતા તે માત્ર પોતાના વર્તમાન ઉદ્યોગ-માંજ સદ્ગુણ રાખે તેટલી. પૂર્વની કુલીનતા તે તો નહિજ.

બાપદાદા ગોરપટ્ટું કરતા હોય ને દીકરાની ઇચ્છા ખલાશીનું કામ કરવાની અથવા લશ્કરમાં રહેવાની હોય તો દીકરાએ ખલાશીનાં કામમાં અથવા લશ્કરમાં પોતાનું શૌર્ય બતાવવું. સોનીની ઇચ્છા મામલતદાર થવાની હોય તો તેણે મામલતદારીને માટે તૈયારી કરવી. અર્થાત્ ગમતાં કાવતાં કામમાં હાથ ધાલી તેને પાર પાડવું, અથવા પાર પાડવાને મથવું. બ્રાહ્મણ દરિદ્રી હોય તોપણ તેણે બીજા ઉદ્યોગ ન કરવો ને જીખ માગ્યાં કરવી એવું છે ત્યાંસૂધી અને જાતિ-બંધન છે માટે તેણે દેશાટન ન કરવું તથા પરનાતના કુલીન મિત્ર સાથે એક પંક્તિએ ભોજન ન કરવું એવું છે ત્યાંસૂધી હાલના ને હવે પછીના વખતમાં આપણે હિંદુઓએ ઉંચા યજ્ઞની ને કુલીન થવાની આશા રાખવી મિથ્યા છે.

એ પ્રમાણે કુલીનતા, યશ ને સુખની સમજ છે, અને તેથીજ દેશનો ઉત્કર્ષ છે. દેશનો ઉત્કર્ષ ધરોના ઉત્કર્ષવડે છે ને ધરોનો ઉત્કર્ષ તેને ચલાવનારા પુરુષવડે છે માટે અકેક જણે પોતાનો ઉત્કર્ષ કરવા સારૂ ખંતથી શ્રમ કરવો. હાલમાં ધણા માણસો સરસાઈથી પોતાની સ્થિતિ સુધારવા પછવાડે મંડયા છે, પણ તેઓને બંધન બહુ નડે છે, પણ એ બંધન તોડવાને તેઓએ સત્યનો આશ્રય, કર્મ કરી બહાર દેખાડવો જોઈએ.

કવિતા.

કવિતાની મુખ્ય ત્રણ જાતિ છે. ગીતકવિતા, વીરકવિતા અને નાટક.

ગીતકવિતા—એ કવિતા અવશ્ય રાગ તથા તાલના ધોરણ ઉપર રચાય છે ને તેથી તે ધણું કરીને ગાયનના સૂરને લીધેજ વધારે અસર કરે છે; બાકી સાદી રીતે વાંચી ગયાથી ધણી લહેજત નથી આપતી. સંસ્કૃતમાં જ્યદેવકવિની અષ્ટપદી છે તે એ રીતની કવિતા છે. શ્રીજબાણમાં સુરદાસ વગેરે અષ્ટસખાનાં પદો છે તે એ

જાતની કવિતા છે. આપણી ગૂજરાતી ભાષામાં જે જે ભક્ત કવિયો થઈ ગયા છે તેઓનાં પદ, ગરબી, લાવણી એ ગીતકવિતા છે. એ કવિતામાં ખીજે પ્રકાર છે તેને સંગીતકવિતા કહે છે-કે જે ગાયનના સાજસાથેજ ગાવાને રચેલી હોય છે. ડુંભરી, દાદરા, ખ્યાલ, ટપ્પા, ધ્રુવપદ એ સંગીતકવિતા છે. ગીતકવિતા પણ સાજસાથે ગવાય; પણ સાજસાથે ગાવાને-ગાયનશાસ્ત્રના નિયમ અવશ્ય રાખી ગાવાને અને અર્થવિષે સામાનું લક્ષ યાઓ કે નહિ પણ ગાયન ઉપર તો આણુવુંજ એ હેતુથી સંગીતકવિતા રચાય છે.

રાગ ગાવો અશ્વરો છે, પણ કવિતાને તેની રચના પ્રમાણે નીકળતા ઢાળમાં વાંચવી એ સહેલું છે. કવિતા એક જાતનું ગાયન છે, પણ ગાયન કંઈ કવિતા નથી. પદ, ગરબી, લાવણીઓ, વગેરે કરવામાં પિંગળશાસ્ત્રના નિયમ જાણવાની જરૂર નથી. જેઓને એવી કવિતા કરવી હોય તેઓએ થોડો ધણો ગાવાનો અભ્યાસ રાખવો. ગાયન કંઈ કવિતાને જરૂરનું નથી, પણ ઉપર કહી તેવી કવિતાને તો જરૂરનું છે. ગીતકવિતા ચાર રીતની-૧. ભજન અથવા ધર્મ-સંબંધી. ૨. વીરપુરુષો તથા વીરકર્મની સ્તુતિસંબંધી. ૩. નીતિ તથા તત્ત્વજ્ઞાનસંબંધી. ૪. જમણુવાર લગ્ન વગેરે શુભકાર્ય અને પ્રીતિસંબંધી. એ કવિતામાં મનનો ઊભરો બહાર પડતો હોય છે. એમાં પદ્ધતિ, સંબંધ, વાદ કંઈ જોવામાં આવતું નથી, જેમકવિનો જેસ્સો આવે તેમ તે બહાર નીકળી પડે છે ને ગમે ત્યાંથી ગમે ત્યાં ઉતરી પડે છે. એવી કવિતામાં સારી પદ્ધતિની જરૂર નથી, તોપણ જેમાં કોઈએક વાત પૂરી રીતે લખી હોય તે વધારે સારી કવિતા ખરી. મોટાં આખ્યાનો ને રામાયણ મહાભારત વગેરે ગ્રંથો ગાઈને ગાતાં સાંભળીને સમજવાના હેતુથી દેશીમાં-ઢાળમાં લખાયાં છે. પણ વિષય મોટો ને લખાણ ધણું તેથી તે ગીતકવિતા હોતે પણ તેને ગીતકવિતા ન કહેવી. ગીતકવિતા તે નાનીજ હોતી જેમજે. થોડામાં પણ વિસ્તારવાળું ધર્મનીતિ સંબંધી જે વાર્તારૂપ કથન તે આખ્યાન અને મોટા વિસ્તારવાળું તે વીરરસ કવિતામાં ગણાઈ વિષય પ્રમાણે નામ ધારણ કરે છે.

વીરકવિતા-જે કવિતામાં વીરરસનું પ્રાધાન્ય હોય તે. એમાં ખીજા શૃંગારાદિક રસો પ્રસંગે હોયજ, પણ વીરરસ મુખ્ય છે. ખીજા સંબંધી કવિતાની જાતિ કરતાં આ જાતિ ઉત્તમ છે. એવી કવિતા

કરનારો ઉત્તમ પંકિતના કવિવર્ગમાં બેસે છે. સંસ્કૃતમાં રામાયણ, મહાભારત તે વીરકવિતાના મુખ્ય અને શ્રેષ્ઠ નમૂના છે. સંસ્કૃત રામાયણ ને મહાભારત ગાયનમાંજ ગાવાને બનાવેલાં નથી; (આપણે ગાવા ધારીએ તો જેમ તેમ ગાઇ શકીએ ખરા)-શુદ્ધ કવિતામાં છે. આપણી ભાષામાં એ જાતની કવિતા ભાષાંતરરૂપે ધણી છે. સામળબટની બનાવેલી સિંહાસનખત્રીસી, વિક્રમના પરમાર્થ વર્ણનના દોહરા, ચોપાઇ, છપ્પામાં છે તે કેવળ ભાષાંતરરૂપે નથી.

વીરકવિતા રચવી ધણી અધરી છે. ઇતિહાસપુરાણમાંની વાર્તા શોધી વિસ્તારવી, આડકથાથી શોભાવવી, પદાર્થ અને ગુણના તેજ વર્ણનથી રંગવી, અર્થ વિચાર ને અર્થાક્ષરકાર પ્રૌઢ રાખવા અને રચના પણ શબ્દાલંકારયુક્ત સાદી રાખવી. પ્રથમથી તે છેવટસુધી એક સંબંધ વાદપુરઃસર રાખી હતી. મુખ્ય વિષયને અર્થથી તે ક્ષતિલગણ જાગતો રાખવો એ સઘળું વિરલી બુદ્ધિનું કામ છે.

વીરકવિતા, નીતિભક્તિની રામબાણ પણ આનંદ સાથે શીખામણુ આપે છે. તેનો ઉદ્દેશ સદ્ગુણ વધારવાનો છે. મોટું પરાક્રમ, સત્ય, ન્યાય, પ્રમાણિકપણું, મૈત્રી, ધર્મ અને પરમાર્થ વગેરે ગુણો પોતાના અદ્ભુત પૂર્ણ શલ્યગારથી આપણને દર્શન આપે છે. એઓ કહે છે કે આપો અમને ભોટો, અમને તમારાં મનમંદિરમાં રાખો, અમારો ખર્ચ ધણો નથી, અમે ભારે નહિ પડીએ. એઓનાં જ્યારે દર્શન થાય છે તે વેળા આપણે ચિત્ર યદ્ય રહીએ છીએ. એ સદ્ગુણો પ્રથમ થોડા દિવસ તો આંખ આગળથી ખસતાજ નથી ને વધારે કાળ થતો જાય છે ને બીજાં કામમાં પડીએ છીએ તોપણ તેઓની અસર આપણા ઉપર રહે છે. વીરકવિતા એ દેશના લોકની કૃત્રી સ્થિતિ બતાવે છે. એ મોટી દોલત છે. એવડે દેશના લોક પોતાની સ્થિતિ જાળવી રાખે છે ને નકારી સ્થિતિ યદ્ય તો તેમાંથી પાછા ઝટ સારી સ્થિતિમાં આવે છે.

રસશાસ્ત્રની એવી બહિષ્કારી છે કે જેવો કવિતાનો રસ હોય તે પ્રમાણે જો સમજીકની આગળ તે કવિતા વાંચી હોય તો સામાનાં દિલમાં તે મોટી સ્થાયી અસર કરે છે. વીરકવિતાના બંધારણમાં ત્રણ વાનાં છે. ૧ મુખ્ય વિષય એકજ જોઇએ. બીજી આડકથા દાખલા દાખલ આવે, પણ તેને આણતાં મુખ્ય વાત ઢંકાઇ જાય તેમ ન થવું જોઇએ. ૨. મુખ્ય વિષય પ્રૌઢ જોઇએ. એવો કે આપણું

મન તરત હરી લે અને કવિતાને પણ પ્રૌઢત્વ આવે. ૩. કર્મ રસ-ભર્યા યથેક્ષાં બતાવવાં જોઈએ.

એ કવિતામાં માણસના ગુણનું સાધારણ વર્ણન તો હોયજ, પણ અમુક સ્ત્રીપુરૂષના અમુક ગુણોનું વિશેષે ભભકમાં વિસ્તારે વર્ણન આવવું જોઈએ. મનુષ્ય સ્વભાવમાં હોયજ નહિ તેવું છેક નહિ, પણ વિરલામાં હોય તેવું ખરૂં ને કુંચું ને કુંચી ભાષામાં તે ચીતરવું જોઈએ.

નાટક—એ એવી રીતનું લખાણ છે કે જેમાં કવિ પોતાને નામે કોઈ બીજાઓનું વર્ણન નથી કરતો, પણ તે બીજાઓને બોલાવી તેમની વાત તેઓનીજ પાસે કહેવડાવે છે. કોઈની વાત આપણે કરીએ તેના કરતાં તે કોઈ પોતાની વાત પોતે કરે તેમાં વધારે સાચવટ અને એથી વધારે અસર હોયજ. નાટકમાંના સંભાષણો ગદ્ય તથા પદ્ય બંનેમાં હોય છે.

નાટક એ રીતનાં છે—દુઃખપરિણામ નાટક અને સુખપરિણામક નાટક. પહેલા નાટકમાં મનના જોરસા, સદ્ગુણ, દુર્ગુણ અને માણસ જાતનાં દુઃખ એઓનાં ચિત્ર પ્રત્યક્ષ માલૂમ પડે છે; ને બીજા નાટકમાં માણસ જાતની મૂર્ખાઈ, તેઓની રીતભાત, ટેવ, ખોડ, મોજ શોખ વગેરેનું નકલ દાખલ વર્ણન હોય છે. પહેલામાં કર્ણુરસનું પ્રાધાન્ય હોય છે ને બીજામાં હાસ્યરસનું પ્રાધાન્ય હોય છે. ગૂંજરાતી જૂની કવિતામાં નાટકો લખાયાંજ નથી.

વળી વનકવિતા, બોધકવિતા, વર્ણકવિતા એ નામે પણ કવિતા ઓળખાય છે.

વનકવિતા—એમાં ગામડાં, વાડી, વન, વગેરે સ્થળનું અને પશુ, પક્ષી અને ઝાડપાન તથા તે સ્થળમાં વસનારાઓ એસંબંધી કથન હોય છે. ભરવાડ અને ખેડૂતના વિષયને લગતી જે બાબતો તે એ કવિતામાં છે. ડુંગર, નદી, સરોવરનાં વર્ણન પણ એમાં આવે છે. સૃષ્ટિના પદાર્થોના દેખાવનાં અને જીવવાળી વસ્તુઓના સ્વભાવનાં—સુખનાં વર્ણન એ કવિતામાં છે. દાણુલીલા મહિના વગેરે છે તે વનકવિતા છે.

બોધકવિતા—એમાં બોધ આપવા ઉપરજ પ્રાધાન્ય છે. નીતિ-બકિતનાં પદો તે એ વર્ગમાં છે. આપણામાં જે કવિતા આજકાને નામે ઓળખાય છે તે પણ એજ જાતિમાં છે.

વર્ણનકવિતા-એ ભાગ કાષ્ઠ વિષય ઉપરથી જુદો નથી પડ્યો; પણ હરકાષ્ઠ વિષયની કવિતાના સ્વરૂપ ચીતરવાની રીત ઉપરથી જુદો પડ્યો છે. વર્ણનકવિતા એ કાષ્ઠ આખત નથી પણ આખતની ખતાવવાની રીતિ છે. ઉત્તમ કવિ ને મધ્યમ કવિ વર્ણન ઉપરથી તરત પરખાઈ આવે છે. ઉત્તમ કવિનું વર્ણન એવું રંગદાર હોય છે કે વસ્તુનું ખરું સ્વરૂપ તરત મહોડાં આગળ આવી ઉભું રહે છે. ઉત્તમ રીતે કરેલાં ઋતુઓનાં વર્ણન આપણે વાંચીએ તો ભરઉના-ગામાં ભર્યોમાસાની મઝા લેતા હોઈએ તેની આપણા દિલમાં અસર થાય. ઉત્તમ વર્ણન ઉપરથી ચીતારાઓ જેનું વર્ણન હોય તેનું ચિત્ર પાડી ખતાવે છે.

ઉંચું સુખ.

આજકાલ આપણા લોકમાં વિદ્યારહિતત્વ અને ઠંડું લોહી એ સૌથી મોટી ખામી છે અને એથી કાયરપણું, પુશામત, તામેદારી, બીકણુપણું અને નામદાર્ધ એ ખામીઓ છે. એ રોગ દૂર કરવાના ઝોસડમાં વિદ્યા અને સારી સંગતિ એ બે છે; પણ વિદ્યા મળવાનાં સાધનમાં મુખ્ય જે પુસ્તકો તે જેવાં ને જેટલાં જોઈએ તેવાં ને તેટલાં નથી. તેમ પડોશમાં કાંઈ રાજ્ય એવું નથી કે ત્યાંના લોકની રૂઢી સ્થિતિ જોઈ આપણે તેની કરીએ. આપણે નસીબે સુધરેલા દેશોસંબંધી ગ્રંથ ને ન્યુસપેપરો વાંચીને અને આપણા દેશમાં આવેલા સત્તાધારી લોકની સ્થિતિ જોઈને સારી સંગત વિષે વિચાર બાંધવાના છે. અર્થાત્ એ સાધન પણ નબળું છે. ત્યારે હવે સાધન શું છે કે જેથી તે ખામીઓ જાય ?

હરેક વિષય જાણવાની હોંશ અને હરેક વિષય સંબંધી વિચાર કરવાની ટેવ અને વિચાર કરતાં જે કંઈ ફાયદા કરતું જણાય તે મેળવવાને ઉછળતી આતુરતા સાથે ન થાકે તેવો હર્ષો ઉદ્દોગ કરવાની ટેવ એ રાખવાં જોઈએ. તેમ બાળલક્ષ્મી ને ગરીબાઈથી ઉગતા જીવાનોને સંસાર ચક્ષાવવાની કાળજી પડેથી તેઓનામાંથી કૌવત ઘણું ઝોણું થઈ ગયું છે તે પાછું આવવું જોઈએ. બાળલગ્ન બંધ કરવાં અને પૈસાની કાળજી ન રાખતાં ઉદ્દોગ બોળવામાં મધ્યાં કરવું ને તે મળેથી તેમાં મધ્યાં રહેવું અને લોકલાજનો ડર ન

રાખી નાતના ધારાના ખર્ચ ન કરતાં કરકસરથી સ્વતંત્રપણે રહેવું એથી સુખનો વધારો થશે. વળી અંગ વાળવાને કસરત કરવાની ટેવ રાખવાથી શરીરમાં કૌવત આવશે, બોહીમાં ગરમાવો વધશે અને તેથી મનના જીરુસાઓ વધી બહાર પડશે. કેફ કરવાની ટેવથી બોહીમાં બગાડો થાય છે ને હરકોઇ કામ કરવામાં ઝાઝીવાર જીરુસા ટકતો નથી, માટે એથી દૂર રહી મલીઠા ખાવાની ને તેને મહેનતથી પચાવવાની ટેવ રાખવી કે શરીરમાં બોહી વધે.

ઉપર જે સાધન કહ્યાં તેથી મનના જીરુસાઓનું જોર વધશે ને વિદ્યાર્થીને સંસારના અનુભવથી તે ક્વાયતમાં કેળવશે. જ્યારે જોર અને ક્વાયત જીરુસાઓને મળશે ત્યારે એ પોતાની ધારણા પાર પાડવાને લડાઇનાં મેદાન કેમ નહિ શોધે ને ત્યાં જૂતા દુઃખ દેતા વિચારો સાથે કેમ નહિ લડે ? અને મયતાં મયતાં કોઇ દહાડો તે વહેમોનો કોટ એકદમ કેમ નહિ તોડી પાડે ? વહેમને ખસેડવામાં અને પછી ઉંચા વિચારનાં ઉંચાં સુખ ભોગવાય તેવું કરવામાં ઉંચા જીરુસા એ રામબાણુ સાધન છે.

એ ઉંચાં જીરુસામાં પહેલો સ્વતંત્રતાનો છે. ઉદ્યોગથી પોતાનો નિર્વાહ કરવો. પછી જેવી રીતે થાય તેવી રીતે અને એને વિષે આમ સમજવું કે, ગરીબ તો ગરીબ પણ પોતાની મહેનતનું રજું ખાઇએ છીએ, કોઇની મહેનતનું રજું ખાતો નથી ને કોઇના ઝોશિયાળા નથી. હરેક કામ કરતાં લોકમાં આમ કહેવાશે; એનો ખ્યાલ તો બિલકુલ મૂકી દઇને પોતાનો અનુભવ જે કહે તેજ કરવું; પછી તેમાં દુઃખ થાઓ કે સુખ થાઓ અને એને વિષે આમ સમજવું કે જેનું કામ તે તેજ કરે. એકના કામ સંબંધી બીજો શું પૂરે-પૂરું જાણવાનો છે ? સ્વતંત્ર વિચારથી એક તો ઠગાવાની ધાસ્તી નહિ, બીજું કે લોકની ઘણી ઘણી તરેહની સલાહથી મનમાં મૂંઝાવાતું નહિ ને કોઇએ કંઈ આજ્ઞા આપવાનું અને સહાય કરવાનું કહ્યું તો તેને માટે તેના પરાધીનપણામાં ફડી જોગવાઇ ગુમાવાની નહિ; વળી લોકના વિચાર ઉપર આધાર રાખી કરેલાં કામનાં છેવટમાં હાનિ થઈ તે વેળા પસ્તાવાનું નહિ, મૂર્ખ લોક તો આમ પણ વગાડે ને તેમ પણ વગાડે માટે એના બોલવાને શું માન આપવું ? જગતમાં બધેજ કોઇ કામમાં યશ મળે છે ને કોઇ કામમાં અપયશ મળે છે; સુખ મળે છે ને દુઃખ મળે છે, તેમ, અગર આપણા

કામમ અપયશ મળ્યો ને આપણને દુઃખ થયું તો તેમાં પણ શું ? યશ ને સુખ મળ્યાં હોત ત્યારે આપણી છાતી કેવી કુદ્દાત કે આપણે કોઈની સહાયતા વિના આપણી પોતાનીજ બુદ્ધિથી કામ પાર પાડયું ! તેમ આ અવળા પાસા પડ્યા તો તેનાં પણ ફળ ભોગવવાં. આપણા કામમાં સુખદુઃખ ભોગવનારા આપણે છીએ, લોક નથી. પરવશ રહેવાથી બુદ્ધિનો ઘટાડો, કાર્યની હાનિ (સંધી જતી રહે) અને સદાનું દુઃખ થાય, છે. રાજ્યમાંની સુલેહને આંચ ન આવે તેવી રીતે એકેક જણે પોતાના વિચારને તથા કર્મને સ્વતંત્ર રાખવાં કે જેથી પાછી રાજ્યમાંની સુલેહ વધારે દીપી રહે.

ખીજે જુસ્સો અભિમાનનો છે. માણસો આકારમાં સરખા છે, મૂળ લાગણીઓમાં સરખા છે, વિદ્યાસંગતિ ને યોગ જુદાં જુદાં મળેથી તે જુદી જુદી રીતે ઘડાય છે, તોપણ કેટલાએક કુદરતી હક સર્વ માણસના સરખાજ છે ને એકેક માણસના પોતાનાજ છે. આ માફ છે, આ મેં કીધું છે એ જુસ્સો સૌ માણસને જન્મથીજ છે ને કદી જાય તેવો નથી. વળી એથી તો સૌ માણસ સુખને માટે ઉદ્યમ રાખે છે ને પોતાનાં કામની ઘટતી વ્યવસ્થા કરે છે. તેઓ પોતાની આસપાસના જનની સાથે સરસાધ રાખે છે ને એઓનાં કામના ઉપર નિશ્ચા રાખી તેમાંથી પોતાનો લાભ જુએ છે ને પોતે કેટલે દરજ્જે તેઓથી ચઢતા ઉતરતા છે તેના વિચારથી શિક્ષા મેળવે છે.

ત્રીજે જુસ્સો દેશાભિમાનનો—એટલે એકેક જણના દેશપ્રત્યે અભિમાનનું સ્નેહાકર્ષણે એકરૂપ થઈ રહેવું તે સંબંધી છે. એ જુસ્સો સૌથી ઉંચો છે. એથી દેશીજનની સ્વતંત્રતા વધે છે. તેજ દેશ, તેજ હવાપાણી, તેજ ભાષા, તેજ ધર્મ ને તેજ રીતભાતમાં ઉછરેલા જે જન તેઓનું સુખ ઘણું કરીને સરખુંજ હોય છે. એકેક જણના સુખથી સૌ દેશી જનનું સામાન્ય સુખ કહેવાય છે ને એ સામાન્ય સુખમાં એકેકનું સુખ આવી જાય છે; વળી એકેકનું સુખ પોતાના ભાંડના સુખ ઉપર આધાર રાખે છે, માટે મારાં સૌ ભાંડ-ઓનું સાફ થાય (પછી તેમાં માફ થશેજ અથવા માફ ન થયું ને ઉલટું માફ નરસું થયું તોપણ શું) એ જુસ્સો—એ મોટા મનનો મોટો જોરસો દરેકની અંદર થવો હુલોભ છે. સૌને સાફ તો આપણે સાફ. સૌની ખરાબી તો આપણી ખરાબી એ વિચાર કરવાથી ને એ વિચારને અનુસરી ઉઘોજ કરવાથી, સર્વ દેશી જનને તન મન ને

ધનની તરફ બહુ બહુ લાભ થાય છે. દેશાભિમાનથી દેશીજનનું ઐક્ય થાય છે. ઐક્યથી બળ વધે છે, બળથી પરદેશી શત્રુનો પરા-ભવ થયેથી યશ મળે છે અને દેશમાં ઉદયમ વધે, સુખનાં સાહિ-ત્યોમાં વધારો થાય છે. ધર્મસંબંધી ને રાજ્યસંબંધી વિષય મોટા ઉત્પાત કરનારા છે માટે તે બેથી સુખમાં ઘટાડો ન થાય તેવું કર-નાર દેશાભિમાન છે. દેશાભિમાનથી બહુક દેશોએ મોટાં નામ મેળ-વ્યાં છે, તેમ આપણો દેશ પણ તન, મન, ધન, બળમાં રૂંડો કહે-વાશે-શરીરબળ, વિદ્યા, કળાકૌશલ્ય, સુધક રીતભાત, ધર્મનીતિ, વિચાર અને રાજ્યનીતિ એ સર્વ વિષયમાં તે ઉચું નામ મેળવશે અને આપણે ઉંચાં સુખ ભોગવીશું. અર્થાત્ આપણા લોક જે પોત-પોતાના બુદ્ધ ઉદયમથી સંતોષ માની બેસી રહ્યા છે ને બાંડુએ સંબંધી કંઈજ વિચાર કરતા નથી (પોતાનોજ સ્વાર્થ સાધે છે, રે બહુવાર બાંડુઓનું ભુંડું ધચ્છી સાધે છે) તેઓને આ વિચા-રવું જોઈએ કે પેટ તો કાગડા કૂતરા પણ ભરે છે માટે સંતોષે ન રહેતાં મોટા ઉદ્યોગથી મોટું નામ ને પછી મોટું સુખ મેળવવું જોઈએ કે જેથી આશ્રિતો ઉપર પરાંપકાર થાય, -વળી વિચારવું જોઈએ કે સંપ ઘટેથી કામમાં યશ ન મળતાં બેની લડાઈમાં ત્રીજનું ફાવે છે માટે એ રીતે સુખ ખોયાના કરતાં થોડીવાર દુઃખ સહન કરી સમાધાનથી ઐક્યમાં રહેવું. એથી ખરા ને ઉંચા સુખમાં વધારો થયાં કરે છે.

નવલરામ.

વિધારણ્ય.

હું પરમેશ્વરની વિચિત્ર રચના જોવાને માટે કેટલાકે વરસોથી દેશ વિદેશમાં ફરતો ફરું છું, બહુક સ્થાનપર ફરતો ફરતો મથુરામાં એક દિવસે આવ્યો ત્યાં તે વેળાએ સખ્ત ઉનાળો હતો, તેથી થાકીને સાંજની વેળાએ જમના નદીના કિનારા ઉપર બેસીને પાણીની લહેર અને તરંગોની મજા જોતો બેઠો હતો, ચારે બાજુ ઉપરની

મંદમંદ સુગંધવાળી શીતળ હવા શરીર ઉપર આવ્યાથી શરીર ઠંડું થઇ ગયું હતું. આકાશની તરફ નજર કરી જોઈશું તો હીરાના કટકાની પેઠે એકના પછી એક તારા નીકળતા હતા, એમાં ધણી શોભા યમાન પૂર્ણ ચંદ્રમા પણ પ્રકાશિતો હતો, તે કોઇ વખત મેઘની અંદર આવીને પોતાની પ્રિયા પૌણ્યમાસીની રાતના મુખને મલીન કરતો અને કોઇ કોઇ વખતે પોતાનાં કિરણો પ્રકાશિત કરીને તેને આલ્હાદિત કરતો હતો. ઝાડો ઉપર પક્ષીઓ જાત જાતનાં શબ્દ કરતાં હતાં, તે પણ ધીરે ધીરે ચુપ થયાં, અને મનુષ્યોનાં ઘરમાંના ચિત્રવિચિત્ર જે શબ્દો સંભળાતા હતા તે પણ બંધ થઈ ગયા. એટલામાં સર્વ કંઠોને દૂર કરનારી અને સંતાપને મટાડનારી નિદ્રાદેવી સઘળાં પ્રાણીઓની આંખમાં આવીને ધણી કલેશોને શાંતિ આપવા લાગી. એવા અપૂર્ણ સમયમાં હું એક પથરની લાટી ઉપર બેસીને આકાશની તરફ નજર કરીને જગતનું કાર્ય, કારણ, સુખ, દુઃખ, ધર્મ, અધર્મ એવા ખીજા કેટલીક જાતના વિચારો કરતો હતો. પાણીનો ખળખળ અવાજ, ઝાડનાં પાંદડાનો શર શર શબ્દ અને ઠંડા પવનની મંદમંદ સુગંધ આવવાથી મારી મનની સઘળી વૃત્તિઓ ધીરે ધીરે અવસન્ન થઇ ગઇ, અને મારા ઉપરનો આવો લાગ જોઇને નિદ્રાદેવી છૂપી રીતે મારી આંખમાં પ્રવેશ થઇ. અને આંખના દરવાજા બંધ કરી લીધા. એ વખતે મને માલમ પડ્યું, કે હું કોઇ મોટા જંગલમાં રહ્યું. કોઇ કોઇ જગાએ મોટાં મોટાં ઝુનાં ઝાડો જોઈ શું, કોઇ કોઇ જગાપર મોટી મોટી નદીઓ અને ઝરાના કિનારાપર ડુલના બગીચા ખીલી રહેલા છે. આવી અપૂર્વ શોભા જોવાથી મારા હૃદયમાં અનન્યતાની આગ સળગવાથી હું ચારે બાજુએ જોતો જોતો વધારે દરવા લાગ્યો તેટલો તેટલો સુખ અને ઉત્સાહ વધવા લાગ્યો.

ફરતો ફરતો એક સરોવરના કિનારાના નિર્જન અને નિસ્તબ્ધ વનમાં જઇને જોઈશું તો એક અતિ સુંદર કન્યાને ત્યાં બેઠેલી જોઇ, તેને જોઇને મને ધણી આનંદ થયો. તેનું ધણું ઉજ્જવલ પ્રસન્ન મોહું અને અપૂર્વ શાંત સ્વભાવ જોઇને મેં તેને વનદેવી સમજીને ધણી સન્માનની સાથે દંડવત્ કર્યો, તેના દર્શનથી આંખને તૃપ્તિ થતી નહતી તેથી તેની સામે હાથ જોડીને વારંવાર તેનું સ્વરૂપ જોવા લાગ્યો. તે વખતે તે કપાળ ઉપર પોતાનો હાથ મૂકીને

ગગનમંડળને જોતી હતી. તે વખતે મેં વિચાર કર્યો કે તેની પાસે જઇને કંઈ પૂછું. પરન્તુ મારા મોમાંથી દાંત નીકળવાની પહેલાં તે વનદેવીએ મને કહ્યું મેં તમારા મનની વાત જાણી લીધી છે. મારું નામ વિદ્યાદેવી છે, જ્યાં તમે જવા ઇચ્છો છો ત્યાં જવાને આ રસ્તો સર્વથી સીધો રસ્તો છે, જે માણસ આ સુંદર વનમાં ફરવા આવે છે, તેને હું રસ્તા દેખાડું છું. આલો તમારી સાથે હું આવું છું.

તેના બોલવા ઉપર બરોસો રાખીને તે વેળાએ હું તેની પછવાડે પછવાડે જવા લાગ્યો, અને તરફનાં ઝાડોની વચમાંથી જતાં જતાં તે અરણ્યની શોભા પવિત્રતા જોવાથી ધણે આનંદ થયો. તેથી તે દેવીને પૂછ્યું “દેવી આ જગાનું નામ શું છે અને અહીં કયા કયા અપૂર્વ વ્યાપાર થાય છે ?” આ સાંભળી વિદ્યાદેવીએ તરત જવાબ આપ્યો “આ વિદ્યારણ્ય છે, આ અરણ્યમાં મોટાં મોટાં સુંદર ઝાડો છે. આને જોવાને ભાગ્યવાન પુરુષોજ આવે છે. પરન્તુ આનું ફળ મેળવવું એ ઘણું મુશ્કેલીનું કામ છે. સર્વના ભાગ્યમાં મળતું નથી. કોઈ કોઈ તો ઝાડની ઉંચાઈ જોઈને જ ડરી જાય છે, કોઈ ફળની આશાથી ધણે દૂરથી ચડે છે, પણ ત્યાંથી પડીને ઝાડ ચડવાનો ઉત્સાહ પણ કરતાં નથી. જેઓએ આ ઝાડના ફળનો સ્વાદ મેળવ્યો છે તેઓ કદી આને ભૂલતા નથી અને પીછો છોડતા નથી. આલો ધીરે ધીરે સર્વ દેખાડું છું. પેલું સામે એક મનોહર ઝાડ જુઓ છો ? જેની ડાળીઓ પાકાં ફળોના ભારથી લચી રહેલી છે, અને જેના થડમાંથી મધની ધાર નીરંતર વહે છે અને સૂક્ષ્મમતિ યુવા પુરુષ જેના ઉપર સુખેથી ચડેલો છે તેનું નામ વાક્યતર છે. પેલી જુઓ અલંકારપેલ તેના ઉપર વીંટાઈને કેવી શોભા આપે છે ? પેલા ઝાડની પાસે ઓ પેલું તેજસ્વી ઝાડ જોવામાં આવે છે જેની નીચે મોટા મોટા પ્રવીણ અને સુધીર પુરુષ બેઠા છે તેનું નામ જ્યોતિષ છે.” આટલું કહી વિદ્યાદેવી જ્યોતિષના ગુણની વ્યાખ્યા કરવા લાગી. વિદ્યાદેવીની વાત સાંભળતાં સાંભળતાં જ્યોતિષતરની પાસે આવી પહોંચ્યો અને જોઈ હું, તો બધા પડિતો ધ્યાન લગાડીને બેઠા છે અને કોઈ કોઈ વખતે ધ્યાનથી રહિત થાય છે, ત્યારે હસે છે અને આનંદ જાહેર કરે છે. તે ઝાડનો એક આશ્ચર્યકારક બનાવ એ જોયો કે ઝાડના મૂળીયામાં માટી નહોતી તથા મેલ કંઈજ નહોતો, અને એક જુના ઝાડના સ્કંધમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું દીકું તે

ધણું સારવાન હતું. જેમાં કોઈ પણ કાણું તથા ડાઘ નહોતો, હું એનાથી આશ્ચર્ય પામી વિદ્યાદેવીને પૂછવા લાગ્યો “ દેવી ! આ જાડનું નામ શું ? અને આ જીના જાડમાંથી કેમ ઉત્પન્ન થયું છે ? ” ત્યારે વિદ્યાદેવીએ કહ્યું “ આ જાડનું નામ ગણિત છે. તમે કેવળ આ જ્યોતિષને નીકળેલું જીઓ છો પણ તેમ નથી. આની આસપાસ ફરીને જોશો તો તમે ઘણા આશ્ચર્યકારક વૃક્ષ અને અપૂર્વલતા આમાંથી નીકળેલી જોશો. ” ત્યાર પછી હું ફરીને જોવા લાગ્યો ત્યારે હું સમજ્યો કે વિદ્યાદેવી જે બોલી હતી તે ખરૂં હતું, ગણિત જાડની- પોતાની શાખા પ્રશાખાઓથી અડધું વન ઘેરાએલું હતું.

પછી ત્યાંથી જ્યારે આગળ ચાલવા લાગ્યો ત્યારે માર્ગ દેખાડનારી વિદ્યાદેવીએ મને કહ્યું “ બેટા ! આ જીઓ ! દેશાન્તરનાં જાડ તથા તેની કલમ અથવા બીજા બાળીને આ અરણ્યમાં લગાડ્યાં છે, પેલું ગણિતનું જાડ જીઓ છો એની કલમ તો તમારા દેશથી લાવીને અહીં લગાડી છે પરંતુ બીજા દેશના ધીર અને વિચક્ષણ પુરૂષો ઘણી સાવચેતીથી રક્ષા, અને ઉન્નતિ કરીને તેનાં ફળ ભોગવીને આનંદ મેળવે છે. ચિકાર છે કે તમને જે જાડની રક્ષા કરવા સોંપી હતી, તે તમે સર્વ ભાગીને અને સુકું કરીને વગર કામનું કરી નાખ્યું છે. પેલા જાડની ડાખી બાજુએ જાડોની હાર જીઓ છો, એનું નામ સ્મૃતિ છે અને તેની પાસે તેના જેવાં બીજાં જાડો જીઓ છો તેનું નામ દર્શન છે. ” એ બંને જાતનાં જાડો જોઈને મને ઘણો ખેદ થયો કારણકે એ જાડોની ઘણી ખરાબ અવસ્થા થઈ રહી હતી એનો કોઈ રક્ષણ કરનારો નહોતો, તેના ઉપર ફળ પણ જંગમમાં આવતાં નહોતાં, ડાળીઓ સર્વ ભાગી ગઈ હતી એ જાડમાં એટલાં બધાં છીદ્ર પડી ગયાં હતાં કે આજકાલ તે પડી જશે એવું ભાસતું હતું. થડ ઉપર નજર નાખતાં એ અન્ય ગર્ભવાળાં જણાતાં હતાં. ત્યાર પછી થોડે દેટે એક પ્રકારનાં જીનાં જાડો ભાગેશાં ઉભાં હતાં. તેના ઉપર ટુકડાં કે ફળ કંઈ પણ નહોતાં. પાંદડાં પણ નહોતાં; પરંતુ જાડ આખું લીલું દેખાયું તેથી બચ્ચીત યર્ધને વિદ્યાદેવીને પૂછ્યું- “ દેવી ! આનું નામ શું છે ? ” ને તેણે તરત જવાબ આપ્યો “ સુત ! તમે જાણતા નથી એ તો તમારા દેશનાં જાડો છે, એનું નામ ધનુર્વેદ છે, અને શીલ્પવેદ છે. જો હજી પણ કોઈ તમારામાંથી

એના ઉપર ધ્યાન લગાડે તો તે પાછું ફળ ફલ આપવાને સમર્થ થાય. પેલી તરફ થોડે દૂર જુઓ ત્યાં એક જાતનાં મોટાં મોટાં ઝાડો ખાલી પડેલી જગ્યામાં ઉભાં છે અને તેના ઉપર થોડાં થાડાં ફળ પણ લાગેલાં છે. અને ત્યાં કોઈ મહાઅભિમાની, કુર, ઉદ્ધત શસ્ત્ર પાંડિત પણ ખેડલા જોવામાં આવે છે ત્યાં કોઈને જવા દેતા નથી કારણ કે તેઓ સમજે છે કે ખીજ કોઈ આવશે તો શળનો ભાગ માગશે એ પણ તમારા દેશનાં ઝાડો છે અને તમારા દેશના રહેવાશીઓ તેની રક્ષા કરે છે. એ ચિકિત્સા અને રસાયણનાં ઝાડો છે.” આની રીતે ચારે બાજુએ આપણા દેશના ઝાડોની ખરાબ હાલત અને ભાગેલાં ઝાડો અને ખીજ દેશોની ઝાડોની પરમ શોભા જોતો જોતો કોઈ વખતે મનમાં સુખ થતું હતું, અને કોઈ વખતે દુઃખ અનુભવ કરતો ચાલતો હતો. એવામાં દેવીએ મને પૂછ્યું “એટા ! શા વાસ્તે વિસ્મિત થાઓ છો ?” મહે ઉત્તર આપ્યો “માતા ! આજ તમારી કૃપાથી મહે અતુલ આનંદ ભોગવ્યો અને જાણી લીધું કે ભૂમંડળમાં આવું નિર્મળ સુખધામ ખીજે કોઈએ નથી. જણાય છે કે અહીંયાં મોટા મોટા પુણ્યાત્મા સરળ ચીતવાળા પુરૂષો આવતા હશે, ખીજાઓને અહીંયાં આવવાનો અધીકાર તો ક્યાંથી હોય ?” ઉપલી વાત સાંભળીને વિદ્યાદેવી જરા ખેદ કરીને જરા કહેવા લાગી “ એટા ! તહે ઠીક અંદાજ કર્યો છે. આ જગા ધાર્મિક અને સાધુ પુરૂષોના યોગ્ય છે, અને તેઓજ અહીં વસતા હતા, પરંતુ હમણાં તો આ વનમાં ઘણો બધ ઉત્પન્ન થયો છે. પાપશી પીશાય આમાં આવીને વસેલો છે, તેથી આનંદનું નિકેતન તો હમણા નથી હાલમાં તો દુઃખાગાર બન્યું છે. પેલી તરફ જુઓ એક પુરૂષ પરાયા મુલકનો વેશ ધારણ કરીને અભિમાનથી માથું ઉંચું અને ડોકને ઉંચી કરીને હાથમાંની લાકડી ડોકતો ડોકતો કડોર બાવથી પોતાના વૃદ્ધ માણસો ઉપર કુર દષ્ટિ કરીને પોતાની સ્તુતિ અને મોટાંની નીંદા કરતો ચાલે છે, જેની ચાલચલણ અને હાવભાવ જોવાથી તમને જણાશે કે એ આખી દુનિયાને પોતાની નજરમાં તુચ્છ સમજી રહ્યા છે. મદદ આપવી અને ઉત્સાહ વધારવો એ તો એક બાજુએ રહ્યા; તે ચાહે છેજ કે ક્યારે હું આનાથી નીરંકુશ થાઉં. પેલા પીશાયની પાસે જુઓ કોઈની પ્રીયા અદેખાધને સાથે લઈને કેવા આનંદથી અહીંથી તહીં દોડતો ફરે છે. એ અભિમાનનો પોતે સેવક

છે. જો કોઈ અભિમાનને કોઈ આડી નજરથી જુએ તો તે તરત વેર લેવાને ઉભો રહે છે. પેલી તરફ જુઓ, પેલા રાક્ષસે જેતા જેતામાં પોતાના શરીરને એવું કુલાબું છે કે હમણું જાણે સંસારને ગળી જવાની તૈયારી કરતો હોયને ! આનું નામ શું તે જાણો છો ? તે લોભ છે. પેલા વાક્ય ઝાડની નીચે બીજા જે પીશાય ઉભા છે. આનાથી પણ આ વનનો ઘણો અપયશ થઈ રહ્યો છે એવું નામ કામ અને દાડ છે. પ્રાચીન સમયમાં આ આનંદ વનમાં નીબલકંઠ દંપતિ-પ્રેમનો પ્રાદુર્ભાવ હતો પરંતુ હમણું તો તેનાથી ઉઘડું છે. આ સર્વ કામની ચાતુરી છે. પેલા જુઓ ! દાડ પોતાનું શરીર લેઈને દેવી ખરાબી કરે છે. કેવું બચાવક તેનું રૂપ છે. જુઓ એના બચથી ધર્મ ના-સતો ફરે છે. પ્રિય ! આવા પવિત્ર ગુણધામ વિદ્યારણ્યને આવું દુઃખ સ્થાન જોઈ માફ હૃદય ફાટી જાય છે. જે માણસ આ સર્વ રાક્ષસોને આશ્રય આપે છે એનાથી મારો વચ કરે છે. હું આ અરણ્યની અધિ-ષ્ટાત્રી થઈને આવી આવી ખરાબીઓ ક્યાં સુધી દેખાડું ? પેલી તરફ જુઓ ! આ ધન પક્ષવાદી નિવિડ વૃક્ષની અંદર પેલી એક પરમ સુંદરી રમણી જેવામાં આવે છે તેના જેવી કુપાત્ર બીજા ક્યાંય પણ જેવામાં આવશે નહીં. એના શરીરમાં જે ગુમડાં છે અને કલંક છે તેની ગણતરી થઈ શકનાર નથી. કેવળ પોશાક ભુષણ સજ્જને શરીરની શુદ્ધતા દેખાડે છે.”

આ બધી વાતો સાંભળતો અને જોતો જોતો હું ખેદના સાગરમાં ડુબ્યો અને મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો કે આ અસારસંસાર દુઃખથી પરિપુર્ણ છે. ગમે તેમ હો ! પોતાનું કર્તવ્ય બજાવવામાં વિમુખ થવું ઉચિત નથી. આવી રીતનો વિચાર કરતો કરતો સર્વ સંતાપને નાશ કરનાર વિદ્યાદેવીની પછવાડે પછવાડે જવા લાગ્યો. થોડેક છેટે ગયો એટલામાં પેલા પિશાચ અને રાક્ષસો મારી પાસે આવી પહોંચ્યા. વિશેષ કરીને કામ અને દાડએ બન્ને નાના પ્રકારનાં મીઠાં મીઠાં વચન કહીને મને તે રસ્તેથી હઠાવેા. માટે કોશેશ કરતા આવતા હતા. જેને પહેલો ઘણો કુત્સિત રંગ હતો. તેનું પગ ઘણું મનોહર રૂપ ધારણ કરેલું દીડું, ફોણ જાણે તે કંઈ કુમંત્રણા આપે એવા બચથી હું દોડતો વિદ્યાદેવીને પાસે જઈને શરણ થયો. દેવીએ મને અમ્બ-દાન આપીને ઘેર અને તિતિક્ષા નામના બે મોટા બળવાન સીપા-ઇઓને બોલાવીને હુકમ આપ્યા કે તમે અને હમેશ આ મુસાફરની

સાથે રહો કે જેથી કોઇ ખોશાય પાસે આવી નહીં શકે.

એવી રીતે હું એ વનની ખીજ તરફ પહોંચ્યો ત્યારે વિદ્યાદેવી પ્રસન્ન થઇ અને હસીને કહેવા લાગી “ પેલો સામે જે એક નાનો પર્વત જેવામાં આવે છે એ તમારો લક્ષસ્થાન છે. ત્યાં પહોંચ્યાથી તમે નિર્ભય અને કૃતકૃતાર્થ થઇ જશો. ” આ વાત સાંભળીને હું ખુશી થયો અને વનમાંથી નીકળીને પર્વતની તરફ જઇ પહોંચ્યો. પર્વત ઉપર ચઢવાનો એક માર્ગ જોયો. ત્યાં એક બાળુએ એક સુશિલા દ્રઢવૃત્તા સ્ત્રી અને ખીજ બાળુએ એક બહુ પરિશ્રમી દ્રઢ પ્રતિગ્ન પુરુષ ઉભા હતા. એ બન્ને મુસાફરોને સાથે ઉપર લઇ જાય છે, જ્યારે મહેં બેનાં નામ પુછ્યાં તો સ્ત્રીનું નામ શ્રદ્ધા અને પુરુષનું નામ વલ્લભ બન્યું.

એ પર્વતના શિખર ઉપર ચઢવું તો મને ધણું ભારો જણાવા લાગ્યું, મનમાં મનમાં આવ્યું કે વચમાં ત્યાં રહીને યોગીને ધીરે ધીરે જઇશ. પરંતુ વિદ્યાદેવીએ પોતાની શક્તિથી જાણી લીધું તેથી બોલી, “ પ્રિયતમ ! જો જો આ પર્વતની વચમાં બેસવાની ઇચ્છા કરતા નહીં. જો બેસશો તો પડો જશો. ઉભા રહેવાની ક્યાંય પશુ જગા નથી. સાવચેતીથી ચાલજો. ” હું વિદ્યાદેવીનાં મીઠાં વચન સાંભળીને ઊત્સાહની સાથે જેમ જેમ ઉપર ચઢતો ગયો તેમ તેમ દુઃખ ઓછું થવા લાગ્યું અને સુખની વૃદ્ધિ જણાવા લાગી. છેલ્લોવારે હું જ્યારે પર્વતના શીખરપર જઇ પહોંચ્યો તો ત્યાંની ઠંડી હવાથી માંડે શરીર સ્ફૂરતીવાળું થયું અને જાણવામાં આવ્યું કે અહીં કોઇ, દેવ, અદે-ખાઇ, મત્સર, ચોરી અને ખીજ કોઇ જાતના જીવન નથી. કેવળ આરોગ્ય અને પરમાનંદનું અહીં રાજ્ય છે. એ જોઇને માંડે અંતઃકરણ આનંદ સમુદ્રમાં મગ્ન થયું. માલમ પડ્યું કે આ વિશ્વમાં આ સ્થાનના જેવું ખીજું કોઇ સ્થાન નથી. યોડોવાર સુધી અહીં તહીં ફરતો હતો ત્યાર પછી છેટે એક સરોવર જેવામાં આવ્યું. જ્યારે હું ત્યાં પહોંચ્યો તો શું જોઉં ? તે ત્યાં કેટલીક પરમ શુદ્ધ કન્યા કીનારા ઉપર રમતી હતી. એનું અસામાન્ય રૂપ, પ્રકૃત્ત્વ મુખની શોભા, સુંદર અને વત્સ સ્વભાવ જોઇને મનમાં ધણો આનંદ થયો. ખીજું એક આશ્ચર્યકારક એ હતું કે એઓના શરીર ઉપર કંઇ પણ ધરેણું નહતું, પણ તેઓનું શરીરજ અલંકાર રૂપ જ હતું. મહેં મનમાં વિચાર કર્યો કે સર્વ દેવકન્યા હશે એટલામાં વિદ્યાદેવી હસીને મને કહેવા લાગી “ આ સર્વ ધર્માચલમાં રહેનારી કન્યા છે, પોતપોતાના ગુણને અનુ-

સારે કોઇનું નામ દયા, કોઇનું નામ ભક્તિ, કોઇનું નામ કરુણા, અને કોઇનું નામ શ્રદ્ધા છે, તમે પણ આ સરોવરમાં સ્નાન કરીને જીવનને સ્વિત્ત્વ અને પવિત્ર કરો.

આવી રીતે વિદ્યાદેવીના ઉપદેશથી મહેં પેલા શાન્તિ સરોવરમાં સ્નાન કરીને અતીનિર્મળ આનંદ નીરને પીધું તો મારી નીદ્રા ઉધડી ગઇ, જેઉંછું તો તે જમુનાનો કીનારો છે અને તે પથરની લાદી છે, જેની ઉપર મારી આંખ લાગી હતી.

સ્વ. મણિલાલ દ્વિવેદી.

પ્રણયમોહ.

(નેપથ્યમાં) અરે કોઇ ધાઓ ! ધાઓ !

(પછી પુષ્પ વીણવામાં શુચાએલી, તથા કરુણા તથા ઉત્કંઠાથી સાંભળતી સીતા પ્રવેશ કરે છે.)

સીતા—અરે મારી પ્રિય સખી વાસંતી બોલતી હોય એમ લાગે છે.

(ફરીથી નેપથ્યમાં.)

(મંદાકાન્તા.)

દેવીએ, જે કરી શીશુ ધણું સ્વલકીપત્ર ઘેલું,

આપી પૂર્વે કરથી ચુંટીને પત્રઅંગ્રો ઉછેર્યું;

સીતા—તેનું શું થયું ?

(ફરીથી નેપથ્યમાં.)

ધ્યારી સાથે રમતું જલમાં, આવી ત્યાં તેની સામે,
ગાંડો ગર્વેમદબળ ભર્યો હસ્તિરાજ અડ્યો છે.

સીતા—(ગભરાટથી ડગલાં બરતી) આર્ય પૂત્ર ! મારા પુત્રકની વહારે ધાઓ, વહારે ધાઓ. (સાંભરીને, ખેદથી.) હા ! ધિક્કાર છે ! ધિક્કાર ! જે શબ્દો બોલવાની ધણા વખત સુધી ટેવ પડેલી તેના તેજ શબ્દો, પંચવટી દીઠાથી ફરીથી પણ મજ અભાગણીના મોંમાંથી નીકળી જાય છે. હા ! આર્યપુત્ર !

(મૂર્છા પામે છે.)

(૨૪૭)

તમસા પ્રવેશ કરે છે.

તમ.—વત્સે ! શાન્ત થા, શાન્ત થા.

(નેપથ્યમાં.)

વિમાનરાજ ! અહીં જ રાખો.

સીતા—(શુદ્ધિમાં આવીને, ગભરાતી ગભરાતી ઉદ્ધાસથી) અહો, દયાથી
આ, જલપૂર્ણ મેઘની ગર્જના જેવો સ્થૂલ અને ગંભીર
શબ્દ ધ્વનિ ! જે કાને પડતાં જ મારા જેવો મંદભાગિનીને
પણ તરતજ શુદ્ધિમાં લાવી દે છે.

તમ—(સ્નેહના અશ્રુથી રોતી.) વત્સે !

(અનુક્રુપ.)

આખો ભાગો પડે કાને, ક્યાંથી આવ્યો ન તે સુઝે,

એવો નાદ સુણીને તું કેમ આવી બની દિસે ?

મયૂરી મેઘની સુણી ગર્જના, બનતી યયા.

ઉત્કંઠિતા, વળી થેલી, આવરી, બડકી રહી.

સીતા—ભગવતી ! આખો ભાગો એમ શીદ કહો છો ? મેં તો સ્વર સંયોગ
વિપરથી આર્યપુત્ર જ બોલે છે એમ ક્યારનું એ જાણેલું છે.

તમ.—સાંભળ્યું છે ખરું, કે તપ તપતા શરૂને દંડ દેવાને, એ અદ્વવાક
રાજ જન સ્થાનમાં પધાર્યા છે.

સીતા—ધૈર્યની મોટી કૃપા, કે એ રાજ પોતાના રાજધર્મથી પણ
બ્રહ્મ થયા નથી.

(નેપથ્યમાં.)

(વસંતતિલકા.)

જ્યાં છે તર, વળી મૃગો, વળી બધું મારાં,

ગોદાવરી સમિપ આ ગિરિનાં તટોને;

જેની ઘણી ઝરણ પૂર્ણ ગુફા ઘટામાં,

હું, પ્રાણ પ્યારીસહ કાલ ઘણો વસ્યો છું.

સીતા—(જોતી) હા ! પ્રભાત સમયના ચંદ્રમંડળ જેવા ફીકા, તથા
નિસ્તેજ, અને દુબળા શરીરવાળા, ગંભીર અનુભાવ માત્રથી
જ ઓળખાતા શું એ આર્ય પુત્ર જ ! સખિ ! મને અં-
ધારાં આવે છે, મને ઝાલી લો.

(તમસાને ટેકો દઈ મૂર્છા પામે છે.)

તમ.—(ઝાલતી) વત્સે ! શાન્ત થા ! શાન્ત થા !

(૨૪૮)

(નેપથ્યમાં.)

અ! પંચવટીને દેખતાંજ

(ગીતિ.)

હૃદયલીન દુખાગ્નિ સળગનાર છે આજ ચંડ બડકે,
ધૂમરાશિ તેના સમમોહમને આવી પ્રેમથી વીટી લે.

હા પ્રિયે ! જનકિ !

તમ.—(મનમાં) શુદ્ધનો પણ આજ ચિંતા રાખતા હતા !

સીતા—(શુદ્ધિમાં આવીને) અરે ! આ કેમ થયું ?

(પુનઃ નેપથ્યમાં.)

હા દેવિ ! દષ્ટકારણ્યપ્રિયસખિ ! હા દેવિ ! વિદેહ રાજપુત્રિ !

(મૂર્છા પામે છે.)

સીતા—હા ધિક્કાર ! ધિક્કાર ! કે મને અભાગણીને સંભારતાં જ નેત્ર-
નીલોત્પલ મીચાઈ ગયાં, અને આર્ય પુત્ર મૂર્છાવશ થયા ! અરે !
શું, નિરસાહી અશરણ થઈ, ધરણી ઉપર ઢળી પડ્યા ! ભગવતિ
તમસે ! ત્રાહિ ! ત્રાહિ ! આર્ય પુત્રને જીતાડો.

(પગે પડે છે.)

તમ.—

(ગીતિ.)

તુંજ, અરે કલ્યાણિ ! જીતાડ આજે ત્રિલોકના પતિને,

આજન નેપથ્યમાં, સ્પર્શ તેજ કરતણો ધણો પ્રિય છે.

સીતા—જે થનાર હોય તે થાઓ. આપની આજા માથે ચડાવું છું,

(ગાબરી ગાબરી જાય છે.)

(પછીથી ભૂમી ઉપર પડેલા, સમ્મલ નયન સીતાના સ્પર્શથી

પ્રસન્ન થઈ સચેત થતા રામભદ્ર પ્રવેશ કરે છે.)

સીતા—(જરા હર્ષથી મનમાં) ત્રિલોકનાથનો જીવ પુનરપિ પાછો
આજ્યો એમ લાગે છે !

રામ—અહો આશું છે !

(વસંતતિલકા.)

નીચોવીયાં શું હરિચંદન-પત્રચિત્તે !

નીચોવ્યું ઇંદુકરકંદલ શું કુટીને !

કે તપ્ત જીવિત તરૂં પરિતપેણ્યાર્યે !

સંજીવનૌષધિરસે મુજ ચિત્ત છાંટયું !

છે સ્પર્શ આ પરિચિત પ્રથમે થકીતે;

છે એજ જીવન, વળી મન મોહ એ છે;

સંતાપની પલકમાં હરી સર્વ મૂર્છા;

આનંદની, ફરીથી, જે જડતા વધારે.

સીતા—(ગાભરી ગાભરી) જરા પાછી હકતી આટલુંજ મારે બહુ છે.

રામ—(બેઠા થતાં) પ્રેમાલ સીતા દેવીએ તો મારા ઉપર કૃપા નહિ કરી હોય !

સીતા—હા ધિક્ક ! શું આર્ય પુત્ર મને ખોળશે ?

રામ—લાવ જેઉં.

સીતા—ભગવતિ તમસે ! આપણે જરા ઓસરી જમ્મએ. જો મને મહારાજ દેખશે તો, એમની આગા વિના હું પાસે મમ્મ તેથી, વધારે કોપ કરશે.

તમ.—અરે વત્સે ! ભાગીરથીના વરદાનના પ્રભાવથી વનદેવતા પણ તને જોઈ શકે તેમ નથી.

સીતા—હાં, ખરી વાત છે.

રામ—પ્રિયે ! જાનકિ !

સીતા—(ક્રોધથી ગદગદકંઠે) આર્ય પુત્ર ! આ જ્ઞાતાન્તને એ વચન છાજતું નથી. (અશ્રુસમેત) અથવા મને અભાગણીને સંભારીને આ પ્રમાણે બોલતા પ્રેમવત્સલ આર્યપુત્ર, જેનું દર્શન જન્માન્તરમાં પણ દુર્લભ છે, તેની સાથે વજના હેયાની યધ નિર્દય શાને યાઉં ? એમનું હૃદય હું જાણું છું, તે મારું એ જાણે છે.

રામ—(ચોતરફ જોતા વિષાદથી) અહા ! અહોઆ ક્રોધએ નથી એ શું ?

સીતા—ભગવતિ તમસે ! મારો એમણે આ પ્રમાણે અકારણ ત્યાગ કર્યો છે તોપણ એમનું આવા પ્રકારનું દર્શન યતાં, મારા હૃદયમાં શું ચાલી રહ્યું છે તે હું સમજી શકતી નથી.

તમ.—હું સમજી શકું છું, વત્સે ! હું સમજી શકું છું.

(હરિગીત)

છે આશ તજી બનીયું ઉદાસી, રોષભર્યું તજવા થકી;
જડ ભાવ ભર્યું આ દીર્ઘકાલ વિયોગમાં બળવા થકી;
પ્રીતિરસ પોંધે સુપ્રસન્ન, ભર્યું પ્રિયરૂદનથી ગંડી આગથી;
આ ક્ષણ મળ્યું તવ હૃદય રસમય પ્રેમ ઉદય થયા થકી.

(૨૫૦)

રામ-દેવિ !

(ગીત)

સ્નેહરસે શીતલ, તુજ સ્પર્શ, પ્રેમતણી મૂર્તિસમો જુએ,
નવરાવે પ્રીતિરસમાં સુજને, પણ ક્યાં ગઈ તું નન્દિનિ ! રે !

સીતા—આજ એ અગાધ સ્નેહ દર્શાવતા આનંદ રસ ઝરાવતા,
આર્થ પુત્રના ઉદ્ધાપ, જે અત્રે સંભાળાય છે. એ ઉપરથીજ
મને નિશ્ચય થાય છે કે નિષ્કારણ ત્યાગરૂપી કાર્યો વિધાયકું
પણ માફ જન્મ્યું સફલ છે.

રામ—અથવા પ્રિયતમ ક્યાંથી ! એનો નિરંતર પ્રિયતમાનીજ ચિંતાના
અભ્યાસથી રામભદ્રને ભ્રમ થઈ ગયો.

(નેપથ્યમાં)

અરે કોઈ ધાઓ ! ધાઓ ! (દેવીએ જે કારણીયુ વગેરે
અર્ધુ ગાય છે.)

રામ—(કશ્ચા અને ઉત્કંઠાથી) એ બાલતું શું છે !

(નેપથ્યમાં)

(પ્યારી સાથે રમતું વગેરે ઉત્તરાર્ધ ગવાય છે.)

સીતા—અરે ! હવે કોણુ એની સહાયે જશે ?

રામ—વધૂ સાથે વિહાર કરતા પ્રિયાના પુત્રક ઉપર ચઢી આવેલો
એ દુરાત્મા ક્યાં છે ! (ઉભા થાય છે.)

(વાસન્તી પ્રવેશ કરે છે).

વાં—(ગામરી ગામરી) શું, દેવ રઘુપતિ !

સીતા—મારી પ્રિય સખી વાસન્તી ક્યાંથી ?

વાં—દેવનો વિજય થાઓ,

રામ—(નિહાળતો) કોણુ, દેવીની પ્રિય સખી વાસન્તી !

વાં—દેવ, ત્વરા કરો, ત્વરા કરો, પણ, જટાયુ પર્વતની દક્ષિણે
સીતાતીર્થે આગળ, ગોદાવરી ઉતરીને દેવીના પુત્રક ને, દેવ !
આદરપૂર્વક નિહાળો.

સીતા—હા તાત જટાયુ ! આજ તમારા વિના જનસ્થાન સુતું છે !

રામ—અહહ ! આ સર્વ કથાના સંસ્કાર હૃદય મર્મને છેદી નાખે છે.

વાં—આ માગે મહારાજ ! આ માગે.

સીતા—ભગવતિ ! અરેખાત, મને વનદેવતા પણ નહિ દેખે ?

તમ.—અરે વત્સ ! સર્વ દેવતાં કરતાં ગંગાદેવીનું ઐશ્વર્ય મોટું છે,
તેથી શંકા શાની કરે છે ?

સીતા—ત્યારે તો આલો અમની પાછળ પાછળ જઈએ.

રામ—(પરિક્રમણ કરીને) ભગવતિ ગોદાવરિ ! નમસ્તે !

વા.—(નિહાળતી) દેવ ! દેવ ! સન્નિદ ઉભેલા પ્રિયાના વિજયી પુત્રને
નિહાળી પ્રસન્ન થાઓ.

રામ—ચીરંજીવ ! તારો વિજય વાધો.

સીતા—અહો ! આ આવડો મોટો થઈ ગયો !

રામ—દેવિ ! ભાગ્યશાલી છે. જોણે,

(મંદાકાન્તા)

તાજી બેઠી ! ખિસ કલિસમા બાલ દંતાંકુરેથી,
એમાં તારાં, સુતનુ ! લવલી મધુવો કાનમાંથી,
તે આ, આજે, મદદપકતા વારણો જીતનારો,
તાડણે જે ઉચિત સુખ તે ભોગવે પુત્ર તારો.

સીતા—હવે આ દીર્ઘાયુ આ સુંદર હાથણીથી કદાપિ વિષ્ણુટો ન પડશે.

રામ—સખિ વાસન્તિ ! જે જે પ્રિયાનું મનહરણ કરવાનું ચાતુર્ય પણ
આ બાલક શિખ્યો જણાય છે !

(શાર્દૂલવિકીરિત.)

ખોલું કંદ લોંઘાર્યો પંકજનું તે ખામ રહીને કર્યા,
મોટાં અંગુળથી સુગન્ધિ જલના ઝાઝા પ્રીતે કાગળા;
છાંટયું નીગળતી સુંદે જલ, વળી પ્રેમે પિરામે જતાં,
સીધાનાલસમેતપદ્મદલનું હાથે ધર્યું છત્ર આ;

સીતા—ભગવતિ તમસે ! આ આવડો થયો છે ત્યારે, હું જાણું છું કે,
પેલા લવ અને કુશ, આટલે દહાડે, કેવાએ થયા હશે !

તમ.—જેવો આ છે, તેવા તે પણ થયા હશે

સીતા—હું કેવી અભાગણિ છું, કે મારે કેવલ આર્ય પુત્રનો જ નિ-
રંતર વિરહ છે એટલું નહિ, પણ પુત્રનોએ વિરહ છે.

તમ.—જેવું ભાગ્યમાં લખ્યું હોય છે તેવું થાય છે.

સીતા—અથવા મારો જન્મારો એળે ગયો; કે એવા પુત્રોનો વિરહ,
કોમલ, ધવંલદંત તથા ઉજ્જવલ કપોલવાળા, મૃદુ મધુર

(૨૫૨)

ધ્વનિ ઉચરતા તથા મંદહાસ્યથી ખીલી રહેલા, અને કાકશિ-
ખંડથી શોભતા અમલ મુખ પુંડરીકને સુખન કર્યાનો આર્ય-
પુત્રથી હજુ પણ લહાવો લેવાયો નથી.

તમ.—દેવતાના પ્રસાદવડે તથાસ્તુ.

સીતા—ભગવતિ તમસે ! આ બે બાલકોના સ્મરણથી મારાં સ્તનમાં
પાનો ઉભરાઈ જાય છે તેથી, એક ક્ષણમાત્ર હું સંસાર
સુખમાં મહાલી રહી છું.

તમ.—એમાં શું કહેવું ? અપત્ય પ્રસવ એ સ્નેહની પરાકાષ્ટા છે, એજ
માબાપને અન્યોન્યશું વિશેષ કસી લેનાર પ્રેમબંધ છે.

(અનુદ્રુપ)

સ્નેહાશ્રયથી બંનેનાં અંતઃકરણતત્વની,
આનંદમયિ બંધાયે—એક આ છોકરાં રૂપી.

પાં.—દેવ ! આ તરફ પણ નિહાળો.

(વસન્તતિલકા)

ઉડે મનોહર નવાં મૃદુ પિચ્છ ધીમે,
જાગી શિખામણી મુકુટ—સમાન શોભે;
તે આ મયૂર મહતાપ્સવ ઉત્સવાન્તે
પોતે કંદમ્બતરૂ પ્યારીસહે ગમ્ભવે.

સીતા—(એવારણાં લેતી અશ્રુસમેત) આજ એ.

રામ—પ્રસન્ન હો, પ્રસન્ન હો.

સીતા—એમ થાઓ.

રામ—

(લાવણી)

સ્મરણુ તુજ ચિત્ત વિષે ઘોળાય
નજર તે સમય શ્રી ઉભરાય;
ફરે તુજ વૃત્ત પુડે, મલકાય,
નયનમંડલ સધળું ઘોળાય,
ચતુર વળી બમર થનનથન થાય,
સરસ રમણીય શોભા નીરખાય;
એવી મુગ્ધાએ તને કરકલિએ દધ તાલ
નયન્યો પ્રેમે થનગન થનથન પોતાનો ગણી બાળ
હાલ મન વંતસલથી ન વિસરાય—સ્મરણુ તુજ.

(૨૫૩)

વાહ ! જનાવર પણ પ્રીતિને નમે છે.

(વસંતતિલકા.)

થોડાંક પુષ્પ બર્ચું હતું જે આ કદંબ,

તેને ઉછેર્યું ધરી પ્રેમ ધણે પ્રિયાએ;

સીતા—(નિહાળીને અશ્રુસહિત) આર્યપુત્રે બહું ઝોળખી કાઢ્યું

રામ—દેવીતણા સ્વર્ગને જેવું વિચારી એને,

ધારે ગિરિ મયૂર તે પર પ્રીત આતી !!

વાં—દેવ અત્રે આસન પરિગ્રહ કરેા.

(વસંતતિલકા.)

આ તેજ દેવ ! કદલી વનમાં પડેલી,

કાન્તાસહે શયનકાજ શિલા તમારી;

ત્યાં એશી આપતી સીતા તુલુપત્ર નિત્યે,

તેથી ન છાંડી હરણું તણ જાય જેને.

રામ—આ તરફ તો જોવું પણ અશક્ય છે.

(રૂદન કરતો ખીજે દામ ખેસે છે.)

સીતા—સખિ વાસન્તી ! આર્યપુત્રને તથા મને આ ખતાવીને

કર્યું ? ! હા ધિર ! એના એજ આ આર્યપુત્ર ! એનું એ

આ પંચવટીવન ! એની એજ પ્રિય સખી વાસન્તી ! એ

એજ નાના પ્રકારના પ્રિયપ્રેમવિહારવિનાદના સાક્ષી ગાદાવ

વનના પ્રદેશો ! એનાં એજ છોકરાં જેવાં મૃગ, પક્ષિ, તરૂંવરે

તોય પણ મારી અભાગિણીની નજરે તેનાં તેજ લાગ

નથી, એવો મારો અવતાર ફરી ગયો છે.

વાં—સખિ સીતે ! રામની અવસ્થા કેમ જોતી નથી ?

(હરિણી.)

સતત નિરખે ધ્રુવ આતાં, તથા પણ દાખવે,

કુવલયદલસ્નિગ્ધાઝીથી નવી નવી ખુખી જે;

વિરલ દિલના, શીકા તે આ, વિયોગથી દુખળા,

નજર રીઝવે, ભેકે દીસે હતા ન હતા થયા.

સીતા—દેખું છું સખિ ! દેખું છું.

તમં—પ્રિય તે દેખતીજ રે'જે.

સીતા—હા દૈવ ! એ મારા વિનાના, હું એમના વિનાની એવું

(૨૫૪)

કાંણે લખેલું હશે ! જન્માન્તરને વિષે જાણે દર્શનનો લાભ થયો હોય એવું છે, તેથી લાવ એક મુહૂર્તવાર પણ વત્સલ આર્થપુત્રને, ખરી જાહેને ફરી આંસુ બહેવા લાગે તેવા તેવા અન્તરમાં નિહાળી લઉં.

(અતિશય ઉત્કંઠાથી નિહાળે છે.)

તમ—(સ્નેહનાં અશ્રુ સમેત બેટી)

(માલિની.)

વરસતી પૂર અશ્રુધાર જે હૃષ-શોકે,
વિકસિત, વધી લાંબી દર્શનૌત્સુક્યથી જે,
પ્રીતિરસ ઝરતી, તે ઘોળા, તે મુગ્ધતારી,
પ્રિયપતિ નવરાવે—દુઃખકુલ્યાશી દષ્ટિ.

વા—

(હરિણી.)

મધુથી નિગળે, જલ્લો તે, ઘો સુઅર્ધ્ય ફલે, કુલે;
વિક્રમ કમલા મોઢે બહેકે, વનાનિલ તેમહો;
મધુર ચલવો લાંબી ડોક પ્રીતિ ગીત પક્ષિઓ;
ફરિથી ઉતર્યા આ શ્રીરામ સ્વયં વન આ વિષે.

રામ—આવો સખિ વાસન્તિ ! અહીંયાં બેસો.

વા—(બેસીને રોતી) મહારાજ ! કુમાર લક્ષ્મણ કુશલ છે ?

રામ—(ન સાંભળ્યું હોય એમ)

(માલિની.)

કરકમલથી આણી જન્ય તે ઘાસ સામો,
તર, હરિણ, ખગો જે, મૈથિલીએ ઉછેર્યા;
દશદ પણ ગલાવે તે સમો કો વિકાર,
નિરખિ નિરખિ તે વ્યાપતો મુજ ચિત્તે.

વા—મહારાજ ! કુશળ પૂછું છું કે કુમાર લક્ષ્મણ કુશળ છે ?

રામ—(મનમાં) અરે ! મહારાજ એવું સ્નેહ વિનાનું લુપ્ત વિનય માત્રનું સંબોધન કર્યું; વળી આંસુથી આખા ભાગા બોલે સૌમિત્રી માત્રનીજ કુશળતા પૂછી; તે સર્વ ઉપરથી લાગે છે, કે સીતાની સર્વ વાત આ જાણે છે. (પ્રગટ) હા, કુમાર કુશળ છે. (રવે છે.)

વા૦—અરે દેવ ! તમે આટલા બધા અતિશય દારણુ કેમ થઈ ગયા છો.

સીતા—સખી વાસન્તિ તું એમ જ્ઞાને બોલે છે ? આર્યપુત્ર તો સર્વને પ્રિય થવાને યોગ્ય છે, વિશેષે કરીને મારી પ્રિય સખીને.

(વસંતતિલકા.)

વા૦—તું જીવ, તું હૃદય છે, મમ પ્યારો ! બીજું;
તું કૌમુદી નયનની, તું સુધા મમગે તો;
એવાં હજાર વચને રીઝવી સુમુગ્ધા,
તેનેજ; જ્ઞાન્ત, અથવા વડું શું વધારે ?

(મૂર્છા પામે છે.)

રામ—વાક્યનો વિરામ તથા મોહ બે યોગ્યજ સ્થળે થયાં ! સખિ !
જ્ઞાન્ત થા, જ્ઞાન્ત થા.

વા૦—(શુદ્ધિમાં આવીને) ત્યારે તમે આ ન કરવા જેવું શું કર્યું ?

સીતા—સખિ વાસન્તિ ! જરા જંપ, જંપ.

રામ—લોક સાંખતા નહતા તેથી.

વા૦—શા કારણથી સાંખતા નહતા ?

રામ—જે કાંઈ હોય તે તેજ જાણતા હશે.

તમ—લોકો. એ કપકાને યોગ્યજ છે.

(દ્રુતવિલંબિત.)

વા૦—યશ કઠોર ! તને પ્રિય હોય તો,
અયશ આ થકી ઘોર બોલે કોયો ?
હરિણ લોચનોનું થયું શું વને,
અરર નાથ ! કહો મન શું સુઝે ?

સીતા—સખી વાસન્તિ ! તુંજ ખરી દારણુ ને કઠોર તો છે કે,
બળતા આર્યપુત્રને પણ બાળે છે.

તમ૦—પ્રેમ અને શોક એમ બોલાવે છે.

રામ૦—સખિ ! બીજું શું ધારીએ.

(વસંતતિલકા.)

એ ત્રસ્ત બાલ મૃગશી ચલ દષ્ટિ વાળી,
બીતીથી ગર્ભ થયરથે, ગતિ મંદ લેતી;
જ્યૌત્સ્ના મળી શું, મૃદ મુગ્ધ મૃણાલ જેવી;
વ્યાધાદિએ હણીજ અંગની વેદ તેની.

સીતા—આયુષ્ય ! આ રહી હું.

રામ—હા પ્રિયે જનક ! ક્યાં છે.

સીતા—હા ધિક્ ! આર્યપુત્ર પશું છુટે મોઢે રાવા લાગ્યા !

તમ—વત્સે ! દુઃખી માણસોને પોતાના દુઃખનું નિવારણ કરવું જરૂરનું છે; કેમકે,

(ગીતિ.)

તડાગ જલપુર યાતાં, ઉપાય દેવો માર્ગ તરત જલને;

શોક થકી ઉભરાતું હૃદય શકે ટકી પ્રલાપ માત્ર વડે.

વિશેષ વળી રામબદ્રને તો બહુ બહુ જાતનાં સંસારમાં કષ્ટ આવી પડેલાં છે;

(શિખરિણી.)

વિધિ પૂર્વે રક્ષા કરવી, મન ધાલી જગતની,

સુકાવે શોકાગ્નિ ઝેવ, કુસુમને તાપ ધમકી,

તથા હાથે, ક્યાંથી વિલપન વિનોદે સુખ મળે ?

ઝેવે અઘાપિ તે ગણું હું રડવે લાભ નિપજે.

રામ—હાય હાય રે !

(હરિણી.)

હૃદય ન પડે ફાટી દુઃખે, દળાઇ પોંડાય છે;

શરીર સઘળું બહેકે મોહે, ન શુદ્ધિ તથા તજે;

અગન મનની બાળે અંગો, ન ભસ્મ કરી મૂકે;

મરમ હણતો દેવે માઈ ન જીવિત કાપો લે.

સીતા—એમજ છે.

રામ—રે પૌર મહાજનો !

(હરિણી.)

રૂચું ન તમને દેવીકેઈ ગૃહે રહું, કે તથા

તૃણસમ વને શુન્યે; પૂઠે ન શોક કયો જરી;

ચિર પરિચિત સ્થાનાદિ આ ભમાવો મુકે મને,

અશરણ રડું તેથી; સામું જુઓ હજુએ તમે.

તમ—શોક સાગર અતિ ગંભીર ઊંડાઈ ચડ્યો છે.

વા—વાત વીતિ જાયે, હવે તો દેવે ધૈર્ય ધરવું જોઈએ.

રામ—સખિ ! આ પ્રસંગે ધૈર્ય તે આથી કેવું એક હોય ?

(૨૫૭)

(અનુક્રમ.)

દેવી શૂન્ય થયું વિશ્વ, વર્ષ બાર ગયાં વહી,
નામે કુબ્યું સીતા કેડે, તોયે રામ મુવો નહિ.
સીતા—આર્યપુત્રનાં આવાં વચનોથી મને મોહ થાય છે.
રામસા—એ પ્રમાણે, રે વત્સે !

(ગીતિ.)

સ્નેહ શૌંતલ, વર્ણો શોક દારણવાણી ન પ્રેમ માત્ર કરતી;
ધારા મધુની વરસે તુજ પર આ વિષ રસેયો પૂર્ણ મરી.
રામ—અરે વાસન્તિ ! મેં

(ઉપજાતિ.)

અંગારનો અંતર શશ્ય આડો
જડાય કિંવા વિષદંશ લાગે;
તેવો જ તીનો હૃદિ શોક-શંક
છે મર્મ છેદી પણ શું ન વેઠયો !

સીતા—એ પ્રમાણે આર્યપુત્રને પુનરપિ હું અમાગિણી દુઃખ કર્તા
થઈ પડી છું.

રામ—ધણું નિશ્ચય રહે એ પ્રમાણે હૃદયને થોભાવી રાખું છું તોય
પણ, ઝાલી પેલી પરિચિત પ્રિય વસ્તુના દર્શનથી આજ મને
આવો આવેગ થઈ આવે છે; વળી

(મંદાકાન્તા.)

લોભોલોભ ક્ષુભિત કરણોદ્દેગ દેવા મટાડી,
જે જે માંડું જ્યમ ત્યમ કરી યતન તેને હઠાવી;
કો વિકાર, પ્રસરી દિલમાં, રે' બપે પૂર્ણ વ્યાપી,
જેવો ગાંડો જલ-સમુહ વડે રેતનો સેતુ કાપી.

સીતા—આર્યપુત્રના આ દુર્વાર દારણ દુઃખ ક્ષોભથી પોતાનું દુઃખ
ઉભરાઈ આવ્યું હોય એમ માઈ હૃદય કાંપે છે.

વાં—(મનમાં) દેવ તો મહાકષ્ટમાં આવી પડયા ! તેથી લાવ
એમનું મન ખીજ ઉપર લગાડું. (પ્રગટ) ધણી કાળ સુધીના
પરિચિત આ જનસ્થાનના પ્રદેશોને દેવ નિહાળીએ,
રામ—મયે. (ઉડીને પરિક્રમણ કરે છે.)

સીતા—જે દુઃખને વધારે દીપાવનારાં છે, તેને પ્રિય સખી વિનાદ કરાવનારાં ધારે છે !

વાં—(કંઈચાથી) દેવ ! દેવ !

(શાદ્દૂલવિક્રીડિત.)

આ તે, આજ લતાગૃહેથીં નિરખી રસ્તો રહ્યા'તા તમે;
એ હંસો થકો કૌતુકે ચઢો રહી ગોદાવરી સૈકતે;
આવંતાં, મન શૂન્ય જેવું નિરખો, એણે તમારું, રચી—
જંખાઈ, અરવિંદ કુમ્ભલ સમી મુગ્ધ પ્રણામાંજલિ.

સીતા—ખડુ નિર્દય જણાય છે વાસન્તિ ! ખડુ નિર્દય જણાય છે;
કે હૈયાના હીરમાં ઢંકાઈ રહેલા કાંટાને હલાવીને, મને
અભાગિણીને તથા આર્યપુત્રને વારંવાર સંતાપ્યા કરે છે.

રામ—રે ચણિડ જનકિ ! આમ તેમ દેખાય છે, ત્યારે દયા કેમ
લાવતી નથી ?

(મંદાકાન્તા.)

મુંઝાયે છે હૃદય અતિશે, દેવિગાત્રો ગળે છે;
સંસારે સૌ ઉજડ દિસતો ચિત્ત માઈ બળે છે;
ધૂન'તો આ ગહન તિમિરે હુમતો જીવ જાય;
હુર્બાગી હું કઈ શું ? સઘળે મોહ અંગે ભરાય.

(મૂર્છા પામે છે.)

સીતા—ધિક્કાર ધિક્કાર, આર્યપુત્ર પુનરપિ મૂર્છાવશ થઈ ગયા.

વાં—દેવ ! શાન્ત થાઓ, શાન્ત થાઓ.

સીતા—હા આર્યપુત્ર ! મુજ અભાગિણીને લીધે તમ સરખા સકલ
સંસારના મંગલમય આધારનો જીવ વારંવાર સંશ-
યમાં આવી પડે એવી દારૂણ દશા ! અરે ! માઈ સર્વ ધુળ
મળ્યું. હું મોઘ !

તમસા—વત્સે ! શાન્ત થા શાન્ત થા. તારા કરનો સ્પર્શ એજ
રામભદ્રને ફરીથી જીવતા કરવાનો ઉપાય છે.

વાં—શું અઘાપિ પણ શુદ્ધિ નથી આવતી ! હા પ્રિય સખિ સીતે !
ક્યાં ગઈ, તારા પ્રાણનાથની પાસે આવ.

સીતા—(ગાભરી ગાભરી પાસે જાય છે ને હૃદયે તથા લલાટે હાથ
અસાડે છે.)

વા૦—સદ્ભાગ્યે રામભદ્રને શુદ્ધિ આવી.

રામ— (વસંતતિલકા.)

લીપે શકે સુરસ અમૃત લેપનાથી
અંતર્બહિરપિ શરીરનોં ધાતુને જે;
સંસ્પર્શ તે ફરીયો જીવ મૂકી અકસ્માત,
આનંદનાથી મનમોહ જુદો પમાડે.

(આનંદથી નયન ઝોકાઇ જાય છે) સખિ વાસન્તિ ! પ્રભુનો પાડ માન.

વા૦—દેવ ! કેમ વાર ?

રામ—ખીજું શું હોય જનકી ફરીથી મળી.

વા૦—અરે દેવ રામભદ્ર ! ક્યાં છે ?

રામ—(સ્પર્શ સુખનો અભિનય કરતો) જો આ સામેજ રહી.

વા૦—અરે હૈમાનું હીર બાળી નાંખતા આવા દાણુ પ્રલાપારો કરીને પ્રિય સખીના દુઃખથી બળી રહેલી અભાગિણીને ફરીથી શીદ બાળો છો ?

સીતા—મને અહીંથી ઝોસરી જવાનું મન છે; પણ દીર્ઘકાળના દાણુ સંતાપને પણ એકાએક શમાવી દેતા આર્યપુત્રના, અચલ અનુરાગથી સુખકર અને શીતળ સ્પર્શથી કરીને, વજ્રક્ષેપે જડાઇ ગયો હોય એમ પરસેવે નવાઈ જતો અને જડ થઈ ગએલો મારો હાથ પરવશ જેવો ધૂજી રહેો છે.

રામ—સખિ ! પ્રલાપ કેવા !

(શિખરિણી.)

ગૂંચો મેં જે પૂર્વે, લગન સમયે કંકણુધર્યો,
વળી વારે વારે અમૃતશિત સ્પર્શે મન વસ્યો,

સીતા—આર્યપુત્ર ! હજી પણ તેના તેજ છે.

રામ—મોંઠો, એનો તે આ, હિમકરશો, કામલ ધણો,
મને લાધ્યો પાણિ, લલિત લવલી અંકુર સમો.

સીતા—હા ધિક્ ! આર્યપુત્રના સ્પર્શથી બાન ભૂતીને મારાથી ચૂક થઇ ગઇ.

રામ—સખિ વાસન્તિ ! આનંદથી મારી સર્વ ઇન્દ્રિય બાન ભૂલી જડ થઇ હ્લેરાય છે, ને હર્ષથી ગાંડો થઇ હું હાથથી ગયો તેવો થયો છું માટે તું એને પકડી રાખ.

(૨૬૦)

વા૦—હાય ! હાય ; ગાંડાખળજ તો !

સીતા—(ગાભરી ગાભરી ખેંચીને ખસી જાય છે.)

રામ—હા ચિહ્ન ! ચુક્યો ! ચુક્યો !

(ગીતિ.)

કરપદ્મવ તે એનો, જડ ચરચરતો, લોસો સ્વેદ જલથી,

સહસા સરકી પડ્યો હા ! જડ, કંપિત, મુગ્ધ સ્વેદ બિના કરથી.

સીતા—હા ચિહ્ન ! હજી પણ એમનો જીવ ઠેકાણે આવતો નથી;

અને નયન ધડીમાં અંચળ અમકી રહે છે, ધડીમાં કરી જાય

છે, ધડીમાં મૂઠ ખતી જોઈ રહે છે, ને ધડીમાં ઝોકાયાં જાય છે !

તમ૦—(સ્નેહ તથા હાસ્ય અને કૌતુકથી નિહાળતી.)

(ઉપજતિ.)

સસ્વેદ રોમાંચિત કંપિતાઙ્ગી,

યદ્યપ્રિય સ્પર્શ સુખેર્થો ખાલા;

વાયુ વહે વારિ નવું સિંચાયે,

ખીસે કળી જેમ કદંબ ડાળે.

સીતા—(મનમાં) અહો આ મારા પરવશ થએલા આત્માને લીધે

ભગવતી તમસાએ મને લાજથી નીચું જોવરાચું; એ શું

ધારશે કે આ તારો તિરસ્કાર રૂપ પરિત્યાગ, અને આ તારા

હૈયાનો ઉમળકો !

રામ—(ચોતરફ જોતો) હા ! શું નથીજ ! ર ! નિર્દય વૈદેહિ !

સીતા—ખરેખાત હું નિર્દયજ છું, કે તમને આવા દેખતી છતાં

જીવું છું.

રામ—દેવિ ! ક્યાં ગઈ ! કૃપા કર, દયા કર, મને આ પ્રમાણે તજી

જવો એ તને છાજતું નથી.

સીતા—અરે આર્યપુત્ર ! આ તો વિપરીત જોવું આપ જોલો છો.

વા૦—દેવ ! પ્રસન્ન થાઓ; શાન્ત થાઓ; તમારા લૌકિક ધૈર્યથીજ

પ્રિયાના વિયોગના શોકથી અત્યંત મુઠાતા હૈયા ઉપર કબજો

રાખો. મારી પ્રિય સખી તે અહીંયાં ક્યાંથી હોય ?

રામ—ખુદ્દલજ છે કે નથી, નહિ તો વાસન્તી પણ તેને ન દેખે. શું

આને સ્વપ્ન હશે ? હું ઊઘ્યો તો છું નહિ; અથવા રામને

સ્વપ્ન શાનું ? સર્વથા એનો એજ, અનેકવાર પરિકલ્પનાએ

નિર્માણ કરેલો, ભગવાન વિપ્રલંબન પુનઃ પુનર્ મારી પુડે
બમે છે.

સીતા—મેં નિર્દયેજ આર્યપુત્રને વિપ્રલંબમાં નાંખ્યા.

વાં—દેવ જુઓ જુઓ, આ

(શાફૂલવિકીડિત.)

ભાગ્યો ક્યામ જટાયુષે રથ પડ્યો પૌલસ્ત્યનો લોહનો,

આ અગ્નિજ પિશાચમૂખ ખરનાં કંકાલ સૂકાં જુઓ.

ખડ્ગે છેડી જટાયુ પાંખ અહિંથી સીતા જવલંતી હરી

અંતર્યાકુલ વિદ્યુદંબુદસમો આકાશ ઉડ્યો અરિ.

સીતા—(બયથી) આર્યપુત્ર ! તાતને મારી નાખે છે. મને હરી
જાય છે, ધાઓ ધાઓ.

રામ—(ક્રોધથી ઉભો થતાં) રે તાતના પ્રાણને ને સીતાને હરી
જનાર પાપી ! ઉભો રહે.

વાં—અરે દેવ ! રાક્ષસકુલપ્રલયધૂમકેતો ! હજુ પણ એના ઉપર
તમારો રોષ તેવો ને તેવોજ તીખો છે.

સીતા—અહો હું ઉન્મત બની રહી છું.

રામ—અધુના જે પ્રલાપ થાય છે તે સાર્થકજ છે.

(શિખરિણી.)

ઉપાયો હોવાથી અવિરત વિનોદે રસિક જે,

વીરોનાં સંગ્રામે જગત ભરતો અદ્ભુત રસે;

હતો હા ! મુગ્ધાક્ષી વિરહ-રિપુના ધાત લગી તે;

ન આરો કે રસ્તો ક્યમ કરો સહુ આ વણુ રડયે ?

સીતા—ન આરો કે રસ્તો ! અરે ! હું કરમ કુટી મોઘજ.

રામ—અરે દુઃખ

(શાફૂલવિકીડિત,)

છે જ્યાં વ્યર્થ કર્પોદ્રમૈત્રિ, હરિનું જ્યાં વીર્ય ચાલે નહિ,

બુદ્ધિ ઋક્ષપતિનોએ ન, ગતિ જ્યાં ના વાયુના પુત્રની,

જ્યાં સુધી નવ વિશ્વકર્મસુતથી રસ્તો શકાયે રચી;

સૌમિત્રી જરનાય પાત નવ જ્યાં, તે કામ ક્યાં તું વસી ?

સીતા—એ પૂર્વનો વિરહ બહુ ભારે હતો એમ માફ મન માને છે.

રામ—સખિ વાસન્તિ ! હવે રામનું દર્શન મિત્રોને દુઃખ માત્ર ઉપ-

(૨૬૨)

જવનારૂં થયું છે, તમને હું ક્યાં સુધી રડાવ્યાં કરીશ ? માટે મને જવો જોઈએ.

સીતા—(ઉદ્વેગ અને મોહથી તમસા ઉપર ટેકા દબને) ભગવતિ તમસે ! શું આર્યપુત્ર જાય છે ?

તમ—વત્સ ! ધીરજ ધર, ધીરજ ધર. આપણે પણ આયુષ્યમાન કુશ લવને બાર વર્ષ થયાંની જન્મઝંઘી બાંધવા સાડે ભાગી-રથીના ચરણારવિંદ સમીપ જનારાં છીએ.

સીતા—ભગવતિ ! કૃપા કરો; એક ક્ષણ માત્ર પણ દુર્લભજનનું દર્શન કરી લઉં.

રામ—વળી હવે તો અશ્વમેધમાં છે મારી સહધર્મચારિણી પણ—

સીતા—(કંપતી) આર્યપુત્ર ! કય ?

રામ—સીતાની સુવર્ણમય મૂર્તિ.

સીતા—(ધડકતે હૈયે અશ્રુસમેત) આર્યપુત્ર ! હવે આપનું રૂપ પ્રકાશ્યું; અહો ? મારા પરિત્યાગની લાજનો કાંટો આર્યપુત્રે ઉખેડી નાંખ્યો.

રામ—તેને પણ નિહાળીને આંસુમય્યાં નયન ઠાડે.

સીતા—ધન્ય છે એને, જેને આર્યપુત્ર બહુ મોટી ગણે છે, અને જે આર્યપુત્રને વિનોદ કરાવતી સર્વ જગતની આજ્ઞાનું જડીયું થઈ પડી છે.

તમ—(મંદ હસતી હસતી, સ્નેહનાં આંસુથી ભેટતી) રે વત્સ ! એવી તું પોતાની જ સ્તુતિ કરે છે.

સીતા—(લાજથી નીચું ધાસતી મનમાં) ભગવતીએ મને હસી કાઢી.

વા—આપના આ મેલાપથી અમારા ઉપર મોટી કૃપા થઈ છે.

જવા વિષે તો, આપના કાર્યને હાની ન પહોંચે તેમ થવા દો.

સીતા—વાસન્તીએ આજ મારી દુશ્મનની ગરજ સારી.

તમ—વત્સ ! ચાલ જઈએ.

સીતા—(દુઃખી થતી) ચાલો.

તમ—અથવા તારાથી કેમ જવાશે, જેનાં

(અનુપહાસ)

રેપાયાં નાથમાં જાણે તુષ્ટાથી દીર્ઘ ચક્ષુઓ,
ઉખડે તે હજીએ ના મર્મચ્છેદક યતનથી.

(૨૬૩)

સીતા—અપૂર્વ પુણ્યથી જેનાં દર્શન થએલાં છે એવા આર્યપુત્રના
ચરણકમલને નમસ્કાર.

(મૂર્છા પામે છે.)

તમ—વત્સ ! શાન્ત થા, હૈયું ઠેકાણે રાખ.

સીતા—(શુદ્ધિમાં આવી) અથવા મેઘનાં ટાળાંથી વીંટાઇ રહેલા
પૂર્ણિમા ચંદ્રનું દર્શન તે કટલી ઘડી હોય !

તમ—અહો રચના !

(વસંતતિલકા.)

આ એકલો રસ કણ્ણુ નિમિત્ત ભેદે,
દેખાય બિન્ન સમ, બિન્ન વિવર્ત પામે;
આવર્ત બુદ્ધ્યુદ્ધ તરંગ રૂપી વિકારે,
બાસે યથા સલિલ, છે જલ તોય સર્વે.

રામ—વિમાનરાજ ! આ તરફ આ તરફ.

(સર્વે ઉડે છે.)

તમ—વાસ—(સીતા અને રામ પ્રતિ)

(ભાલિની.)

અવનિ, અમરસિંહુ, મુજ જેવાં ખીજાં વા,
કુલપતિ વળી પોતે આદિ છન્દપ્રયોક્તા;
મુજ નિજ સતી પત્નિ સાથ પોતે વશિષ્ઠ,
પુજપર વરસાવો બદ્ર સૌ મંગલાર્થ.

(સર્વ જાય છે.)

(ઉત્તરરામ ચરિતમ્.)

પ્રકૃતિ.

સદા સંતુષ્ટમનસઃ સર્વાઃ સુખમયા વિશઃ

“ નિરંતર શાન્ત મનવાળાને બધી દિશાઓ સુખમય છે. ”

વારંવાર એમ કહેવામાં આવે છે, કે માણસો સંસારમાં જેટલાં પોતાના પુણ્ય તથા યોગ્યતાથી જ્યવાન થાય છે, તેટલાંજ પોતાની પ્રકૃતિથી પણ થાય છે. આ વાત ગમે તેમ હો તો પણ એટલું તો કહી શકાય કે તેમના સ્વભાવની શાન્તિ ઉપર, તેમની ધીરજ અને ક્ષમા ઉપર, તેમ તેમના સંબંધમાં જે હોય તે સર્વ માટે યથોચિત સંભાવના અને પ્રીતિ ઉપર, તેમના સુખનો ધણો આધાર રહે છે. પ્યેટાએ કહ્યું છે, કે સામાનું બહુ ઇચ્છતાં આપણે આપણુંજ બહુ કરીએ છીએ એ ખોટું નથી.

કેટલાંની પ્રકૃતિ જ એવી હોય છે, કે સર્વમાં કાંઈક ને કાંઈક સાઈંજ નજરે પડે છે. એવી કાંઈ વિપત્તિ તેમને નથી કે જેમાંથી તે કાંઈ પણ સંતોષ કે શાન્તિ ગ્રહણ ન કરી શકે; અદૃષ્ટના વિપર્યય માત્રને તે એવીજ દૃષ્ટિથી જુએ છે, કે તે સર્વ સારાને માટે છે. આવાં મનુષ્યની વૃત્તિએ કરી, તે સર્વને સ્પૃહણીય છે. એમની દૃષ્ટિમાંજ એવો વાસ્તવ સંતોષ, આનંદ અને સખજ શ્રદ્ધાસ્પી મોતીઓ પડેલા છે કે જેથી તેમને બહુ તેવું જ લાગે છે. એમ ન ગણવું કે આવા માણસ નિર્જળ બુદ્ધિનાં કે અવિચારી હશે; ધણામાં ધણા વિશાળ અને સર્વશ્રદ્ધી શક્તિરાળી પ્રકૃતિનાં માણસ જ ધણામાં ધણાં પ્રસન્ન હોય છે, ધણાં પ્રેમાલ હોય છે, ધણાં શ્રદ્ધાળુ હોય છે, ધણાં વિશ્વાસુ હોય છે. તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિરાળા બુદ્ધિવાન મનુષ્યનેજ ધીર અધિકારમય ધનધરામાંથી પણ સર્વના કરતાં પ્રથમ, ન્યાયમય સૂર્યનો પ્રકાશ જણાઈ આવે છે.

વર્તમાન વિપત્તિમાં તેને ભાવિ સંપત્તિના અંકુર સમજાય છે; વર્તમાન કાળનાં તેને વિશ્વ માત્રનો સુખ ઉપન્ન કરવાનો પ્રયત્ન જણાય છે. આંટીના સમયોમાં તેને સુધરવાના અને નિયમિત થવાના પ્રસંગ દેખાય છે; તેમ શોક અને કષ્ટમાં એને ધૈર્ય, હિંમત, જ્ઞાન

સાનુભવ બુદ્ધિનો પ્રકાશ દેખાય છે પણ આમ થઇ શકવાનું નિદાન એકજ છે, ને તે એ કે પ્રકૃતિની નિરંતર પ્રસન્નતા.

પ્રસન્ન પ્રકૃતિ એ યદ્યપિ સાહજિક છે, તથાપિ બીજી બધી ટેવોની પેઠે એ પણ કેળવણીથી પ્રાપ્ત કરી શકાય તેવી છે. જીવિતને સારૂં સાઈનરસું કરવું એ એક રીતે આપણા પોતાના હાથમાં છે. જીવિતને નિરંતર એ પાસાં હોય છે, અથવા છે. તેમાંનું આપણને જે રૂચે તે આપણે જોઈએ અને તે પ્રમાણે તેમાંથી સુખ કે દુઃખ અનુભવીએ. કશું છે કે, જ્ઞાની અજ્ઞાની ઉભયને સુખ દુઃખ સર્વે પ્રાપ્ત થાય છે, પણ જ્ઞાની સમાધાનથી પ્રસન્ન રહે છે અને અજ્ઞાની રડારોળ કરી કલેશ પામે છે. જો કે એ દુઃખને અન્યથા કરવાને અસમર્થ તો બન્ને સરખે પ્રકારેજ છે. જીવિતનું પણ તેમ છે. તેમાં જે કંઈ થાય છે, તે અન્યથા કરવાને આપણે અસમર્થ છીએ, તો પણ નિરંતર પ્રસન્નતા રાખવી ને સંતોષ તથા સમાધાનથી વર્તવું, કે જોતો ઉપાય નથી તેવી વાત માટે પણ અતિ ક્ષેપથી જીવિતને દુઃખમય કરવું, એ આપણા પોતાના અધિકારની વાત છે. જેવી દૃષ્ટિએ વિભોક્ષીએ તેવું બધું જણાય છે, માટે સર્વદા પ્રસન્ન દૃષ્ટિથી પ્રસન્નતાજ રહે છે.

એવા નિશ્ચયથી જીવિતના સર્વ વિભાગ પ્રકાશિત, સુંદર અને આનંદિત થાય છે; તે પથરાને પણ પીગળાવે છે, દુઃખે દમે છે, અજ્ઞાનને હરે છે, શોકને વિદારે છે, બુદ્ધિ તિબવ એથી અધિક પ્રકાશ પામે છે ને શરીરસૌંદર્ય પણ એનાથી ઓષે છે. એવી વૃત્તિ વિના જીવિતનો શીતળ પ્રભાવ ભોગવી શકાતો નથી, તેમાં વિકાસી રહેલાં પત્રપુષ્પોનો અનુભવ લેવાતો નથી ને આખું વિશ્વ ઉજ્જડ, નિર્જીવ, નિર્રર્થ, વેરાન હોય તેમ લાગે છે, તથા વિશ્વની મહતામાંનું કશું દેખાતું કે અનુભવાતું નથી.

પ્રસન્નતા છે, તે જેમ સુખનું નિદાન છે, તેમ ચારિત્રનું મોઢું સંરક્ષણ છે. એનાથી બલાઈ અને સદ્ગુણનાં બીજને ફાલવા માટે ઉત્તમ ભૂમિકા બંધાય છે. એનાથી હૃદય વિશુદ્ધ થાય છે ને વૃત્તિ પ્રસાદવાળી થાય છે, દાતૃભાવની એ સખી છે, ધૈર્યની ધાત્રી છે, હહાપણની માતા છે, મન અને ચારિત્ર ઉભયને સુધારનાઈ એ ઉત્તમ ઔષધ છે. પ્રસન્નતા જેવી ઉત્તમ છે તેવીજ ટકી શકે તેવી પણ છે.

ધણા મહા પુરૂષો બહુ લાંબું જીવિત ગાળી, વૃદ્ધવયે પણ કાર્યધુરા વહન કરવાથી ન કંટાળી, પ્રશસ્ત જીવિત ગાળી ગયા છે, તેનું નિદાન વિચારતાં તેમના સ્વભાવની પ્રસન્નતા એજ કારણરૂપ જણાય છે.

પ્રસન્નતાનું નિદાન જુવો તો પ્રેમ, શ્રદ્ધા, આશા અને ધૈર્ય એ ચાર વાનાંજ છે. પ્રેમ પ્રેમ પેદા કરે છે, આશા દુઃખે સુખરૂપ બનાવે છે, શ્રદ્ધા નિરંતર સહનશીલતા પેદા કરવા જેટલી ન્યાય પુરઃસરતા શિખવે છે, ને ધૈર્યથી પ્રયત્ન પરાયણ રહી સંતોષમાં વિરમાય છે. એમ એ ચારથી પ્રસન્નતા ઉદ્ભવે છે, એક પ્રસિદ્ધ લેખક જણાવે છે, કે કોઇ પણ માણસ પોતાના આનંદના કોશને તેટલેજ અંશે વધારી શકે છે, કે જેટલે અંશે તે પારકાને તે કાશ વહેંચી આપી શકે છે. સાઈ અને મીઠું બોલવામાં જેટલો પ્રયાસ છે તેટલોજ પ્રયાસ નહાઈ અને કટુ બોલવામાં છે. ને યદ્યપિ સાઈ બોલ્યાનો કે કર્યાનો બીજો કશો બદલો ન મળે તથાપિ પોતે સાઈ કર્યું એ સ્વાત્મ સંતોષનો બદલો જોઈએ નથી. પ્રેમ અને પ્રીતિની પ્રસન્નતા પૂર્વક સર્વને વિલોકવાથી સર્વનો તેવોજ ભાવ આપણા ઉપર પ્રતિફલિત થાય છે.

પ્રીતિ, પ્રસન્નતા કે ઉપકાર અથવા દયા તે કાંઈ અપાય મુકાય. તેમાં સમાતાં નથી; પણ સ્વભાવની નમ્રતા અને નરમાશમાં સમાય છે. કોઇ પોતાની પેટી ઉઘાડીને પોતાના પૈસા કોઇને આપી શકે પણ પોતાના હૃદયમાંથી જ આપી શકે એવી શુદ્ધતા ન આવે, તો તે ખરી પ્રીતિ ગણાય નહીં. જે પ્રીતિનું માપ માત્ર દ્રવ્ય દાનમાંજ રહેલું છે, તે કાંઈ ઝાઝા હિસાબવાળી ગણાતી નથી, ને તેતો વારંવાર જેટલું સાઈ કરવા ધારેલું હોય તેટલુંજ નહાઈ કરી એસે છે પણ જે ખરા આદ્ર્ભાવથી દયા કરવામાં આવે છે, વિચારપૂર્વક સમયોચિત સાહાય્યરૂપે જે નરમાશ દેખાડાય છે, તેનું તો ઉત્તમોત્તમ ઉત્પન્ન થયા સિવાય રહેતુંજ નથી.

નરમાશ કે પ્રસન્નતા રૂપે જે સારો સ્વભાવ દર્શન દે છે, તેને છેક ખુશામત રૂપે કે છેક ગાંડાપણુ રૂપે સમજવાનો નથી. “ નમે નમેકી રીત હે, બોત નમે નાદાન ” એ સ્મરણમાં રાખવાની આવશ્યકતા છે. કેમકે જેટલા સદ્ગુણ છે, તે બધા જ્યારે મધ્યમાએ

હોય ત્યારેજ ઉત્તમ કહેવાય છે. ખરો દયાભાવ કે પ્રેમભાવ છે, તે કાંઈ જેને તેને નમવામાં ને મીઠું બોલવામાં કે હાથ જોડવામાં રહેલો નથી. તેમ નથી રહેલો લોકની ખુશામદ કરવામાં કે પોતાના સ્વતંત્ર સત્ય વિચારોને મારી નાંખવામાં. મન, કર્મ વાણી ત્રણની એકતા રાખવી અને સર્વના ઉપર નરમાશ રાખી પ્રસન્નતાથી રહેવું એ કહેવાનું તાત્પર્ય છે. જે ખરો દયાભાવ કે ખરો પ્રેમભાવ છે તેજ આ વિશ્વમાં અવિરત કાર્યપરાયણ રહે છે. પણ જે સંશય-મસ્ત અને સ્વાર્થી લોક છે તે સમય એજે ગાજે છે.

જે યુવાન મનુષ્ય પોતાની જાંઘળી કાંઈ પણ પ્રકારના ઉમ્ર ભાવમાં મસ્ત થઈ તણાયા વિનાજ આરંભે છે, તે કાંઈ ઉપયોગનો નથી એમ એક વિદ્વાન કહે છે, તે યથાર્થ છે. એવા કાંઈ ભાવની જેને મસ્તી ચઢી હોય તે કાંઈ ઉચ્ચતમ ઉત્તમતા ઉપર શ્રદ્ધાવાળો છે, કાંઈ મહત્તમ પદની આશ્ના કરનારો છે, ને કાંઈ ઉદાર ભાવમાં વિભિન છે, એમ તો સિદ્ધજ છે. પછી તે અધું અશક્ત હોય તો પણ કાંઈ ચિંતા નહીં. અભિમાન, સંશય અને સ્વાર્થ એ જીવિત માત્રના બહુ નઠારામાં નઠારા સહાય છે, ને જવાનીમાં તો તે સવિ-શેષે અયોગ્ય ને હાનીકારક છે. જે અભિમાની છે, તે એક ક્રનુની ગાંડા જેવો છે. તે નિરંતર સ્વપરાયણ હોવાથી તેને પરતો વિચાર કરવાનો પણ અવકાશ નથી. સર્વ વાતમાં તે પોતાનું પ્રમાણ લે છે, ને પોતાનોજ એમ અભ્યાસ કરતાં, પોતાનેજ પોતાનો ધન્ય કરી સ્થાપે છે. એવા નીચ ભાવમાંથી વતરવા માટે કાંઈ ઉચ્ચ ભાવની મસ્તીમાં રહેવાની આવશ્યકતા છે. એમ થવાથી મનનું સાં-કડાપણું ઓછું થાય છે અને પ્રસન્નતાનો ગુણ સહજમાં ખીલી નીકળે છે.

પણ એ કરતાં અધિક નઠારી સ્થિતિ તો એ લોકોની છે, કે જેમને આખા વિશ્વમાં કશું સંતોષ આપવાવાળું જણાતું નથી. તેમના પોતાના આલસ્યનું પ્રતિબિંબ તેઓ સર્વત્ર દેખે છે, અને સર્વત્ર અફિય અને અસંતોષથી અપ્રસન્ન રહે છે. નઠારો વિદ્યાર્થી જેમ સર્વદા રમના ઇતેજર હોય છે તેમ તેવા લોક સર્વ સ્થળે પોતાની નારાજી પ્રકટ કરે છે. આખા યંત્રમાં જે નઠારામાં નઠાઈ અંક તેજ ઝાઝું યું યું કરે છે. અસંતોષનો ખુદિ વધારીએ તો

ઐટલી વધે કે કમળાવાળી આંખે. બહુ પીણું સુઝે છે તેમ કોઈ કામથી સંતોષનું એક કિરણ પણ હૃદયમાં પ્રવેશ પામે નહીં.

કેટલાક ભોક્તે પૈસાનો અસંતોષ હોય છે તો કેટલાકને સંતતિનો હોય છે તો કેટલાકને પોતાની કે પોતાનાંની પ્રકૃતિનો અસંતોષ હોય છે. આવા ભોક્તે પોતાના જે તે એકાદ અસંતોષ વિષેજ વાતો ચલાવ્યા કરે છે ને જ્યાં બેઠા હોય ત્યાં સાંભળનારને એક દંડરૂપ થઈ પડે છે. ઐટલુંજ નહીં પણ તેમને પોતાને એ ટેવ એવી સજ્જડ ચોટ છે, કે તેમનાથી પછી આઈં બેઠું અને આઈં દેવું, મારો સંસાર ને મારું ઘર કે મારું માથું દુઃખનું કે મને તાવ આવવો એ વાત કદિ ચૂકાતી નથી. શરીર સાઈં થાય તો તેમને તે નકાઈ છે એમ માન્યા વિના ગમતું નથી. અને એમ તેમનો જન્મારો કેવળ અપ્રસન્નતામાંજ જાય છે.

નાની નાની ચિંતાઓથી અળગા રહેવું એજ જરૂરનું છે. ધણી વાર તો તે આપણી પોતાનીજ સરજેલી હોય છે, કલ્પેલી હોય છે. તે કલ્પના ધીમે ધીમે ટેવરૂપે થઈ સ્વામીત્વમાં ભળી જાય છે અને પછી આપણા ઉપર ચઢી બેસે છે. માટે એ ટેવ જમ અને તેમ ત્યજવી અને પ્રસન્ન રહેવું. નીચ સ્વાર્થ એજ આવી પ્રકૃતિનું કારણ છે. સ્વાર્થી માણસો પોતા વિના ખીજને માટે બેશ પણ દરકાર કરતાં નથી, ને તેથી તેમને ઐટલાં બધાં અપ્રસન્ન રહેવાનાં કારણ મળે છે, કે તેઓ જેની તેની સાથે લડે છે અને સર્વ વાતથી નાપુશ્ત થાય છે.

પ્રકૃતિ એવે માર્ગે દોરવવી કે જેમાંથી નિરંતર પ્રસન્નતા સધાય. સહજ સહજમાં મિજાજ બગડી જાય એવી ટેવ અને એવી ચિંતાઓથી દુર રહેવું. ધણીને એવી ટેવ હોય છે, કે હજી ચિંતા કારણ ના આવી પડ્યું હોય તે પહેલાંજ તેને કદાપી લઈ મહા દુઃખ વહોરી બેસે અને અનેક જનને પીડા કરે. આમ કરવાથી કાર્ય ઉલટું બગડે અને અપ્રસન્નતા ઉદ્ભવે.

સદ્બોધ.

બુદ્ધિ અને ધન.

સંસારની વિષમતા એ પ્રત્યક્ષ વાત છે; એને ગમે તેટલા વિચારથી દૂર કરી શકાય તેમ નથી કે ટાળી શકાય તેમ નથી. એટલા માટે સમાન ભાવ વિસ્તારવાની ઉમેદ રાખનારને માત્ર ઉપ-હાસારૂપ અને તરંગી મનુષ્ય રૂપે જ બહુ વખત યયાં મળવામાં આવે છે. કેમકે જે એ એક કામ આજ પૂર્ણ કરી રહે, તો પણ તેને સવારથી નવે તામે શરૂ કરવું પડે. આ પ્રત્યક્ષ વિષમતાના કારણરૂપ ચાર વસ્તુઓ છે. બલ, બુદ્ધિ, ધન અને પદવી. જંગલીમાં જંગલી હાલતમાં પણ પ્રથમની જે વાત કહી તેને લીધે વિષમતા ચવાની. ખીજી એ છે, તે થોડે ધણે અંશે સુધરેલી અને સંસ્કાર પામેલી મંડળીને વાસ્તવિક રીતે લાગુ પડે છે; કદાપિ એમ પણ કહી શકાય કે એ ચારેનો સમાસ અધિકાર એટલામાં જ થઈ શકે. પણ એ અધિકારનું વાસ્તવિક લક્ષણ સમજવામાં માણસો છેતરાય એવો ધણો સંભવ છે. દ્રષ્ટાંત તરીકે જોઈએ તો બુદ્ધિ કરતાં પદવી અને ધનને પસંદ કરવું, એ જોટલું સાધારણ છે તેટલું ખીજું કંઈ નહોં હોય. છતાં એ કરતાં વધારે મૂર્ખાઈ બરેલું ખીજું કંઈ જ નથી. બુદ્ધિ છે, એ ધન કરતાં અતિ ઉત્તમ પ્રકારનો અધિકાર છે. એ વાત અનેક રીતે સિદ્ધ કરી શકાય તેવી છે; કારણકે તે એટલી બધી અહાર્ય અને અવિનાશી છે, એટલી બધી અવિકારી છે, એટલી બધી નિયમિત છે; પણ બુદ્ધિની ધન કરતાં સવિશેષ ઉત્કૃષ્ટતા તો આ ઉપરથીજ સમજાશે કે—શુદ્ધમાં શુદ્ધ રાજ્યમાં બુદ્ધિની અસર ધણામાં ધણી હશે; અને જે ધણામાં ધણું અશુદ્ધ રાજ્ય હશે તેમાંજ ધનની અસર ધણી હશે. અર્થાત્ બુદ્ધિને મજતી પ્રતિષ્ઠા અને તેનો અધિકાર એ ઉપરથી આપણે આખા રાજ્યની કે દેશની ઉત્કૃષ્ટતા વિષે નિશ્ચય કરી શકીએ; પણ ધનની અધિક ગણનાથી તો માત્ર તે દેશની અધમતા અને તેનો વિપરિત ભાવજ સમજી શકીય છે. વળી બુદ્ધિથી પદવી કરતાં પણ વધારે ઉત્તમ પ્રકારની સમાનતા પ્રાપ્ત થાય છે. એ પણ એ વિષયના અનેક વિચારથી સિદ્ધ થાય તેવું છે. ને વિશેષે કરી આ રીતે કે ધણાક માણસો પોતાની પદવીને માટે વાસ્તવિક રીતે પોતાની બુદ્ધિનો ઉપકાર માને છે, પણ અઘાપિ કા-

ધએ એ રીતિની પ્રતિરીતિ મહત્વ કરી પોતાની બુદ્ધિ માટે પોતાની પદ્ધતિનો ઉપકાર માન્યો નથી. જ્યારે લીઓનાર્ડો ડી વીન્સી મરી ગયો, ત્યારે એના રાગએ કહ્યું કે “ હું હજારો અમીર બનાવી શકીશ, પણ એક લીઓનાર્ડો મારાથી થશે નહિ; ” એમજ સીસરોએ એક બ્રહ્મ યએલા કુલીનને કહ્યું કે “ હું મારા કુલમાં પ્રથમ છું, પણ તું તો તારામાં છેલ્લો છે. ” અને એના સમયથી, જે લોકો માત્ર પોતાના કુલનુંજ અભિમાન રાખતા હોય, તેમને બટાટા સાથે સરખાવવાનો રિવાજ પડેલો છે, તેમના વિષે જે શુભ છે તે બધું જમીનમાં જ હોય છે. એ ધણું કરીને વાજખીજ થયું છે, કે એવાને પદ્ધતિ ઉતરી આવેલી છે, કેમકે તે પોતે તો પદ્ધતિએ ચઢી શકે તેમ છેજ નહીં.

(એસ્ટરફિલ્ડનાં ઉપદેશ વચન)

મિત્ર.

મિત્ર માત્ર એ અક્ષરનો શબ્દ છે, પણ તેની ગંભીરતા સીમા વગરની છે. જે રસ માતામાં છે, તે રસ પિતામાં નથી, જે રસ પિતામાં છે તે રસ માતામાં નથી, જે રસ બાધઓમાં છે, તે અન્યમાં નથી, તેમ જે રસ સ્ત્રીમાં છે તે ઉપરનાં ત્રણે કરતાં જૂદાજ છે; પણ મિત્ર એ વસ્તુ એવી છે, કે તે કોઈ સમયે માતાની પેઠે માયા દેખાડે છે, કોઈ સમયે પિતાની પેઠે હિતોપદેશ દેછે, કોઈ સમયે સોદર (સગા) બધુઓની પેઠે સહાયતા કરે છે, અને કોઈ સમયે તો આપણું મન હઠથી આગ્રહી યમ ગયું હોય ત્યારે શું કરવું યોગ્ય છે, તે વિષે પતિવ્રતા સ્ત્રીની પેઠે સ્નેહપૂર્વક સરલ અને સરસ રીતિથી પ્રાર્થના કરે છે. આપણાં શાઓમાં ત્રણ પ્રકારના ઉપદેશ લખ્યા છે. રાજ્યેપદેશ, બુદ્ધિવોપદેશ અને કાંતોપદેશ. વેદનો ઉપદેશ એ રાજ્યેપદેશ જેવો છે, મહાભારત, રામાયણ અને પુરાણોનો ઉપદેશ એ બાંધવોપદેશ જેવો છે અને કાવ્ય નાટકાદિનો ઉપદેશ અને અભિપ્રાય કાંતોપદેશ જેવો છે. જે અભિપ્રાય વેદ, પુરાણો અને ઇતિહાસોમાં હોય છે, તેજ અભિપ્રાય કાવ્યો કહે છે, પણ તે એવો રસ,

એવી મધુરતા અને એવી અલંકારની ચમત્કારિક યુક્તિથી કહે છે, કે સાંભળનારના મનમાં અલૌકિક અસર થયા વિના રહેજ નહીં. એટલાજ માટે કાવ્યોપદેશને કાંતોપદેશ સરખો ગણ્યો છે. જો કે કાંતોપદેશ બીજાથી થવો અશક્ય છે, તોપણ સન્મિત્રો તેવે પ્રસંગે કાંતોપદેશ દેવા પણ ચૂકતા નથી. એટલુંજ નહીં પણ કાંતોપદેશ એ પોતાનું (મિત્રનું) કામ નહીં છતાં એવો સરસ કરે છે, કે કુલીન કાંતાઓથી પણ બાગ્યેજ યદ્ય શકે એમ કહીએ તો વધારે પડતું નથી. પ્રાચીન મહા પંડિતોએ જે નિયમ બાંધ્યો છે તે આપણે માન્ય રાખવો જોઈએ, તોપણ મને એવો નિશ્ચય છે, કે તેઓએ કાંતોપદેશને ઠેકાણે મિત્રોપદેશ લખ્યો હોત તો વધારે ધડીત હતું. આ ઉપરથી એમ તો સિદ્ધ થાય છે કે માતા, પિતા, બાંધવ અને સ્ત્રીનો રસ મિત્રમાં આવી શકે છે, પરંતુ મિત્રનો રસ ઉપરના એકમાં આવી શકતો નથી. મિત્રનું કામ નહીં માતાથી, નહીં પિતાથી, નહીં બાધઓથી કે નહીં સ્ત્રીથી થઈ શકે. કેટલાક વિચારો એવા હોય છે, કે જે માયાળુ માતાને કહી શકાય જ નહીં, કેટલાક વિચારો એવા હોય છે, કે પવિત્ર પિતાજીની સેવામાં મેલાયજ નહીં, કેટલાક વિચારો એવા હોય છે, કે રનેહી સહોદરને સ્વાધીન કરી શકાયજ નહીં, કેટલાક વિચારો એવા પણ હોય છે, કે જે પોતાની પવિત્ર પતિવ્રતા પ્રિયા પાસે પણ પ્રકટ કરી શકાય જ નહીં. પણ એવા કયા વિચારો જગતમાં છે, કે પોતાના પવિત્ર મિત્રના નિર્મળ હૃદયમાં જેનું યથાસ્થિત ચિત્ર આપતાં આપણું મન ઘડીવાર પણ શંકા ખાય ? મને તો નથી લાગતું કે એવો કાંઈપણ વિચાર હોય. હું તો એમજ માનું છું કે માણસોએ પોતાના પવિત્ર સન્મિત્રને પોતાનું હાલતું, ચાલતું અને બોલતું મૂર્તિમાન હૃદય છે એમ ગણવું. આપણું શું હિત છે અને શું અહિત છે, આપણે શું કરવાનું છે અને શું ન કરવાનું છે, આપણું શું ભૂષણ છે અને શું દૂષણ છે, આ જગતમાં શું સત્ય છે અને શું અસત્ય છે, આપણે કયો માર્ગ ગ્રહણ કરવાનો છે, અને કયો ત્યાગ કરવાનો છે તેનો અને દુકામાં સંસારમાં વર્તવાની સર્વ સારી રીતિના સમજણનો આધાર, સુખને સમગ્ર મદદથી ઉછૂંપલ ન થઈ જવાનો આધાર અને કષ્ટને સમગ્રે અત્યંત દુઃખના ધા વાગવાથી બેમાન અને આકુલ બ્યાકુલ ન થઈ જવાનો આધાર ઉપરના જેજ અક્ષરમાં રહ્યો છે. એટલુંજ નહીં પણ

આપણે મનરૂપી મૃગ, વિચિત્ર વિચાર રૂપી વગડામાં રખડી થાકી જાય છે, ત્યારે તેને વિશ્રામ લેવાનું સ્થલ, વિશ્વાસને રહેવાનું ઘર, પ્રિતિરસ રાખવાનું પાત્ર, સુખદુઃખમાં સરખો ભાગ લેનાર અને એકતાનો આરામ સન્નિવૃત્તિ સિવાય કોણ થઈ શકનાર છે ? કોઈ જ નહીં. જુઓ, હવે એ અક્ષરના અર્થમાં કેટલી ગંભીરતા રહી છે ! કોઈને મિત્ર કરવો અને કોઈના મિત્ર થવું તેમાં કેટલું કામ છે તે સારી પેઠે વિચારવાનું છે. ઘણું કરીને જોને મિત્ર શબ્દથી બેભાન થઈને તેવા મિત્રો ઘણા વિરલા હોય છે. એવા મિત્રની સંપત્તિથી જ પ્રાચીન રાજાઓ પ્રખ્યાત થઈ ગયા છે. એવા મિત્રોની સહાયતાથી જ મહાત્માઓ મહાન ગણાયા છે. ચંદ્રાપીઠ જેવા ધીર અને વીર રાજાએ એવા જ મિત્રને માટે પોતાના પ્રાણ છોડ્યા છે. ઋતુધ્વજ રાજાએ એવા જ મિત્રની મિત્રતાથી પોતાની મરણ પામેલી પ્રિયા મદલસા પાછી મેળવી છે. વળી પ્રાચીન લોકો કહી ગયા છે, કે “ પશુધન એ ધન જ ન ગણાય. દ્રવ્ય એ અરધું ધન ગણાય છે, ધાન્ય એ ખૂં ધન ગણાય છે, પશુ વિદ્યા, પૃથ્વી અને સન્નિવૃત્તિ એ ત્રણ તો અતિ ધનમાં ગણાય છે. ”

મહામહોપાધ્યાય શંકરલાલ માહેશ્વર.

મિત્રતા.

યુવાન પુરુષોમાં ઘણું ખૂં મનમાં આવે તે કહી દેવાની ટેવ હોય છે. જેથી કરી લુચ્ચાઈમાં પાકા થએલા માણસોનો તેઓ બિનચારા ભોગ થઈ પડે છે. કોઈ લુચ્ચો માણસ તેમને કહેશે, કે હું તમારો મિત્ર છું, તો ખરેજ તેને ખરો મિત્ર ગણે અને ક્ષણિક મિત્રતાના વચનથી તેમાં વગર વિચારે બેહદ વિશ્વાસ રાખે, તેથી પોતાને હંમેશાં નુકસાન થાય એટલું જ નહીં પણ ઘણી વખત નાશકારક પરિણામ નીપજે. આવી મોટે બોલીને દર્શાવેલી મિત્રતાથી સાવધ રહેવું. તેવા મિત્ર આવે ત્યારે તેમને ઘણી સહુકાઈથી મળવું, પણ તેમના બોલવામાં કાંઈ ભરોસો રાખવો નહીં. તેમની જોડે વાતચીત કરવી પણ વિશ્વાસ રહિત. પહેલી જ મુલાકાતમાં અથવા થોડાક ઓ-

જખાણમાં ભોડા મિત્ર થઈ જાય છે, એવું કદિ ધારતા નહોં. ખરી મિત્રતા તો હળવે હળવે થાય છે, અને અન્યોન્યના યુક્તિ ગાંઠ થયા વગર તે મિત્રતા વૃદ્ધિ પામીને કદિ પકવ થતી નથી.

યુવાનોમાં વળી એક જાતની નામની મિત્રતા હોય છે. તે મિત્રતા તેટલી વખત તો ખરેખરી હોય છે પણ સારા ભાગ્યે લાંબીવાર ટકતી નથી. અચાનક એકદો સમાગમ થયાથી અને વ્યસન તથા વિષયના એક રસ્તામાં પડવાથી આવી મિત્રતા એકદમ બંધાય જાય છે. ધન્ય છે આ મિત્રાચારને ! તે પણ વળી આસક્તિ અને વ્યસનથી દૂર થએલી !

આવી મિત્રાચારી તો નીતિ અને હૃદય રીતભાત વિશ્વ કેવળ તરકટજ છે. અને તેવા મિત્રાને ન્યાયાધીકારીઓએ શિક્ષા કરવી જોઈએ.

આવા નીચ સંબંધને મિત્રતાનું નામ આપવું એ શું તેમની એવકુશાઈ અને અજ્ઞાન નથી ? ખોટા કામમાં ખરચવાને એક બીજાને નાણું ધીરે છે. પોતાની દુષ્ટ મતલબ સાધવાને માટે બચાવ કરવાના અને સામા થવાના કજીઆમાં તેઓ ઉભા રહે છે. એકમેક તેઓ જાણતા હોય તેટલું બધું અને ન જાણતા હોય તેટલું જીવું પણ કહી દે છે. કાંઈક વાંધાથી તુર્ત બાધબંધાઈ તુટી જાય છે, અને જાણે કોઈ વાર મળ્યા ન હોય એમ એક બીજાને કોઈ સંબારતું નથી, અને સંબારે છે તો આ યોગ્ય વિશ્વાસ પોતે મૂકેલો હોય અગર પોતામાં મૂકાયેલો હોય તેને હસી કહાડવાને અગર તેનો ધાત કરવાને પ્રસંગેજ. વળી જે વાત સાધારણ રીતે કહેવાથી પણ શક્ય માલમ પડે તેવી વાતને તમારા મનમાં ઉતારવાને કોઈ સમ બાધને તથા ખાતરીથી બાર દબને કહે, ત્યારે તમારે જાણવું કે તે તમને હગવાને આબો છે. અને એ વાત તમારા મનમાં ઉતારવામાં એને કાંઈ નહોં છે. નહોં તો તે એટલી બધી યુક્તિ કરે નહોં.

મિત્ર અને સોજતીમાં ધણો ફેર છે, એ વાત લક્ષમાં રાખવી. કેમકે ધણો મળતાવડો અને સબ્ય સોજતી ધણો અયોગ્ય અને નુકસાન કરે એવો મિત્ર થઈ પડે, અને ધણી વખત તો થાય છેજ. તમારા મિત્ર વિષે લોકનો જેવો અભિપ્રાય હશે તેવોજ તમારા વિષે તેઓના મનમાં આવશે. સ્પેન-દેશની એક કહેવત છે કે “ તમે

કોની સાથે રહો છો તે મને કહો તો, હું તમને કહું કે તમે કેવા છો. ” કોઇ માણસ હુઝ્યાની અથવા નાદાનની મિત્રતા કરે ત્યારે સામાના મનમાં સહજ આવે કે તેને કોઇ દુષ્ટ કામ કરવાનું છે. અથવા તેવું કામ કર્યું હશે એને સંતાડવાનું છે. તમારે તો એટલી સાવચેતી રાખવી કે ખજ અને મૂર્ખાની દોસ્તીમાં પડવુંજ નહીં, ખજ અને મૂર્ખાની સંખ્યા વધારે હોય છે. તેવાઓની સાથે તકરાર કે દોસ્તી કરવા કરતાં, હું તો તેમનાથી નિર્ભયપણે અલગ રહેવાનું વધારે પસંદ કરું. તમે તેમના અવગુણ અને મૂર્ખાઇનો ધિક્કાર ઉઘાડી રીતે બેલાશક બતાવો, પણ તેથી તમને તેઓ પોતાની જાતના દુશ્મન છે એવું ગણવાના નહીં. તેમની મૈત્રી કરતાં દુશ્મનાઇ ઓછી નુકસાનકારક છે. અંતરમાં તો સાધારણ રીતે બધાની જોડે પડદો રાખીને કામ કરવું, પણ મોઢે બધા જોડે ખુલાસેથી બોલવું. કમકે દીલરખા દેખાયાથી આપણે ધણા અણગમતા થઇએ છીએ. તેમ દીલ સ્પષ્ટ દેખાડી દીધાથી પણ ધણું નુકસાન યાય છે. મધ્યમ ગુણુ સારો. ધણા જણ સાધારણ બાબતો સંબંધે પણ દીલરખા હોય છે. જ્યારે ધણા જણ તો હોય તે બધું-કહેવાનું ને નહીં કહેવાનું- મૂર્ખાઇમાં બકી જાય છે.

ચેસ્ટરફિલ્ડનાં ઉપદેશ વચન.

ઉદ્યોગ.

ઉદ્યોગનો અર્થ સદ્યુદ્યોગ સમજવાનો છે. ઉદ્યોગની ટેવ બાળ-પણથીજ પાડવી જોઇએ. ઉદ્યોગથી ગમે તેવું મુશ્કેલ કામ પણ મનુ-બ્ય કરી શકે છે. ઉદ્યોગના વગર કાંઇપણ પ્રાપ્ત કરી શકાતું નથી. ઉદ્યોગ એજ આપણું જીવન છે એવું ધૈર્યે નિર્માણ કરેલું છે. જીવ-નને આવશ્યક કોઇપણ પદાર્થ એવો નથી કે તે ઉદ્યોગ વગર પ્રાપ્ત કરી શકાય. ઉદ્યોગ કયાં વગર મનુષ્યે પ્રારબ્ધ પર આધાર રાખવો એ ખરેખરી મૂર્ખાઇ છે. બને તેટલો ઉદ્યોગ કરી ફક્ત માટે ધૈર્ય પર આધાર રાખવો એજ આપણું કર્તવ્ય છે. ફજની અપેક્ષા વગર કંઈ કયાં કરવું એજ આપણો ધર્મ છે. નિષ્કામ ભક્તિ જેમ સર્વ

બક્તિમાં શ્રેષ્ઠ છે તેમ નિષ્કામ ઉદ્યોગ એ સર્વ કર્મોમાં શ્રેષ્ઠ છે. તેને લક્ષ્મી શોધવી પડતી નથી, લક્ષ્મી તેને શોધતી આવે છે. દૈવ જ બળવાન છે એમ કહેનારા માત્ર કાપુરપોજ છે. ગમે તેટલાં વિદ્વાં આવે તોપણ તેનાથી હારી ગયા વગર કાર્યના નિર્વાહ કરવો એ ઉત્તમ પુરૂષનું લક્ષણ છે, ને તે ઉદ્યોગી પુરૂષજ કરી શકે છે. એ ખરી વાત છે કે કેટલીક વાર ઉદ્યોગ કર્યા છતાં પણ ઇષ્ટ ફળ પ્રાપ્ત થતું નથી. એવે સમયે દૈવ, પ્રારબ્ધ, કે આસપાસના સંજોગ ઉદ્યોગથી બળવત્તર થાય છે એમ કહેવું પડે છે. પરંતુ આપણું કર્તવ્ય તો ઉદ્યોગ કરવાનું જ છે. ઉદ્યોગ કરી સર્વ ઇશ્વરાર્પણ કરવું ને ફળની અપેક્ષા પણ ન રાખવી એજ ઉત્તમ નીતિ છે અને એજ પ્રમાણે મહત્ત્વ કરતી જોઇએ. ઉદ્યોગમાં જ આરોગ્ય અને ધર્મ રહેલાં છે. જેવું આરોગ્ય ઉદ્યોગી પુરૂષ ભોગવે છે તેવું નિરુદ્યોગી ભોગવતો નથી. ઉદ્યોગથી કદિ પણ હાનિ થતી નથી. આજસથી શરીરમાં અને મનમાં અનેક પ્રકારના વ્યાધિ અને આધિ ઉત્પન્ન થાય છે. આપણું મન એત્ર જેવું છે. તેમાં ઉદ્યોગથી સારા વિચારોનાં બી રોપીશું તો સારાં ફલ થશે, પણ આજસથી ગમે તેવા કુવિચારો ઉત્પન્ન થવા દઇશું તો ફળ પણ તેવાંજ થશે એ સ્પષ્ટ છે. શરીર આજસુ રહી શકે છે, પણ મન કદાપિ આજસુ રહી શકતું જ નથી. એ હમેશા યાદ રાખવું. મન ધણું ચંચળ એટલે અસ્થિર છે. વિદ્યુદ્દેગથી પણ તેની ગતિ બદલી વિશેષ છે. એક પળમાં મનમાં દૂર દૂરના, આ દુનીઆના ને પેલી દુનીઆના, વિચારો આવે છે. મનને વશ કરવું આજ કારણથી બહુ કઠણ છે. અભ્યાસ અને ઉદ્યોગથી જ મન વશ થઇ શકે છે. દુર્વાસનાનો નાશ કરી સારા ધાર્મિક વિચારો ઉદ્યોગથીજ ઉત્પન્ન થઇ શકે છે. ઉદ્યોગી પુરૂષ જેવી ધર્મ નીતિ સાચવે છે અને જેવાં ઇશ્વરપ્રિય કર્મો કરે છે, તેવાં બીજાથી થતાં નથી. એટલાજ માટે ઉદ્યોગમાંજ ધર્મ સમાયલો છે એમ કહ્યું છે.

બુદ્ધિમાન પુરૂષ બુદ્ધિ બળપર વિશ્વાસ રાખી ઓછો ઉદ્યોગ કરે કે ઉદ્યોગનો તિરસ્કાર કરે તો અન્તે તેને માલમ પડશે, કે સાધારણ બુદ્ધિવાળા પણ ઉદ્યોગી પુરૂષથી તેનો પરાજય થાય છે. બુદ્ધિમાન પુરૂષ એમ સમજે છે, કે બુદ્ધિના પ્રભાવથીજ મને સર્વ પ્રાપ્ત થશે તો તેમાં તેની મોટી ભૂલ છે એમ તેને જણાયા વિના રહેશે

નહીં. ઉદ્યોગ વગર કાંઈપણ પ્રાપ્ત થવાનું જ નથી એમ તેણે સમજવું જોઈએ. નાનાં કામમાં ઉદ્યોગ કરવાથી પુરૂષ મોટાં કામ કરવા સમર્થ થાય છે. ઉદ્યોગથી શું શું સાધ્ય થાય છે, તે જોઈ આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થયા સિવાય રહેતું નથી. પ્રાચીન ગ્રંથકારો જ મોટા મોટા ગ્રંથો લખી ગયા છે તે જોઈ આપણે વિસ્મય પામીએ છીએ; પણ એ સર્વનું રહસ્ય ઉદ્યોગમાં જ રહેલું છે. દરરોજ ત્રણ ત્રણ કલાક મુસાફરી કરવાથી સાત વરસમાં પૃથ્વીનું પરિક્રમણ થઈ શકે છે. વ્યવસ્થિત ઉદ્યોગ આમ સુમહત્ કાર્યો કરવાને પણ મનુષ્યને શક્તિમાન કરી શકે છે.

એ પણ યાદ રાખવું કે વ્યવસ્થા વગરનો ઉદ્યોગ તે ઉદ્યોગજ નથી. માત્ર ગમે તે કાંઈ કરવામાં મનને રોકાયેલું રાખવાથી કંઈ લાભ નથી. આજસનાં દુષ્ટ પરિણામોમાંથી જાણવાને માટે અને પોતે ઉદ્યોગી છે એમ મનને આશ્વાસન આપવા માટે કંઈ પણ થોળના કે ઉદ્દેશ વગર જે તરફ મન દોડે તે કામ કરવાને ઉદ્બુક્ત રાખવું એ વ્યવસ્થિત ઉદ્યોગ નથી, ને એથી કંઈ લાભ નથી. માત્ર આજસથી થતી હાનીમાંથી જાણે છે, એટલેજ લાભ છે. વિશેષ નથી. માટે પ્રયોજનને ઉદ્દેશીને વ્યવસ્થાપૂર્વક ઉદ્યોગ કરવો એજ આપણું કર્તવ્ય છે.

જે ધણો ઉદ્યોગી છે તેને હરકોઈ કામ કરવાં માટે અવકાશ મળે છે. તે વ્યવસ્થા પૂર્વક કામ કરે છે, તેથી પોતાના વખતના વિભાગો કરે છે અને તેમાં જે કંઈ કરવું હોય છે તેની ગોઠવણ કરે છે. આથી તે ધારેલું કામ કરી શકે છે ને વળી અવકાશ પણ મેળવે છે. સત્પુરૂષોનો વખત કાવ્ય વિનોદમાં અને શાસ્ત્ર વિનોદમાં જાય છે અને મૂર્ખોનાં વ્યસનમાં, નિદ્રામાં અને કલહમાં જાય છે—આ વચન યથાર્થજ છે. સેનેકા નામનો રોમન તત્ત્વજ્ઞાની પોતાના મિત્રને પત્રમાં ખાત્રી કરી આપે છે, કે એવો એક પણ દિવસ ગયો નથી કે તેમાં મેં કાંઈ પણ લખ્યું ન હોય કે કોઈ સારા ગ્રંથકારનો ગ્રંથ વાંચી તેનો સાર ન કાઢ્યો હોય. ઉદ્યમથીજ ઉત્કૃષ્ટતા પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. એવો અભિપ્રાય એટલે જાણી બાપક છે, કે આજસુએને ‘મૂર્ખ’ એવી યોગ્ય સંજ્ઞા સર્વત્ર આપવામાં આવે છે. ઉદ્યોગી પુરૂષને આ પ્રમાણે વ્યવસ્થાપૂર્વક કામ કરવાથી અવ-

કાશને માટે ફરીઆદ કરવાનો પ્રસંગ આવતો નથી. ધ્યુયરને ધર્મ સુધારાના ઉપદેશ માટે ધણી મુસાફરી કરવી પડી હતી, અને અતિશય મથન કરતું પડતું હતું. તેમ છતાં પણ વ્યવસ્થા પૂરતું ઉદ્યોગ કરવાની ટેવને લીધે તેને ‘આધ્યત્મ’ નું બાષાન્તર કરવાનો વખત મળ્યો ને તે કામ તેણે ધણું સંપૂર્ણતાથી કર્યું. આ કામ તેણે આટલા બધા વ્યવસાયમાં પણ શી રીતે કર્યું તે તેના પોતાનાજ પત્ર ઉપરથી સહજ સમજાય છે. તે કહે છે, કે “એક પણ દિવસ એક કવિતાનું બાષાન્તર કર્યા વિના જતો નહોતો.” આ રીતે તેણે સમગ્ર ગ્રંથનું બાષાન્તર કર્યું. ડીમોસ્થનીસ નામના ગ્રીકવક્તાએ ધ્યુસી-ડાઇડીસના ઇતિહાસની પોતાને હાથે આકવાર નકલ કરી હતી. તેનું કારણ તે ઇતિહાસકર્તાની બાષાશૈલીનો સંપૂર્ણ પરિચય મેળવવો એજ હતું. તુર્ક અને સ્પેનીશ ભાષામાં કહેવત છે તેમાં ધણું સત્ય છે. તે આ પ્રમાણે છે—“ઉદ્યોગી પુરૂષને માત્ર એક સેતાન હેરાન કરે છે, પણ આજસુને હજાર સેતાનો હેરાન કરે છે. “માણસોને સાધારણ રીતે સેતાન લલચાવે છે; પણ આજસુ સેતાનને લલચાવે છે એ નિશ્ચિત છે.” દરેકજ ઉદ્યોગ કરવાની ટેવ કેળવવાથી દુર્વાસના, દુષ્કર્મ કરવાની લાલચો, અને દુષ્ટ વિકારોથી મન દૂર રહે છે. આજ કારણથી કહ્યું છે, કે ઉદ્યોગમાં ધર્મ સમાયલો છે.

સ્વાભિમાન.

ગર્વ—અતિશય જાણો વિચાર—અને દીનતા—અતિશય નીચો વિચાર—એ બેની વચ્ચે સ્વાભિમાન રહેલું છે. ગર્વિષ્ટ પુરૂષ પોતાની શક્તિઓ વિષે ઘટે તેથી વધારે જાણો અભિપ્રાય બાંધે છે. આથી છેવટે દુઃખ અને હાનિ ઉત્પન્ન થાય છે. કેમકે પોતાની શક્તિ બરાબર કેળવવા તરફ દુર્લક્ષ થવાથી ગેરલાભ થાય છે અને પરાજય પામવાથી દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે. એથી ઉલટું, પોતાની શક્તિને વિષે અવિશ્વાસ હોયતો તેથી પણ અનિષ્ટ પરિણામ નીપજે છે. જેમ ગર્વથી મનુષ્ય પોતાની શક્તિને વિષે અયોગ્ય-વિશ્વાસ રાખે છે અને તેથી તેને કેળવવા કે સુધારવા પ્રયત્ન કરવામાં શિથિલ થાય છે,

તેમ અવિશ્વાસથી કંઈ પણ સાઈ કામ કરી શકતો નથી. પોતે શક્તિમાન છે છતાં અવિશ્વાસથી તેની શક્તિઓ મંદ થાય છે, તે કાંઈ મોટું કામ માથે લેતો નથી; કેમકે તેનામાં શક્તિ છે છતાં નથી એમ તે અવિશ્વાસથી ધારે છે. આ પ્રમાણે અવિશ્વાસ તેમજ અતિ વિશ્વાસ બંને અનિષ્ટ છે. સ્વાભિમાન એ બેની વચ્ચે રહેલું છે. ગર્વ અને ઉદ્વેગ એમ નિંદ્ય અને હાનિકારક છે, તેમ ખુશામદ કે હાજીદા પણ તેનીજ નિંદ્ય અને હાનિકારક છે. સ્વાભિમાન મધ્ય વૃત્તિ છે તેથી ઉત્તમ છે. અવિવેક કે અતિ-વિવેક વળ્યાર્થ છે. યોગ્ય વિવેક જ સાચો છે, એ હમેશા યાદ રાખવું. ધણાકને આનું બાન નથી. તેઓ ધણીવાર બેમાંથી એક છોડીને પકડે છે. વિવેક દર્શાવે છે, તો તે અતિવિવેક થઈ ખુશામદનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. કેવા વર્તનમાં ને કેવા વખાણમાં અવિવેક રહેશે છે તેનું તેમને બાન નથી. તેમણે હમેશાં યોગ્ય મર્યાદામાંજ રહેવું જોઈએ, કે તેથી યોગ્ય વિવેક અને સ્વાભિમાન સચવાય. પૂજ્યવર્ગ તરફ હમેશા ઉચ્ચ ભાવના રાખવી અને તેનો યોગ્ય સત્કાર કરવો એ મનુષ્ય માત્રનો ધર્મ છે; પરંતુ એ ધર્મમાં કાંઈ નીચતાથી વર્તવાની જરૂર નથી. પૂજ્ય પુરૂષોને પોતાનો ધર્મ બરાબર બજાવીને જ રાજી રાખવા.

આનો અર્થ એમ પણ ન સમજવો કે વિવેકની મર્યાદાનો અંશે પણ ત્યાગ કરવો ઇષ્ટ છે. વિવેકની મર્યાદા લેશમાત્ર પણ ઓળંગવી નહીં, તેમજ અતિદીન કે કૃપણ વર્તન રાખવું નહીં; એનું નામ સ્વાભિમાન. એ વૃત્તિ દરેક માણસમાં હોવી જોઈએ અને તેણે બાળકમાં પણ ફેળવવી જોઈએ. આ ઉપરથી સમજાયું હશે, કે સ્વાભિમાન કાંઈ વિવેક કે નમ્રતાથી લેશ પણ વિરૂદ્ધ નથી. ઉદ્વેગ, સ્વાભિમાન વિવેક ઉત્પન્ન કરે છે. જેને પોતાને વિષે યોગ્ય અભિમાન છે તેને અન્યને વિષે હોય એ સ્વાભાવિક છે; માટે જ સ્વાભિમાની વિવેકી હોય છે. જેમ તે પોતાની તરફ અન્યની ઉદ્વેગ સહન કરતો નથી, તેમ તે અન્ય તરફ પણ ઉદ્વેગ દર્શાવતો નથી. પોતાની તરફ અન્ય-પુરૂષની દીનવાણી કે દીન વિચાર જેમ તેને પ્રિય નથી, તેમ તે અન્ય તરફ એવું વર્તન દાખવતો પણ નથી. પ્રત્યેક પુરૂષની યાચના કરવી એમાં તે સ્વાભિમાનનો લોપ સમજે છે, તેથી તે એ માર્ગે કદિ પણ જતો નથી. હરિએ એક કાવ્યમાં ચાતકને ઉપદેશ કરી વાચકોને સૂચવ્યું છે, કે જેને જેને તમે જુઓ

તે તે પ્રતિ દીનવચન મા વદો, અર્થાત્, નીચી યાચના મા કરો. આ ઉપરથી સમજાશે, કે સ્વાભિમાનનું ખરૂં સ્વરૂપ જાણવું અને તે મહત્ત્વ કરવું આવશ્યક છે. સ્વાભિમાનમાં જે બાજતો સમાયેલી છે. પ્રથમ તો માન મેળવવા જરૂરના-ગુણો પ્રાપ્ત કરવા અને પછી એ ગુણો પ્રાપ્ત થયાથી કેવું વર્તન હોવું જોઈએ તેનું જ્ઞાન હોવું. માન મેળવવા માટે કયા કયા ગુણોની જરૂર છે તે જાણવું અઘરું નથી; કેમકે જે ગુણોને લીધે આપણે અન્યને માન આપીએ છીએ તે ગુણો મેળવવા જોઈએ એ તરત સમજાય છે.

રા. બા. કમળારાંકર.

સ્વ. દાસતરામ.

સેવા સંસ્મરણ.

સત્વવર્મા—મહારાજ અમરસત્ર, દીન દુઃખ નિવારણ કરવામાં તમે સદા તત્પર છો, સ્વાર્થ તમે સમજ્યા નથી, સૂર્ય પણ સમયે રાહુઅસ્ત થાય છે, તમારું શૌર્ય કોઈ વેળા કશાથી અસ્ત થયું નથી—યવાનું નથી. નિરંતર આત્મસમર્પણ કરી અમરસત્ર નામ તમે અન્વર્થ કર્યું છે. અને તેમ કરી મહારાજધિરાજ સિદ્ધરાજની અનન્ય પ્રીતિ તમે સંપ્રાપ્ત કરી છે. તો યોગ્ય વર જાણી પોતાની તેજોમયી ગુણવતી આનંદદાયિની અને ઉપશમની અધિષ્ઠાત્રી એકની એક નંદિની અચલા સત્યકીર્તિને મહારાજધિરાજ તમને કન્યા-દાનમાં આપે છે તે સ્વીકારો.

અમરસત્ર—(આશ્ચર્ય દેખાડતો સહજજ થઈને) આ શું ? મારા ઉપર આટલો બધો ઉપકાર ? (અચકાય છે)

ધર્મપાળ—મહારાજધિરાજની આજ્ઞા સ્વીકારો, વયસ્થ.

અમરસત્ર—આતે આજ્ઞા કે દયા ? કૃપાનાથના આ પારિતોષને હું પાત્ર છું ?

વિદ્યાધર—(અમરસત્રને ધાનમાં) લક્ષ્મી ચાંદ્રો કરવા આવે છે ને વાર જ્ઞાની કરો છો ? જાઓ સ્થો દાન. નહિતો રહેશે કુંવારા.

સત્વતર્મા—અમર, ત્હારી પરીક્ષા તને નથી. કૌસ્તુભની પરીક્ષા સર્વ-દર્શી કૃષ્ણ પરમાત્માને હતી. પરાયે સવ સમર્પણ કરનારનેજ સત્યકીર્તિ વરે છે; માટે મહારાજાધિરાજની આ કૃપાનો અંગિકાર કર.

અમરસત્ર—જેમ આગા. (ઉઠીને નમિત વદને મહારાજાધિરાજ પાસે જાય છે, એટલે રાજા અમરસત્રના હાથમાં સત્યકીર્તિનો હાથ મૂકે છે. જયજયના શબ્દ થાય છે. વાદિત વાજે છે, બધુંકના બડાકા થાય છે અને નેપથ્યમાં નીચે પ્રમાણે મંગળ પાઠ બોલાય છે.)

શાહુલવિકિરિત.

ધૃત્વાથી સજ્જ આ સમષ્ટિ, સ્થિતિમાં રાખી, કરે છે લય,
“ સચ્ચિદ્રુપ ” અનાદિ અક્ષર અને આનંદનું આલય,
પામે પાર ન યોગ સાંખ્ય શ્રમથી, તર્કો યયા જ્યાં અલભ
તે સાક્ષી પરબ્રહ્મ આ યુગલનું “ કુર્યાત્ સદા મંગલમ્. ”

(એ રીતે મંગલ પાઠ થઈ રહ્યા પછી)

સિદ્ધરાજ—પુત્ર અમરસત્ર, પરસ્ત્રીનું રક્ષણ કરનારને સ્વસ્તી સાચવાનું કહેલું એ તો અયોગ્ય છે; સર્વ જગત પ્રાણિ માત્ર ઉપર પ્રીતિ રાખનારને વધુ ઉપર બ્રહ્મ રાખવાનું શિક્ષણ પણ અરથાને છે. પવિત્ર સત્યકીર્તિના ગુણના કથનમાં તારી ગુણગુણક્રિતને દોષ આવે છે. તો હવે કન્યા આપી તને એટલુંજ કહું છું કે—

(વસંતતિલકા)

મિથ્યા સ્વકલ્પિત સુકીર્તિ—પ્રસાદ માટે,
મિથ્યા મયે સતત જીવ અનેક ધાટે,
આભાસ નશ્વર સટે બનતા પતંગ,
તું સત્યકીર્તિ પરણ્યો કરી ધર્મસંગ.
(પથ) જે

(૨૮૧)

(શાહુલવિકીડિત)

શુદ્ધાન્તઃકરણે પ્રસન્ન વદના શાન્તા સદા નંદિતા,
પ્રેમા ગાનપ્રકાશિતા દદ વૃતા સૌહાર્દથી મંડિતા.
સત્સંકલ્પવતી મહા સુન્દરતામાં મગ્ના રમાડી રમે,
જીવન સુકિત ઋતા ઋતાંબર સુતા સાક્ષાત્ તને જો નમેં.

અમરસત્ર—પિતાજી, શું કહું ? પરંતુ,

(શિખરિણી.)

કૃપાથી સતકીર્તિ કરઅહણ કીધું ઉમળકે,
હઠે પૂરા પ્રેમે હૃદય-ફલકે ધાર ચટકે,
શિરે આગા ધાર સુતનુ કુલજ પ્રીતિ વધવા,
પતાવું તેજસ્વી અધિકતર આ સિન્ધુ સધવા.

સંધિરાજ—યથાર્થ છે, આજ સુધી કુમારિકા રહેલી સત્યકીર્તિ તમારા
જેવા યોગ વરને પામીનેજ સધવા થઇ છે.

(રોળાવૃત.)

ધર્મ સત્યનો સંમ વાસના ઉચ્ચ પ્રસરજો,
સંધિ સત્ત્વ સંબંધ ઇષ્ટ ગુણુગાન શીખવજો.
આપ વસ્તુ-માથાર્થ કૃપાથી મનમાં ધરજો,
કીર્તિ માલતી કલિ યોગ આ મધુકર કરજો.

સિદ્ધરાજ—તથાસ્તુ, પુત્ર હવે તમે ઉભય ઉચિત આસને બેસો.
(સુભદ્રા ને ધર્મપાળની પાસે બંને જણા બેસે છે.)

સત્ત્વવર્મા—મહારાજ સંધિરાજ, સંજ્જનના રક્ષણાર્થે આપનો બગી-
રથ શ્રમ જોઇ મહારાજ પ્રસન્ન થયા છે. અપમાન વેડી,
કોષ્ટ સહી, દૈન્ય ધરી, કેવળ પરાયે, આપે ચંદનદક્ષસમ
ગળે સર્પ વીંટાળ્યા, માથે મર્કટ કુદાળ્યા, અને અંગ
ધસાળ્યાં. એવી આપની ઉદાર વૃત્તિને ઉચિત સ્થાન કોશા-
ધ્યક્ષનું છે, તે પદ મહારાજસિદ્ધરાજે આપને સમર્પ્યું છે.
એમ આપના દેહનો તેમજ રાજ્યલક્ષ્મીનો પણ સદ્વ્યય
કરજો. (પારિતોષ આપે છે.)

સંધિરાજ—(પારિતોષ લેતો લેતો.)

(૨૮૨)

(કોડી)

બૂતને બવિધમાં નથીજ મ્હાઈ,
વર્તમાનમાં શરીર-શબ ચાર,
પરહિતાર્ય ના ધસાયું હોત ભેદ,
મને મારી દેત મૈત કરે વેશ.

તો સ્વાર્થને માટે કરેલી ક્રિયામાં પણ પરાર્થ જોનાર મહારા-
જની કૃપા વિના આમાં હું તો અન્ય કંઈ જોતો નથી.
વિદ્યાધર—ન દેખતા હો તો આપો મને લક્ષ્મીનું આધિપત્ય.

(સંધિરાજ પારિતોષ લઈ બેસે છે.)

સત્વવર્મા—આર્ય સત્યશાલિનું, આ પ્રપંચ રચનામાં તમે અસંગ
રચ્યા છો. કેવળ નિઃસ્પૃહ રહીને તમે માત્ર સત્યનીજ સેવા
કરી છે. વળી સ્થિતપ્રગ્ધ છો, માટે મહારાજાધિરાજ આ-
પને ન્યાયાધિશનું પદ આપે છે, તે સ્વીકારો. ન્યાયાસન
બેસી સુજનનને અભય, દુર્જનને દંડ અને પ્રજાને
સંતોષ આપજો.

(પારિતોષ આપે છે.)

સત્યશીલ—(પારિતોષ લેતો લેતો)

(ગીતિ.)

સત્ય શોધવા શકિત, સત્ય પાળવા ધૈર્ય સિદ્ધરાજે,
આપ્યાં છે તો તત્પર, સેવક છે ન્યાય આપવા કાજે.

(પારિતોષ લઈ બેસે છે.)

સત્વવર્મા—મેધાવી અને કરણદાન ! તમે બંનેએ પણ આ રાજ્યની
સેવા સારી કરી છે. વિષયના પ્રપંચ જોવામાં, તેના મથાર્ય
સ્વરૂપનું બાન કરવામાં, આપણા સૈન્યના દૂટેલાં સત્ત્વોને
વીણી કાઢવામાં, શબ્દ સૂરને સાવધ રાખવામાં, તમારૂં
કૌશલ અનુપમ છે. તે જોઈ મહારાજાધિરાજ તમો મેધા-
વીને રાજ્યના કોટવાળ ઠરાવે છે. રાજ્યમાં સજા ન પેસે,
પરસ્પર વિરોધ ન થાય, સંપત્તી અન્યોન્યનું બળ વૃદ્ધિ
પામે, ધર્મ્યક્રિયા સતેજ રહે, કલિનો પ્રવેશ ન થાય, અને
સુખનો કોટ ઘટે નહિ, એ સહુ તમારે જોવાનું છે. કરણ-

(૨૮૩)

દાન, તમને દશ ગોપુરના અધિષ્ઠાતા કરાવ્યા છે. બળતા, અંધા, અભાગી, અને નિઃસત્વ વિકારોથી ખનેલાં પ્રેત પશુ-દીનજનને ફાસ્યારૂપદ નથી. માટે રખેને બહિઃપ્રસ્થના સત્વોને અતઃપ્રસ્થમાં પ્રવેશાવી પાપીમંડળ પ્રગ્નને રંજીડે નહિ એ વાત ઉપર તમારે લક્ષ રાખવાનું છે.

(પારિતોષ આપે છે.)

મેધાવી અને કરણદાન—

(પારિતોષ લેતા લેતા)

(ઇંદ્રવિજય.)

સર્પતણું વિષ, કામિનીને હઠ, અંગતણા પાશુ સંપ ધરે છે, છે ધૃતરાષ્ટ્રનું દુષ્ટ વિષે બળ, દ્રોણ-તનુજનું વૈર ધરે છે; નીતિ અને દદ નિશ્ચય, શુક અને ધ્રુવનો, ગિરિશા બહુ ટકી, આપવિના ન પરાજીત થાય, છતાં ધરશું યમ-લેખક નેકી.

(પારિતોષ લેઇ બેસે છે)

સત્વવર્મા—મહારાજ ધર્મપાળ, તમારાં કૃત્ય સુપ્રસિદ્ધ છે, સ્તુતિ અસ્થાને છે. સ્વયંપ્રકાશમાં વર્ણુન કેવાં ? ગમનને ખીજી ઉપમા હોય નહિ, તેમ આપ તે આપ છો. માટે કૃપા કરી આપનેજ યોગ્ય એવું સુવરાજ પદ મહારાજધિરાજ આપને આપે છે, તે સ્વીકારો.

(ઉપજાતિ)

જયન્ત પ્રહુમ્ન અને કુમાર, સમાન જાતે ધરમાવતાર, સદા સુભદ્રા નિજ અંક ધારી, સત્સંગ કથ્યાણુ કરો હતારી.
ધર્મપાળ—(પારિતોષ લેતા) મહારાજ,

(ઉપજાતિ)

યોગ સુભદ્રતણા હૃદયમાં હર્ષ બરે છે, અમર કીર્તિના લગ્ન મગજને ચાન્તિ ધરે છે; ધટિત પાત્રનો ઉદય રઝેરમ સુખ દે બારી, અપૂર્વ નૂતન દયા હવે ક્યાં રાખુ ધારી ?

અથવા—

મલિત સત્વ સહુ પળ્યાં દયા શુદ્ધોદક સ્નાને,
સત્ય સત્વ સંપર્ક યોગકથું અંદનવાને,

(૨૮૪)

મિષ્ટ સુભદ્રા—દષ્ટિ કંઠ રત્નાવલિ સારી,
આપતણું પુત્રત્વ સુકુટ રહું શીરપર ધારી.

માટે મહારાજધિરાજની કૃપાનો અંગીકાર કરુંછું. પરંતુ
વિનંતિ એટલી જ કે આત્મદોષ જોવાની અને સુધારવાની
શક્તિ આપશો.

સિદ્ધરાજ—અસ્તુ.

સંધિરાજ—(ધર્મપાળને) મહારાજધિરાજે તો આપને ભણે વર-
દાન આપ્યું, પણ આપનામાં દોષનો સંભવજ નથી. ધર્મ
દોષ રહિત છે.

ધર્મપાળ—આમ મા બોલો—સંધિરાજ,

(શાર્દૂલવિક્રીડિત વૃત્ત)

છે દોષકર ચંદ્ર, વાત રવિમાં ચાંચક્યતા ચંડતા,
પૃથ્વીમાં જડતા, અધોગતિ જલે, રંજે રહે ક્ષીણતા;
બ્રહ્મામાં અવિવેક, ક્રોધ હરમાં, શકે અસુધા ધરી,
સર્વ વસ્તુ સદોષ સંસૃતિ વિશે “ નિર્દોષ ઇકો હરિઃ ”
(બેસે છે.)

સત્ત્વવર્મા—યથાર્થ છે, પણ મહારાજધિરાજનું આશિર્વચન છે, કે
તમે સર્વ

(દિંડી)

ભૂંગી સંગથીજ કીટબને ભૂંગ,
બની કૃષ્ણ, ગોપી, રાખી કૃષ્ણ સંગ,
પામે જ્ઞાની—“ અસ્તિભાતિ પ્રિય ” સ્વરૂપ,
તમે સિદ્ધ બનો પામી સિદ્ધ ભૂપ.

ધૈર્ય.

આપતકાળમાં મનુષ્ય માત્રને ધૈર્ય એ અભેદ દુર્ગ છે. ધૈર્યના
દુર્ગમાં સમાઈ રહેનાર અદ્ય પ્રાણીના પણ શત્રુઓ ઝખ મારે છે.
ધૈર્યથી વિપત્તિ વિનષ્ટ થાય છે. ધૈર્યની ઢાલ ધારી આ સંસાર-
કૃપના કૂર્મ ફેફેવ, દુર્જન કે દુષ્મનના ત્રાસરૂપી પથ્થરના આઘાત

નહી જેવા કરી નાખે છે. આપત્કાળમાં શોધાતો પુરુષ ધૈર્યથી વધારે સતેજ થાય છે, વધારે મૂઠ્ઠાવાન થાય છે. ધૈર્યથી બુદ્ધિ ઉદય પામે છે, તેથી ઉદ્યોગ પ્રકટ થાય છે, તેથી લક્ષ્મી અને કાર્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. આ ચારે પાસ કામ ક્રોધાદિ દાવાનશોથી સતત દગ્ધ થતા સંસારવનમાં ધૈર્યરૂપી અક્ષય જળાશયમાં તરનારાઓ અદાલ્ત રહે છે. આમત વિપત્તિમાં ધૈર્ય તજી શોક પામનાર હાથે કરીનેજ તે વિપત્તિરૂપી વાઘબુના હાથમાં બકરાં થઇ જાય છે. ધૈર્યથી દેવ લોકોએ જળમંથન કરી વિષને પશુ ન ગણકારી અંતે અમૃતજ લીધું. સર્વથા ધીર જનની વિપત્તિઓ અસ્થાયીજ હોય છે. રાત્રીના કૂબળ પટલમાં ઘેરાયલો, મહાસમુદ્રમાં પતિત થએલો અને અનેક મેઘાડંબરોથી તિરોહિત થએલો સૂર્ય પૂર્વ્ય પ્રકાશ પામે છે તે માત્ર ધૈર્યનોજ પ્રતાપ. વિપત્તિમાં ધૈર્ય રાખનાર વિપત્તિને અને તેના નાખનારને હસે છે, તેને ચીડવે છે, તેને મુંઝવે છે.

કદર્થિતસ્યાપિહિધૈર્યદૃષ્તેઃ
 નશક્યતેર્ધૈર્યગુણઃ પ્રમાર્ષ્ટુમ્
 અધોમુલ્લસ્યાપિકૃતસ્યવહ્નૈઃ
 નાથઃ શિસ્વાયાતિકદાચિદેવ.

સંસારવન.

અરે, માયા વિનાના માનવી ? તું કેવો કુટિલ છે ? સંસારની રચના રચાઇ ત્યારથી “ જાણું જવાને માટે ” એ નિયમાનુસાર એકંકે એક મનુષ્યો કાળે કે અકાળે ગત થયાં-અને એકંકે અમર રહ્યું નહીં તે જાણીનિયે આ લોભ, આ ક્રોધ, આ કામ, આ ઇર્ષ્યા જ્ઞાને માટે ? સંસારની એકજ ઘટમાળ રચનાર-અરે સંસારનો એકંદર વ્યવહાર સમતાથી ચલાવનાર અનેક મનુષ્ય-કારીગરોના અનબિજ્ઞાત મિશ્રણમાં ક્યાંથી આ કશેશ, ક્યાંથી વૈર, ક્યાંથી પ્રેમ ? ત્હારા પોતાના દેહમાં એક અંગને ખીજ અંગ સાથે ક્યાં અશ્વિ છે ? તેઓમાં પરસ્પર કેવો પ્રેમ છે ? અને તે

પ્રેમથી તેઓ મલ, મૂત્ર, કફ, પીત્તથી ભરેલા ક્ષુદ્ર દેહને પણ કેવે ખીલવે છે ? તો પૃથ્વી આદિ પંચમહાભૂતનાં ઉત્તમ પદાર્થોથી ભરેલા આ સંસારને ખીલવવાની વાત ભુલી જઈ તું ત્હારા ખીન્ન અંગ સાથે શીદ કલહ અને કંકાસ કરે છે ? નથી જાણતો કે અંતર્કલહથી ક્ષયનોજ જય થાય છે ? અથવા ત્હાં આગવું શું છે ? તું પોતેજ આગવો નથી. તું પોતેજ પોતાનો નથી તો અન્યને ત્હાં શીદ માને છે ? ત્હારા બાપને તું બાળે છે, ત્હારો દીકરો તને બાળે છે, એમ પરંપરા વ્યવહાર ચાલે છે છતાંયે ક્યાં સુધી અને કોને માટે દગા ફટકા સ્મીસ ? ત્હાં જીવિત ક્યાં સુધીનું છે ? અનંત કાળમાં તું કોણ માત્ર છે ? ત્હારા જેવા અને તેથી પણ મહાનને કાળ ચાવી ગયો અને તે ક્યાં ગયા તેનો તેણે પત્તો પણ ન લાગવા દીધો તો ત્હારો શો બાર છે ? કાળના મહાન સાગરમાં આ સંસારનાવમાં અકસ્માત આવી મળેલાં પ્રાણીઓને ને ત્હારે શી અદાવદ ? ખરે ! આ જુલાવો હવે તો તું ભુલી જા અને આ જાળમાંથી નીકળ. યાદ રાખ કે—

“માંધાતા ચ મહીપતિઃ કૃતયુગાલંકાર ભૂતોગતઃ
સેતુર્યેન મહોદધૌ વિરચિતઃ ક્વાસૌદશાસ્યાન્તકઃ
અન્યેચાપિ યુધિષ્ઠિર પ્રભૃયોયાતા દિવં ભૂપતે
નૈકેનાપિસમંગતા વસુમતી” કિં સા ત્વયાયાસ્યતિ ?

જો નહીંજ, તો એ વાત નિત્ય સ્મરણમાં રાખી ત્હારી નજરે પડતા બનાવોથી મન છુદ્ધ ન કરતાં જરા વિચાર કરી કંઈક સુકૃત્ય કર. તને જો કોઈ વાત જરાએ ન ગમતી હોય તો તે ભરવાની વાત છે, તેમ કોઈ વાત થયા વિના ન રહેવાની હોય તો તે પણ ભરવાની છે. ત્યારે ત્હારો અણુગમે ક્યાં સુધી કામ લાગશે ? માટે ધરડા કસાધની પેટે સ્મજ્ઞાન વૈરાગ્યને પણ નાશ ન પમાડી તથા સદ્વૃત્તિનાં અંકુરને ન સુકવી, જરા હંડો ઉતરી વિચાર—હજી વિચાર—કારણ—

“ પ્રોદિપ્તે ભવનેતુ કૂપસ્થનનં પ્રત્યુદયમઃ કીદૃશઃ ? ”

કાળ કંઈ કાળને માટે ખોટી થવાનો છે ? કાળને કંઈ શરમ

પડવાની છે ? અને તેમાંનું કંઈ નથી—એક દીવસ સ્મશાન છે—
તો પછી સવેળા કાં ન પરવારી રહેવું ? જોને; જવાની—બરજવા-
નીમાં કપાઈ જવા વખત આવ્યો, સેવા કરવાનો સમય ત્રણે
અવસ્થામાં ન આવ્યો, જૂતકાળમાં દુઃખ, ભવિષ્યમાં અકીર્તિ અને
વર્તમાનમાં સજીવ દેહમાં અગ્નિદાહના નિર્માણ છતાં સંસાર વનમાં
સ્વચ્છ હિંગેલી નવમલ્લિકા—કુલીને મરવાનો જરાએ બચ છે ? જીવ-
વાની જરાએ સ્પૃહા છે ?

રા. ખા. નંદશંકર.

ઇન્દ્રિયનિગ્રહ.

માધવ કાળિકાદેવીના બક્તોનાં કામ નજરે જોઈ, તથા
સંન્યાસીઓએ શું કરવું જોઈએ, અને યોગીઓ શું કરે છે તથા
કરતા હતા, તેની વાત સઘળી લક્ષપૂર્વક સાંભળી ધણેજ આશ્ચર્ય
પામ્યો કે માણસનું નાણુક તથા કામળ શરીર આટલી વેદના શી
રીતે ખમતું હશે ? ત્વચા જેની સ્પર્શશક્તિ એટલી તો ખારીક છે
કે એક ઝીણી સોયની અણી ભોકાવાથી પણ દુઃખ થાય, એવી
ચામડીથી આટલું બધું દરદ શી રીતે સહેવાતું હશે ? ધણાએક
માણસો ઠોકર વાગવાથી અથવા બગાડું આવવાથી અથવા એવાં
ખીજાં દેખીતાં નજીવાં કારણથી તત્કાળ કવચિત્ મરણ પામતાં
માલમ પડે છે તે છતાં પણ આ ભોકો આવાં ભારે દરદ હાથે કરી
પેદા કરે છે, તેથી મરતા કેમ ત્રહિ હોય ? માણસનું શરીર ખરે-
ખર ચમત્કારી છે. તેને થોડો પણ આંચકો લાગવાથી વખતે તેના
લય થાય છે, અને વખતે નાશ કરનારાં સાધનેશ અનેક આવી તેને
તોડી પાડવાને યત્ન કરે છે તોપણ તે ખડકની પેઠે ટકી રહે છે.
એનું મુખ્ય કારણ ટેવ છે. શરીર જેવું ટેવાય તેવું થાય છે. જે
કારણથી એક માણસનું મૃત્યુ થાય છે તેથી ખીજનું શરીર જોરાવર
થાય છે. ખેડુતને સાક્ષાત્ એ સઘળો ટેવનો મહિમા છે પણ ટેવની
સત્તાને કાંઈ મર્યાદા છે કે નહિ ? એ વાત ગમે તેમ હોય તોપણ

દેહકષ્ટ કરવામાં શો લાભ છે ? પરમેશ્વરે માણસની સુંદર તથા ચ-
મત્કારિક આંખ આપેલી છે તે વડે તે સૃષ્ટિને નિરખે છે, તેની ખુબી
તપાસે છે, અંછે તે તપાસતાં સૃષ્ટિના કર્તાની અપાર શક્તિ, અનંત
કહાપણ્ય, બોહોળી દયા, તથા ક્રમશઃ ક્રમશઃ તેનાં સંકેતના ચિહ્નો
શોધી કાઢીને વધારે જાણીતી તથા વધારે સાચા દીલથી તેને
તે સેવે છે, એવી આંખનો માણસે શું ઉપયોગ ન કરવો ? જે
કાન વડે સૃષ્ટિ માંહેલા ચિત્તાકર્ષક નાદ, પક્ષિઓનો સુંદર અવાજ,
તથા માણસના ગળામાંથી જે નાના પ્રકારના રમણિક સાદ નિકળે
છે તે સંભળાય છે તે શું સર્વ ન સંભળતાં કાન બંધ કરી રા-
ખવા ? જે નાક વડે વાસવાળા પરાયોની સુગંધ અથવા દુર્ગંધ
પારખી શકીએ છીએ તે નાક શું કામે ન લગાડવું ? તથા ગંધ
વિષે જે સૂચના આપે તે માનવી ? વળી જીભ વિગેરે મ્હોડામાં
જે સાધનો પદાર્થના જુદા જુદા સ્વાદ લેવાને આપેલાં છે તેઓનો
ઉપયોગ ન કરવો ? સ્વાદમાં જે ભેદ છે તે ખોટા માનીને મીઠો
તથા કડવો એકજ સમજવો ? અને અનાજ વગેરે જે જે વસ્તુ
સ્વાદને સારી લાગે છે તથા શરીરને પોષણકર્તા છે તે તે પદાર્થો
પરમેશ્વરે ખાવાને સરળ્યા છે, અને કડવી તથા બદ સ્વાદની વસ્તુઓ
જેથી શરીરને પુષ્ટી મળતી નથી, તેઓ તે કામને માટે પેદા કીધેલી
નથી એ વાત અનુભવથી જાણ્યા છતાં, શું ખોટી માનવી ? અગ-
ણિત હિંદ્રવાળી તથા અસંખ્ય સાતરજીવોથી ભરપૂર એવી ત્વચા
જેને બહારના પદાર્થથી જે સુખ દુઃખ થાય છે તે ઝોળખવાની
શક્તિ આપેલી છે તેને પોતાનું કામ ન કરી શકે એવી કરી ના-
ખવી ? વળી જગતમાં ચોતરફ નજર કરીએ છીએ ત્યારે સ્પષ્ટ
દીસે છે કે સઘળી વસ્તુઓ જાણે માણસના આનંદ તથા સુખને
વાસ્તેજ સરળાયેલી છે, તે વસ્તુઓનો ઉપયોગ ન કરતાં દુનિયામાં
જેવા આલ્યા તેવા જવું, અને આપણે યદ્ય ગયા તેની એક પણ
નિશાની પાછળ રહેવા ન દેવી ? માણસના મનના વિકારો લાગ-
ણીના ફેરફાર તથા વૃત્તિઓ વર્તન તરફ જ્યારે નજર કરીએ છીએ
ત્યારે આપણે દુનિયામાં આપણા મનુષ્ય જાતિના ભાષ્યો એકઠા
રહેવાને ઉપજાયેલા હોષ્યો એમ લાગે છે; તે છતાં જો આપણે
એકાંત વનવાસ કરીએ તો દયા, ક્ષમા આદિ આપણા સારા ગુણોનું

શું કામ ન પડે ? એ સધળા ઉપરથી સહેજ અનુમાન થાય છે કે માણસે દુનિયામાં રહીને જે દુઃખ પડે ને ધૈર્યથી સહન કરવું, અને જેમ મધમાખી બધાં ફુલોમાંથી મધ ચુસી લે છે તેમ આપણે સધળા પદાર્થોમાંથી સુખ જેવી કાઢવું. દેહકષ્ટ શા માટે કરવું ? હવે માણસ જેનામાં ઇશ્વરે વિવેકબુદ્ધિ મૂકેલી છે, તેથી જે કાર્ય તે કરે છે તેમાં કાંઈ પણ કારણ હોવું જોઈએ; માટે આ દેહ દમવાતું પણ કાંઈ કારણ હશે. અગર જો સૃષ્ટિની ખૂબી આંખવડે જણાય છે. ચંપા, ચંબેલી, મોગરા, વગેરે ખુશબોદાર ફુલોનો સુવાસ ઘાણુંદ્રિયથી માલમ પડે છે; અગર જો રસેન્દ્રિયથીજ ખટરસનો સ્વાદ સમજાય છે; દુંકામાં માણસને સુખ થાય એવીજ આ જગતની રચના કીધેલી છે, તોપણ એ ઇન્દ્રિયો આપણને હમેશાં તાબે રહેતી નથી. જો તેઓને આપણે જીતીશું નહિ તો તેઓ આપણને જીતશે. ઇન્દ્રિયોવડે જેટલું સુખ થાય છે તેટલું જ દુઃખ પણ થાય છે, અને એટલા દુઃખથી કાંઈ બસ થતું નથી. એ ઇન્દ્રિયોના જો આપણે ગુલામ થયા તો આપણે પણ સમાન થઈ જઈએ છીએ, અને ખરૂં ખોટું સમજવાની તથા પરમેશ્વરને ઝોળખવાની જે શક્તિ એકલા મનુષ્યનેજ બક્ષેલી છે તેનો ખોટો ઉપયોગ કરીએ છીએ. આંખ વડે કેટલાએકની ઇશ્વર ઉપરની ભક્તિ દૃઢ થાય છે, ત્યારે ધણા તો તે વડે દુષ્ટ અને અધર્મી કર્મો કરે છે, અને કારીગરીની શોખા તથા ચતુરાઈ જેવામાં ગરક થઈ કારીગરની શક્તિ તથા ડહાપણ જેવું ભુલી જાય છે, અથવા કારીગરીમાં ખામી કાઢી કારીગર છે જ નહિ એમ કહે છે અથવા છે તો તેનો ઇનસાફ, દયા, ડહાપણ, ચતુરાઈ તથા સારાપણામાં ખામી છે એવો મત અધાવે છે. એવા બેયાનક ખાડામાં પડતાં બચવાને જ, કેટલાએક ભક્તોએ પોતાની આંખ પોતાને ઢાંચે ફાડી નાખી છે. માટે ઇન્દ્રિયો જેમ આપણી મિત્ર તેમ આપણી શત્રુ પણ છે. તે એક નદીના પ્રવાહ જેવી છે. જ્યાં સુધી તે ધીમે ધીમે ચાલે છે, ત્યાં સુધી સધળાને ફાયદો કરે છે, પણ જ્યારે તે જુરસાથી વહે છે, ત્યારે તેના સપાટામાં જે આવે તેને ધસડી જાય છે. તે એક વાદળ જેવી છે. જ્યાં સુધી તેને પાંજરામાં ગોંધી રાખે ત્યાં સુધી ચિંતા નહીં, પણ તેને પાંજરું તોડતાં વાર લાગતી નથી. તેને જીતવી એ ધણું કઠણ કામ છે. અને ધણાજ થોડા માણસથી તે બની શકે છે. માટે તેઓને ફાવવા ન દેવી એ ડહાપણ છે. એટલા કારણોથી અન્યાસી, થોગી વગેરે પોતાની ઇન્દ્રિયો ઉપર ભરોસો રાખતા નથી.

સાઈ નામ.

ખીજી સઘળી રાણીઓ એક અક્ષર બોલી નહિ, તથા કોળા-
 રાણી જે કરે તે પ્રમાણે કરવાનો તેઓએ પોતાનો ઠરાવ જણાવ્યો,
 તે ઉપરથી તે પટરાણી મોટા આવેશથી, રજપૂતના ચરાતનથી, તથા
 ક્ષત્રીઓનું લોહી રહેાં ઉપર લાવીને ધીમેથી પથ્થુ દબતાવી બોલીઃ
 “ મરવું, મરવું, અને મરવું. એ વિના ખીજે કાંઈ ઉપાય નથી. મર-
 વામાં કાંઈ મોટી વાત નથી. એકવાર તો મરવું જ છે, ત્યારે હમણા
 મરવામાં શી ચિંતા છે ? જ્યારે આપણી આવી દશા થઇ છે, ત્યારે
 મૃત્યુમાં શો ભય છે ? જ્યારે હમે પછી કેવી અવસ્થા આપણી થશે
 એ વિષે આપણને શંકા ઉત્પન્ન થઇ છે, અને દુર્દશા આવશે એવો
 સંભવ લાગે છે, ત્યારે જીવવા કરતાં મરવું હજાર દરજ્જે સાઈ છે.
 આ જગતમાં આપણે જન્મીએ છીએ અને મરીએ છીએ. જે
 ટુંકી મુદત આપણે આ દુનિયામાં વાસો કરીએ છીએ, તેટલી ટુંકી
 મુદતમાં આપણે સૌ પોતપોતાનું કામ કરી લઇ આપણો મુકામ
 ઉઠાવીએ છીએ. અને ગયા પછી શું રહી જાય છે ? કુરોડો માણસ
 જગતમાં આવ્યાં અને ગયાં; તેઓની નામનિશાની કાંઈ રહેલી છે ?
 તેઓ પૃથ્વી ઉપર થઈ ગયાં તેનાં ચિહ્નો નજર પડે છે ? સઘળાંનાં
 નહિ. ધણાં ખરાં તો કાળની મોટી રેલમાં ધસડાઇ ગયાં, અને તેઓ
 હતાં જ નહિ એમ ભાગે છે; પણ થોડાંએક તો દરિયામાંના ખડકની
 પેઠે મજબૂત ઉભાં છે, અને તેઓ ઉપરથી કાળરૂપી રેલ જોરથી
 ચાલી ગઇ તોપણ તેઓના પાયા હજી રહેલા છે; અને અનંતકાળ
 પર્યંત તેઓ અચળ રહેશે. એ પાયા રહી ગયા તે શું ?
 તેઓનાં નામ; તેઓની આખર. સાઈ નામ એક અમુલ્ય વસ્તુ છે;
 તેની કિંમત આખા જગતના સોના, રૂપા, હીરા, મોતી, વગેરે
 ઝવેરાત કરતાં પણ ધણી જ વધારે છે. જેની પાસે સાઈનામ છે
 તેના જેટલો શ્રીમંત ખીજે કોઈ નથી. ખીજી સઘળી દોલત નાશવંત
 છે, પણ સાઈનામ અમર છે. ખીજી દોલત તો ખુટી જાય છે, અને
 તે દોલત મેળવનારનું નામ એક બે પેઢી પછી નાશ પામે છે; પણ
 સાઈનામ ધ્રુવના તારાની પેઠે અચળ રહે છે. દુનિયામાં લોકો પોતાના-
 વંશવડે જ આ લોકોમાં અમર રહેવાની આશા રાખે છે, તે મોટી
 છે; એ પ્રમાણે તો એક અથવા ધણું તો બે પેઢી સુધી તે ઓ-

જખાય છે, પણ પછી તેનું મીઠું વળ્યું. તે હતો અને નહિ હતો એ સરખું જ થાય છે; પણ સાઈનામ એ તો જગતને એક મોટો વારસો આપી જવા જેવું છે. સારાનામવાળાનું સ્મરણ કાયમ રાખવાને વંશની જરૂર નથી; તે તો અધકારમાં સૂઈના એક ફિસ્લુની પેઠે પ્રકાશ્યાં કરશે. સાઈ નામ અથવા આખર એ એક મોટી વસ્તુ છે. સધળાને તે પારસમણી મેળવવાની આતુરતા હોય છે; સધળાએ તે અમુલ્ય હીરો પ્રાપ્ત કરવા મેહેનત કરે છે; પણ સધળાના પ્રયત્ન સફળ થતા નથી. જેઓએ પોતાના અંગની, મનની, અથવા નીતિની શક્તિવડે જગતમાં મોટા તથા અગત્યના ફેરાફાર કીધા છે તેઓનાં નામ અમર રહી ગયાં છે. વળી જેઓએ અસાધારણ કામો કીધાં છે, એટલે જેઓએ સત્યને વાસ્તે અથવા આખરને વાસ્તે પોતાનો દેહ અર્પણ કીધો છે, તેઓનાં નામ તેઓનાં દેશના અને વખતે આખી દુનિયાના ઇતિહાસમાં સોનેરી અક્ષરે કોતરાયલાં છે. જગતમાં નામ મેળવવા ખાતર મરવું કાણ કબૂલ નહિ કરે ? જે માણસ થોડા દહાડા વધારે દુનિયાની જંગલ તથા ફિકર ખમવા સાઈ પોતાનું સાઈનામ જવા દે છે, પોતાની આખર ખોવાનું કબુલ કરે છે, તે ખરેખરો અધમ જાણવો; તેનાં કોઈ પણ વખાણ કરતું નથી; અને જ્યારે તે મરે છે ત્યારે જેમ વાડીમાંથી નકામા છોડવા નીદાઈ જાય છે, અને તે છુંદાઈ જાય છે, જેમ કીડો ભોંય ઉપર ધસડાતો ધસડાતો ચાલતાં પગતળે કચડાઈ જાય છે, તેને કોઈ ગણતું નથી; જેમ એક પથુ જંગલમાં મરી જઈ સડમાં કરે છે; તેમ તે હતો જ નહિ એવો થઈ જાય છે; ફરિયાના કિનારા ઉપરની રેતીમાંનો એક ઢાણો ઉડી જવાથી કાંઈ ખોટ જણાતી નથી, તેમ જગતમાં માણસની કુલ સંખ્યામાંથી તે ઘટેલો કાઢને લાગતો નથી. તેને કોઈ આખર આપતું નથી; તેને વાસ્તે કોઈ રડતું નથી; અને તેની કીર્તિ વધારવાને કવિ તેની કવિતા બનાવતા નથી. માણસો આ પૃથ્વી ઉપરની હુંકો મુસાફરીથી તૃપ્ત થતાં નથી. તેઓને ધણાં વર્ષ પર્વત આ દુનિયામાં જીવવાની ઇચ્છા હોય છે, અને જ્યારે તેઓ એટલી મુદત સુધી જગતમાં ટકી શકતા નથી; ત્યારે થોડાં વર્ષ પૃથ્વી ઉપર ને બાકી રહેલાં વર્ષો માણસોના સ્મરણસ્થાનમાં જીવવાને પ્રયત્ન કરે છે. માણસની નજર હમેશાં ભવિષ્ય ઉપર દોડે છે, અને ગમે તેવો હલકો માણસ હોય તોપણ પોતાનું નામ અમર રહે એવી તેનામાં

સ્વાભાવિક ઇચ્છા હોય છે. એ સખળાં કારણેથી આપણે સખળાં-
એાએ મરવું જોઇએ, અને તેમ કીધાથી આપણાં નામ થરી ઓઝો
જેઓએ સ્વાત્માર્પણ કરી પોતાની પ્રતિષ્ઠા વધારી છે તેઓની ડી-
પમાં ઉમેરાશે; માટે આ મહેલમાં આગ લગાડી મુકવી, અને આપણે
સખળાંએ એમાં રહી બળી મરવું.”

સ્વ. મનઃસુખરામ ત્રિપાઠી.

ઉદય અને અસ્ત.

ઉદય—અસ્ત થવાના એ સિદ્ધ છે; તેા જન્મ તેને શરણુ ગયેથી
તે મૂકવાના નથી, તેમ તેના સંયુખ થયેથી તેનાથી કંઈ અધિક
થવાનું નથી; એ પણ સિદ્ધ જ છે. ઇશ્વરગમ્ય અમુક નિયમથી તે
ઉદય—અસ્તનો પણ અસ્ત અને ઉદય થવાનોજ. ત્યારે એવા અવ-
સ્થાભાવિભાવના સમયે સમજી પુરેપોએ એકમાર્ગી થઇ સ્વધર્મમાં,
સદાચારમાં, અને જ્ઞાનમાં નિશ્ચલ રહેવાનો નિશ્ચય કેમ ન કરવો જો-
ઇએ ? એવા અનિવાર્ય સમયે આકુલબ્યાકુલ થયા વિના સ્થિર રહેવું
જોઇએ. એવા સમયે જગન્નિયન્તાની અકલિતેચ્છાને શરણુ થવું એ
જ સજ્જનોનું કર્તવ્ય છે. ઇશ્વરની ગહનગતિ અદ્ભુત છે. અ-
વિતકર્ય પ્રકારે તે સુખને દુઃખનું મૂલ કરે છે, અને દુઃખને સુખનું
ખીજ કરે છે. એવા વિલક્ષણ સમયે તટસ્થવત રહી સ્વકૃત્યમાં પ્રવ-
ર્તવું એ જ આપણું કર્તવ્ય છે. તેથી વિપરીત વર્તી સ્વાર્થથી અન્ધ
થઇ ઉદય—અસ્તનો પાશ ગળે ધાલી, જન્મ તે દોરે તેમ જે કોઇ
દોરાય છે, તે નિશ્ચય મહાપીડા બોગવે છે. અન્તે ‘ધર્મે જય’ અને
‘પાપે ક્ષય’ એ નિયમ નિર્વિવાદ સત્ય પ્રવર્તે છે. તેથી આપણે
સર્વેએ ધર્મપક્ષમાં જ રહેવું, અને તેનું પરિણામ જે જય તે પ્રાપ્ત
થશેજ, એમ દૃઢ વિશ્વાસ રાખવો.

અમે એવું મહત્, વિકરાળ અને બચકરૂપ ધરીને વિપત્તિ
આવે અથવા આકર્ષક અને મોહકરૂપ ધરીને સમ્પત્તિ આવે, પણ
તેથી કિંચિત્ પણ સદાચારથી, સદ્ગુણથી કિંવા ધર્મપક્ષથી ચાલવું
નહિ. એવે સમયે જે પ્રમાણમાં જે કોઇ સ્થિર રહે છે, તે પ્રમાણમાં

તે પોતે જય પામી સુખી થાય છે, અને તેનાં યશઃ-કીર્તિ લોકોમાં ગવાય છે.

ઉદય અને અસ્ત એ સ્વાભાવિક સાદિ તથા સાન્ત છે; તથા તેનો અન્ત આવે છે જ. પણ જોનામાં તે પ્રવેશ કરે છે, તેની તેના અન્તરમાં, જેવી કરણી હોય છે, તેવી કરણીનાં ફળ પાછાં તેને ભોગવવાં શેષ રહે છે. તેવા સમયમાં જે ધીરવીરો સ્વધર્મમાં અચલ રહ્યા હોય છે તેઓને, આ લોકમાં અને પરલોકમાં સુખશાન્તિની અને યશની કંઈ મળ્યા રહેતી નથી.

મિલ્ટન કહે છે કે:—

“ Virtue may be assailed, but never hurt.
Surprised by unjust force, but not intralled,
Yea, even that which mischief meant most harm
Shall in the happy trial prove most glory,
but evil on itself shall back recoil,
And mix no more with goodness ; when at last
Grthered like scum and settled to itself,
It shall be in eternal restless change
Self-fed and self-consumed; if this fail,
The pillared firmament is rottenness,
And earth's base built on stubble.”—Milton.

‘ ધર્મ ઉપર ધસારો થાય પણ તે કદાપિ હજીતો નથી; તેના ઉપર અકસ્માત અન્યાયિ બલ આવી પડે, પણ તે હાસત્ય પામતો નથી, એટલું જ નહિ કિન્તુ જેને ખલતાએ ધાર્યું હોય કે મહત્ હાનિ છે તે જ, તેની શુભપરીક્ષામાં, ધર્મનો ઉત્કૃષ્ટ મહિમા કિંવા શોભા થાય છે; અસાર સાર સાથે વધારે વાર ન રહી શકતાં પોતાના ઉપર જ પાછો અથડાઇ પડે છે, અને જ્યારે અન્તે મેલની પેઠે એકઠો થઇ એક સ્થલે જમી જશે, ત્યારે તે અસાર નિરન્તર વ્યાકુલ વિકારમાં પડી, પોતે જ પોતાની મેળે ખવાઇ જશે અને નાથ પામી જશે. એમ ન થાય તો,—(આ અખિલ વિશ્વરૂપ મન્દિરનો હુમટ) સ્તમ્ભિત આકાશ, તે સંભો છે, અને પૃથ્વીનો પાયો છાડનાં થડિયાં ઉપર બંધાયો છે.—(એમ મનાય, કે જેમ નથી જ.)

મનુષ્યને પોતાની સ્થિતિના પ્રમાણમાં ઉદય-અસ્ત કિંવા સુખ દુઃખ એ અનેકવાર આવવાનાં જ એ નિઃસંશય છે. કારણ જન્મથી મરણ સુધી સુખની પ્રાપ્તિ તથા દુઃખના પરિહાર સારૂ સર્વ મનુષ્યોનો નિરંતર પ્રયત્ન ચાલતો જ છે. તે સુખતું દુઃખ સાથે એવું વિલક્ષણ મિશ્રણ જોવામાં આવે છે કે, સુખ ભેવા જતાં, તે સુખ આવે કે ન આવે પણ દુઃખને દૂર રાખવાનો પ્રયત્ન તથા સંભાળ છતાં, દુઃખ તો આવી જ પડે છે. એનો સર્વ વિચારકોને પૂર્ણ અનુભવ હોય છે.

(રામચંદ્રિરા છન્દ.)

‘સંસાર વિષે સુખદુઃખ જ છે, મિશ્રિત વિચિત્ર રીતીએ રે.

રવિનાં અભેદ પ્રકાશ ઔણ્ણ્ય જ સંયુક્ત સદા જ્યમ છે રે’

સૂર્યમાં તથા અગ્નિમાં જેમ પ્રકાશ અને ઉષ્ણતા ઉભય રહેલાં છે, પ્રાયશઃ તેમાંથી પ્રકાશ ક્ષેત્રો તાપ પણ આવ્યા વિના રહેતો જ નથી; તે રીતીએ આ સંસારમાં સુખદુઃખ સંબન્ધમાં જણાય છે. તે દૃષ્ટાંતમાંથી એક ભેવા જતાં તેનું સકચર ખીજું પણ સામાન્યતઃ આવવાતું જ. જેમ પ્રાકૃતિક સંયોગ જોઇ પદાર્થશાસ્ત્ર વિચારકો સચના કરે છે કે, ઉચ્ચ સ્થાનમાં બસેથી ઉષ્ણતા ઓછી અને પ્રકાશ અધિક એનો પૂરો સંભવ છે. એ વાર્તા સત્ય છે. અને તે જ કારણથી ઉષ્ણકાલમાં સમર્થ લોક ઉચ્ચ શીતલ પ્રદેશ ઉપર—હિમાલય મહાખલેશ્વરાદિ ઉચ્ચ પર્વતો ઉપરિ—વસવા જાય છે. જેમ શરીર સારૂ ઉચ્ચસ્થાન પર્વતો છે, તેમ અન્તઃકરણને સારૂ ઉચ્ચ સ્થાન, સદ્વિચાર, સદાચાર, આદિ છે. જે જોનાં શ્રમે કરીને સદ્વિચાર સદાચારના ઉન્નત અને ઉત્તમ પર્વત ઉપર સદા વાસ કરે છે, તે જોનાં અન્ય કરતાં સુખનો પ્રકાશ અધિક અને દુઃખની ઉષ્ણતા ન્યૂન અનુભવે છે. એ સ્થાપિત અને અનુભવસિદ્ધ સિદ્ધાન્તને સુખેચ્છુકોએ સદા સ્મરણમાં રાખીને તે પ્રમાણે વર્તવા નિયમ લેવો જોઇએ. સુખ સંપાદન કરવાના ખીજા માર્ગો વચક છે, તે અન્તે દુઃખસમુદ્રમાં દોરી જાય છે. સદાચાર વિચાર જ સુખસમુદ્રનો સંગમ કરાવે છે. સદ્વિચાર—આચાર વિના કોઈ કાલે સુખ મળવાતું નથી. તેથી તે માર્ગે જ પ્રવૃત્તિ રાખવી જોઇયે. સન્માર્ગે પ્રવૃત્તિ રાખી ઉન્નતેચ્છા કિંવા મહાશય રાખનારને

પુરુષાર્થ સિદ્ધ કરી, કૃતાર્થ થવાનો સમય સમીપ આવે છે. આપણામાં જેટલી શક્તિ અને ઉત્સાહ હોય તેનો ઉપયોગ, આપણી, આપણા દેશની, તથા જગત્પાત્રની ઉન્નતિ અને તજજન્ય સુખશાન્તિ સાર કરવો. એવા ઉચ્ચ આશય સાર દઢ નિશ્ચયથી આરંભ કરી, એ સુખપ્રદ ઉચ્ચ લક્ષ્ય પ્રતિ વધ્યાં જવું, એ જ આપણું કર્તવ્ય છે. એમ વિચરતાં, અસ્તોદયના ઉગ્ર પવન વાય તેથી નિરાશ થઇ ઉભાં રહેવું કે પાછાં વળવું નહિ, પણ સંમુખ વધ્યાં જ જવું. તેમાંથી અન્તે સુખશાન્તિ મળ્યા વિના રહેતાં નથી; અને બહુવાર જય પણ મળે છે.

ચાણુક્યનો વૃતાન્ત.

ચાણુક્ય એક રાંઠ બ્રાહ્મણનો પુત્ર હતો. તેણે બહુ ઉદ્યોગ, સદાગ્રહ અને મહાશ્રમથી અનેક વિદ્યાઓ સંપાદિત કરી હતી. અને વિદ્યાની અમૂલ્યતા તે યથાર્થ સમજતો હતો. વિદ્યાધનથી તેને એવી તૃપ્તિ અને એવું સુખ હતું કે બીજાં ધન તેને તુચ્છ લાગતાં તેથી તે ઉપર લક્ષ પણ તે ન આપતો. યુવાવસ્થામાં તેણે ગૃહસ્થાશ્રમ માંડ્યો, તોપણ તેને દ્રવ્યની લાલસા ન થઇ. એક પ્રસંગે તેનાં માતિ સંબંધીમાં વિવાહ હતો ત્યાં તેની સ્ત્રી ગઇ. તેની પાસે વચ્ચાણુક્ય સારાં ન હતાં તેથી બીજી સ્ત્રીઓ તેનું અપમાન અને તિરસ્કાર કરતી, એટલું જ નહિ, પણ જેના આશ્રયથી જેને ગૃહે તે ગઇ હતી, તેણે પણ તેની અપ્રજ્ઞા કરી. તેથી ચાણુક્યની સ્ત્રીને બહુ વિષમ લાગ્યું. અને મનમાં ખેદ પામી ગૃહે આવીને સર્વ વૃતાન્ત પોતાના સમર્થ સ્વામી આગળ નિવેદન કરીને બહુ અકળાઇ. ચાણુક્યે તેના મનનું સમાધાન કરવા બહુ સમજ આપી પણ તેથી કંઈ વળ્યું નહિ. તેઓ બહુ વેળા વહતા કે—

॥ વિદ્યાયા લભતે સર્વમ્ ॥

“ તેથી વિદ્યાથી ધન લાવી મૂર્ખ લોકને તે વાક્યની સત્યતા બતાવો તો જ માફ મન સમાધાન પામશે; અને વિદ્યાનો મહિમા

વધશે. ” એ આદિ સંવાદને અન્તે તે સ્ત્રીને ભૂત અપમાનનો વિશેષ આવેશ આવતાં તેનું મુખ મ્હાન યદ્ય આંસુ પડવા માંડ્યાં. તે અશ્રુએ વિદ્યાનન્દમાં મગ્ન થયેલા ચાણક્યને ઉરકેયાં. તેણે વિચાર કર્યો કે યદ્યાપિ ‘ નાસ્તિ જ્ઞાનાત્પરં સુખમ્ । જ્ઞાનથી પરમ સુખ નથી એ સત્ય છે. તથાપિ સર્વની સંયુક્તિ એવી ઉચ્ચ થવી હુલ્લેભ છે. ’ કામધેનુગુણા વિદ્યા સદૈવ ફલદાયિનિ । એ વાક્ય સામાન્ય મનુષ્યોને સપ્રમાણ કરી દેખાડવા ચાણક્યે નિશ્ચય કર્યો અને મનો-વાંચિત રજા વિદ્યાના બલથી લાવવા પ્રવાસે નિસર્યા. વ્યાપાર કે રાજદ્વાર (દરિયા કે દરબાર) એ દ્રવ્ય મેળવવાનાં મુખ્ય સ્થાન ગણાય છે. તેમાંથી રાજદ્વારનું વરણ તેણે કર્યું. પશ્ચાત્ પાટલીપુત્ર નામે, નન્દ રાજની, રાજધાની હતી ત્યાં તે આવ્યા. ‘ વિદ્યા સર્વત્ર ગૌરવમ્ । અને ‘ વિદ્યા સર્વત્ર પુજ્યતે । વિદ્યા સર્વ સ્થલે મહતી છે, અને પૂજ્ય છે ’, એમ માનતા. તેથી યુદ્ધનો પાંડ વંશજ અને મગધ દેશનો નન્દ, તેની રાજસભામાં જઈને ચાણક્ય ઉચ્ચ સ્થાને બેઠા. બાહ્યદર્શન રંગ, તેથી રાજમનુષ્યોએ તેને ધિકારી ઉઠાડી મૂકવાનું કર્યું. ચાણક્યને ક્રોધ ચડ્યો; અને તે રાજસેવકોને ધમકાવ્યા; અને રાજને કહાવ્યું કે “ હું વિદ્યાધનવાન છું અને તેના પ્રતાપથી સર્વેએ પૂજ્ય છું. ” પરંતુ તેના બાહ્યવેશ ઉપરથી તે રાજાએ પણ તે સૂચના ગણકારી નહિ. મનુષ્યોએ અધિક અપમાન કરી ચાણક્યને આસન ઉપરથી ઉઠાડી કહાડ્યા. એથી ચાણક્યમાં ભારે ક્રોધાગ્નિ ઉત્પન્ન થયો. અને ઉઠતે ઉઠતે તેણે કહ્યું કે, “ તમારા રાજને પણ વિદ્યાવીર્યના બલનું ભાન નથી તો હવે તે વિદ્યા-બલ સાક્ષાત્ દેખાડી આપું તો જ હું ખરો; અને આ મારી શિખા તમે વિખેરી નાખી છે તે વિદ્યાનું વીર્ય દર્શાવ્યા પછી જ બાંધીશ. એમ ‘ પણ ’ લઈ ચાલતા થયા. માર્ગમાં વિચાર કરે છે કે:— ‘ હતં જ્ઞાનં ક્રિયાહિનમ્ ’ ક્રિયા વિનાનું જ્ઞાન નિરર્થક છે. ’ તથા ‘ પુરુષકારં અનુવર્તતે દૈવં । ‘ પુરુષકારને દેવ અનુવર્તે છે. ’ “ મને તો વિદ્યાના ત્રા જ્ઞાનના સુખસમીપે રાજ્યનું સુખ હજી તુચ્છ લાગે છે. એથી મારે તો રાજ્ય જોઈએ નહિ. અને રાજ થવા કરતાં રાજ કરવાની કીર્તિ અધિક છે. ” એમ નિર્ણય કરી કોઈ સ્વાશ્રયવાન રાજપુત્રને શોધીને રાજ્ય મળે તે તેને આપી દેવા સંકલ્પ કર્યો. વળી વિચાર્યું કે:—

“પરોપકરણં યેર્ણ જાગર્તિ હૃદયે સતામ્ ।

મદ્યન્તિ વિપદસ્તેર્ણ સંપદઃ સ્યુઃ પદે પદે ॥

‘જે સત્પુરુષોના હૃદયમાં પરોપકરણ જાગે છે તેઓની વિપત્તિ-ઓ વિનાશી છે અને અનુપદ સંપત્તિઓ હોય છે.’ ઇત્યાદિ વિચાર કરતે ચાલતાં માર્ગમાં એક ગામમાં બાલકો રમતાં હતાં ત્યાં કુતુકલ જોવા ઉભા રહ્યા. તેમાં એક ચન્દ્રગુપ્ત નામે બાલક હતો તે પોતે રાજા થઈને અન્ય બાલકો ઉપર રાજ્ય ચલાવવાની રમત કરે છે, એમ દીઠું. તે બાલકરાજને ચાલુક્યે કહ્યું કે, “તું રાજા છું તો મને એક ગૌ આપ. હું વિદ્વાન બ્રાહ્મણ છું.” ચન્દ્રગુપ્તે કોષ ખીજીની માથા દેખાડી કહ્યું કે:—“મહારાજ ! આ ગાય આપુ છું તે લઈ જાઓ. હું રાજા છું. તમને કોષ વારશે તો હું સામે થઈશ.” તેનામાં એવો પુરુષાર્થ જોઈ ચાલુક્યે ધાર્યું કે, એ મારા કામનો છે. પછી તેને તેના ગૃહે લઈ જઈ તેનાં માતાપિતાને સમજાવી તેને બજાવ્યો. યથાકાલે પોતાના વિદ્યાબળથી ચાલુક્યે એક અન્ય રાજાસહ સંધી કરી. રાજ્યપરિવર્તન (Revolution) કરવું એ અતિ કઠિન કાર્ય છે. તેમ કરતાં શી વિપત્તિઓ નહિ આવી હોય ? શા પ્રતિબંધો નહિ નડ્યા હોય ? શી યુક્તિ પ્રયુક્તિઓ નહિ કરવી પડી હોય ? શા આશા-નિરાશાના તરંગોમાં નહિ ઉછળવું પડ્યું હોય ? શી દૃઢતા નહિ રાખવી પડી હોય ? એક રાજાને રંક કરવો અને રંકને રાજા કરવો તેમાં અનેક ઉપાયો અને સાહસો કરવાં જોઈએ તે કરી નન્દ રાજાનો પરાજય કર્યો તથા મૌર્યવંશસ્થાપક ચંદ્રગુપ્તને રાજા કર્યો. એ રીતિએ ચાલુક્યે દુઃસાધ્ય સ્વપ્રતિજ્ઞા કેવલ સ્વાશ્રયબલથી જ સિદ્ધ કરી અને જગતને વિદ્યાનું વીર્ણ કેવું અતકર્ય છે એ સાક્ષાત દર્શાવીને વિદ્યાનો મહિમા વધાર્યો.

‘ધનુષ્માને ધનુષથી મૂકેલું બાણ કોષ એકને હણે વા નહણે, પરંતુ બુદ્ધિમાને અન્તઃકરણથી મૂકેલી બુદ્ધિ સનાયક રાજ્યને હણે છે’ એ ઉક્તિ યથાવત્ છે.

સ્વએ સ્થાપિત ચન્દ્રગુપ્ત નિષ્કટંક યથાર્થ રાજ્ય કરી શકે તે સાથે એક પ્રતાપી પ્રધાનની પૂરી અગત્ય ચાલુક્યને લાગી. સ્વયંકૃત નીતિસૂત્રમાંના ‘નાસ્ત્યર્થઃ પુરુષરત્નસ્ય ।’ ‘પુરુષ રત્નનું મૂલ્ય નથી’ એ સૂત્રાનુસાર તેનું એક અમૂલ્ય પુરુષરત્ન રાજ્યના હિત

અયે સંપાદન કરવા તેણે નિશ્ચય કર્યો. ગત નન્દરાજના રાક્ષસ નામે એક પ્રામાણિક અને સમર્થ પ્રધાન હતો, તેને તેવું પુરુષરત્ન ગણી તેનો રાજ્ય સાથે યોગ કરવા ચાલુક્યે તેને ઘણી લાલચો દેખાડી. પણ તે રાક્ષસે પોતાના નન્દ રાજના શત્રુનો સહાયક થવા સ્પષ્ટ ના કહી. ત્યારે તેને અનેક યુક્તિથી પાશમાં આણી ચન્દ્રગુપ્તના પ્રધાન થવાનું સ્વીકારાવ્યું.

સ્વ. ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી.

દેશસેવાનો માર્ગ.

સરસ્વતીચંદ્ર—“કુમુદ સુંદરી ? હું બહુ દુઃખી છું.”

કુમુદસુંદરી—“મહારા દુઃખનો નાશ આપે કર્યો ને આપના દુઃખનો
“મહારાથી નાશ નહીં થઈ શકે તો હું તેમાં ધર્મ સહચારિણી
“સમભાગિની થઈશ.”

સરં—“તમારું દુઃખ મને વીંછીના દંશ પેઠે શરીરમાં અંદર સા-
“લતું હતું, પણ આ દુઃખ તો પવન પેઠે ચાર પાસથી.
“બાંધી લે છે.”

કુમુદં—“એ દુઃખ શું છે ?”

સરં—“આપણા દેશની ને ભોકાની સ્થિતિ—એ હવે મારું એકલું
“દુઃખ છે. તેમાંથી કેમ મુક્ત થવું એ વિચાર હૃદયને હલમ-
“લાવી નાંખે છે.”

કુમુદં—“ગુરુજના રચેલા સ્વપ્નાદિ યોગ એ દુઃખનો નાશ કરશે
“અથવા નાશનો માર્ગ બતાવશે.”

સરં—“ક્યાં આ એકાંતવાસી સાધુજન અને ક્યાં આ અનેક
“વાયુચક્ર જેવા ગુપ્તવારાઓથી ભરેલી દેશની દશા ? હું તેની
“તમારી પાસે પણ શી વાત કરું.”

કુમુદં—“હું એ વાતે સાંભળવાને પાત્ર નથી, ને સમજવાને
“શક્તિવાળી નથી; પણ તે સાંભળવા-સમજવા-નો અધિકાર

“ મને ધીમેધીમે આપનો એ આપની કૃપાને ચોખ્ખું કાર્ય છે. ”

સર૦—“ જો તો આપણા સહવાસનો જેવો ક્રમ. ”

કુમુદ૦—“ એ ક્રમ બંધાઈ ચુક્યો, આપને દેખાતો નથી ? ”

સર૦—“ સાધુજનોને જે ક્રમ વ્યવસ્થિત છે તેમાં સંસાર અને તેવે

“ કાળે અવ્યવસ્થા નાંખી શકશે. ”

કુમુદ૦—“ તમારા વિના મારે કાંઈ રહ્યું તથા, અને સાધુજનોએ

“ ધડેલી વ્યવસ્થાથી જો આપની પવિત્ર સ્થિતિ જળવાઈ

“ શકશે તો પછી મને મળેલો લાભ આપ પાડો ખેંચી

“ નહીં લ્યો. ”

સર૦—હું તો નહિ ખેંચી લઉં, પણ તમારો ધર્મ તમને કેવે પ્રસન્ન

કેળી પ્રાપ્ત નહીં પ્રેરે એ કહેવાઈ નથી. ”

કુમુદ૦—“ પ્રેરશે ત્યારે પ્રેરશે. મારો ભ્રમ આપના વિના ખીજું કાંઈ

“ કરે એમ હતે નથી. જગત મને કુબેલી સમજાઈ હશે.

“ માતા પ્રિતા અને અસુરગૃહ પણ એજ બુદ્ધિથી મ્હારો

“ શોક કરી રહ્યું હશે, અને કાળક્રમે તેમના મનમાંથી હું

“ ખસવા પણ માંડી હઘશ, હું એ સંસારને મનથી વિસારું

“ છું; આપ પણ વિસારો; જ્યાં સુધી આપણે અધર્મના મા-

“ ઝંથી દૂર છીએ ત્યાં સુધી બાવી પ્રસંગોએ શું થશે ને શું

“ નહીં થાય એ તર્ક કરવા તે પેટ ચોળી પીડા ઉભી કરવા

“ જેવું નથી ? ”

સર૦—“ એ પણ સત્ય છે. ”

કુમુદ૦—“ તો એ વાત પડતી મુકો ને કહો કે આપ આ આશ્ર-

“ મમાં આપનો કાળ કેવી રીતે ગાળવા માગો છો ? અને

“ આપના મનમાં સંતાપને કેવી રીતે દૂર કરવા ઇચ્છો છો ?

સર૦—“ મ્હારું આત્મહિત વિચારવાનાં સાધન તો આમઠોમાં ધણું

“ પડ્યાં છે. દેશહિત કરવાને માટે દ્રવ્યની ને પ્રતિષ્ઠાની મહત્તા

“ જોઈએ તે અહીં નથી, પણ દ્રવ્ય અને પ્રતિષ્ઠા હલકા હોય

“ તો તે વડે દેશહિત કેમ કરવું તે આ બબ્બે સ્થાનમાં રહી

“ સુઝશે, તેવું અન્યત્ર નહીં સુઝે. લોકહિત-સર્વ પૃથ્વી-લોક-

“ નું હિત-એ સાધનાની શક્તિતો દ્રવ્ય અને પ્રતિષ્ઠાથી

“ પણ ફલિત છે; એ શક્તિ તો કેમ પ્રાપ્ત કરવી એજ વિકટ

“ પ્રશ્ન છે. તેનું સમાધાન સુન્દરગિરિ સુઝાડશે. ”

કુમુદ—“ એ વસ્તુઓને જોનાર ને દેખાડનાર તો આપની બુદ્ધિ
 “ અને આપની વિદ્યા જ છે; તેમાં સુન્દરગિરિ શી અધિકતા
 “ કરવાનો હતો ? સંસારના પ્રશ્નોનું સમાધાન સંસાર જ
 “ કરી શકે ને અહીં તો સંસાર બધી આપે આપે જ
 “ મીઝીને અદ્રશ્ય થવાનું છે.

સર—“ વિદ્યા, બુદ્ધિ ને વ્યાયામ અને શક્તિ આપે છે. સંસાર એ
 “ વ્યાયામને અને શક્તિને વિષય આપે છે. પણ એના વિષ-
 “ મનું જ્ઞાનેદ્રિય મહત્ત્વ કરી તેનું ચર્ચણ ને પાચન કર-
 “ વાનો અવકાશ અને પ્રભાવ આવાં સ્થાનમાં સવિશેષ મળે
 “ છે, એમ પાશ્ચાત્યો માને છે ને અનુભવે છે તેમ આપણા
 “ પ્રાચીન લોક પણ સમજતા હતા અને આપણી બુદ્ધિમાં જે
 “ નવું સ્વાસ્થ્ય આપણે અનુભવીએ છીએ તે પણ આ ગિરિ-
 “ રાજનો જ મહિમા સમજવો. તીર્થોમાં તેમ ક્ષેત્રવિશેષોમાં
 “ તેના સૌંદર્યથી, શાન્તિથી, બવ્યતાથી, અને એવાં અનેક
 “ કારણોથી કંઈક એવી શક્તિવાળો સૂક્ષ્મ પવન વહન કરે
 “ છે કે તેનાથી આપણા સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ બાગોમાં—જડ અને
 “ ચેતન અવયવોમાં નવીન પવિત્રતા, બુદ્ધિ, અને સ્વસ્થતા
 “ ઝરાના પાણી પેઠે, કુવારા પેઠે, સ્ત્રીઆવે છે. ”

કુમુદ—“ એતો સત્ય હશે. મારી પોતાની બુદ્ધિને પણ કંઈક આવોજ
 લાભ મળ્યો લાગે છે. ”

સર—“ તો વિચારો—પ્રસંગ મળ્યે સમજાવું છું કે મહારા અનેક
 “ નિર્ધન વિદ્વાન મિત્રોને મુંબાઈ જેવી ઘટ વસ્તીમાં બારે
 “ માસ ભરાઈ રહેવું પડે છે, અને અંગ્રેજોની પેઠે આવા
 “ સ્થાનમાં આવી આરાગ્ય અને સ્વાસ્થ્ય પામવાને તેમની પાસે
 “ નથી દ્રવ્ય અને નથી અવકાશ—એટલો વિચાર થતાં મને
 “ કેવું દુઃખ થવું જોઈએ ? આગિરિરાજના દર્શનથી મને એક
 “ લાભ તો આ દુઃખનો થયો છે. ”

કુમુદ—“ આપના ઉદાર દેશવત્સલ હૃદયને એ દુઃખ તો ખરું,

“ પણ એ દુઃખના લાભને લાભ કેમ ગણે છે ? ”

સર—“ કેમ ઘણું છું ? મુંબાઈ હતો ત્યારે સુઝવું ન હતું મહારા
 “ આટલા બધા દ્રવ્યનો ઉપયોગ શો કરવો ને આ ગિરિરાજ

“ ને આ પોકટમાંના પત્રોએ આ નવી બુદ્ધિ આપીને ને
 “ એમ હવે સમજું છું કે બીજું કંઈ ન થાય તો મ્હારા
 “ એ વિદ્વાનોને માટે આ દ્રવ્ય ખરચી તેમને આવા ગિરિ-
 “ રાજ ઉપર તાપુ ને તેમનાં આરોગ્ય ને બુદ્ધિઓ વધારે. ”

કુમુદ—“ શ્રીકૃષ્ણના હૃદયમાં તેમના બકતો અને વિત્રો હતા તેમ
 “ આપના હૃદયમાં આ વિદ્વાનો છે. ”

સર—“ એમજ છે. આપણા દેશનું ને દેશમાંના લોકનું કલ્યાણ કર-
 “ વાની શક્તિ આ જ એ વર્ગમાં છે. પ્રથમ છે અંગ્રેજોમાં અને
 “ પછી છે આ વિદ્વાનોમાં. ”

કુમુદ—“ અંગ્રેજોમાં તો શક્તિ ખરી. ”

સર—“ ને વિદ્વાનો વિદ્વાનો ઉપયોગ કરવાની શક્તિ પામે તો

“ તેમનામાં પણ દેશસેવાની શક્તિ સ્ફુરે. • તેમના અંગ્રેજોના

“ પરસ્પર સંબંધનથી, પરસ્પરાનુકૂળ પ્રવૃત્તિથી, અને પરસ્પર

“ પ્રેમઅંધનથી, આ શક્તિ કમયમાં વિકાસ પામશે, ત્યારે

“ આપ્તા આર્થદેશની શ્રદ્ધાના નેઓ પાવ થશે. કુમુદ !

“ ગુણીયત્વના ઉપર જે અનુકૂલતા તમારા ચતુર પિતાની હતી,

“ તેવી આપણા વિદ્વાનો ઉપર અંગ્રેજોની થશે, અને એ પિતાની

“ તેમ પિતાના કુટુંબની સંભાળ લેવાના જે શક્તિ ગુણીયત્વ-

“ બાને તેમની ક્ષમાએ, ઉદારતાએ, ધીરતાએ, સ્વાર્પણે અને

“ ચતુરતાએ આપી હતી, તેવી શક્તિથી આપણા વિદ્વાનો

“ આપણા દેશની સંભાળ લેતાં શીખશે ત્યારે સર્વનું કલ્યાણ

“ થશે. મ્હારી આવી શ્રદ્ધા છે માટેજ સર્વ કરતાં હું આપણા

“ વિદ્વાનોને મારા હૃદયમાં સતત વાસ આપું છું. અને તેમને

“ માટે આવી આવી ચિન્તાઓ કર્યા કરું છું. ”

કુમુદ—“ તમે તેમને માટે શું ઇચ્છો છો ? ”

સર—“ તેમના ગૃહરાજ્યમાં ગુણસુંદરીઓ, કુમુદસુંદરીઓ,

“ સૌભાગ્યદેવીઓ ને ચંદ્રાવલીઓ ફરતી જોવા ઇચ્છું છું.

“ તેમના બંડાર ભરતા જોવા ઇચ્છું છું. તેમને આધિથી ને

“ આધિથી મુક્ત, આરોગ્ય, સુશરીર, સ્વસ્થ અને સ્વતંત્ર જોવા

“ ઇચ્છું છું. એમને ત્યાં લક્ષ્મીના અને સરસ્વતીના સમાગમ

“ દૃશ્ય જોવા ઇચ્છું છું. એમને ત્યાં પ્રીતિ અને સદ્ગુણના

“ સહચાર જોવા ઇચ્છું છું. એમનામાં દેશભક્તિની વાસનાઓને

“ વીધવતી અને ફલવતી થતી જેવા ઇચ્છું છું. કુમુદ સુંદરી !
 “ રાત્રે આપણે જે મહાન્ રાફડાઓ જેમા, તે રાફડાઓની ધુળ
 “ તેમના સ્તરીરની ચારે પાસેથી ઉડી જાય અને સોનાની ખાણોના
 “ પ્રદેશ ઉપરની કાગ્યતની રેતીનાં વાદળ એમની આસપાસ
 “ ઉડી રહે એવું જેવા ઇચ્છું છું. એ રેતી કાગ્યતથી થાય
 “ ને આ રાફડાઓમાંના સર્વ જન્તુઓને એ કાગ્યતની સમૃદ્ધિ
 “ મળે, શ્વેત પ્રકાશના માર્ગોમાં પ્રવૃત્તિ મળે, અને સ્થાને
 “ સ્થાને જે મહાશય ઉદ્ધાનમાં આપણે ઉભાં હતાં એવું અહીં
 “ થઇ જાય એ જેવાની મ્હારી તીવ્ર વાસના છે. ”

કુમુદ—“ એ વાસના કેવા સાધનથી તૃપ્ત કરવા ધારો છો ? ”

કુમુદ—“ એ સાધનનું ખીજ દ્રવ્ય મ્હારી પાસે હવું તે મ્હે
 નાંખી દીધું. ”

સર—“ તમે મને ઓસ્ટેનનું વાક્ય એક કાળે સંભળાવ્યું હતું
 “ કે: It is a truth universally acknowledged
 “ that a man in possession of good fortune
 “ must be in want of a wife આમાં પણ તમારા
 “ સાધનનું ખીજ કંઈ રહ્યું નથી ? ”

સર—“ છે તો છે, ને નથી તો નથી. ”

કુમુદ—“ તમે ધડી ધડી કહેતા હતા કે આર્યદેશની સ્ત્રીઓને
 “ આર્યાપદને યોગ્ય ઉત્કર્ષ આપવાની તમારી વાસના છે-તે
 “ હજી છે કે નથી. ”

સર—“ શું કહું ? એ વાસનાની વસ્તુ વળી એથી પણ વધારે
 “ ફલ્લભ છે ને તેની પ્રાપ્તિના માર્ગને માટે પૂર્વે કરેલાં મનો-
 “ રાજ્યને સ્મરૂં છું તેની સાથેજ તમારા પણ સંસ્કારો હૃદયમાં
 “ ખડા થાય છે ને કહેવડાવે છે કે:—

“ इवमसुलभवस्तु प्रार्थना दुर्निवारम्
 प्रथममपि मनोमे पञ्चवाणः क्षिणोति ॥ ”

કુમુદ—“ જે વસ્તુ આપને આજ નહી તો બે વર્ષે પ્રાપ્ત થવી
 “ સુલભ છે તેને ફલ્લભ ગણવા જેવી અધીરતા તમારામાં
 “ નક્કી નથીજ, The time will come you need
 not fly. ”

શુદ્ધ વિધાદાન.

“ શુભીચલ ! જો આપણાં બાળક આપણા કરતાં વધારે બુદ્ધિ-
વાળાં થાય એમ આપણી ઇચ્છા હોય તો તેમની બુદ્ધિને આપણી
બુદ્ધિની બેડીએમાં કેદ ન કરવી, કારણ માયાપત્ની બુદ્ધિની માત્ર
આશાકર થવા શીખેલી બુદ્ધિ સ્વતંત્ર રીતે ઉડવાનો અભ્યાસ પામતી
નથી. બાળકની બુદ્ધિને પગે માયાપે ધોડેલી બેડીએ નાંખતી નહિ,
પણ એ બુદ્ધિ જાતે આસે, પડે અને ઉડે અને શકિત હોય તો દોડે
તેમાં માયાપે વિશ્વ ન નાંખવું. એ બુદ્ધિ પોતાની કળાથી વૃત્ત કરે
તો કરવા દેવું. તેને વિદ્યા એ અમ છે. વિચાર એ વ્યાયામ (કસરત)
છે, સ્વતંત્રતા એ તેના પ્રાણનું પોષણ કરનાર પવન છે, ઉત્સાહ
એ એની ક્રીડાભૂમિ છે, અને સંસારનું અવલોકન એ એને જીવન
આપનાર પાણી છે. માતા પિતાનો ધર્મ એ છે કે એ પાણી નિર્મળ
રાખવું, એ પવન નિર્મળ અને અપ્રતિરુદ્ધ રાખવો, એ ક્રીડાભૂમિમાં
અધમ સંગતિ જવાં દેવી નહી. અને એ વ્યાયામમાં ન્યૂનતા કે અતિ-
શય થાય નહી અને વ્યાયામને અંતે ફરવા માટેલા ભોહીથી ભરેલી
નસોમાં અયોગ્ય પદાર્થને સ્થાને પોષક અમ જાય. માતા પિતા બ-
ણીના અંકુશની સમાપ્તિ આટલામાં થાય છે. બાલ્યાવસ્થામાં આટલા
અંકુશમાં રહી બાળકની બુદ્ધિ મરજી પડે તેવું વૃત્ત કરે તે કરવા
દેવું. એ અવસ્થા જેમ જેમ પુરી થતી જાય તેમ તેમ એ બુદ્ધિના-
અન્ન સાથે બાળકના બવિષ્ય પ્રયાણને યોગ્ય બાથું ભરવું, અને
તેની ક્રીડાભૂમિમાં સુખ દુઃખોથી ભરેલા સંસારનાં ચિત્ર મુકવાં, દુષ્ટ
પવન નિવારનાર તેમ પવનને સુગન્ધ વાહક કરનારા રસ એના બવ-
નના સર્વ ભાગમાં મુકવા એટલું સરત રાખવું. યુવાવસ્થા-આદિ
પ્રવાહો સ્વતંત્રતાને વધારનાર છે. તે કાળે આવા રસથી જે કામ થશે
તે શુદ્ધ શિક્ષા પાઠથી નહી થાય, માટે એના વિચારરૂપ વ્યાયામને
વધવાનાં સાધન ઉમાં કરવાં પણ તે એવાં હલકાં ન કરવાં કે પ્રમાદ
થાય અને એવાં ભાર ન કરવાં કે અતિ શ્રમ થાય. અને અંતે એના
અવલોકન રૂપ જીવનનો પ્રવાહ ગંગા જેવો રાખવો, અર્થાત સર્વ
કાળે શુદ્ધ અને જગતને ખાવન કરનારો કરવો, અને સર્વશક્તિ
આકાશના પ્રતિબિમ્બનું સર્વોત્તરપ્રતિબિમ્બ સંપ્રદનારો કરવો, પ્રાણી

માત્રની તૃપ્તા ભાગનાર જીવન આપનાર, ચારે પાસની વનસ્પતિનો પોષક, અને દ્વિમાયલ જેવા ઉચ્ચ સ્થાનમાંથી સર્વદા પ્રભવ પામતો એ પ્રવાહને કરવો ! સમુદ્ર જેવા વિશાળ અને પ્રાણ પોષક પ્રયાણ માર્ગેષ ઇષ્ટાપતિનો—અનેક ગુપ્ત પણ સતત નીતિઓથી સાધક ગંગા—પ્રવાહ જેવો બાલક—મુદ્દિના આ અવલોકનના પ્રવાહને કરવો. ગુણીયલ ! શુદ્ધ વિદ્યાદાનનો માર્ગ અને પરિણામ આવો છે, અને પુત્રીનું સ્ત્રીત્વ અને પુત્રનું પુરુષત્વ લક્ષ્યમાં રાખી આ માર્ગ દેવાય તો તેના નિયમ ઉભયને સામાન્ય છે અને એ માર્ગ પુત્ર માત્ર અને પુત્રી માત્રનાં જાતકર્મ આદિ સંસ્કારોમાંનો એક આવશ્યક સંસ્કાર ન આપે તે માતા અથવા પિતા પોતાના ધર્મથી બ્રજ થાય છે. આપણા લોક ક્ષુદ્ર થયા છે અને શુદ્ધ ધર્મ સમજતા નથી. પણ આ પવિત્ર ધર્મથી તું બ્રજ થઈશ નહીં ! એ વિષયમાં તારા ધર્મધર્મમાં મ્હારો ભાગ છે, તું મ્હારી સહધર્મચારિણી છે, અને આટલા ધર્મનું કૃત્ય હું તને સોંપું છું, કાળજી અને વ્યવહારમાંથી અવકાશ ઓછો રાખે છે, પણ ધર્મને સર્વ રીતિથી અનુકૂળતા કરી આપી, તેને પાત્ર થવા મ્હેં તને વિદ્યા આપી છે, અને તું પુત્રીને આપજો અને એની મુદ્દિને સંસ્કાર પામેલા મણિ જેવી કરવાનો મ્હેં તને માર્ગ બતાવેલો છે. મુદ્દિની મુદ્દમુદ્દયતે. માટે આ શુદ્ધ-કર્મની સફલતા ત્હારા ઉત્સાહ ઉપર આધાર રાખે છે. તને આપેલી વિદ્યાને વીધે આ ધર્મમાં તું મ્હારી સહધર્મ—ચારિણી છે.”

(સંસ્. ભાગ. ૪)

સુંદરગિરિનાં શૃંગો.

લાંબાં પગલાં ભરતો વિહારપુરી ચાલ્યો ગયો અને રાધેદાસ અને સરસ્વતીચંદ્ર એ જાણ એકલા રહ્યા. રાધેદાસ અતિથિને પર્વત ઉપર જુદે જુદે ઠેકાણે લેઈ ગયો. પર્વતને અનેક શિખર હતાં. જે શિખર ઉપર વિજયદાસનો મઠ હતો તેનું નામ ચંદ્રશૃંગ હતું. એની પાછળ વધારે ઉચું શિખર તીર્થશૃંગ હતું. તેના ઉપર જૈન-ધર્મની બધી શુદ્ધાઓ અને ભાતભાતનાં દેવાલય હતાં. તેનાથી પણ

ઉંચે મત્સ્યેન્દ્રશૃંગ હતું. ત્યાં મત્સ્યેન્દ્ર અને ગોરખની મહાડીયો હતી અને આજ ત્યાં માત્ર બે ચારેક થોગીયો રહેતા હતા તે થોગશાસ્ત્ર પ્રમાણે થોગ સાધતા હતા. આ શૃંગ ઉપર જવાનો માર્ગ ઘણો ઉંચો, સાંકડો, ગલી કુંચીવાળો અને આડો અવળો હતો. એ માર્ગ ઉપર જતાં માંકડાં, રીંછ, સર્પ અને વાઘનો ઉપદ્રવ નડતો, માર્ગ બાંધેલો ન હતો એટલું જ નહિ પણ કેટલેક ઠેકાણે તો સાંકડા અણીવાળા પથ્થર ઉપરથી પથ્થર ઉપર કુદી જવાનું હતું. કેટલેક ઠેકાણે માર્ગ ઉપર ઘાસમાં અને કાંટામાં ચાલવાનું હતું. કેટલેક ઠેકાણે પર્વતની કિલ્લા જેવી બાબુઓ ઉપર નહાના વેલાઓ પેડે માર્ગ વીટળાતો હતો અને તે ઉપર ચાલનાર પગલું ચુકે તો બીજી પાસે ઉડાં કાતરો અને નીચી બોમાં પડી જમ્મ હાડકું પણ ન જડે એમ હતું. કોઇ કોઇ વખતનો આવા અકસ્માત બનેલા પણ કહેવાતા. કેટલીક વખતનો ત્યાં જનારાને આંખે તિમિર મહાહતું અને તે પાછા આવતા. કસ્યિત્ તો વચ્ચેથી પાછાં આવતું હોય તો પાછાં વળતાં પણ કઠણ પડે એવી સંકડાશ હતી. એમ છતાં થોગીરાજનાં દર્શન કરવા અનેક બ્રાહ્મણો જવા કરતા નહિ. સ્થળે સ્થળે ફરી આ સર્વ વર્ણન રાધેદાસે કરી બતાવ્યું.

આ સિવાય બીજાં પણ અનેક શિખર હતાં. એક શિખર ઉપર બે ચાર વેદાંતજ્ઞાનમાં પારંગત થયેલા શાંતદાંત સંન્યાસીઓ ઝુંપડીઓમાં રહેતા હતા. અકશિખર ઉપર કેટલાક મઠ અને ઝુંપડાં યાત્રાળુઓએ બાંધેલાં હતાં. ત્યાં એક સ્થાને ન ઠરનાર અનેક સંન્યાસીઓનાં ટોળેટોળાં આવતાં જતાં વિશ્રામ કરતાં. એક શિખર ઉપર બે ચારેક શિવાલય હતાં. અને તેમાંનાં બે શિવાલયની પૂજા પૂજરી બ્રાહ્મણો કરતા અને બેતા સાધુઓ કરતા. એક આધેના શિખર ઉપર ચંડિકાનું દેવાલય હતું, તે બેચારેક વડાદરા બ્રાહ્મણોને સ્વાધીન હતું. યાત્રાળુઓ પગે ચાલી સર્વ દેવદેવીઓને નમસ્કાર કરતા. સર્વ ઠેકાણે યથાશક્તિ પુણ્યદાન કરતા, પણ પોતાના કુળદેવતા કે દાદાદેવતાને અધિક દાન કરતા. સંન્યાસી, જોગી, બ્રાહ્મણ અને જતિ: સર્વ જ્યાં રહે ત્યાં તેનો નિર્વાહ થતો. જે સકંથી આધે, સકંથી એકાંતમાં સકંથી ગુપ્ત રહે તેનું મહત્વ વધારે લેખાતું, અને ત્યાં જનાર થોડા હોય એ સ્વાભાવિક હતું પણ જે થોડા જતા તે વધારે પુણ્ય કરતા. આ સર્વપંથના સ્થાનિક પંથીઓ પર્વત ઉપરથી નીચે ઉતરતા પડેલાં અને ઉતર્યા પછી એકઠા થતા ત્યારે પોતાના દેવની સ્તુતિ અને

મારકા દેવની નિંદા ચાલતી, એક બીજને તિરસ્કાર થતો, વિરોધ મને વિતંડાવાદ મચી રહેતો, અને પ્રસંગે મારા મારી થવાનો પ્રસંગ આવતો પણ લાંબો પડેતો નહીં. હોંકારા હોંકાર કરવામાં સર્વ પ્રકૃતિ વપરાય જાય એટલે વધારે વિરોધની શક્તિ-વૃત્તિ સ્વતઃશાંત થઈ જતી. આ સર્વ વાતોની કથા કરતાં અંતે રાધેદાસ બોલ્યોઃ ‘ નવીનચંદ્ર, જેમ સાગરમાં સર્વ પ્રાણીઓ રહે છે તેમજ સુંદર-ગિરિ ઉપર પણ છે; ફેર એટલે કે સાગરનાં પ્રાણીઓ પરસ્પરનો શેકાર કરે છે ત્યારે આ ગિરિ ઉપર મહારાજ મથિરાજની આજ્ઞા બેવી વર્તે છે કે ફાજદારના સિપાઇને અહીં ફરકવું સરખું પણ પડતું થી. સર્વના મનમાં એમજ રહે છે કે મહારાજ મથિરાજને કાન આપણે હુકમ કર્યાની વાત જશે તો એમની પાસે આપણા ધર્મની પ્રતિષ્ઠા ધટશે અને મહારાજને ખેદ થશે તે જુદો. અમારા મહારાજ જેવો સર્વધર્મ પ્રતિપાળ મહાત્મા કોઈ થયો નથી અને થનાર થી. એનું મન દુભાય તે આ ગિરિ ઉપર બાળકતો શું પણ કોઈ હાથ પણ મૂકેતો નથી. મહારાજ બાળક છે પણ શી એની બુદ્ધિ, શી એમનો અનુભવ, અને શી એમની રાજનીતિ ! ”

“ મહારાજને અહીં કોઈ પ્રસંગે આવવું થાય છે ? ”

“ તો ! આ સ્થાન એવું રમણીય છે કે મહારાજ વર્ષે બે વર્ષે ચૈત્ર વૈશાખમાં અત્રે આવ્યા વિના રહેતા નથી. આ એકે એક ઘૂંગ ઉપરના પંથવાળા ઉપર એમની દૃષ્ટિ છે. અમારા તેમ સર્વ પંથના ગુરુ પુરૂષો વર્ષમાં એક સમય પણ મહારાજને રતનગરી જઈ મળ્યા સિવાય રહેતાના નહીં. જ્યારે અમારા ગુરુ ત્યાં જાય છે ત્યારે મહારાજ જાતે દર્શનનો લાભ આપે છે અને ગુરુની પાસે કાંઈક પણ નવું રહસ્ય યાચી લે છે. ગુરુને આશીર્વાદ મહારાજને પ્રિય છે. જે ધર્મ શાંતિ અને નીતિના પંથ શીખવે અને પળાવે તે ધર્મ ઉપર મહારાજનો પક્ષપાત. જેમ શ્રીકૃષ્ણ સર્વ ગોપીયોના હૃદયમાં ખીરાજે તેમ સર્વ પંથના આચાર્યોના હૃદયમાં મહારાજની આજ્ઞા ખરી. ”

“ તમારા પંથને મહારાજ માને છે ? ”

એતો એમના કુલ ધર્મને અનુસરે છે એમાં અમે દોષ કેમ કહાડીયે ?

સ્વધર્મેનિધનંધ્રેયઃ એવું ભગવદ્દ્વાક્ય છે. જેનો જે ધર્મ. રાજાનો એક ધર્મ કે સર્વ ધર્મનું પ્રતિપાતન કરવું.

રાધેદાસની વાતોમાં સરસ્વતીચંદ્રને મન ગંભીર અર્થ હતો. રાજનીતિનાં અનેક અંગ હોય છે. તેમાં એક કાર્યઅંગ અને એક યશ અંગ. કાર્યને અંગે લોકની પ્રીતિ-અપ્રીતિને વેઠવી પડે છે અને રાજાનો સર્વનું પ્રીતિ ભાજનજ હોવું જોઈએ, માટે કાર્યઅંગ કારભારીને આપવું અને યશઅંગ રાજાએ રાખવું. પ્રધાન વિવર્તના કરતાં રાજવિવર્તમાં અનેકધા હાનિ અને કષ્ટ છે. અને કાર્ય અંગના વહેનારને લોકની અપ્રીતિના પ્રસંગ આવશ્યક સ્વીકારવા પડે છે અને એ સ્વીકારથી પદવી વિવર્તના પ્રસંગ સાફ તૈયાર રહેવું પડે છે. માટે સુભક્ત પ્રધાને કાર્યઅંગ પોતાનાજ શિર ઉપર રાખવું અને યશઅંગ રાજાનેજ આપવું. જેમ થોડાઓએ યુદ્ધમાં મરણ સ્વીકારવા તૈયાર રહેવાનું છે તેમ પ્રધાને કાર્યઅંગના પરિણામ સાફ તૈયાર રહેવાનું છે. પોતાનું માથું આપી રાજાના યશઅંગનું રક્ષણ કરવું એ પ્રધાનનો પ્રધાન ધર્મ છે. પ્રધાને કાર્ય સાધવું અને રાજાને યશ પ્રાપ્ત કરાવવો. આ યશ એટલે રાજાની સ્તુતિ પ્રવર્તે એટલુંજ નહિ, પણ રાજા ઉપર સર્વની પ્રીતિ થાય એ આ યશઅંગનું સાધ્ય છે. જેમ કેટલાંક સામાન્ય વ્યાપાર કાર્યમાં અને ગૃહકાર્યમાં સ્વામી ઉદાર દેખાય અને સેવક કૃપણતાનો આરોપ વેઠી સ્વામીનું દ્રવ્ય ખચાવે, તેમજ રાજકાર્યમાં પણ યશઅંગ રાજાનું છે. આનો અર્થ એમ નહીં કે પ્રધાને યશ ન શોધવો અને રાજાએ કાર્ય ન કરવું. કાર્ય એ રાજાનો આત્મા છે અને યશ એ રાજાનું અંગ છે અને અંગથી આત્મા ઢંકાએલો રહે છે. પ્રધાતને યશ પણ સાધ્ય છે પણ એનો યશ રાજાનું કાર્ય સાધવામાં છે. રાજાના હૃદયમાં છે, અને રાજાની પ્રલ સિદ્ધિમાં છે, અને રાજાના યશ અંગમાં રાજાને નામે ઢંકાએલો છે. રાજકાર્યને અંગે જે અપયશ પ્રધાને બહારવો પડે છે તેનું અનિષ્ટ પરિણામ તેની જાતને વેઠવું પડે તેમાંથી તેનું રક્ષણ કરવું એ રાજાનું કામ છે, એમાં રાજાને પોતાની જાતના સ્વાર્થનો ત્યાગ કર્તવ્ય છે, અને જે રાજા આ અવસ્થા સ્વીકારે તોજ તેના કાર્ય આત્માનું કુશળ છે. આવાં આવાં અનેક કારણોથી રાજા પ્રધાન વચ્ચે કર્મ વિભાગ કરવામાં રાજાને યશઅંગનાં કર્મ સોંપવાં અને પ્રધાનને કાર્યઅંગનાં કર્મ સોંપવાં અને અંતરમાં ઉભયનો આત્મા એક

રાખવો એ રાજ્યનીતિનો પ્રથમ અને આવશ્યક પાથો છે. એ પાયા વગર બાંધેલું સર્વ બાંધકામ પોણું અને રાજ્ય અને પ્રજા ઉભયને અકુશળ છે. આવો વિદાયતુરનો સિદ્ધાંત હતો. તે વાર્તાવિનાદ પ્રસંગે તેણે સરસ્વતીચંદ્રને કહેલો હતો. આ પ્રસંગ આજ એને સાંભરી આવ્યો અને મણિરાજના પ્રધાનનો સિદ્ધાંત વ્યવહારમાં કેમ સિદ્ધ થાય છે તેનું પ્રત્યક્ષ દૃષ્ટાંત રાધેદાસની વાર્તામાંથી નીકળ્યું. આ દૃષ્ટાંત ઉપરથી વિચાર ચતાં એને સાંભર્યું કે:—

સદાનુકૂલેષુ દિ કુર્વતે રતિમ્ ।

નૃપેષ્વપાત્યેષુ ચ સર્વં સંપદઃ ॥

અને આ શ્લોકમાં કેવળ વાક્યપટુતાજ નથી પણ કંઈક અનુભવનું અર્થ ગૌરવ છે તે સમજાયું. આવા દુરવાસી બાવાઓની પણ મણિરાજ કેવળ આટલી પ્રીતિ, અને પ્રીતિને અંગે તેમને આટલું ભય કે પોલીસ સરખીનું પણ તેમને કામ પડતું નથી. વિદાયતુર ! મણિરાજના યશ સરીરનો સાધક તમારો અને મણિરાજનો સંબંધ કેવો પ્રીતિકર છે ! નક્કી તમારામાં આવા કાર્યની સાધકકલા ગુણુ-સુંદરીએજ સમર્પી છે. ગુણુસુંદરી !—કુમુદસુંદરી !—કુમુદ સાંભરી ત્યાં અંતરમાં ઉડેા ધા પડ્યો અને હૃદય આગળ મર્મવેધક સૃષ્ટિ આવી અને ચમકારા કરવા લાગી. પણ રાધેદાસે દૃષ્ટ વિચારમાં સુવિદ્યપ પાડ્યો. પત્યરો, વક્ષાઓ, છોડવા અને માટીવાળા માર્ગમાં યદ્રને સરસ્વતીચંદ્રને પર્વતની કોર આગળ લેઈ ગયો. કોર આગળ ખુણે પણ દત્તો. ત્યાં એક મહાન શિલા ચોરમ અને ઉપરથી લીસી હતી તે ઉપર એ જાણુ એકા. સરસ્વતીચંદ્ર એના ઉપર પણ ઉભો થયો અને ચારે પાસ દૃષ્ટિ ફેરવી વળ્યો. દક્ષિણમાં તાડનાં વન હતાં. ઉંચા ઉંચા તાડ ન્હાના છોડવા હોય તેમ દૃષ્ટિ એક ફેરો ખામ બધા તાડ ઉપર ફરી વળી. પૂર્વમાં મનહરપુરીની સીમા અને આંખનાં વન હતાં. સૂર્ય સામે આવતો હતો અને નેત્રને ઝાંઝવાં વાળતો હતો. નેત્ર એણીપાસથી ફર્યું અને ઉત્તરમાં વળ્યું. સુન્દરગિરિનાં સર્વ શૃંગો-શિખરો જનનાં માણુકો પેડે એક બીજના અમા ઉપર માયાં કરી નેમ્મ રહેતાં હતાં અને નવા તેજના રંગથી રંગાતાં છેટે આકાશમાં ભળી જતાં હતાં. દક્ષિણમાં આવતાં નેત્ર, ઉંચા શિખરો છોડી, એક નિચાણમાં આધે સમુદ્ર હતો તે ઉપર પડ્યું. પશ્ચિમમાં સમુદ્ર,

પૂર્વમાંથી-દક્ષિણમાંથી બેઠી આવતી સમુદ્રને મળતી સુભદ્રા, અને જોનાર ઉભા હતા તેમના પગ આગળથી નીચે પથરાતો પર્વત અને તે નીચે ઝેની તલેટી. આ સર્વ કોર પાલવ વચ્ચે વિચિત્ર ભવ્ય ચિત્રપટ-ચિત્રોથી ભરેલું વસ્ત્ર પડી રહ્યું હતું તે ઉપર સરસ્વતીચંદ્રની દૃષ્ટિ ફરવા-ફરવા લાગી. રાધેદાસે આ વસ્ત્રોમાંનાં ચિત્રોની કથા વિસ્તારથી કહેવા માંડી.

નવીનચંદ્રજી ! આ જોઇ દહેરાની હક ? અહીંથી તો આતુ-ર્માંસમાં જોવાની ગમત છે. ઉપર વાદળાં, અહીંથી તે નીચે તળેટી સુધી સરતા પાણીના ધોધ, સામે સમુદ્ર, વચ્ચે આ ધોળાં દહેરાં અને આ પાસ સુભદ્રામાં ચોપાસથી ભરાતું ઉભરાતું અનહદ પૂર !! અને આ સર્વની વચ્ચે વણકરના તાણા વાણા જેવી વરસાદની દૃષ્ટિ !! ધોળા રેશમના ઢગલા જેવાં વાદળાં તો આપણા પડખામાં આવી આસે, દૃષ્ટિ તો આપણી આસપાસથી દોરડા પેડે ટીંગળવા માંડે, અને પાણીના ધોધ નારાણજીના નખમાંથી ગંગા નીકળ્યાં એમ આપણા પગમાંથી નીકળતા દેખાય !! વાહ ! વાહ ! વાહ ! શ્રી સુન્દર-ગિરિની આતુર્માંસમાં શોભા ! તમે નકડી. સુન્દરગિરિનાજી વાસી થાવ અને આ આનંદ અનુભવો ! એ શોભા કંઈ ઝોરજ થાય છે. એ જુએ નહિ તેનું જીવ્યું ફોક !

રાધેદાસે વર્તમાન ચિત્ર સાથે આમ ભવિષ્ય ચિત્રનું મિશ્રણ કર્યું. દૃષ્ટિ આગળ અહજીત દેખાવ તરતો હતો તેમાં કદપના સક્રિત આગળ ખીજે દેખાવ ખડો થયા. ન્હાતું આગક રોતાં રોતાં રમ-કડું જોઈ રહી જાય છે; મ્હોટું માણસ અત્યંત વિપત્તિને અવસરે પણ સૃષ્ટિની ભવ્યતા જોઈ સ્તબ્ધ થાય છે, ચિત્ત સ્તબ્ધ થતાં આસુમાં અંતરાય પડે છે, અને નવા આનંદ આગળ પળવાર જીવું થએલું દુઃખ વિસારે પડે છે. રાધેદાસનું વર્ણન અને નેત્ર આમગનું ચિત્ર એ ઉભયની વસ્તીથી સરસ્વતીચંદ્રનું મન ભરાઈ ગયું.

વાહ, વાહ, રાધેદાસ ! શ્રી સુન્દરગિરિની શોભા છે ? આ આ-ટલાં બધાં દેવાલય કોનાં છે ? તળેટીમાં વસ્તી કોની છે ?

સર્વ દેવાલયો ઉપર રાધેદાસની દૃષ્ટિ પક્ષીની પેઠે ફરી વળી. નવીનચંદ્રજી, આ પેલી પાસ કાળા ડાઘા દેખાય છે તે સુરગ્રામનાં ઘર છે. ગામ તો ન્હાતું છે પણ તીર્થનું સ્થાન છે. અસંખ્ય સુરગ્રામ

આ દેવાલયોને સ્થાને હતું. એ દેવાલયોમાં પંચામતન દેવતાની જુદી જુદી પ્રતિમાઓ વિરાજે છે. આ સુંદરગિરિ ઉપર જેટલાં શૃંગો છે તેટલા પંથ છે અને તે સર્વ પંથવાળાઓનાં દેવાલય આપણી દષ્ટિ આગળ છે.

(સર. ભા. ૩)

સરસ્વતીચંદ્રની પ્રાણયાત્રા.

અધિકારની સેના ચારે તરફ ઘણા જોરથી ધસારો કરતી હતી, અને દશે દિશા છાંછ લીધી હતી. ઘોડેસ્વારો વેગથી સ્વારી કરતા હોય અને ઘોડાની ખરીઓના ડાબલાના ડાબકા જમીનપર દેવાતા હોય તેમ કાળરાત્રિ ગાજતી હતી. અનેક તરવારો અથડાતી હોય તેમ પવનને બળે અનેક ઝાડોનાં પાંદડાં તથા ડાળો અથડાઇ અવાજ કરતાં હતાં. મોટા બાણાવળી ઉમળળથી બાણ ફેંકતા હોય અને તેના સુસવાટ ચારે પાસ મચી રહ્યા હોય તેમ પવન સુસવાટ નાંખી રહ્યો હતો અને વૃક્ષો વચ્ચેના પાંદડાં વચ્ચેના આંતરા વચ્ચે યધને ધસી આવતાં ચીસો નાંખતો હતો. ચારે પાસ યુદ્ધનાં બચ્કર વાજાં વાગી રહ્યાં હોય અને યુદ્ધની યુગ્મમાં બરોબર ન સંબળાતા સ્થળે સ્થળે તેનો નાદ સ્ફુરતો હોય તેમ સર્વ પાસ તમરાં નિરંતર બોલતાં હતાં. ધવાઈ ધવાઈ કોઇ હાથ ખોઇ, કોઇ પગ ખોઇ પડેલા જોડાઓ, દોડતા લડતા જોડાઓના પગ તળે કચરાતાં હુંદતાં દુઃખથી અચરણ બની હૃદયવેષક ચીસો પાડી ઉડતા હોય તેમ હરણ, સસલાં અને અનેક ગરીબ પશુઓ, ખોડમાં ઉંધતાં પ્રાણીઓ શોધીખાનાર વર જવાં ફર ચોર પશુઓના પંઝામાં પોતાને અથવા નરને કે માદાને કે બચ્ચાંને પ્રસાયલાં દેખી, ઉંડાણમાંથી કારમી ચીસો નાંખતાં હતાં. આખા જંગલમાં શીકારી અને શીકારની દોડાદોડ મચી રહી હતી, અને સિંહ વાઘના પંઝા અને નખ ધમ લેધને પડતા હતા અને ગરીબ પ્રાણીઓના કામળ મોંસમાં ખુંધી જતા હતા. શીયાળનાં ટોળાં ચારે પાસથી કાચર જોડાઓ નાસતો નાસતો ચીસો પાડે તેમ રોતાં હતાં. ચરા સ્વારો પેડે વાઘ, ન્હાનાં ઝાડ

અને ધાસ ઉપર ફાળ બરતા, વેગથી ચાલ્યા જતા હતા. સેનાના નાયક જેવો મૃગપતિ સિંહ અંધરાત્રે રસ્તા વચ્ચે બેઠો બેઠો મ્હોટું વાદળું ગાળતું હોય-તોપ ધડુકતી હોય-તેમ મહા ગર્જના કરી રહ્યો હતો. એ ગર્જના સાંભળતાં વાઘ સરખા પ્રાણી ચુપ થઇ લપાઇ જતાં હતાં, હાથીઓ અને પાડાઓ ખરાડા પાડતા પાડતા નાસા-નાસ કરી મૂકતા હતા, ઝાડ ઉપર સૂતેલાં પક્ષીઓ જાગી ઉઠતાં હતાં અને કંપતાં કંપતાં કાન માંડતાં હતાં. આખા જંગલમાં અને આ-ધેના સુંદરગિરિનાં કોતરોમાં વિકરાળ પડધા ઉઠી રહ્યા હતા, અને ધીરી માર્ગપર એક ઠેકાણે એકલો બેઠો બેઠો આવી મહાગર્જના કરતો મહોન્મત સિંહ પશુ માત્રમાં પોતાની આથુ વર્તાવતો હતો અને આખા જંગલમાં ખુણેથી ખુણે સર્વત્ર તેની હાક વાગી રહી હતી. અગ્નિના અંગારા પેઠે તેની આંખો રાતાં તેજથી ચળકતી હતી અને આંધે સુધી તીવ્ર ભયંકર કટાક્ષ નાંખતી હતી. કુર પશુ-ઓનો આ મહારાજ ધડી ધડી યાજ ફેંકારતો હતો અને તે વી-જાર્તા તેના સ્વરથી ચમકતાં તમરાં પથુ ચૂપ થઇ જતાં હતાં. જે રસ્તાને એક છેડે આ વનરાજ આવી રીતે ખીરાજતો હતો અને તેજ રસ્તાને બીજે છેડે તેજ સમયે, કાળજી કહ્યું ન કરે એવે સ્થળે ને સમયે મનસ્વી મન-રાજ સરસ્વતીચંદ્ર ત્રિભેદા આગળ વચ્ચોવચ એકલો પડ્યો પડ્યો નિર્ભય અને નિઃશંક મૂર્છા સમાધિ સાધતો હતો.

આ પ્રસંગે આખા જંગલમાં પેસવા કોઇ માનવીની છાતી ચાલે એમ ન હતું અને ખરા શરવીરો પણ રાત્રિ સમયે આ ભયં-કર જનાવરોને છંછેડવા હોંમત ધરતા ન હતા. આખા જંગલમાં માત્ર જનાવરોની કારમી ચીસો સંભળાયા કરતી અને પહારવટીના ઝોરાવણું કરતા તે પણ મનહરપુરીની બાજુના વડમાં બરાતા. સરસ્વતીચંદ્ર પડ્યો હતો તે જગા વડથી થોડે છેડે હતી અને વડ નીચે ઉઠતો શોર બકાર પણ અંધારામાં કાનઉપર અફળાતો ત્યારે ઝાણો ભયંકર ન્હોતો લાગતો. આકાશમાં તારાનાં ઝુંડ ઝળુકતાં હતાં તે પણ ભયંકર પ્રાણીઓની આંખો જેવાં વિકરાળ પ્રકાશવાળાં લા-ગતાં હતાં અને જંગલનો આ ઠાઠ જોષ નળજો પોચો માણસતો ભયથી ગાંડોજ થઈ જાય. સરસ્વતીચંદ્રની મૂર્છા વળી, તો પણ ઉઠવાની કે બોલવાની તેનામાં શક્તિ રહી નહતી, રસ્તાની ધુળમાં ચતોપાટ પડ્યો હતો તેને કાંઈક શુદ્ધ આવતાં, પ્રથમ કાન સચેત

થવા પામતાં, સિંહની ત્રાડતી ગર્જના અને તેની સાથેજ બીજાં પ્રાણીઓની ચીસો એકદમ એ કાનમાં આવવા લાગી, અને આંખો ઉઘડતાં એ ગર્જનાઓથી ગાજતો, વિંજાતો, ત્રાસ વરસાવતો અંધકાર અને અંધકારસાગરને પેસે કિનારે ચાંચીયાઓની તરવારોની અણીયો પેડે ચળકતા ચળકતા તારાઓ દૃષ્ટિમાં ઉપરા ઉપરા ઉભરાવા લાગ્યા. સરસ્વતીચંદ્રના પંડિત વિચાર નાસી ગયા; કવિનાતો પાસે આવીજ નહી; જ્ઞાન માર્ગતો સૂઝયોજ નહી.

માયાપ, કુમુદસુંદરી, અને ચંદ્રકાંત પણ એના મનની દૃષ્ટિ મર્યાદામાંથી ખસી ગયાં; મરણકાળે સડને મૂરી એકલાં જવાનું તેવીજ રીતે આ મદા ભય પ્રસંગે પણ સરસ્વતીચંદ્ર એકલો, અનાથ બાંધ નાંખેલા જેવો કાળરાત્રિના ઘોર ભયભૈરવનું ઉચ્ચ સ્વપ્ન જેવા લાગ્યો. ઉઠવાની શક્તિ નહી તેા નામવાની ક્યાંથી હોય ? નાસીને પણ આ અત્યણના નંગલમાં અંધકારે કંઈ દિશાએ જવું ? ગમે તો ભૂખ અને અશક્તિથી અથવા ગમે તો કોઈ ભયંકર પ્રાણીના મુખમાં આહુતિ પેડે પડી, સંસારને છેડલા નમસ્કાર કરવાનો પ્રસંગ પ્રત્યક્ષ લાગ્યો. તેની સાથે ભૂતકાળ દૃષ્ટિ આગળ ખડો થયો, પિતા, કુમુદસુંદરી, અને પ્રિય ચંદ્રકાંતનાં દીનમુખ તેવ આગળ આવી ઉભાં, અને તે સર્વનાં નેત્રમાં આંશુની અખંડિતધાર વહેતી દેખાઈ. બોલવાની શક્તિ વગર, બોલવાવગર, સરસ્વતીચંદ્રનો આત્મજ આ જોઈ રોવા લાગ્યો; સૌની ક્ષમા માગવા લાગ્યો; કરગરવા લાગ્યો; બ્રહ્મહત્યા જેવી સ્નેહહત્યા કરી કરી સાંભરી આવી તેના આખા શરીરને કંપાવવા લાગી; એની આંખોમાંથી આંસુ જનતે નીકળવા લાગ્યાં અને એ પાસ આંખના ખુણામાંથી લમણા ઉપર થઈ કાન આગળ થઈ પૃથ્વી પર પડવા લાગ્યાં; તેને શીત આવ્યા જેવું થયું; રોવાની શક્તિ હોત તો પોકે પોક મુકી રોવાનું જનત, પણ રોવા જેટલી શરીરમાં શક્તિ સરખી નહતી તેથી શરીર અને મુખ રાંક થઈ ગયાં; લક્ષ્મીનંદન, કુમુદસુંદરી, અને ચંદ્રકાંત એ શબ્દથી ભરેલા નિઃશ્વાસ અને પ્રાણ છાતીમાં ધડકવા લાગ્યા; એ માર્ગ મોકળો કરવા ગરીબડું મુખ પહોળું થઈ ગયું; પગ ચુસવા લાગ્યા પણ હલાવવાની શક્તિ ન હતી; પેટમાં દાદ ઉઠવા લાગ્યો અને યમરાજના દૂતનાં પગલાંના જેવા ધગધગા સંભળાયા. અત્યારે એને કોઈ અગ્નિદાહ કરવા ન હતું; એના શય પાસે મરણપોક મુકનાર પણ ન હતું. માત્ર અંધ.

કાર જારેલું જંગલ જમાનક અને ગંભીર દેખાવ ધારણ કરી ચારે પાસથી ત્રાડો નાંખતું, ચારેલા શીકાર પાસે ગાજતો વાધ એટો ડોચ તેમ, એકું હતું અને ખાવા માતું હતું.

એવામાં રસ્તાની એક બાજુ પરની ઝાડીમાં કાંઈક ખખડાટ થયે, અને થોડીવારમાં એક મહાન અજગર-કાળો નાગ-કુદવાડા મારતો ઝાડીમાંથી રસ્તા ઉપર દાખલ થયો અને કુવારાના પાણી જેઠે ઉછળતો ઉછળતો સરસ્વતીચંદ્ર પડ્યો હતો એણી પાસ સમુદ્રના-અટકે નહીં એવા-મોઝ પેઠે આગ્યો. સરસ્વતીચંદ્રના અશક્ત શરીરમાં એના ધસારાએ અને કુદવાડાએ અચીંતી હેશ શક્તિ આણી અને ઉઠાયું તો નહીં, પણ નાગ આવતો હતો તે બહુ દૃષ્ટિ ફેરવી અને યમકુલ જેવા નાગ એણે દોઢો અને તેની સાથે આખો આકાશ બહુ હતી તેવી કરી દીધી. સગા રનેહીના વિચાર, પ્રશ્નાતાપ, દીનતા, શોક અને આંસુ એ સર્વ સંસારના પદાર્થોનો વીજળીની ત્વરા ત્યાગ કરી દીધો, અને મહામંગળ સમય જેવા મરણ કાળને વારસે સરસ્વતીચંદ્ર આંખના પલકારા જેટલી વારમાં સજ્જ અને સાવધાન થઈ ગયો. આ સર્પ પોતાને ક્યારે ડસે છે તેની વાકવાક્યતા હૃદયથી જોવા લાગ્યો. સર્વ સંસારનું હવે અવસાન આવે છે સમજી, ક્ષોભ તજી, અને શાંત થઈ ગયો. વિચારનો અવકાશ મળ્યે, ઉપજેલું મરણ-ભય, અવકાશ જતો રહ્યો તેની સાથે જતું રહ્યું. માત્ર આત્મ રક્ષણની સાહજિક વૃત્તિ સૂર્ય ગયા પછી પણ સૂર્યનાં કિરણ રસને તેમ હજી રહી હતી અને એ વૃત્તિ એ પણ એવુંજ શીખવ્યું કે નાગની પાસે સચેતન દેખાવા કરતાં જડ દેખાઈ, જન્ય તે રસ્તે તેને જવા દેવો એજ સાફ છે. મહા સર્પ દોડતો દોડતો આગ્યો, તે ક્ષણે સરસ્વતીચંદ્ર આવાં કારણથી હાલતો ચાલતો બંધ થઈ સ્તબ્ધ બની આસ રૂંધી પડી રહ્યો.

સર્પ આડો અવગો વાંકો થતો એની પાસે આગ્યો, પોતાના માર્ગનો અવરોધ કરતો એને દેખી એની ચારે પાસ પ્રદક્ષિણા કરવા લાગ્યો, અને અતે પ્રથમ હતો તે પાસે આવી એની છાતી પર ચઢી ગયો. સાપ પાંચ છ હાથ લાંબો, ચાર પાંચ આંગળ જડો, અને વિકરાળ હતો. તારાના તેજમાં એની તીવ્ર આંખો, ધોળી મુઠો, અને કાંસળીમાંના પટા આભાસ ધરવા લાગ્યા. પોતાની પ્હોળી મ્હોટા પાંદડા જેવી અમ્બહુલા ઉંચી કરી કંપાવવા માંડી, સરસ્વતીચંદ્રની

છાતીપર નામરાજ ડોલવા અને બયાનક કાકલી વગાડવા લાગ્યો. સરસ્વતીચંદ્રના ધૈર્યની સીમા આવી ગઇ અને સાપ કરડયો હોય એવીજ વૃત્તિ આ દેખાવ જોઇ એને થઇ ગઇ. તેના ઝોક, નખ, અને દાંત કાળા પડ્યા હશે તે તો અંધારામાં શું જણાય પણ તે સર્વમાં શીત વ્યાપી ગયું, કાન જહેરા થઇ ગયા, શરીરમાંથી ભોહી છટકી ગયું, અને આત્મા જાગ્યું જેવા શરીરમાં માત્ર સાક્ષી રૂપે રહ્યો. પાંચ સાત મીનીટ સુધી વિષમય પ્રાણી આ શરીર ઉપર આમતેમ ફર્યો અને એના બાર નીચે ચગદાતા ગયા તેમ તેમ શરીરના અવયવ એક પછી એક મરી ગયા જેવા થયા. અંતે એકદમ પુછડું જોરથી સરસ્વતીચંદ્રના મ્હોં પર ઝીપટી, શરીર ઉપરથી ઉતરી, સાપ સામે રસ્તે ચાલ્યો ગયો. તે પછે “ઝો કરડયો !” એવી વેદના સરસ્વતીચંદ્રના રહેલા ભાનના અંગારામાં વિષ પેઠે વ્યાપી ગઇ અને તેની સાથે એ અંગારો હોલાઇ ગયો. જંગલ પાછું હતું તેવું થઇ ગયું, સરસ્વતીચંદ્રના હૃદયના ધગકારા પણ બંધ થઇ ગયા, એને ધારણ કરનારી રાત્રિચિતામાં અંધકાર બડબડ લાગવા માંડ્યો; અને જંગલસ્મશાનમાં પ્રાણીબંધુઓની પેઢિપોક ચારે પાસ ગાજી રહી અને આકાશને ભેદવા લાગી; કંઠજમાં કંઠજ કાળજાં ચીરી નાંખે એવી મરણ પેઠ જેવી સિંહ ગર્જના ખીજ સર્વ નાદને ડુખાવી દઇ એકલી સંભળાવા લાગી; અને દશે દિશાએ ધોર શૂન્ય અંધકારમાં યમને ખોળે પડેલા સરસ્વતીચંદ્રની પ્રાણુયાત્રાના અવસાનના સાક્ષીભૂત થવા, એ સુતો હતો ત્યાંથી ફરતા એ ત્રણ ગાઉ સુધીમાં, કોઇ માનવી આ બચંકર પ્રહરે હશે એવી કલ્પના પણ થવાનું કારણ ન હતું. ચારે પાસનું જંગલ, પૃથ્વી, આકાશ, અને સર્વ દિશાઓ એકદમ આ પુરૂષના પ્રાણને વાસ્તે પોકારતી હતી અને એ પોકાર અંધકારમાં પડ્યા પામી ગાજી ઉઠતો હતો.

“ઝો સરસ્વતીચંદ્ર !” — “સરસ્વતીચંદ્ર ! સરસ્વતીચંદ્ર ઝો ! ઝો !” ..... એવી લંબાતી કારમી ચીસ આખા અરણ્યમાંથી ઉઠ્યા તાડોનાં વચાળામાં થઇને નીકળતી લાગતી હતી, અને ઠંઠ મનહરપુરીમાં પ્હોંચી ચંદ્રકાંતના હૃદયને ચીરતી હતી, અને સુવર્ણપુર સુધી પ્હોંચી ગરીબ કુમુદમંદરીની આંખોમાંથી ઉઘને હાંકી કાઢી આંસુનો સાગર ઉભરાવતી હતી અને અમાત્યનો મહેલ અને પ્રમાદ-ધનનું રંગજીવન તેને મન સ્મશાન જેવું કરી દેતી હતી.

(સર. ભાગ ૨ જો.)

ગૃહત્યાગની ગોષ્ઠિ.

ચંદ્રકાંત ચમક્યો, મિત્રને ઉઠાડી, સામું જોઇ ધીરજ આપી:-

“ભાઇ, ભાઇ-આ શું ? ઘેર રાખો-શું છે આ ?”

“ચંદ્રકાંત ! ચંદ્રકાંત ! કાંઈ કહેવાનું નથી. ઘેરજ છે. શું હોય ? કાંઈ નથી !!”

“ત્યારે આ શું ?” ચંદ્રકાંતનું હૃદય ઝોગળ્યું અને ધડકવા લાગ્યું.”

“કહીશ.”

પોતાની મેળેજ આંખો લોહી પિતાની સાથે બનેલા સર્વ વર્તમાન ધીરજથી કહી બતાવ્યા. પોતે ધૂતલાલને સર્વ સોંપી દીધું તે પથ્ય કહ્યું. અને એકદમ હૃદય કંઠણ થઇ ગયું હોય એમ ટાર થઇ બેઠો.

“ચંદ્રકાંત, મહાર્ મન આજ આટલું નિર્જળ ધડક થયું તેથી મને ઘણી શરમ આવે છે. પણ શું કરું ? હું છેક આમ નહોતો જાણતો. હશે ધન્યરને ગમ્યું તે ખરું.”

“ભાઇ, શા વાસ્તે આમ કરો છો ? તમારો દોષ નથી. પણ તમે આ ઉતાવળ કરી તે ઠીક ન કર્યું.”

“ચંદ્રકાંત, પિતાનું દ્રવ્ય આજથી મારે શિવ નિર્માણ છે ?”

“શાંત થાઓ. એમ શું બોલો છો ? કાંઈ તમારે સાર માર્ગ નથી એમ તો નથી ?”

“ના, ના, તે માર્ગ નથી જોઇતો મારે માર્ગ ન હોય તે ત્યાગ કરે એ તો વૃદ્ધા નારી પતિવ્રતા પિતાના મનમાં એમજ આવ્યું કે હું દ્રવ્યને લીધેજ એમનો સંબંધી છું. હવે એમને મારો ચિંતા નથી-મારો વિશ્વાસ નથી. બસે. ચિંતા નથી તો સારું છે. અવિશ્વાસ હું દૂર કરીશ. એ સર્વ દ્રવ્ય હું ગુમાનખા અને ધનભાઇને આપી દઉં છું. ધન્યર એ દ્રવ્ય તેમના હાથમાં અચલ રાખો. મારે મન નિર્જનતા કંઠણ નથી.

“જાઓ, જાઓ, એમ શું કહો છો ? ધન્યરે તમને વિદ્યા આપી નથી આપી ?”

“વિદ્યા વેચવા હું છુંતો નથી. પેટની મને ચિંતા નથી. દ્રવ્ય મ્હારે જોઇતું નથી—તેં નિરુપયોગી છે. તને ખબર છે કે માત્ર પિતાના સ્નેહને વાસ્તેજ હું સંસારી હતો, અને એ સ્નેહ હવે નથી ?”

“કોણે કહ્યું કે દ્રવ્ય નિરુપયોગી છે ?”

“હવે જાણ્યા જાણ્યા ત્હારા વિચાર, દેશહિત, ભોક્ષિત અને આત્મહિત ત્રણે વાનાં દ્રવ્ય વિના સિદ્ધ થઇ શકે છે. આપણામાંજ ખામી હોય તો કાઢ શું કરે ?”

“ત્યારે તમે ધર્માસન આગળ ધધેા કરો ! તમને ક્યાં અનુકૂળતા નથી ?”

“શૂન્ય, તને ખબર નથી કે તેનો પ્રથમથીજ તિરસ્કાર છે ! શું ઉદર નિમિત્તે હું અણુગમતા સંસારમાં ઝળકાળામશ ?”

“ત્યારે વ્યવહારનો પુરુષાર્થ શો ?”

“ચંદ્રકાંત, હવે બસ કર, મારે આ વાદવિવાદ નથી જોઇતો !”

“તો વગર ધધે તમે ક્યાં રહી શકો નહીં એમ છે ? એક લાખ રૂપીઆ તમારા છે—લાખ રૂપીઆ ડોશી આપી ગયાં છે !”

સરસ્વતીચંદ્ર ચમક્યો. ચંદ્રકાંતે ડોશીના સર્વ સમાચાર કહ્યા. સરસ્વતીચંદ્ર નારાજ થયો. પણ હવે ઉપાય ન રહ્યો. કુમુદસુંદરીનું દ્રવ્ય કોઇને આપવા તેને અધિકાર નહતો.

“ચંદ્રકાંત એનું ગમે તે થાય. મ્હારે તો દ્રવ્યજ નથી જોઇતું.”

“તમે તો ઘેલા છો. તમારું દ્રવ્ય—તમે જૂદા રહો પિતાથી, સતોષમાં વસો, વિદ્યા વધારો, પરમાર્થ કરો, અને કુમુદસુંદરીને આનંદ આપો.”

“પણ હું પિતાથી જૂદો તો ન રહું. વળી વિચાર કે આ દ્રવ્ય જોઇ વિદ્યાચતુરે સંગ્રહ બાંધ્યો હશે. તેને કેવું થશે ? તેનાથી વિવાદ ફાટ પણ નહીં થાય.”

“હવે કાંઈ પરમેશ્વરને પાડે હતા તેવા શાણા થાઓ. તેણે તમનેજ જોયા છે—બીજું કાંઈ નથી જોયું.”

“પણ ચંદ્રકાંત, રંક અવસ્થાનાં સુખદુઃખ, ગ્રહોનાં જોવી નિરાધાર સ્થિતિ, સંસારના ધક્કા, નિર્ધનતાના અધિકારમાં ઢંકાયેલાં રત્ન, અવિદ્યાના પ્રદેશ, અને એવું એવું ધણુંક જોવાનો મ્હારો અભિલાષ છે અને આ અનુકૂળતા થઇ મઇ છે.”

“પણ લોક શું કહેશે ?”

“મદ; અપકીર્તિ અને બયંકર નથી. કીર્તિ અપકીર્તિ એ જુદાં ત્રણવાં છે, ઉધતાનાં સ્વપ્ન છે, સ્વપ્નનાં સત્વ છે, એ ત્રણ પણ નથી. હેમ પણ નથી.”

“વારૂ, કુમુદસુંદરીનો વિચાર કર્યો ?”

“એનો વિચાર ઇશ્વરને સોંપું છું. હુંકા પ્રસન્નથી ઉત્પન્ન થ-એલો સ્નેહ હુંકા સમયમાં શાંત થશે. કાંઈ સારો વર મળશે એટલે મને લુલ્હી જશે.”

“તમે લુલ્હ કરો છો. એ મુગ્ધાને તમે હાનિ પહોંચાડી તો અત્યંત પસ્તાશો અને ઇશ્વરના અપરાધી થશો. તમારા ચિત્તમાંથી પણ એ ખસનાર નથી.”

“ત્યારા ચિત્તની વાત હું વધારે જાણું.”

“તે જાણતા હો ત્યારે જોઈએ શું ? તમે તો માત્ર મેલા મેલા અભિપ્રાય કરી જાણો છો અને બીજા મનમાં દાખી રાખે તેને ખહાર કાઢી અનુભવમાં આણવા ઇચ્છો છો. એ મૂર્ખતાનું લક્ષણ.”

“તું બહુ બોલે છે હાં !”

“હું તો બોલું છું પણ તમે બોળવા ઉભા થાવ એવા એ-બારિસ્ટર બન્યા. આટલી કીર્તિ મેળવી, આવો સ્નેહ બાંધ્યો, આ-ટલા શ્રીમંત અને વિદ્યાવાન થયા—તે આ વિચાર તો કરો કે શું કરવા પારો છો ? આ તો મૂર્ખતમ. બીજો કાઈ બારિસ્ટર આ દશામાં પડ્યો હોય અને તમે તેને જોઈ શું કહો, તે કહ્યો તો ખરા ?”

“ત્યારે હું શું કહું ?”

“જે જે શક્તિ અને સુંદરતા તમારામાં છે તેનો સારો જય-મંત ઉપયોગ કરો, એજ ! આમ જોગી જેવા બાયલા બની સંસાર ફુસ્તર છે માટે તરવું નહીં એવો વિચાર ન કરો; પાછળ અમને શું થશે તે વિચારજો.”

સરસ્વતીચંદ્ર ઉડા વિચારમાં પડ્યો. ખેટો હતો .તે કાચ ઉપર માથું ઢાળી દીધું અને અર્ધમીચેલી આંખો ધડીક ચન્ન થઈ. થોડીકવાર ચંદ્રકાંતને ખબે હાથ મૂકી દયામણે પણ ધીર મંબીર અને શાંત સ્વરે બોલવા લાગ્યો:—

“ચંદ્રકાંત—પ્રિય ચંદ્રકાંત—ત્યારી મિત્રતાનો બદલો હું વાળી શકવાનો નથી. ધર્મોપદેશરિયો છેલ્લો અભિપ્રાય બાંધતા પ્રહેલાં પણ-

વાદ સાંભળે છે. પણ મનુષ્યના ગાંડા ઘેલા ઉતાવળા અભિપ્રાય પ્રવાહી મટી સ્થૂળધન નિશ્ચયરૂપ થઇ જાય છે, અને તે એકાંત-સાંજ થાય છે તેનો પક્ષવાદ કરનાર મિત્ર વિરલજ હોય છે. તે અને ધણું કહ્યું છે, પ્રતિકૂળ પણ હિત કહ્યું છે, પણ મહારી વાત મહારા ચિત્તમાંથી ખસતી નથી.

“પ્રિય કુમુદ-નિર્ભજ કુમુદ-એને વાસ્તે જે વચન હું સાંભળી રહ્યો-તે ખરેખર મહારી શક્તિ ઉપરાંતનું કામ મહેં કર્યું છે. ગમ ખાધી. પણ મહારા અંતઃકરણમાં જે ઉડો ધા એ વચનથી પડ્યો છે તે દુઝતો નથી-ખમાતો નથી.

“પિતા પ્રતિ મહારો ધર્મ હું જાણું છું. પણ તે ધર્મને શરણ થઇ પત્ની પર જીલમ કરવો એ મહારો ધર્મ છે એમ મહારાથી કદી પણ સમજાય એમ નથી. પત્ની પોતાનાં માતા પિતા પ્રત્યે પોતાના ધર્મના કરતાં પત્ની ધર્મને કેવળ વશ થાય છે, અને માતા પિતા ખરા-પણ પતિ પહેલો એ શાસ્ત્રશાસનને સ્વીકારે છે. પતિનો પતિ ધર્મ શું જૂઠી જાતનો છે? જે કોઇ પણ શાસ્ત્ર એમ મણવું હોય કે માતા પિતાનો મિત્રજ જાળવવા પત્નીપર જીલમ કરવો—તેને અશરણ કરી દેવી-તો તે શાસ્ત્ર મહારે માન્ય નથી. એક આંખે માતાપિતા જેવાં અને બીજી આંખે પત્ની જેવી-અથવા તો એની એજ આંખોએ એને જેવાં એ પતિધર્મ હું માન્ય ગણું છું.

“પ્રેયો મિત્રં વન્ધુતા વા સમગ્રા

“સર્વે કામાઃ શેવધિર્જીવિત ચ

“સ્ત્રીનાં મર્તા ધર્મદારાશ્ચ પુંસામ્ ॥

“આ ઉત્તમ વચન મહારે માન્ય છે. પરણ્યા પછી સ્ત્રીને લેખામાં ન ગણે, તેને નિરાધાર બનતા જોઇ બળે નહિ, અને કેવળ અમારી આજ્ઞામાંજ રહે એવો પુત્ર ઇચ્છનાર પિતાએ પુત્રને પરણાવવોજ નહીં એ ઉત્તમ છે. હું એવો પુત્ર હઉં એમ જોવા પિતા ઇચ્છે છે તે લગ્ન પહેલાં મેં જાણી લીધું તે હું મહારે મહોદું ભાગ્ય સમજું છું. લગ્ન પછી જાણ્યું હોત તો હું એમની ઇચ્છા પૂરી ન પાડી શકત અને તેથી એમને અને મને ઉભયને નિરુપાય ખેદ થાત.

“લગ્નથી મહારે અને કુમુદને સગપણ થાય, પણ પિતાને શું? પિતાને મન હું પુત્ર, પણ કુમુદ એમને મન શા લેખામાં?

અંદ્રકોત, આ કારણનું કાર્ય અસભ્ય થાય તે જોવા હું ઇચ્છતો નથી. કુમુદ મહારા ચિત્તથાંથી ખસવાની નથી—એના હૃદયનું લાવણ્ય મહારા અસ્તિકને ઘેલું બનાવી મૂકે છે તેમજ સદૈવ બનાવશે; એનાથી છૂટા પડતાં મને અસભ્ય વેદના થશે તે હું સારી રીતે જાણું છું. કુમુદને પણ વેદના થશે. પણ મહારે મન પિતા ખરા અને તે ખરાજ રહે એટલા માટે હું લગન પ્રસંગ નહિ આવવા દઉં. પિતાને ખાતર હું દુઃખ સહીશ.

બીજાને પરણી કુમુદ મને કાળક્રમે જૂઠ્ઠો. મને પરણી આ કુટુંબમાં આવી તે સુખી નહીં થાય, તેને કાંઈ નિરાંતે બેસવા નહીં દે—માટે...

એટલું બોલતાં બોલતાં તે મળમળો થઈ ગયો. વળી સજ્જ થઈ બોલ્યો:—

“ તું કહીશ કે તમે જુદા રહો અને કુમુદ સુખી થશે. પણ એટલું શાને જોઈયે ? પિતાથી જુદાં વસવું—તેમની દૃષ્ટિયે પ્રતિસ્પર્ધા જેવા લાગિયે—એતો કલ્પના પણ દુઃખકર છે. વધારે દુઃખકર એટલા માટે કે એથી પિતા દુઃખી થાય અને તેમનીજ અપકીર્તિ થાય તે મહારે જોવી પડે. એમનું સુખ એ મહાફેલદાય છે.

પ્રસિદ્ધપણે જુદો રહું તેના કરતાં અપ્રસિદ્ધતામાં લીન થાઉં તો કાંઈ હરકત નથી. એથી કાંઈ અપકીર્તિ થશે તો મહારીજ થશે અને તેનો મને ડર નથી. મહારી ખોટા ધનભાષથી સપુત્ર પિતાને પડનાર નથી. શુભાનબાને મનથી ફાંસ જશે. પિતા સ્વસ્થ થશે. મહારાપર પ્રીતિ નથી એટલે પિતાને વિયોગદુઃખ થવાનું નથી. આટલા શ્રીમંત એમને જોઈને જાડું, તો એમની બાબત હું પણ નિશ્ચિંત રહીશ.

“ મહારા મનમાંથી તો એ ખસવાના નથી. પણ કુમુદ વિસરાવાની નથી તે એક દુઃખ છે તો આ બીજું ! તું પણ ક્યાં વિસારે પડે એમ છે ! અંદ્રકોત, પણ તું તો બ્યવહારજગતમાં લપટાયેલો રહીશ અને તેમાં તથા દેશસેવામાં શુભાતાં મને સંભારવાનો અવકાશ નહીં મળે—પણ પિતાને કદિક સાંભરી આવું તો તેમને આશ્વાસન આપજે હોં ! અંદ્રકોત, પિતાની સંભાળ રાખજે. મને તું પણ સંભારજે—

અંદ્રકોતનું અંતઃકરણ નરમ થઈ ગયું: તેનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું. મિત્રનો હાથ ઝાલી તે બોલ્યો:—

“ શું મિત્ર, આમ શું કરો છો. હું ધાઈ છું કે તમે બોલો છો એટલા નિર્દય નહીં થાઓ. ”

ચંદ્રકાંત બ્યાવહારિક દષ્ટિવાળો હતો. બીજી વાતમાં મિત્રને નાંખવાથી તેના તરંગ શાંત થશે એમ ધારી ચાલતી વાત બુલાવી બીજી વાતો કાઢી.

સરસ્વતીચંદ્ર શાંત થયો લાગ્યો અને રાત્રિના અગિયાર વાગે બે મિત્રો જૂઠા પડયા. જૂઠા પડતાં પડતાં પાછળ સરસ્વતીચંદ્ર દોડ્યો અને ચંદ્રકાંતને એક પેટી આપી કહ્યું: “ ચંદ્રકાંત, આ અત્યારે તારી સાથે લેઈ જા એ ૧૫૨ કાંઈક સુચના મ્હારે ત્હને પ્રાતઃકાળે કરવાની છે. ”

“ મિત્ર, મને એમ થાય છે કે, આજ હું અહિંયાંજ સુઈ. ”

“ ના, ના, ગંગાબાબી મને બે ઘડી શાપ દે. ”

“ ના, નહીં દે. પણ મને તમારા ચિત્તનો વિશ્વાસ પડતો નથી. ”

સરસ્વતીચંદ્ર હસ્યો: “ જા, જા, બહુ બ્હેમી ન થવું. મનજ નિરંકુશ થશે તો અહિં રહી તું શું સાચવશે? જો પેટી સંભાળજે હોં!

“ તમે સાહસિક છો તે ચિંતા. ”

“ જા, જા, હવે. ”

“ પણ જોજો હોં! ”

“ ઠીક, મને પ્રાતઃકાળે તેઠવા ગાડી મોકલજો. ”

ગાડીમાં બેસી પેટી લેઈ ચંદ્રકાંત ગયો, પેટી વિશે પ્રાતઃકાળે સુચના થવાની છે જાણી તે નિર્ભય બન્યો. પ્રાતઃકાળ થયો. સાત વાગ્યા, આઠ વાગ્યા, પણ ગાડી આવી નહીં. તેના પેટમાં ફાળ પડી. બાડે ગાડી કરી બંગલે ગયો. બંગલે માળી વિના કોઈ મળે નહીં.

માળી કહે “ બાઈ ગાડીમાં બેસી ચોપાટી પર મળસ્કાના ફરવા ગયા છે. ” ચંદ્રકાંતે ચોપાટી પર ગાડી દોડાવી. મુંઝવના નાગરિકોનું ચોપાટી એ પ્રિયસ્થાન છે અર્ધસુધી સમુદ્રતટ અને તેની જોડે બાંધેલો રસ્તો છે. આગળ ચાલતાં રેલ્વેની સડકનું “ કોસિંગ ” આવે છે તે જાળંગતા “ ચર્નારિડ ” રોથન છે. સરસ્વતીચંદ્રની ગાડી ચંદ્રકાંતને સમુદ્રતટ પર ઉભેલી મળી. ગાડીવાન કહે “ બાઈ આગળ પગે ફરવા

ગયા છે. પણ ક્યારનો પ્રાણ રચા નથી. મને આ ચીઠી આપી છે ને કહી ગયા છે કે ત્હારી પાસે રાખી મૂક, ઘેર જઈ ચંદ્રકાંતને આપવાની છે. ”

ચંદ્રકાંતનો જીવ ઉડી ગયો. ચીઠી લઈ વાંચી.

“ પ્રિય ચંદ્રકાંત. ”

“ તું મને શાંત કરીને રાત્રે ગયો હતો. હું શાંત થયો હતોજ. પણ આખી રાત મેં વાડીમાં ફર્યા કર્યું છે. ઘણા વિચાર કર્યા. આખરે મ્હારો વિચાર ખરો લાગ્યો અને તે પ્રમાણે કંઈ છું.

“ ત્હારી પાસે પેટી છે તે ત્હારી પાસે રાખજો. તેમાંના સામાનની યોગ્ય વ્યવસ્થા કરજો. મ્હારે તેના સંબંધ નથી. પિતાજીને મળજો સાચેતો પત્ર તેમને આપજો અને યોગ્ય લાગે તે તેમને કહેજો. તેમને દુઃખ થવા દઈશ નહિ. ”

“ મ્હારા વિયોગનો શોક કરીશ નહીં. મૃત્યુ પાછળના અંધકારમાં એકલા પ્રયાસ કરવા પ્રાણી માત્ર નિર્માયલાં છે. મૃત્યુ પહેલાંજ અંધકારમાં ૧૨તું એ મૃત્યુને માટે સજ્જ થવા જેવું છે. માયાનો જૂઠો પ્રકાશ મૂકી આવા નિમિત્તે હું આ અંધકાર શોધું છું તે રજ પણ શોચનીય નથી. ”

“ હું તને નહીં જૂઠું. પ્રસંગે ફરી પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રહી જણાઈશ. હું તને છોડું, પણ હૃદય કેમ છોડશે ? ”

“ મ્હારો શોધ કરીશ નહીં. ગંગાબાબીને આશ્વાસન આપજો. હું તેમને જૂલી શકનાર નથી. ”

“ રહી આહુવત્તું વિષય સહ જશે તજી મને,

“ તજી હું તેને તો, પ્રિય મુલક, ના દોષ કંઈએ. ”

“ જશે મેઝે જ્યોત્સ્ના, ઉકુમણ જશે, રાત્રિય જશે,

“ કલેન્દુ સંજિ એ નિરખી ઉગતાં આશ્રમી જતાં. ”

હી, નામે સરસ્વતીચંદ્ર—ખીજું શું કહું ? ”

સંસ્કારની સ્મૃતિ.

“ બાબી સાહેબ, હોતાં માનતાં તે આજ ચાલે. આખે ખરું કરો. ”

“ વનલીલા, તું હજી એવી ને એવી રહી. ભોગ એ ખેના આપણે તે પારકી ચેલાં જોવાનું શું કારણ ? આપણે આપણું કામ નથી ! ”

“ વાર, તમે તે આવાં ક્યાંથી ? એવું જોઈએ નહીં ? ચાલો, ચાલો, જુવો તો ખરાં. એ તો એવાં લટ્ટુ બન્યાં છે કે આપણે અર્ધો કલાક જોઈશું તોયે નહીં દેખે. ચાલો ” કહી વનલીલા કુમુદસુંદરીના સુંદર હાથ બારણા બહી ખેંચવા લાગી. તેને બિચારીને ખંખર ન હતી કે આ સમાચારથી કુમુદસુંદરીના અંતઃકરણમાં કેવી તીવ્ર વેદના થવા લાગી હતી અને તેણે મનમાં કેટલું મુઝાવા માંડ્યું હતું.

“ શું આ ખરું કહે છે ? વિદ્વાન સરસ્વતીચંદ્ર ! આ શું ? આશું કહે છે ? શું મહારો ત્યાગ કર્યો તે આ અર્થે ? અથવા નવીનચંદ્ર ! શું તું સરસ્વતીચંદ્ર ન હોય ? તું નહીજ હોય. મહારો-અરેરે-એક વેળા જે મહારો હતો તે શુદ્ધ સરસ્વતીચંદ્ર આવો ન હોય ! ” આંખો પર હાથ ફેરવતી કુમુદસુંદરીએ વનલીલાનો હાથ વછોડ્યો.

“ વનલીલા, જે તું તારે જોવું હોય તો. હું તો નહીં આવું. ”

“ ત્યારે તમે અહિયાં બેઠાં શું કરશો ? ”

“ હું બેસીશ મહારી મેજે.-ગાઇશ-જરા સારંગી લઇને. ”

“ તે તમને આ જોવાનું મૂકી ગાવું કેમ ગમશે ? તમારા જેવું તો કોઈ દીકું નહી. ”

“ વાર, જહેન, વાર. તું જા-જે તહારી મેજે. ”

વનલીલા આ ઉદાસીન અને નિષ્કૃતહજ દેખાતી વૃત્તિ જોઇ વિસ્મય પામતી એકલી ચાલી, નવીનચંદ્રની મેડીના બારણા આગળ વાંકી વળી ઉભી, અને મિનગરા આગળથી રસબરી છાનીમાની જોવા લાગી.

વનલીલાને કહાડી કુમુદસુંદરી પાછી ફરી. આંખમાં આંસુ તો માય નહીં એમ ભરાઇ આવ્યાં-જણે કે પોતાના જ પતિને પરકીયા સાથે દોઢો હોય-જણે કે પોતે જ ખંડિત થઇ હોય. પલંગપર પડતું

મુક્યું અને ઉંઘે માથે રહી છાતુંમાતું પુષ્કળ રોધ. કંઈક નવો વિચાર ઉઠતાં અચિંતી સદાળી ઉઠી અને આંસુ લોહી નાખી મેડી વચ્ચે ઉભી.

“ અરે, પણ આ શું ? એની કળેતી હું થવા દઉં ! સરસ્વતીચંદ્ર, તને આ રસ્તે નહિં ચલવા દેઉં. હશે. ભુલ થઇ હશે-પણ તારા પવિત્ર સંસ્કારને જમાડું એટલે તું જમવાનો જ. આ કુમારે તું ચઢ્યો તો આપડા જગતની શી વલે થવાની-ખીજા ભોકાને તો કાંઈ કહેવાશે જ નહી. તને આ રસ્તે જોતાં મ્હાં કાળજી કહું કેમ કરે-મ્હાં કાળજી કેમ રહેશે ? મચ્છેન્દ્રનાથ ! તને આચારાનુયમાં લપટાઇ દીન થયેલો જોઇ ગોરખ શું બેસી રહેશે ? ગોરખનાથ, મને સહાયતા કરો ! મ્હારામાં તમારી શક્તિનો કાંઈક અંશ મૂકો ! સંસ્કારી સરસ્વતીચંદ્ર, આ શું ?

ત્વં ચેત્તીચપયેન ગચ્છસિ પયઃ કસ્ત્વાં નિરોધ્યું કમઃ ।

“ હે મધ્વરઃ—”

વળી આંખમાં આંસુ ભરાઇ આવ્યાં. દહોતી સારંગી લઇ નવી-નચંદ્રવાળી મેડીની પાસે ખુરશી માંડી બેઠી અને એ મેડીમાં સંભળાય એમ સારંગી સાથે ઝીણું કંઠે ગાવા લાગી.

“ શુભ સ્વર્ગમાં વસનારી તે ચળી પડી હર-શિરે,

“ પડવા માંડેલી પડી પાછી ! ટકી ન, હર ! હર-શિરે. શુભ.

“ પડી ગિરિવર, ઉચ્ચ ગિરિવર મૂકી પડી એ પાછી.

“ અવનિપર આઝોટતો ચાલી ધુળવાળો ધણો થાતી. શુભ.

“ મલિન ગંગા, ક્ષાર સમુદ્રે પેઠી અંતે એ તો ?

“ જાણે થયું જરી તેનો શતમુખ વિનિપાત જ નિર્મેલો ! ”

“ જાણે થઇ મતિ તેનો શતમુખ વિનિપાત જ નિર્મેલો ! ”

પોતાની મેડી પ્હાર સંભળાય એમ કુમુદસુંદરી કદી પણ ગાતી ન હતી. હૃદયના સંબંધે એની મર્યાદા આજ છોડાવી અને ગાતાં ગાતાં તે ખરેખરી ખીલી, જેમ જેમ ગાયન અગાડી ચાલ્યું તેમ તેમ તેની આંખમાંથી આંસુની ધાર વધી, સારંગીને પલાળી નાંખી અને છેલ્લું પદ ગાતાં ગાતાં “ આથી વધારે મ્હાં બળ નથી ” એમ જાણ વિના કહેતા કહેતા કંપતા મુઠા પામતા હૃદયપરથી સારંગી જમીનપર મૂકી પડી, ડોક ટીલી થઇ ગઇ. ત્રિશ્વાસને જવા

આવવાનો રસ્તો રાખવા પ્હોળું રહી મુખ સ્તંભ થયું. નાશુક કળિયો જેવા ફાંતના કિરણ હવામાં ચમકવા લાગ્યાં, હાથ પ્હોળા થઇ ગયા અને પુરસીની આસપાસ લટકવા લાગ્યા અને પગ પણ પુરશી આગળ લંબાઇ ટકી રહ્યા. આ સમયે જેવા શરીરમાં એકલું જીવતું દેખાતું કોમળ વક્ષઃસ્થળ ધડકતું હતું. લલ્લમળ મુખના વસ્ત્રની કરચલિયોમાં ઢંકાઇ રહી જીવતા જગતતી દષ્ટિને તિલ્લ નિષ્કળ કરતું હતું તે કોમળ વક્ષઃસ્થળ આજ પ્રમાદધનના રંગ ભવનની જડ દષ્ટિ આમળ બાળમગ્નતા કુંભસ્થળ જેવું—પીડાયલા શ્વેતપત્ર કલ્પમની કળિયોની અંદર ભેડ જેવું—ઉપસી આવ્યું, તરી આવ્યું, અને અન્તઃકરણના ઉલ્લખતા શ્વાસને બંને કરણ મંદ લીલાથી ઉત્કંપ અનુભવવા લાગ્યું. હૃદય ચીરી નાંખે એવી આ અવસ્થા જોનાર સમજનાર આ પ્રસંગે—કુમુદસુંદરી !—હારી પાસે ફાઇ ન હતું. ભરવસ્તીવાળા સાસરાના ધરમાં તું એકલી જ હતી. મૂર્છા પામેલા ઉજળા ગાલ ઉપર નિર્જીવ થયેલાં આંસુ સૂકાઇ ગયાં અને માત્ર તેના ચળકતા સૂકા શેરડા રહ્યા. એની આસના વાસના કરનાર કોઈ ન હતું.

(સર. બાગ—પ્હેલામાંથી.)

રા. બા. રણછોડભાઈ.

ધૈર્ય.

બલા અથવા આપત્તિ પ્રભુ ભણીથી માણસ ઉપર આવી પડે તો તે ધૈર્યથી સહન કરવી અને પ્રસન્ન રહેવું. કહ્યું છે કે:—

ધૈર્ય ધરે જે કોઇ જન, થવા ન દે ગભરાટ,

સર્મોપ પ્રભુ તેની રહી કરે તુરત નીરાંત.

વળી કહ્યું છે કે,

ધૈર્ય ધરે જે મન યદી, જરા ન જે ક્ષોભાય,

અસંખ્ય બદલો તે તણો, તેને પ્રાપ્ત થાય.

ઇતિહાસમાં લખ્યું છે કે, સત્ય અને પવિત્ર પરમેશ્વરે હઝરત દાઉદ પ્રતિ પ્રેરણા કરી, કે અયે દાઉદ ! તારા રાજકારભારના સમયમાં મારી સ્થાપિત કરેલી નીતિનો પ્રસાર કરી તેને શોભા આપ.

પવિત્ર પુરુષો કહી ગયા છે કે સારામાં સારી પુછ અને સરસ-
માં સરસ શબ્દગાર માણસ જાતિને વિનય છે; તેમાં રાજાઓને
તે વિશેષ કરીને શોભા આપે છે. ઇતિહાસમાં એક વાત નીચે પ્રમાણે છે.

મીસરના પાદશાહે રમના પાદશાહ સાથે મિત્રાષ બાંધીને એક-
બીજાનાં સંતાન પરણાવવાનો નાતો બાંધ્યો હતો. અને તેમની
વચ્ચે કામળપત્ર લખવાનો બ્યવહાર ચાલતો હતો. વળી મોટાં કામ
એકબીજાનો અભિપ્રાય લીધા વિના તેઓ કરતા નહીં. એક દિવસ
મીસરના પાદશાહે સંદેહહાર મોકલી જણાવ્યું કે છોકરાં છે તે જીવ-
તરની ઉત્તમતા છે. અને આપણું નામ આપણા મરણ પછી તેઓ-
નાથી જીવતાં રહે છે. કારણ કે કહ્યું છે, કે

જેને પાછળ પુત્ર છે, કલ ટેકા શોભાય.

તેજન તો આ જગતમાં, જીવતો છે કહેવાય.

આપણું સંતાન આપણી પાછળ સુખશાંતિમાં ચમન કરે, તે-
ટલા માટે આપણે કાંઈ ઉપાય યોજવા જોઈએ. આવા વિચારથી
મેં મારાં સંતાન માટે બરપૂર બંડાર રાખ્યો છે, તો આપને મહા
પ્રભુએ જગતના શૂંગારરૂપ વિચારવાનું કર્ત્ય છે, તો આપના સંતાન-
ના કલ્યાણ માટે આપે શી બ્યવસ્થા કરી રાખી છે ? ” આ સંદેશા-
ના પ્રતિ ઉત્તરમાં તેણે જણાવ્યું કે, “ સંસારની સર્વે સમૃદ્ધિ છે,
તે કપટી મિત્રના જેવી છે, અને તે સદા અચળ રહેતી નથી,
માટે ઉપર ઠગાઇ તેનોજ વિચાર કર્યો કરવો યોગ્ય નથી. મેં મારા
કુમારોને વિનયના પોશાકથી શણગારેલા છે, અને સદ્ગુણ તથા
નીતિરૂપી બંડારથી બરપૂર કર્યો છે, કેમકે આ જગતની સમૃદ્ધિ અને
ધન બંડાર એ નાશવંત છે, અને વિનય આદિ ગુણો અવિનાશી
છે. ” આ સંદેશો મીસરના પાદશાહને પહોંચ્યો ત્યારે તેને લાગ્યું કે
ખરી વાત તો એમજ છે.

વિનય સુવર્ણથી સરસ છે, વિનય સરસ શબ્દગાર,
કારણ એ કલ્યાણનું, મનને કેળવનાર.
કુબેરના બંડારથી, વિનય અધિક મજ્જાય,
અધિરા જનના રાજ્યથી, અતિથય અધિક મનાય.
ડાહ્યા જનના મનવિષે, માલતણો નહીં માલ,
માલ જગતના ભાળીયા, તારા થતા સૌ કાળ.
વિનય અને ડા'પણ બધી, ખેંચે આપણુ ગામ,
કારણ કીર્તિ પામીયા, ધરતાં વિનય તમામ.

નરસિંહરાવ.

ભાષાનો ઉત્કર્ષ.

વૃથા ભાષાભિમાન અને દેશાભિમાનનો ત્યાગ કરીને ખરી આત્મપરીક્ષા કરીશું તો જાણશે કે આપણી ભાષા તથા સાહિત્યની સ્થિતિ ખરેખર દરિદ્રજ છે. અંગ્રેજી અને યુરોપની અન્ય સંસ્કારી ભાષાઓનાં સાહિત્ય જોડે સરખામણી કરીશું તો એમજ બાસ થશે કે એ દેશનાં ભાષા સાહિત્ય ઉંચા ઉંચા સૂર્યલોકમાં વિચરે છે, અને આપણી ભાષા અને સાહિત્ય પૃથ્વી ઉપર અંધકારમય પ્રદેશમાં ભટક્યા કરે છે. સાહિત્યના વિભાગો અંગ્રેજી ઇત્યાદિમાં કરીશું તો તત્ત્વજ્ઞાન, ઇતિહાસ, વિજ્ઞાન, નીતિ, તત્ત્વશાસ્ત્ર, ઇત્યાદિ અનેક વિભાગમાં સંખ્યાબંધ પુસ્તકો જડશે, અનેક વિદ્વાનો તે તે વિષયના ખાસ અભ્યાસકો બની કર્તવ્યમાં પ્રવૃત્ત થયેલા જોઈશું; શુદ્ધ સાહિત્યમાં કવિતા, વાર્તા, નાટક, ખાલસાહિત્ય, લોકગીત, ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ અનેક શાખાઓમાં તેજ પ્રમાણે સમૃદ્ધ અવસ્થા નજરે પડશે. આ સર્વમાં આપણે એક શાખામાં પણ અભિમાન કરવા જેવી સમૃદ્ધિ બતાવી શકાય એમ નથી. આ ચિત્રથી ઝલાનિ થાય ખરી, પણ નિઃસાહ થવાનું કારણ નથી. કેમકે ભાષા અને સાહિત્ય તે પ્રજા જીવનનાં પ્રતિબિંબ છે, એ જીવનનો વાણીમય સાક્ષાત્કાર છે, અને આપણા પ્રજા જીવનમાં ઇશ્વર યોજનાથી પાશ્ચાત્ય સંપર્કને પરિણામે નવી જાગૃતિ આવી છે તેથી કાલક્રમે જીવનવિકાસ થયા વિના રહેવાનો નથી. આ વિકાસ જેમ જેમ સખગરૂપ થશે, આપણા જીવનમાં તત્ત્વજ્ઞાન, વિજ્ઞાન, કવિત્વભાવના ઇત્યાદિ વ્યાપારો ખરેખરા પ્રવેશ કરશે, પ્રજાની નાડી નાડીમાં જ્ઞાનનું રુધિર વહન કરશે, તેમ તેમ આપણી ભાષા અને સાહિત્ય અનુકૂલરૂપ અવશ્યમેવ ધારણ કરશે. આ દૃષ્ટિએ પ્રજાના સાંસારિક, ધાર્મિક અને રાષ્ટ્રિય જીવન અને ભાવનાઓ જોડે ભાષા અને સાહિત્યનો સંબંધ પ્રગટ થશે; સાક્ષાત્ તે તે જીવનના અંગનાં સાહિત્યથી બિજા, સંસાર, ધર્મ અને રાષ્ટ્રના પ્રાણથી અનુપ્રાણિત થઇને ભાષા તથા સાહિત્યનાં સ્વરૂપ ઘડાય છે. તે રીતે સંબંધ આવશે. બાકી એ ત્રણ વિષયમાં સાહિત્ય પરિષદના

આપારને અતિક્રમણ કરવા દેવો ન જોઈએ; કેમકે આપણી પરિષદ તે સાહિત્ય પરિષદ છે. સાંસારિક, ધાર્મિક કે રાષ્ટ્રિય પરિષદ નથી. અલગત સાહિત્યનો સંબંધ આ ભાવનાઓ જોડે આવવાથી શુદ્ધ સાહિત્યની સ્વતંત્રતાનો કાંઈક લોપ થાય છે, કેમકે શુદ્ધ સાહિત્યના અધિષ્ઠાતા મહાન નાયકોના ગ્રંથો તો માનવજીવનની વિશાળ ભૂમિ ઉપર વિસ્તીર્ણ મંદિર ચણીને સ્થિતિ કરે છે. શેક્સ્પીઅર, મિલ્ટન, ડૅન્ડી, વાલ્ફિર્કિ, કાલિદાસ, ભવભૂતિ ઇત્યાદિ આખી પૃથ્વીના કવિયો તે તો આ ઊંચા પાયા ઉપરજ ઉભા રહે છે. આ વિચારીશુંતો અમુક દેશકાલના સંકુચિત લક્ષણ વડે મર્યાદિત થયેલા વિષયની કવિતાનેજ કવિતા તરીકે લેખનારાઓ સાર્વકાલીન કવિતાનું સ્વરૂપજ ભૂલી જાય છે, તે સહજ જણાશે. આપણી સાહિત્ય પરિષદે વિશિષ્ટ કાળનું તેમજ સાર્વકાલીન સાહિત્ય એ બંને તરફ દૃષ્ટિ કરવાની છે; જો કે ધણી વાર અમુક સાહિત્ય સાર્વકાલીન થશે તે વાત થોડો વખત અગમ્ય રહે છે ખરી છતાં, સાર્વકાલીન અને સાર્વદૈશિક સાહિત્યને પણ ભાષા તો કવિની-ગ્રંથ-કર્તાની-ચોતાના દેશનીજ સાધનરૂપે વાપરવી પડે અને તેથી કરીને અમુક મર્યાદામાં દેશીય અંશ પ્રવેશ પામેજ. આ પક્ષે સ્વભાષાની શુદ્ધિ, વૃદ્ધિ, સમૃદ્ધિની તપાસ પ્રસ્તુત બનવાનીજ.

ત્યારે આપણા સાહિત્યને અને આપણી ભાષાને સમૃદ્ધ કરવા માટે ઉપાય યોજના શી ? પાશ્ચાત્યજ્ઞાનના તેજઃપ્રવાહે આપણને માર્ગ દેખાડ્યો છે તે તરફ નજર કરીશું તો જણાશે કે આપણા પ્રાચીન સાહિત્યનો અભ્યાસ તેમજ પાશ્ચાત્ય સાહિત્યનો અભ્યાસ જ રીતે વધારે પ્રસાર પામે અને વધારે દૃઢરૂપ થાય તે રીતે પ્રયાસ કરીએ. એ એક મુખ્ય સાધન છે. આપણા પ્રાચીન સાહિત્યમાં સંસ્કૃત તેમજ પ્રાકૃત સાહિત્યનો સમાવેશ થઈ જાય છે તે કહેવાની જરૂર નથી. આ સાહિત્યનો અભ્યાસ તે જાતેજ અન્તિમ લક્ષ્ય નથી;—અલગત તેમ માનીને એ અભ્યાસ તીવ્ર વિદ્વત્તાથી થઈ શકે, તે જુદી વાત પરંતુ એ અભ્યાસથી પ્રજાજીવનને સાક્ષાત્કાર કરવારી ભાષાનો ને સાહિત્ય સમૃદ્ધિનો ઇતિહાસ જોઈ તેમાંથી કાઢાનુસાર આપણી સમૃદ્ધિ વધવાના માર્ગ શોધવામાં એ અભ્યાસનું ઊંચું સાર્થક્ય છે. તેમ ના થાય તે કેવળ પુસ્તક પાંડિતોના નિબંધ જીવન

થી દેશને જે હાનિ થાય તે થવાની. પંડિતોના યાનનો દેશસેવામાં વિનિયોગ થાય તે સાશ્વત્ય પ્રાપ્ત ના થવાનું.

માટે કાલાનુસાર આપણી ભાષાની સમૃદ્ધિ વધારવા માટે યોગ્ય મર્યાદામાં (ભાષાનું વ્યક્તિત્વ જાળવી રાખીને) ઉદાર ભાવથી શબ્દો, વચ્ચનો, વિચારો ઇત્યાદિના ઉમેરાથી, અને સાહિત્યની સમૃદ્ધિ નવીન ભાવનાઓના યોગ્ય ઉમેરાથી જે રીતે થાય તે તરફ આપણી પ્રયાસ પ્રવૃત્તિ થવાની જરૂર છે. અલબત્ત, આ ભાવનાઓ આપણા વ્યક્તિ જીવનમાં તેમજ પ્રજાજીવનમાં સ્વભાવસિદ્ધ જેવી બની હશે તોજ પરિણામી સાહિત્ય સજીવ, સત્ય અને સમર્થ થશે. કવિતા લખનાર કવિ જે ભાવનાને પોતાની કૃતિમાં મૂર્ત રૂપ આપે છે, તે ભાવના તરફ કવિને અન્તઃકરણમાંથી શ્રદ્ધા, પૂજ્યભાવ હોય, તો તેની કવિતા અકૃત્રિમ અને સત્ય ભાવવાળી થશે. અને એ સત્ય ભાવના યુજ્ય માટે તે તે ભાવના તરફની શ્રદ્ધા, આત્મખલિદાનની પણ માગણી કરે છે. ઉદાહરણ તરીકે, દેશસેવાની ભાવના લ્યો. એ ભાવના માટે જ્યાં સુધી આત્મખલિદાનની તત્પરતા નહિ હોય ત્યાં સુધી એ ભાવનાના તરફ ખરી શ્રદ્ધાની ખામીજ રહેશે, અને ત્યાં સુધી એ ભાવનાનું સાહિત્ય કૃત્રિમ અને સત્યભાવ વિનાનું, નિર્જીવ, દામ્બિક બનશે.

ભાષા સમૃદ્ધિ વધારવા માટે ઉદાર ભાવ રાખી સર્વ સ્થળેથી ચળ્લાદિકનો સ્વીકાર કરવો એ પક્ષને મર્યાદાની જરૂર તો છેજ; સર્વ સ્વીકારની પદ્ધતિ તેવી પણ ના થવી જોઈએ, કે ભાષાની વિશુદ્ધિને હાનિ પહોંચે. ‘ મોકલી આપવું,’ ‘ શું ચિન્તા,’ ઇત્યાદિ દૂષિત પ્રયોગોને માટે, તેમજ અંગ્રેજી ભાષા શબ્દોના તરજૂમિયા ઉતારા, અંગ્રેજી વાક્ય રચનાની કઢંગી નકલો ઇત્યાદિ માટે, ભાષાના જીવન તત્વની દૃષ્ટિએ જોતાં, કશો પણ બચાવ નથી. આવા પ્રયોગોની અશુદ્ધિનું ખીજ તપાસવા જઈશું તો જણાશે કે પ્રજા જીવન સાથે વિરોધ તેમાં કોઈને કોઈ રૂપે સમાયલો હોય છે. પ્રજાજીવનમાંથી જે પ્રયોગો સ્વાભાવિક વિકાસ ક્રિયાથી પ્રગટ થતા નથી તે ભાષાની વિશુદ્ધિને ક્ષતિકર બને છે. અંગ્રેજીમાં A storm in a teacup એ કહેવત છે તેના પ્રતિબિમ્બ રૂપે આપણી ભાષામાં કોઈ કહેવત ના જડે તે માટે “ ચડાના પાલામાં તોફાન ” એમ કહેવત થડી કાઢીશું તો તે પ્રજાજીવનનું પ્રતિબિમ્બ તો નહિજ બને. એજ

રીતે ગુજરાતી કહેવત “ સો દહાડા સાસુનો તો એક દહાડો વહૂનો ” તેનું અંગ્રેજીમાં રૂપાંતર કરવા જતાં તેવીજ વિકૃતતા થવાની. પ્રજાના નિત્ય જીવનમાં મ્હાનો પ્રવેશ સંપૂર્ણ ઓતપ્રોત થઇને એ પ્રકારનું કહેવત આપોઆપ બિવિધમાં સ્વાભાવિક વિકાસથી ઉદ્ભવ પામે તો જુદી વાત. પરંતુ મ્હાનો ખાસો નગરવાસીમાં તેમજ ગ્રામ્ય-વાસીમાં પણ પ્રવેશ પામ્યો છે છતાં જીવનમાં ઓતપ્રોત નથી, અને જીવનાંશ નથી, જીવનને બહારથી વળગાડેલો પ્રકાર છે. બાપાનો વિકાસ પ્રજાજીવનમાંથી થાય છે એ તરત અહિં આકસ્મિક રીતે સૂચિત થાય છે.

સદાચાર.

ભક્તિ અથવા પ્રેમનું અવશ્યંભાવિ પરિણામ સદાચાર છે, પ્રેમનું મૂર્તરૂપ સદાચાર છે, નહિં તો તે પ્રેમ જ નહિં તેનું એક ઉત્તમ ઉદાહરણ મહાકવિ શેક્સપિયરના કિંગલિયરના નાટકમાંની નામિકા કોર્ડિલિયાના હૃદય સ્વરૂપમાં અને આચરણમાં જણાય છે. લિયર રાજ્યએ પોતાના રાજ્યની ત્રણ વિભાગ કરી, પુત્રીઓને આપવાને માટે ત્રણે રાજસભામાં બોલાવીને પૂછ્યું કે “ તમને મહારા ઉપર કેટલો પ્રેમ રાખોછો ? ” ગોનરિલ અને રેગન એ બે છોકરિયોએ રાજ્યના ભોભે કરીને અત્યુક્તિ ભરેલાં જૂઠાં જૂઠાં પ્રેમ વચનોથી રાજને છેતર્યાં. આ બોલી પુશ્ચામતના અસત્યથી કંટાળીને, તેમજ પોતાના ‘ ફૂડેવા કરતાં કરી બતાવવા ’ ના ઉત્તમ ગુણને લીધે અને મ્હોટી સભામાં બોલવાની સ્વાભાવિક લજ્જાને લીધે, સર્વથી ન્હાની પુત્રી કોર્ડિલિયા આ પ્રમાણેનો પુશ્ચામત ભરેલો ઉત્તર નથી આપતી અને એટલું જ ફૂડે છે કે “ મ્હારે કાંઈ નથી ફૂડેવું. ” આથી રાજ્ય અત્યંત ક્રોધાન્ધ થઇને કોર્ડિલિયાને આપવા માટે કાઢેલો રાજ્યનો ભાગ લઇ લઇને મ્હોટી બહેનો વચ્ચે બહેંચી આપે છે, અને રાજ્યહીન પણ ગુણપૂર્ણ કોર્ડિલિયાને પ્રેમથી વરેલો ક્રાન્સનો રાજ્ય લગ્નમાં સ્વીકારી પોતાની સાથે લઇ જાય છે. પોતાનો ખરો પ્રેમ પણ પિતાની આમજ કોર્ડિલિયાએ થોડાક શબ્દોમાં પણ ના કહ્યો તે કાંઈક પિતાના પોતામાં છતરેલા હડીલા સ્વભાવને લીધે, પણ વિશેષે કરીને પોતાની મ્હોટી બહેનોની અસત્યમય પુશ્ચામત ઉપર તિરસ્કાર ઉપજ થવાને લીધેજ. જે વખતે એ બહેનો પુશ્ચામતનાં છેતરામણી ભરેલાં વચનો બોલતી

હતી તે વખતે કૉર્ડિલિયા સ્વગત કહે છે—“What shall Cordelia do? Love and be silent.”—કૉર્ડિલિયાએ શું કરવું?—ફક્ત પ્રેમભાવ અને મૌન રાખવાં.”

આ વાક્યમાંજ આપણા વિષય સાથે સંબંધ આવે છે. આ મૌન ધારણ કરનારો પ્રેમ તે ભાવ પર્યવસાથી પ્રેમ નહિ, માત્ર પ્રેમ રાખવાની સ્થિતિમાં જ અટકનારો પ્રેમ નહિ, પરંતુ એ કૃતિપર્યવ-સાથી પ્રેમને મૂર્તિકૃતિમાં—સદાયરણુમાં—આવિર્ભૂત કરે ત્યારેજ સંતોષ પામે તેવો પ્રેમ હતો. ‘પ્રેમ અને મૌન રાખવા’ એ વચનનો પ્રથમ બાબાબાસે તો અર્થ ‘પ્રેમ રાખીને બેસી રહેવું’ એમ કાંઈક ભાવ પર્યવસાથી પ્રેમ જેવો થાય છે. પરંતુ એમ અર્થ ઉદ્દિષ્ટ નથી. અહિં મૌન તે કૃતિથી વિરોધી નથી, પરંતુ વૃથા ખુશામતના વચનોના બક-બકાટથી વિરોધી છે. ‘મ્હારી બહેનો જેવા જુદી ખુશામતના બોલ મ્હને નહિ આવડે; એમ ખુશામત કરવા કરતાં તો ચૂપ બેસી રહીને ખરો પ્રેમ (અર્થાત્ કહેનારો નહિ) પણ કરી બતાવનારો કૃતિ પર્યવ-સાથી પ્રેમ) રાખવો સારો.’—આમ કૉર્ડિલિયાના આ અર્થગર્ભ વચનનો આશય છે. અને એ અર્થને કૉર્ડિલિયાના પછીના પિતૃભક્તિના સદાયરણુથી પુષ્ટિ મળે છે. જે વખતે રાજ્યભાગ મળ્યા પછી ગૌનરિશ અને રેગન પોતાનો અકૃત્ય દુષ્ટભાવ પ્રકાશીને ધીમે ધીમે રાજ્યના સર્વ રાજચિહ્ન લઇ લઇને, અપમાન વરસાવીને, અંતે પોતાના ધર-માંથી લિયરને કાઢી મૂકે છે, અને ગાજવીજ વરસાદ અને પવનના નોકાનમાં લિયર બિચારો રજગે છે અને ગાંડો થઇ જાય છે, તે વખતે પોતાના પિતાની સ્થિતિની ખબર મળતાં જ કૉર્ડિલિયા ક્રાન્સથી એકદમ આવે છે અને પિતાનું ગાંડપણ કાંઈક ઝોણું કરે છે, દુઃખમાં ખરી ભાગિયણ અને મદદગાર થઇને બહેનોએ કરેલા હૃદય ઉપરના ઘાને પ્રેમામૃતથી કાંઈક રૂઝાવે છે, પોતાના સૈન્યની સહાયતાથી પિતાનું રાજ્ય પાછું અપાવવાને દૃઢ પ્રયત્ન કરે છે. આમ કૉર્ડિલિયાનો પ્રેમ, તેની ભક્તિ (પિતૃ ભક્તિ), તે પ્રેમનું અવશ્ય-ભાવિ પરિણામ, મૂર્તિ-રૂપ, સદાયાર છે, એ તત્વનું ઉત્તમ ઉદાહરણ આપે છે.

રા. બા. રમણુભાઈ.

રાઈ અને જલકા.

(કીસલ વાડીમાં રાઈ અને જલકા સંભાષણ કરતાં પ્રવેશ કરેછે.)

રાઈ—ગમે તે થાય જલકા ! પણ એમ મારા ચિત્તનું સમાધાન થવાનું નથી. શીતલસીંહને તે બય તથા લોભ દેખાડી મૂંગો કર્યો, પણ, માફ અંતઃકરણ એ પ્રકારે શાંત થાય તેમ નથી. કપટથી મળવાના રાજ્યનો મારે ખપ નથી.

જલકા—તે માત્ર પુસ્તકોજ વાંચ્યાં છે, જગત્ જોયું નથી.

રાઈ—જગત્ જો હિંચી બાવનાઓથી શૂન્ય હોય તો તે જોવા સરખું પણ નથી. પરંતુ જગત્ એવું અધમ નથી. ઉચ્ચ જીવન પણ જગત્માં શક્ય છે.

જલકા—તને ઉચ્ચ જીવનમાં લઈ જવાનો જ મારો પ્રયાસ છે.

રાઈ—અને તે નીચ માર્ગે થઈને ?

જલકા—મહે, ઉચ્ચતાએ પહોંચવા સાર નીચ માર્ગ ન લઈએ, અને આપણી સહીસલામતીની પણ દરકાર ન કરીએ. પણ, પર્વત-રાયના મૃત્યુ પછી રાજ્યનું શું થાય ?

રાઈ—તેની શીકર તારે અને મારે શા માટે કરવી ?

જલકા—જે રાજ્યમાં આપણે વસીએ તેના હીત માટે ઉત્સુક ન રહેવું, એ અધર્મ છે. વળી લાખો મનુષ્યોના જનમાલની ખુવારી થતી અટકાવવી એ દયાના પ્રશ્નની પણ અવગણના કરવી યોગ્ય નથી.

રાઈ—હકદાર ગાદીએ બેસે તેમાં આપણે મદદ કરવી એટલું જ આપણું કર્તવ્ય છે.

જલકા—એમાં સહાય થવાની તું પ્રતિજ્ઞા કરે છે ?

રાઈ—પ્રાણાન્તે પણ સહાય થઈશ, ન્યાય પ્રમાણે જે હકદાર નીકળશે, તેને ગાદીએ બેઠેશે જોઈશ ત્યાં સુધી વિરામ નહી લઉં ! એવી પ્રતિજ્ઞા લઉં છું.

જલકા—ત્યારે ગાદીના હકદારની યોગ કરીએ. પર્વતરાયને પુત્ર નથી, બંધુઓ નથી. એણે તો દૂર દેશથી આવી આ રાજ્ય જીતી લીધેલું તેનો પોતાનો જ આ રાજ્યપર જૂનો હક નહોં તો શું દેશાવરમાં તેના કામ સગા હોય તેમાંથી કામને આંદી લાવી ગાદીએ બેસાડવો ?

રામ—તું કહેતી હતી કે પર્વતરાયે આ દેશના રાજ રત્નદેવનો અધર્મથી વધ કરાવ્યો, તે વેળા રત્નદીપની રાણી અમૃતદેવી બાળક કુંવર જગદીપ સાથે પોતાના પિતાને ત્યાં હતી પણ તે પછી તેઓ ક્યાંક અદૃશ્ય થઈ ગયેલાં છે. તે કુંવર જડી આવે તો તેને ગાદીએ બેસાડવો જોઈએ.

જલકા—એ તું પસંદ કરે છે ?

રામ—સંપૂર્ણ રીતે.

જલકા—ત્યારે આજ સુધી ગુપ્ત રાખેલી વાત તને કહું છું. તું જ જગદીપ છે અને હું જ તારી માતા અમૃતદેવી છું.

રામ—(આશ્ચર્ય પામીને) શું તું મારી માતા ! (જલકાને બેટ છે.)
(છુટો પડીને) આજ લગી તે' મને માતા વગરનો કેમ રાખ્યો ?

(વસંતતિલકા.)

પાસે સુધા સરિતને મુજ કંઠ શુભક !
પાસે પ્રભેપનિધિને મુજ ચક્ષુ ઉજ્ય !
પાસે સુવાસ ભરી શીતલ વાટિકા, ત્યાં,
હું છિન્ન બિન્ન બટકયો તૂણ જાંખરામાં !

જલકા—તારા રક્ષણ માટે અને તારા બાગ્યોદય માટે આ બધી ગુપ્તતા રાખવી પડી છે.

રામ—તારા ગાઢ વાત્સલ્યની કદર હવે મને સમજાય છે. પરંતુ, હદ-વમાં સ્નેહોર્મિઓ અનુભવવાનો મારા જીવનનો કેટલો બધો અમૂલ્ય સમય બ્યર્થ ચાલ્યો ગયો ! બાળપણના વહી ગયેલા દિવસો તરફ હું દૃષ્ટિ કરું છું ત્યારે મને યાદ આવે છે, કે

(દ્રુતવિલંબિત.)

નિરખતો કદિ બાળક દોડતાં,
ઉલટથી નિજ માત નિહાળતા;

ઉમળકા ઉઠતા હૃદયે મમ,
ન સહતો કળી તેનું હું કારણ.

તેં મને સુખની ન્યૂનતા રાખી નથી, પણ મનમાં માતાની કુમક
વિનાનાં બાળપણનાં મારાં સુખ અધુરાં જ રહ્યાં !

(વસંતતિલકા)

“ મા ” શબ્દ ધન્ય ઉચ્ચકી તહો મેં કદાપિ,
માગ્યા પદાર્થ નહોવા પ્રબલ સ્પૃહાધિ;
ના બાલ મંડળિ મહોં લિધિ મેં પ્રતિગા,
‘ અન્યાય સાર કરશે સુજ માત શિક્ષા. ’

જાલકા—કંઈ કંઈ રથજે સંતાવવું પડેલું ત્યાં હું તારી મા તરીકે શી
રીતે પ્રકટ થાઉં ? ધણું વર્ષ વીત્યા પછી કનકપુરની સમીપમાં
આ વાડી લઇને આપણે આહોં આવીને રહી શક્યાં છીએ.
રાધ—માળીને વેશે રહેવાનું તેં કેમ પસંદ કર્યું ?

જાલકા—ધરાકોને ફૂલ આપવા જતાં નગરમાં બધે ફરી શકાય છે.
એજ કાળે આખરે હું રાજમહેલમાં દાખલ થઈ શકી અને
પર્વતરાયનો મેળાપ કરી શકી.

રાધ—પર્વતરાયને જીવાન કરવાના પ્રયત્નમાં તું શી રીતે ફતેહમંદ
થવા ધારતી હતી ?

જાલકા—કેશ કાળા યાય અને ઘોડે એસી શકાય એટલી શક્તિ આવે
એવાં ઐાવધ મારી પાસે છે. અને, તેટલું કરી આપવાની મેં
શરત કરી હતી. પણ, પર્વતરાયને વૈદક કરતાં જાડુપર વધારે
શ્રદ્ધા હતી, અને તેથી, જાડુના પ્રયોગથી સુકા જાડનો એકદમ
લીલો છોડ કરી બતાવવાની મારે યોજના કરવી પડી. એવો
પ્રયોગ હું દેખાડું તો પર્વતરાય આજ રાત્રે જ મને એવો
લેખ કરી આપવાના હતા કે જીવાનીનાં ચિન્હ તેમને પ્રાપ્ત થયેથી
રાજ્યનો ચોથો ભાગ મારી તરફથી તને આપવો.

રાધ—અને તું એ જાડુનો પ્રયોગ શી રીતે કરત ?

જાલકા—એ તો માત્ર પેલા કાળા પડદા પાછળ બાંધેલી દોરીઓની
કરામત હતી. ખાસ દાટેલું સુકું જાડ બોંયમાં ઉતરી જાત, અને,
તેને ઠેકાણે એક લીલો છોડ ખસી આવત.

રાધ—આટલું બધું હજી શાને માટે ?

જલકા—તને તારા પિતાની ગાદી પાછી અપાવવા માટે. એકવાર રાજ્યનો ચોથો ભાગ તારે હાથ આવે તો કાંઈ કોળે પર્વત-રાય છતાં કે પર્વતરાય પછી આખું રાજ્ય સંપાદન કરવાની તને અનુકૂળતા મળે. તારા બાહુબળ પર મને સંપૂર્ણ ભરોસો છે.

રાધ—પરંતુ, બાહુબળ વાપરતારા છલનો આશ્રય નથી કરતા.

જલકા—છલની જે શિક્ષા હશે તે હું ભોગવીશ. પણ, તારા પિતાની પ્રતિષ્ઠા ખાતર અને તારી માતાના પ્રેમ ખાતર તું આ પ્રસંગ વ્યર્થ જવા ન દેશ. બળથી રાજ્ય વશ કરીએ એવું આ વેળા આપણું સામર્થ્ય નથી. અને વળી, પ્રાણાન્તે પણ જગદીપને ગાદીએ બેસાડવાની તે પ્રતિજ્ઞા કરી છે.

રાધ—પણ તે અસત્યને માર્ગે ? પ્રાણાન્તે પણ ધર્મ યુદ્ધ કરવા નીકળતાં મને લેશ માત્ર સંકોચ નથી.

જલકા—પર્વતરાયનો તારા શસ્ત્રથીજ તે વધ કર્યો છે.

રાધ—અજાણતાં થએલા વધમાં ક્ષત્રિયનું પરાક્રમ ગણાતું નથી.

(દોહરો.)

સામે જઈ જે ધા કરે, તેજ ખરો રણવીર;

ચાહી યુગલી તોલતું છુપું ફેંક્યું તીર.

મને પ્રકટ થવા દે કે મારા પરાક્રમનો દાવો કરવાનો મને પ્રસંગ મળે.

જલકા—અત્યારે પ્રકટ થવાનો સમય છે ? તું ગાદીએ દૃઢ સ્થપાઈશ, પછી આપણે કશું ગુપ્ત નહિં રાખીએ. પણ, જગદીપ—અરે—રાધ ! આ અણીનો સમય છે, અને તું તારી માતાને નિરાશ ન કર. મૃત્યુની મને ખીક નથી, પણ મારા સ્વામીનું અને મારા પુત્રનું રાજ્ય સદાને માટે લુપ્ત થતું જોઈને તથા તેમનો વંશ નિર્મૂલ થતો જોઈને મારે પ્રાણત્યાગ કરવાનો ? અને એ બધી કૂરતા મેં આશાએ આશાએ કળ વેઠી સંભાળથી ઉછરેલા મારા પુત્રને જ હાથે ?

રાધ—મા ! મને એકવાર એ સંબોધન કરી લેવાદે. કાંઈ સમીપ નથી. આ ! તારા પ્રેમ આમળ માફ આત્મબળ હારી ગયું છે. હું પણ છલની જે શિક્ષા હશે તે ભોગવીશ. હું તારી ધમ્મજાને આધીન છું.

જલકા—એ હવે શીતલસિંહ સ્નાન કરાવે આવે છે. જા, તું પણ સ્નાન કરી આવ. રાજાનું સ્નાન રાજાના વારસે કરવું જોઈએ.
રાષ્ટ્ર—મને એ ઋણી શી રીતે મલિનતા પ્રાપ્ત થઈ છે ? પરંતુ નદીની શીતલતા શાન્તિકર થશે.

(રાષ્ટ્ર જાય છે.)

જલકા—શીતલસિંહ ! બહુ વાર થઈ !

શીતલસિંહ—(હાંસતો હાંસતો) કાંતો અંધારી રાતને લીધે અથવા તો આ બનાવને લીધે નદીએ અલારે બહુ કારમી વરસી થઈ છે. હું નદીની રેતીમાં પેઠા એટલે પાછળથી પાસે આવી મહારાજના જેવા અવાજથી માઈ નામ દઈ મને કાંઈએ બોલાવ્યો. પાછો ફરી જઈ હું તો કાંઈ મળે નહીં ! થોડીવાર તો મારાથી હલાયું કે ચલાયું નહીં, પછી પાછળ જતો જઈને આગળ ચાલતો જઈ એમ હું નદી કિનારે પહોંચ્યો. જેવો પાણીમાં પગ મૂકું છું તેવી રાણી રૂપવતીની આકૃતિ પાણીમાંથી નીકળી આવી, અને મને અંદર બોલાવવા તેણે હાથ લાંબો કર્યો. હું બચથી છળીને નાહો, અને ઘણીવાર સુધી એક જાડને થડે વળગીને સંતાઈ રહ્યો. આખરે તાઈ સ્મરણ થયું ત્યારે મને હીંમત આવી, અને હું આંખો મીંચી રાખીને કાન દાખી રાખી જેમ તેમ નાહીને આંહી દોડી આવ્યો. આ વાડીના ઝાંપામાં હું પાછો બેઠો ત્યારે હું જીવતો છું એમ મને ખાતરી થઈ. રાષ્ટ્ર નદીએ જતો હોય તો તેને પાછો બોલાવ.

જલકા—એને બચ નહીં લાગે અને ભૂત નહિં દેખાય. બચલીત દશામાં નિર્બળ થએલા મનનેજ એવી સ્વકલ્પિત ભ્રમણાએ દેખાય છે.

શીતલસિંહ—જલકા ! એક ખીજ શંકા મને ઉત્પન્ન થઈ છે. તે કહું છું તે માટે ક્ષમા કરજો. તારી યુક્તિ પ્રમાણે નગરમાં સદેશો કહેવડાવીશું, અગર હું જઈને કહીશ, પણ કલ્યાણકામ અને ખીજ રાજપુરુષો તે નહીં માને તો ! એવી વાત એકદમ નએ મનાય !

જલકા—તેની શીકર કરવા જેવું નથી. મહારાજની કમ્મરમાંથી આ પત્ર મને મળી આવ્યો છે. એમાં માત્ર મહારાજની સહી અને મહોરછાપ છે. બાકીનો પત્ર કોણે છે.

શીતલસિંહ—તને તું કહે તેવી ઇચ્છા રતનો લેખ લખી આપવા મહારાજ એ પત્ર તૈયાર કરી સાથે લેતા આવ્યા હતા.

જલકા—એ પત્ર ઉપર આપણો સંદેશો તમે લખજો, અને મહારાજની આંગણીએથી આ વીટી હું લેતી આવી છું; તે તેમના રીવાજ મુજબ એધાણી તરીકે પત્ર જોડે મોકલીશું.

શીતલસિંહ—આશ્રીન ! જલકા, તારી અક્ષતને આશ્રીન ! મહારાજ પોતે જીવતા હોય તો પણ આ પુરાવો તેમને માનવો પડે.

જલકા—રાષ્ટ્રને આ પત્રની વાત કહેવાની નથી. બેદમાં જટલા ગ્રાહી સામીલ તેટલી વધારે સલામતી. મહારાજનો આ દાર અને આ તોડો છે તે રાષ્ટ્ર જ્યારે મહારાજને વેશે નગરમાં જશે ત્યારે એને પહેરાવીશું. હવે આપણું કાર્ય સમાપ્ત કરીએ.

(બન્ને જાય છે.)

(રંગિણી નંદીના કિનારો.)

રાષ્ટ્ર—માનવકૃતિ અને પ્રકૃતિ વચ્ચેના મોટા અન્તરનો અનુભવ મને આજે જ થયો. વાંચ્યું હતું અને સાંભળ્યું હતું તેનો સાક્ષાત્કાર થયો નહોતો ત્યાં સુધી એ અન્તરની વાસ્તવિકતા મને સમજાઈ નહોતી. ક્યાં એ વાડી અને ક્યાં નદી તટ !

(શિખરિણી.)

ધવાયાં શાં ગાત્રો મનુજ કરથી ત્યાં પ્રકૃતિનાં !

અહીં શાં સ્વચ્છદે અવનિ જલ આકાશ પિલતાં !

રહ્યાં શાં ધૂમાધ મનુજકૃતિનાં ઇન્ધન ત્યહાં !

અહીં શો પૂર્ણાગ્નિ પ્રકટિ ધરતો ઉજ્જવલ પ્રભા !

(આર્યા.)

રંધાયો મુજ જીવ ત્યાં મનુજ તણા શ્વાસથી મલિન પવને,

ઉલ્લસતો અહિં આવી જલ તરુ તારક વિશે ભળીને.

નદી ! તારી સ્તબ્ધ શીતલતાની મારામાં સંક્રાંતિ થાય એ સક્ય છે ? (નદીમાં પ્રવેશ કરે છે.) (નદીના પાણીમાં નજર કરી ઉભો ઉભો ચકિત થઈ) કેવો ચમત્કારી દેખાવ !

(હરિગીત.)

આ તારકો પ્રતિબિંબ દારા, જલ વિશે ઉતરી ગયા !

ખેંચે નદીનો વેગ તોએ સ્વસ્થકે તે દૃઢ રથા !

મુજ અંતરે પ્રતિબિંબમાં કંઈ જ્યોતિષો ને ઝગઝગે,
શું જલકા મતિ વેગમાં જશે તથા સર્વ તે !

પરંતુ હવે જલકાની મતિનો પ્રશ્ન ક્યાં છે ? અમૃતદેવીની ઇચ્છા એ તો ખરે જુદીજ વસ્તુ છે. માતાની ઇચ્છા પૂર્ણ કરતાં પુત્રને સંકોચનું સ્થાન આવે ત્યાં પુત્રના રથનું પૈડું પંકમાં ગળે જાય છે. શું પુત્રને યોગ્યાયોગ જોવાનો અધિકાર નથી ? રંગિણી તારા જલમાં આ ગુંચવાડાનો કંઈ ખુલાસો છે ?

(સોરઠો.)

મારે ડુબકી જેહ, ઉત્તર દેતું તેહને ?
જે તુજ ઉદરે તેહ, ધરતીમાં જે ક્યાં નથી ?
પણ, મારી અશક્તિનો દોષ ધરતીને માથે શામાટે નાખવો ?

(શાર્દૂલવિકીરિત.)

ગાનીઓ, કવિઓ, તપસ્વિ, ઋષિઓ, ભક્તો મહા ચિન્તકો,
સંતો, સાત્ત્વિક પંડિતો, નયવિદો, રાજ્યો તથા શાસકો,
વિદ્વાનો જલ ભૂમિ પ્રાણિ પશુના આકાશ પાતાલના,
પોષ્યા કાંઈ અગણ્ય જે ધરતિએ ઝાણું શું છે તેહમાં ?

ધરતીના પટપર આવો ભર્યો ભંડાર છે; કંઈ મનુષ્યો રોગમાંથી આરોગ્ય પામ્યા છે, કંઈ મનુષ્યો આરોગ્યમાંથી રોગ પામ્યા છે ત્યાં અમારી શંકાઓ માટે જડીબુટ્ટી કાંઈ ઠેકાણેથી નહીં મળી આવે કાંઈક કવિ-કાવિદ-વિશારદ એવો નહીં મળે કે જે મને સમજાવે માતાનો પ્રેમ મારા અંતઃકરણને કેમ ગુંચવે છે ?

(અનુક્રુપ.)

પ્રેમ ને સત્ય એ બન્ને અંશે એકજ ધરના;
તથાપિ કેમ દેખાતા વિરોધી માર્ગ તેમના ?

પણ પેલું કાણુ દેખાય છે ? મારા એકાન્તને ખંડિત કરવ
અને પ્રકૃતિની પવિત્રતાને કલુષિત કરવા કાણુ રેતીમાં પગલાં ભ
છે ? અરે ! જલકા હોય એમ લાગે છે ?

જલકા—આ શું રાધ ! તેં હજી સ્નાન નથી કર્યું અને વસ્ત્ર પહેરી
પાણીમાં ઉભો રહ્યો છે ?

રાધ—સ્નાન કરવું કે ન કરવું એ વિચારમાં છું. ધરતી મને કોરો રાખી શકે તેમ છે, અને, નદી મને બીતો કરી શકે તેમ છે. બેમાંથી કોની પ્રસાદી ગ્રહણ કરવી એ નિર્ણય કરવો બહુ કઠણ છે.

જલકા—એ તારી પંડિતાઇના તર્કવિતર્ક જવા દે. હવે તો દુનિયાની ખરી વસ્તુઓ સાથે કામ લેવાનું છે.

રાધ—અને પંડિતાઇ ખોટી વસ્તુ છે ?

જલકા—તે તો કાણુ જાણુ. પણ, પંડિતો રાજ્ય કરી શકતા નથી.

રાધ—ખરી રીતે તો પંડિતોજ દુનીયામાં રાજ્ય ચલાવે છે. રાજાઓ અને મંત્રીઓ તો માત્ર પંડિતોએ ઠરાવેલા નિયમોનો અમલ કરે છે, અને, તેમાં તેઓ ચુકે છે ત્યારે રાજ્ય ખોટું બેસે છે.

જલકા—તું ગાદીએ બેસે પછી પંડિતોની સભા ભરી તેમની આગળ એ પ્રશ્ન મૂકજે, પણ, અત્યારે તો સ્નાન કરી લે. હું પણ સ્નાન કરવા આવી છું.

રાધ—જલકા ! સ્નાનનો આ શો ઢોંગ ! શબ્દના સ્પર્શથી તને મન લિનતા થઇ નથી, તો તારે સ્નાનની શી જરૂર ? તારા ચિત્તને તો સંતાપ થયોજ નથી કે શાન્તિ મેળવવાના પ્રયત્નનો આરંભ કરવામાં તને સ્નાન ઉપયોગી થાય.

જલકા—પ્રેત સાથેનો સંબંધ તુટવાનું સ્નાનથી મનમાં ઠસે છે.

રાધ—એ આશા બ્યર્થ છે. પર્વતરાય સાથેનો સંબંધ કદિ તૂટવાનો નથી, અને, આપણને એ પ્રેતનું વિસ્મરણ કદિ થવાનું નથી. ગમે ત્યાં જઇશું, પણ પર્વતરાયનું મૃત્યુ આપણી નજર આગળથી ખસવાનું નથી. અને, તેટલેથી બસ ન હોય. તેમ તે પર્વતરાયના ઘરમાં જઇને વસવાની અને તેનો વેશ ભજવવાની યોજના કરી છે !

જલકા—તને પાછી નિર્બળતા આવતી જાય છે.

રાધ—નિર્બળતા કહે કે સમજતા કહે. પણ મારું અંતઃકરણ બહુ ઉકાળા મારે છે, અને, તારી આ યોજનાને પોતાની અંદર પેસવા દેતું નથી.

જલકા—એક વાર માર્ગ પકડયા પછી સિધ્ધિ પગલાં ભરવાં એ કાયરપણું છે, અને તેથી આખરે વિનાશજ થાય છે.

રાધ—હજી શો માર્ગ પકડયો છે ?

જલકા—પર્વતરાયનું શય જમીનમાં દટાયું છે, અને, શીતઝરસીંહ સંદેશો લઇ રાજમહેલ તરફ રવાના થયો છે.

રાધ—ખાડામાં પગ ઉતાર્યો હોય તોપણ પાછો ખેંચી નથી લેવાતો ! બહુ બહુ તો થોડો છોલાઇને બહાર આવે !

જલકા—રાધ ! તારી આ અસ્થિરતા મને બહુ દુઃખી કરે છે. હું જ્યાંથી જુની આશ્વતોનો છોડો આવેલો ધારું છું, ત્યાંથી તું નવી આશ્વતોની શરૂઆત કરવા કેમ માંડે છે ? મારા હૃદયના ઉદ્ધાસ માટે તને કાંઈ દરકારજ નથી ?

રાધ—એ દરકારજ મને વિવશ કરે છે.

જલકા—તો એકવાર વિવશતા સહન કરી લે. હવે અહાં સ્નાન કરવામાં તારું દીલ નહીં લાગે. વાડીમાં ચાલ, ત્યાં સ્નાન કરીશું. તને વાર થઇ તેથી મને શીકર થઇ હતીજ કે તને પાછી ગુચવણની આંકડી આવી હશે. ચાલ, એ આંકડીના નુસખા એની મેળે મળી આવશે.

(બન્ને જાય છે.)

પ્રો. આનંદશંકર ધ્રુવ.

પુરૂષાર્થ.

મનુષ્યજન્મનો ઉદ્દેશ તપાસવો અને એ ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરવા માટે જીવનના સાચીય નિયમો યોજવા—એ કાર્યમાં આપણા પ્રાચીન મહર્ષિઓએ જેવાં અદ્ભુત જુદાં અને કૌશલ્ય દર્શાવ્યાં છે તેવાં બાળ્યેજ કોઇ પણ પ્રજાના ઇતિહાસમાં નજરે પડશે. તેઓની વર્ણ-વ્યવસ્થા માટે અર્વાચીન દુનીયા આદર ધરાવતી નથી, પણ તેઓની આશ્રમવ્યવસ્થા અને પુરૂષાર્થ વ્યવસ્થા વિષે તો હજી પણ માન અને સંમતિ સિવાય બીજી દૃષ્ટિએ જોવાય તેમ નથી. તેઓની વર્ણવ્યવસ્થામાં ધણા સારા અંશો હતા, અને તે આજના જનસ-

માનમાં પણ એક નહિ તો બીજે રૂપે પણ સ્વીકારવા પડે છે. પણ વસ્તુતઃ એ વર્ણવ્યવસ્થામાં કેવળ તેઓની આર્થ દૃષ્ટિનો જ પ્રભાવ ન હતો, એટલે એના શૈથિલ્યથી તેઓની આર્થ બુદ્ધિને કંઈ પણ ફળપણ લાગતું નથી. વર્ણવ્યવસ્થા એ મનુષ્યશક્તિની નૈસર્ગિક વિવિધતાને સફળ રીતે વ્યવસ્થિત કરવાનો યત્ન માત્ર હતો, અને તે સમયની જરૂરિયાતમાંથી પણ એનું સ્વરૂપ કેટલેક અંશે ઘડાએલું હતું. આમ હોવાથી એને પ્રકૃતિ અને કાલના સંયોગથી સ્વાભાવિક રીતે ઉત્પન્ન થએલું ફલ માનીએ તો ખોટું નથી. અને આજ કારણથી અન્ય દેશના પ્રાચીન વિદ્વાનો (ઉદા. પ્લેટો અને ઍરિસ્ટોટલ) ને પણ આવી કલ્પના સૂઝી હતી. પરંતુ જ્યારે પુરૂષાર્થવ્યવસ્થા અને આશ્રમવ્યવસ્થા ઉપર આવીએ છીએ ત્યારે તો આપણા પ્રાચીન ઋષિઓની બુદ્ધિનો જ પ્રભાવ આપણે નિરખીએ છીએ. મનુષ્યજન્મનો ઉદ્દેશ શો ? એ વિષે અન્ય દેશના વિદ્વાનોએ વિચાર કર્યો નથી એમ નથી; કર્યો ન હોય તો આ અનન્યસાધારણતા એજ એની નિરર્થકતાનો પૂરતો પૂરાવો થઈ રહે. પણ વસ્તુતઃ આપણા ઋષિઓએ પુરૂષાર્થના નિર્ણય સંબંધી જે ચિન્તન કર્યું છે એમાં રહેલી વ્યાપકતા અને વિશેષ કરીને આ વિષયમાં કરેલા નિર્ણયોને વ્યવહારમાં મૂકવા તેઓએ રચેલી આશ્રમવ્યવસ્થા, એ તો અન્ય કોઈ પણ પ્રજાના ઇતિહાસમાં મળવી મુશ્કેલ છે.

ઋષિઓએ નક્કી કરેલા પુરૂષાર્થ ચાર છે: ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ—જેમાં ધર્મ અને મોક્ષને એકઠા લેતાં એ ‘ત્રિવર્ગ’ પણ કહેવાય છે. આ પુરૂષાર્થોને ઉત્તમ મનુષ્ય જીવનમાં એકબીજાથી છૂટા પાડવાના નથી—સર્વેની યોગ્ય સંઘટના કરવાની છે: જે સંઘટનાને અભાવે આપણું જીવન કદરૂપું અને ખોડીલું—અને તેમાં પણ જે ધર્મનું તત્ત્વ વીસારવામાં આવે તો નિરર્થક અને મૃતપ્રાય થઈ જાય છે.

મહાકવિ કુમારદાસના ‘જનકીહરણ’માં વિશ્વામિત્ર રામ-લક્ષ્મણને લઈ જનકરાજને ત્યાં જાય છે અને ત્યાં આરંભમાં ઋષિ, રાજાને કેટલાક કુશલપ્રશ્ન પૂછે છે. તેમાં એક પ્રશ્ન એવી મતલબનો છે કે—હે રાજા ! યુવાવસ્થામાં તે ધર્મ અર્થ અને કામ સરખી રીતે સેવ્યા છે ? અને હવે તું વૃદ્ધાવસ્થાએ પહોંચ્યો છે તો અર્થ અને કામ કરતાં ધર્મને આગળ પાડ્યો છે ?

“ દ્વયેનાદૌ ત્રિવર્ગસ્ય કચિત્ સામ્યં ગતશ્ચિરમ્ ।

ધર્મોઽથ વયસો વૃદ્ધ્યા સહ સંવર્ધતે તવ ॥ ”

આ પ્રશ્નમાં વ્યવહાર અને પરમાર્થના સંબંધ પરત્વે આપણા પ્રાચીન પૂર્વજોના શ્રી વિચાર હતા એ યથાર્થ રીતે દર્શાવાય છે.

(૧) ધર્મ એ મનુષ્યજીવનનો પ્રધાન ઉદ્દેશ યાને પરમ અર્થ (પ્રયોજન) હોય સર્વના અગ્રસ્થાને છે. પરંતુ એ ઉદ્દેશ પણ ‘અર્થ’ (દ્રવ્ય) અને ‘કામ’ (સુખ)ના યોગ્ય સંપાદન વિના સિદ્ધ થવો અશક્ય છે: ‘અર્થ’ (દ્રવ્ય) ના તિરસ્કારથી ધર્મ-કેવું સ્વરૂપ લે છે એનું પ્રત્યક્ષ દર્શન આપણા આગસુ બાવાઓનાં જુઠું છે; અને ‘કામ’ (સુખ)ના ત્યાગથી વૈરાગ્યનો ભૂખર વા જીવનની વાડીને વેરાત કરી નાંખશે તો પછી ધર્મરૂપી મીઠાં ફળ આપણે ક્યાં જોઈશું ? અત્રે એ પણ સ્મરણમાં રાખવું કે આ ‘ધર્મ’-શબ્દના અર્થમાં નીતિ અને નીતિનું અધિષ્ઠાન (સાંકડા અર્થમાં) ધર્મ યાને ઇશ્વરનિષ્ઠા એ બંનેનો સમાવેશ થાય છે. અને તેથી જોમ સામાન્ય રીતે ‘અર્થ’ અને ‘કામ’થી વિહીન ખરી ઇશ્વર-નિષ્ઠા અશક્ય છે, તેમ ‘અર્થ’ અને ‘કામ’ વિના નીતિ પણ અશક્ય છે. મિચારા દરિદ્ર માણસની નીતિ કેટલે સુધી પહોંચવાની ? બહુ તો અભાવાત્મક કે હૃદયભાવની નીતિ એ આચરી શકે—પણ જ્યાં રોગ, ભૂખ વગેરેથી પીડાતાં પોતાનાં કુટુંબજનનાં કે મનુષ્ય-બંધુઓનાં સંકટો એ જોશે ત્યાં એનું હૃદય ચીરાશે, પણ એ સંકટો ટાળવાના ધલાને એ શી રીતે લઇ શકવાનો હતો ? ત્યારે શું દરિદ્ર માણસને માટે નીતિની ઉત્તમ ભાવના સિદ્ધ કરવાનો અવ-કાશ જ નથી ?—એમ તમે પૂછશો. આનો ઉત્તર કે દરિદ્ર માણસ પણ ઉપદેશ વગેરેથી અર્થવાન—ધનિક—પાસે એના ધનનો ઉપયોગ કરાવી—ઇસ્પતાળ, ધર્મશાળા વગેરે સ્થપાવી—પોતે બંધુજનનાં દુઃખો ટાળે, અને આ રીતે પરોપકારમાં કારણ બની નીતિની ઉત્તમ ભાવના સિદ્ધ કરે; પરંતુ આ કાર્ય જનસમાજમાં ધનિક પુરુષો હોય તોજ બની શકે. માટે ધનનો તિરસ્કાર એ જનસમાજ માટે પુરુષાર્થ નજ ગણાય. માટે શાસ્ત્રે જનસમાજ માટે સામાન્ય નિયમો ઘડવામાં ધનને પુરુષાર્થરૂપ ગણ્યું છે તે યોગ્યજ છે. વળી જોમ ‘અર્થ’ વિના નીતિ અશક્ય છે તેમ ‘કામ’ (બાવહારિક સુખની ઇચ્છા) વિના

પણ એ અશક્ય છે. નીતિ કેવળ વ્યાવહારિક સુખ અર્થે જ છે. પછી તે વ્યક્તિનું હોઃકે જનસમાજનું હો—એવી અધમ ઐહિકતા પણ આપણા પૂર્વજોએ નીતિના પ્રયોજક હેતુમાં સ્વીકારી નથી. પણ તેઓનું સામાન્ય મનુષ્યસ્વભાવનું જ્ઞાન એવું જાડું હતું કે સુખની ઇચ્છા મનુષ્યનો કેવો પ્રવર્તક હેતુ છે તે તેઓ જૂઠ્યા નહોતા. જન-સંસ્કૃતિમાં સુખની ઇચ્છા કેવી પ્રબળ શક્તિ નીવડી છે એ ધ્યાનમાં રાખવાથી, ‘કામ’ નો પુરુષાર્થરૂપે સ્વીકાર યોગ્ય જણાશે.

(૨) હવે ‘અર્થ’ ને ધર્મ અને કામથી વીખૂટા પાડતાં શાં પરિણામ આવે છે તે જોઈએ. અનીતિથી દ્રવ્ય સંપાદન કરવું, જમત-માં પ્રભુનો વાસ છે એ જૂલી જમ, રાત દિવસ ‘અર્થ’ ના દાસ થઈ સોનાના ઉકરડા વધારવા—એ મનુષ્યજન્મનો હેતુ કદી પણ હોઈ શકે નહિ. રૉબર્ટ સ્પીની બિશપ હંટના જાંદરિયા મિનારા વિષેની કવિતા ધણીએ વાંચી હશે. બિશપ હંટો અત્યંત લોભી અને ફૂર હતો. એક વખત એના ગામમાં દુકાળ પડ્યો ત્યારે લોક એની પાસે આવ્યા માગવા આવ્યા. એણે હજારો મણ અનાજ પોતાના કોઠા-રમાં ભરી રાખ્યું હતું પણ એમાંનો એક કણ પણ જુપે મરતા લોકને એણે આપ્યો નહિ, અને ઉણદું એ બિચારાઓને એક કોઠા-રમાં ફૂંધી મારી નાંખ્યા ! પરિણામે બન્યું એવું કે એ જ્યાં સૂતો હતો ત્યાં કોઠારના જાંદરડાની ઘાડ ઘડબડ કરતી આવતી દેખાઈ ! એની ભાંતે એની છતે એના શરીર ઉપર જ્યાં મુવે ત્યાં જાંદરડા જ જાંદરડા ! નદીની વચ્ચે વચ્ચે એક મિનારામાં જઈને રહ્યો ત્યાં પણ એનું એ દેખાય ! આ પ્રમાણે એનું પાપ એને કરડ્યું. બિશપ હંટને આપણે ચિત્કારીએ છીએ અને એના જાંદરોની વાત સાંભળી આપણે હસીએ છીએ, પણ આપણે આપણા જીવનમાં દ્રવ્યની સેવા ધર્મથી કેવી વિખૂટી પાડી દઈએ છીએ, એ વિચારીશું તો બિશપ હંટનો જ અવતાર આપણા આત્મામાં પ્રતીત થશે. પશ્ચિમના દેશોમાં આજ કાલ અઢળક ધન સંપાદન કરવાની જે તૃષ્ણા વધી છે, અને એને પરિણામે ધર્મ, ૩ વગેરે મનુષ્યની સામાન્ય અગત્યના પદાર્થો એકઠા કરી લઈ એના ભાવો ચઢાવી દઈ નફા ખાવાની જે રીત ચાલે છે, એ કેવળ અધર્મ છે; અને જનસમાજનો આત્મા એ પાપને પોતામાંથી દૂર કરવા ડહાપણથી પ્રબળ યતન કરે નહીં તો

ગતનું સુખ દિન પર દિન વધવાને બદલે પાપમાલો ઉપર આવી શે. આ જનસમાજના દેહમાંથી વિષ ફેંકી દેવા યુરોપમાં જે અ-જકતાનાં મંડળો (Anarchists) ઉત્પન્ન થયાં છે, અને સમ-ટવાદીઓ (Socialists) પણ જનસમાજને ખળભળાવી મૂકે-એ વિષનું ઓષધ વિષ એ ન્યાયનું અનિષ્ટ ઓષધ છે. આપણા માં યુરોપ-અમેરિકા જેવું સમર્થ ધન નથી, એટલે ધનવડે અન્યને રાન કરવાના ઉપર કલ્યા તેવા દુષ્ટ યત્ન યતા નથી. પણ આપણી રિક્તતાના કારણથી આજકાલ આપણામાં દ્રવ્ય સંપાદન કરવાની તીવ્ર ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઇ છે તે ધર્મથી અલગ ન પડી જાય મટલી આપણે સંભાળ રાખવાની જરૂર છે. અત્યારે આપણા દેશમાં નિકો ધનિકતાનો ધર્મ સમજે છે ખરા; એનો પૂરાવો એ છે કે આજ કાલ આપણે સ્થળે સ્થળે પાઠશાળા દવાખાનાં વગેરે દેશ-શ્યાણને માર્ગે દાન યતાં જોઇએ છીએ. (અને એ સર્વે ‘ટાઇટલ’ જાવવા માટે જ થાય છે એવો અન્યાયી અને નાફાન વિચાર કર-તું કારણ નથી.) પરંતુ સામાન્ય પ્રજામાં ધનની તૃષ્ણા વધતી જાય એમ લાગે છે. તેથી એ તૃષ્ણાથી રાક્ષસી આપણાં આત્માને માધ ન જાય એટલી અત્યારથી સાવચેતી રાખીશું તો બવિષ્ણમાં નેક અનર્થો ઉત્પન્ન યતા અટકશે. ધર્મથી અમૃત મૂળમાં રેડાતું દેશે તો જ ધનની વેલ પણ ફાલશે, અને એનાં ફળ મનુષ્ય ખાધ કે એવાં થશે.

‘અર્થ’ તો ધર્મ સાથે સંબન્ધ જન્મ જરૂરનો છે તેમ ‘કામ’ થયે પણ જરૂરનો છે. ‘અર્થ’ સાથે જો કામની (સુખ) ઇચ્છા હોય તો હોતી નથી, તો કંનૂસપણું ઉત્પન્ન થાય છે, સુખની ઇચ્છા વિના સોનાના ઢગલા એના માલિકને બાર રૂપ છે એટલું જ હિ પણ સુખના વિનિમયમાં એ જ્યારે તવંગર પાસેથી ગરીબ પાસે જાય છે ત્યારે જ એની યોગ્ય વહેંચણી થઇ જનસમાજનાં સધળાં વચવે સમાન સામર્થ્યવાળાં બને છે. વળી જનસમાજ સમયે જે વિચાર કરીએ તો તો એમ પણ કહી શકાય કે સુખની ઇચ્છા ના જનસમાજ ધનિક થતો જ નથી; કારણ કે સુખની ઇચ્છા એ નના સંવિભાગમાં તેમ જ ઉત્પાદનમાં પ્રમગ હેતુ છે. આ કારણ-થી, જો કે આપણે આપણી રહેણીકરણીમાં સ્થિતિને અનુસરતી સા-

દાદરાખીશું, તથાપિ સુખ ભોગવવાની ઇચ્છા આપણા જીવનમાંથી તદ્દન હાંકી કાઢીશું નહિ. દિવસે દિવસે આપણા લોકો એશઆરામી થતા જાય છે એમ આપણે કંટાળે સ્થળેથી ફરિયાદ સાંભળીએ છીએ. પરંતુ આ ફરિયાદ ગેરવાજખી લાગે છે. આપણી પ્રજા ગદ્ય એક બે સદામાં એવી નિર્ધન થઇ ગઈ હતી કે સાદાઈ અને કર-કસર વિના જીવન અશક્ય હતું—અને એ સાદાઈ અને કરકસર હજી તાજાં હોવાથી જરા પણ સુખ ભોગવવા તરફ કોઈ સ્થળે ઇચ્છા જોવામાં આવે છે તો આપણે એને એશઆરામીનું ચિહ્ન ધારી બડકી ઉઠીએ છીએ ! અને જાણે આપણા દેશે તો પ્રાચીન સમયથી ખાવા અને સંન્યાસી રહેવાનું જ વન લીધું હોયતી એવી અજ્ઞાન સમજણ આપણે ધરાવીએ છીએ ! પણ વસ્તુતઃ બ્રાહ્મણ આદિ અમુક વર્ગ માટે યોગ્યએનાં વયનોને સર્વ દેશની વાસ્તવિક સ્થિતિનું વર્ણન લઇ પ્રાચીન ગ્રંથોમાં સુખોપભોગમાં જે અસંખ્ય ચિત્રો વાંચવામાં આવે છે એના ઉપર હડતાળ મારવી એ વાજખી નથી.

(૩) ધર્મનો અર્થ અને કામ સાથે, તથા અર્થનો ધર્મ અને કામ સાથે સંબંધ આપણે જોયો. હવે ‘કામ’નો ધર્મ તથા અર્થ સાથે સમન્વય કરીએ. ઉપલા વિવેચનથી કદાચ કોઇને એમ લાગ્યું હશે કે અમે ઉડાઉપણાના ને એશઆરામના જીવનનું પ્રતિપાદન કરીએ છીએ. તો હવે એ બ્રાહ્મિ હવેના વિવેચનથી દૂર થશે. ‘કામ’ એટલે કે સુખની ઇચ્છા સાથે હમેશાં ‘ધર્મ’ જોડવો, તથા અર્થ જોડવો. ધર્મથી વિમુક્ત સુખની ઇચ્છા એ પુરુષાર્થ મનાવી નજ નોંધએ; એવી સુખની ઇચ્છા વસ્તુતઃ દરેક વ્યક્તિના જીવનમાં પ્રવર્તક હોતી નથી એટલું જ નહિ, (ધર્મને વાસ્તે ધણા મનુષ્યોએ પ્રાણ સુદ્ધાં અર્પ્યા છે.) પરંતુ જનસમાજે પણ ધર્મ ખાતર અસંખ્ય વિટંબણાઓ વેડી છે. ધર્મ ખાતર પારસીઓએ પોતાનું વતન ત્યજ્યું, ચાહુદી પ્રજા પૃથ્વી ઉપર બટકતી થઇ ગઈ, અને હિન્દુઓએ કેસરીયાં કર્યાં ! મનુષ્ય શું કરે છે તે ઉપરથી શું કરવું જોઇએ, એનો નિર્ણય ફક્ત યતો નથી એમ કહેવાય છે ખરું; પણ વિવિધ સ્થળનાં મનુષ્યો શુદ્ધ બાવે જે કૃત્યો કરે છે તથા સારાં માને છે, તે મનુષ્યની નીતિ પરવે સામાન્ય સમજણ સૂચવે છે એમાં સંશય નથી. તથાપિ મનુષ્યે શું કરવું જોઇએ, અર્થાત્ મનુષ્યનું કર્તવ્ય શું છે, એ પ્રશ્નનો ઉત્તર

માગીશું તોપણ એટલું તો સ્પષ્ટજ છે કે સુખની સાધના એજ એનું કર્તવ્ય નથી. વ્યક્તિમાં એ ઉદ્દેશ સ્વર્થપણા તરીકે નિષિદ્ધ છે એટલું જ નહિ પણ જનસમાજમાં તો એ બાવના અત્યન્ત હાનિકર નીવડી છે. ધર્મનું શૈયિશ્ય અને સુખની લાલસા એ દરેક પ્રજાના ઇતિહાસમાં પડતીનું ચિહ્ન જણાયું છે. પરંતુ એથી ઉલટી સ્થિતિ જંગલી પ્રજામાં પણ દેખાય છે, અને તેથી ઉપલા વિવેચનમાં આપણે સુખની ઇચ્છાને પણ યોગ્ય અંશમાં અનુમોદી છે, પરંતુ આ જે સ્થિતિ વચ્ચે પસંદગી કરવાની હોય તો ધર્મ રહીને સુખ નાશ પામે એ સાફ, પણ સુખ રહીને ધર્મ જાય એ ખોટું. “ ધર્માર્થકામ ” એ ઉક્તિમાં પુષ્કળ સત્ય છે. એશઆરામથી દેશની કેવી પાયમાલી થાય છે એ સિદ્ધ કરવા માટે પૂરાવો આપવો પડે એવું નથી—છતાં જોઈતો હોય તો આપણા દેશના ઇતિહાસમાં યુગે યુગે મળી આવશે. વાત્સ્યાયન, અમરુ વગેરેના સમય તો દુર રહેવા દો, પણ વધારે અવાંચીન સમયમાં આવી મોગલો અને મરાઠાના સમયના પૂર્વાર્ધ અને ઉત્તરાર્ધ સરખાવો; મોગલોમાં અને મરાઠાઓમાં ધર્મનું તેજ તપતું હતું એ સમયો જુવો, અને પછી હાવણીમાં અને ચાલતે યુદ્ધે પણ ગાન તાન અને ગણિકામાં મોજ માણનારા એમના વંશજોનો કાળ તપાસો, એટલે ધર્મ વિરહિત ‘કામ’ને અનુસરવાથી દેશની શી સ્થિતિ થાય છે એ સહજ પ્રતીત થઈ જશે.

જેમ ‘ ધર્મ ’—રહિત ‘ કામ ’ હાનિકારક છે, તેમ ‘ અર્થ ’—રહિત ‘ કામ ’ પણ હાનિકારક છે. પણ સુભાગ્યે અર્થહિત કામ લાભો વખત ચાલી શકતોજ નથી. નિર્ધન માણસ કેટલો વખત સુખ ભોગવે ? ચાર દહાડા ઉડાઉ થઈ સુખ ભોગવી લે, પરંતુ છેવટે તો ખાલી ખીસા સાથે સંકટજ જોડાએલું છે. આપણા દેશની વર્તમાન સ્થિતિ કામપરાયણતાની અર્થાત્ એશઆરામની નથી—અને તેથીજ આપણી નિર્ધનતા ધણે ભાગે સદા થઈ છે. પણ આપણામાં જૂના સુખના વખતના રિવાજો એવા જડ ધાલી બેઠા છે કે આપણી નિર્ધન દશામાં આપણે એનો લાગ કરવો જોઈએ છતાં પણ આપણે તે કરતા નથી. આપણી વિવિધ શાંતિઓમાં વરા-વાજન-મરણ-પરણને અંગે ધણું દ્રવ્ય નિરર્થક ખર્ચાઈ જાય છે. એનો કુદુર્ય શાંતિ કે દેશના કલ્યાણમાં સદુપયોગ કરવાને બદલે એમાં જ જે

‘સુધારા’ થાય છે તેમાં પણ ધણે ભાગે એક ખોટા ખર્ચને બદલે બીજું ખોટું ખર્ચજ બહુ કરવામાં આવે છે. પ્રજાના ઉત્સવના પ્રસંગો લૂખા કરી નાંખવા એમ અમારું કહેવું નથી. પણ ઉત્સવ આપ્યા જન્મભારાની કમાઇ એક દિવસમાં હરી જાય એ ખરેખર રીતે ‘ઉત્સવ’ના નામને જરા પણ યોગ્ય નથી. ‘ઉત્સવ’ તે એનું નામ કે જે મંગળ પ્રસંગ આપણા જીવનમાં ઉદ્ઘાસ અર્પે, આપણા જીવનને ઊંચું અને નવું બનાવે. જે પ્રસંગના દિવસથી કરજની અને કળની શરૂઆત થાય તેને ‘ઉત્સવ’ કહી શકશો ? સરકારી દફતરમાં ઇન્કમટેક્સના (આવકત વેરા) આંકડા જોશો ત્યારે જણાશે કે ત્રીસ કરોડની વસ્તીમાં કેવી જૂજ સંખ્યા મદિને દહાડે પાંચ પાઉંડ પણ કમાય છે ! છતાં ઉપર કહેલા ખર્ચાગ રિવાજોના બોજો તો દરેક જાતિમાં દરેક કુટુંબ ઉપર હોય છે એમ કહીએ તો ચાહે. તમે પૂછશો કે લોક જો આવા દરિદ્ર છે તો પ્રસંગે જોઇતાં નાણાં ક્યાંથી આવે છે ? આનો ઉત્તર એકજ છે કે એમના દેહના અને આત્માના રૂધિરમાંથી. આ અતિશયોકિત નથી. આપણા નિર્ધન દેશમાં દરેક કુટુંબને પોતા પાસે જે થોડું ધણું દ્રવ્ય હોય તે આવે પ્રસંગે ખર્ચવું પડે છે. તેનું પરિણામ એ આવે છે કે કુટુંબજનોના આરોગ્ય માટે યોગ્ય ધર કપડાં ખોરાક વગેરેમાં જે ખર્ચ કરવું જોઇએ તે કરાતું નથી, તેમજ ઉદ્યાગ, કેળવણી, મુસાફરી વગેરે મનુષ્ય જીવનને સુખી અને વિશાળ બનાવનાર આવશ્યક સાધનો પણ કેટલે અંશે દૂરથી વર્જવાં પડે છે. તે માટે અમે કહીએ છીએ કે જીવનમાં ‘કામ’ યાને સુખ પ્રાપ્ત કરવું હોય તો ‘અર્થ’ ના યોગક્ષમતા-એટલે કે પૈસા બચાવવાના અને કમાવાના-માર્ગો યોજે; કરકસર કરો, કારણ કે કરકસર એ મોટો અને આવશ્યક ગુણ છે; પણ દ્રવ્યોત્પાદન ઉપર મુખ્ય લક્ષ રાખો, કારણ કે દ્રવ્યોત્પાદન એ વધારે મોટો અને તેજસ્વી ગુણ છે.

(૪) આ પ્રમાણે આપણા પ્રાચીન પૂર્વજોએ, ધર્મ, અર્થ અને કામનો સમન્વય કરવાનો ઉપદેશ કર્યો છે. પણ કણસંધરો તો કીડી પણ કરે છે, અને સુખની ઇચ્છા તો પ્રાણીમાત્રમાં સાધારણ છે; એટલે અર્થ અને કામ એ બે પુરુષાર્થ તો મનુષ્યમાં ખાસ કરીને છે એમ કહી શકાતું નથી. પરંતુ મનુષ્યનું જે મનુષ્યત્વ તે તો ધર્મમાંજ રહેલું છે, અને તેથી સર્વ પુરુષાર્થો મધ્યે ધર્મને અગ્ર

સ્થાન ઘટે છે. આ કારણથી વિશ્વાભિન્ને જનકરાજને પૂછ્યું છે કે હવે ઉત્તરાવસ્થામાં તેં ધર્મને આગળ પાડ્યો છે કે ક્રમ ? અન્ય દેશોમાં કે જ્યાં આશ્રમ વ્યવસ્થા અજ્ઞાત છે ત્યાં મનુષ્યજીવનનું પરમ પ્રયોજન ભૂલાઇ જઇ ઉત્તરાવસ્થા પરમાર્થ ચિંતનમાં ન ગળાય એ સ્વાભાવિક છે; પરંતુ આપણો દેશ કે જેમાં આ વિષયની કિંમત ખરાબર સમજાઇ છે, અને જેમાં પ્રાચીન મહર્ષિઓએ જીવનનું ‘દાધમ ટેબલ’ બાંધી છેલ્લી ઘડી જીવનનું સાર્થક્ય કરવા માટે આંકી રાખી છે, ત્યાં પણ ઉત્તરાવસ્થા વૃથા જલ્પમાં, નિર્બળતાના નીસાસામાં, અને કિકર્તવ્યતાની મૂઢતામાં પસાર થાય એ જેવું આશ્ચર્ય-કારક તેવુંજ ખેદકારક છે. ધ્યાનમાં રાખો કે ધર્મ એ ઉત્તરાવસ્થામાં નવો આરંભવાનો પુરુષાર્થ નથી. એનું સેવન પૂર્વાવસ્થામાંથીજ થવું જોઇએ. એ થયું હશે તો ઉત્તરાવસ્થા ખાલીખાલી અને કાર્ય-શૂન્ય નહિ લાગે-ખલ્લે પૂર્વાવસ્થાના ત્રિવર્ગસેવનનો યોગ્ય પરિપાક એમાં થતો દેખાશે.

મોક્ષરૂપ મહાપુરુષાર્થ જે પ્રથમ ધર્મમાં અન્તર્ભૂત હતો તે જમ જમ દર્શનશાસ્ત્રોનો વિકાસ થતો ગયો અને ધર્મભાવના વધારે ઉચ્ચ અને સૂક્ષ્મ બનતી ગઇ તેમ તેમ તે ધર્મમાંથી બહાર નીકળવા લાગ્યો; પણ તે, જેમ કાચખો પોતાની દાલમાંથી ડોકું આગળ કાઢે છે તેમ— અર્થાત્ એ ધર્મ સાથે આન્તર અને જીવન્ત સંબંધથી જોડાયેલો પુરુષાર્થ છે, ધર્મના અન્તરમાં રહી બહાર વિકસતો પુરુષાર્થ છે, ધર્મનો નિષેધક પુરુષાર્થ નથી; અને તેથી જ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કહે છે કે— “યં સંન્યાસમિતિ પ્રાહુર્યોગં તં વિદ્ધિ પાણ્ડવ ” અર્થાત્ યોગ અને સંન્યાસ યાને ધર્મ અને મોક્ષ તે એક જ છે. ખેમાં ફેર હોય તો તે એટલો જ છે કે એક તે બીજાની પરિપક્વાવસ્થા છે, અને તેથી શ્રીકૃષ્ણ અન્યત્ર જરા ફેરફાર કરીને કહે છે કે “આરુરુક્ષોર્મુનેયોગં કર્મ કારણમુચ્યતે । યોગારુદ્ધસ્ય તસ્યૈષ શમઃ કારણમુચ્યતે ” અર્થાત્ યોગે ચઢતાં સુધી કર્મ (ધર્મ), અને ચઢી રહ્યા પછી શમ (સંન્યાસ=મોક્ષ). પણ આ બીજી અવસ્થાના ખરા અધિકારી યોગા હોય છે—અને તેથી જન-સમાજના પુરુષાર્થની ગણનામાં ધર્મ અને મોક્ષને એકઠા કરી ‘ત્રિવર્ગ’ માં સર્વનો સમાવેશ કર્યો છે એ યોગ્ય છે.

મણિશંકર. (કાન્ત)

સિદ્ધાર્થ અને રાહુલ.

સિ—રાહુલ ! પાસે આવી મને આલિંગન આપ. બેટા, ક્યારે આવ્યો ? કુશળ છે ?

રા—મહારાજને પ્રતાપે કુશળ છું; હમણાંજ આવું છું.

સિ—હમણાંજ ? ત્યારે તો શ્રમિત હોશે. બોજન તૈયાર છે. ચાલ સ્નાન કર, હું સાથેજ આવું છું, મને અવકાશ છે.

રા—સ્નાન કરીનેજ દર્શન માટે આવું છું. બોજનની ઇચ્છા નથી. આપની પ્રકૃતિ તો સ્વસ્થ છે ?

સિ—સ્વસ્થ છે, બેટા આજે ઘણે દિવસે તને જોઇને સંતોષ થાય છે. સંદેશ મળ્યો હતો ?

રા—આગા વગર તો પ્રદેશ છોડી કેમ આવી શકું ? મળ્યો હતો. માત્ર કૃપાનો લાભ લેવા જેટલી ઉત્સુકતા માટે ક્ષમા માગું છું.

સિ—ક્ષમા માગવાની કશી જરૂર નથી. મને પોતાને તને મળવાની ઉત્સુકતા હતી, તો નિરાંતે બેસી બધું કહે, મને. હાલ અહીં કાંઈ આવવાનું નથી. તારા વિભાગમાં પ્રજાની સ્થિતિ તો સારી છે ? તે સ્વસ્થ થતી જાય છે ? પોતાના આત્મવૈરને ચાહે છે ? અનુસરે છે !

રા—અધિકારીઓ ચાહે છે અને અનુસરે છે, વધારે તો આપની પાસે શું કહું ? જાણો છો કે હું અગ્નિ છું ! પામર છું.

સિ—આ નિરવધિ જગતના રોષ તરફ દૃષ્ટિ કરતાં લગભગ બધાજ અગ્નિ અને પામર છે, બેટા અને મને પામર છે, કે તારા પ્રદેશની પ્રજા બીજા પ્રદેશોની પ્રજાઓ કરતાં વધારે સુખી, સંતુષ્ટ, દયાળુ અને પરસ્પર સ્નેહથી સંબંધ છે. પ્રજા માત્ર તને સંતોષ છે, કે કેમ એ જાણવાના હેતુથી હતો. અસંતોષ છે, તો બેશક તેનું કારણ હું સમજાવું છું. તું જિગ્સા છે, જિગ્સા સા સ્વતંત્ર અને સ્વાભાવિક વૃત્તિ છે. અને તારી ઇચ્છા તેમના નિરવધિ પ્રદેશમાં પ્રવાસ કરવાની હશે, તો હું મજબૂત તારી રજા આપીશ. તારા નિયોગની વ્યવસ્થા તો બરાબર છે ?

રા—હા, મહારાજ ! પણ્યોયના નિરવધિ પ્રદેશમાં હું શી રીતે પ્રવાસ કરી શકીશ ? માર્ગ સુધાં હું જાણતો નથી. નહીં, હું આપની સેવામાં જ થોડો કાલ નિર્ગમન કરીશ, સહવાસના પ્રભાવથી જિજ્ઞાસાને નિયમિત કરતાં શિખીશ અને ફરી કર્તવ્યમાં પડી શકીશ.

સિ—રાહુલ તારી નમ્રતા સંતોષ આપે છે, પણ જિજ્ઞાસાની અવગણના કરવાનું કશું પણ કારણ નથી. જ્ઞાનની શોધ એ પણ એક એક કર્તવ્ય છે. સર્વોપરિ છે એમ નથી કહી શકતો. કારણ કે ભિન્ન ભિન્ન પ્રકૃતિનાં હું ભિન્ન ભિન્ન કર્તવ્ય સમજું છું, પણ બેશક સૌએ પોતાની પ્રકૃતિને અનુસરવું જોઈએ અને એટલું હું તને કહી શકું છું કે પ્રદેશ નિરવધિ હોવા છતાં પ્રવાસીને નિરાશ થવાનું કશું કારણ નથી. તો કહે મને, તને શી મદદ આપું ? શી ઇચ્છા છે ? સંકોચ વગર કહે, કારણ કે તારા મનની સ્થિતિ જાણીને જ મેં તને બોલાવ્યો છે.

રા—મહારાજ ! કૃપાસાગર હો; અને મને તો જીવનના પણ્ય આપનાર હો. અધિકારી ગણ્યતા હો તો માર્ગ સંબંધી, કંઈ રહસ્ય જાણવા ઇચ્છું છું.

સિ—કયા જ્ઞાનના માર્ગ સંબંધી બેટા !

રા—એ નથી કહી શકતો.

સિ—મને લાગે છે, કે મારા ધણા શિષ્યોની માફક તને પણ મારા પહેલાનાં શબ્દો કદાચ અયોગ્ય અર્થમાં સમજાયા હશે; કદાચ મેં જાતે ભૂલ કરી હશે. પણ જગતના અનુભવની સાથે જે એક સર્વદેશી નિરવધિ શક્તિનું ધણાને ઝાંખુ ઝાંખુ બાન થાય છે, તેના સ્પષ્ટ પ્રબોધને હું અશક્ય માનતો નથી. નહીં, હું મારી શક્તિની સીમા સમજું છું, પણ મારી શક્તિની એક વખતની સીમા એ મારી કે મનુષ્યની શક્તિની બધા વખતની સીમા નથી.

રા—એ સંબંધમાં તો મહારાજના શબ્દો મને યોગ્ય અર્થમાં જ સમજાયા છે.

સિ—તો રાહુલ ! તને એમ પણ સમજાયલું હોવું જોઈએ કે હું પોતે ધણા વર્ષથી એ વિષયમાં પ્રતીતિ મેળવવાને તૃપ્તિ હતા.

—એ પણ સમજાયું જ છે, મહારાજ !

૨—ચોખ્ખ છે. મને કહે, તને એ વિષયમાં શું શું દેખાયું ?

૧—પ્રથમ તો મહારાજ ! આ વિશ્વયંત્રને મારાથી સ્વતઃ સિદ્ધ માની શકાયું નહીં. એક કારણ માનવામાં લાઘવ દેખાયું, એટલું જ નહીં. પણ એ સિવાય બીજી કદપના સુદાં સંભાવ્ય ન લાગી. પછી મારે અનુભવ ભ્રમરૂપ હોય તો કોણ જાણે. પણ વારંવાર જગતના અનેક અદ્ભુત જીવોને જોતાં અને તેમના અનેકત્વનું ભાન થવાને બદલે “એક” “એક” એવા ધ્વની સંભળાયા; અને જાણે તેમના સ્થૂલ અને અસ્થાથી રૂપોની પાછળ કોઇ એક ભવ્ય, અનિર્વચનીય દેખાયું !

સિ—ચોખ્ખ છે, પછી ?

૨—પછી કોઇવાર એવું પણ લાગ્યું કે જાણે હું હોઉં જ નહીં, અને જાણે સર્વત્ર એક જ વિઘ્નસતું હોય.

સિ—ઉપનિષદોનું અદ્વૈત ! વાહ, પછી ?

૨—છતાં એ અનુભવ સ્વતંત્રતા વિસ્મરણમાં—વૃત્તિના પ્રલયમાં—મૃત્યુના સરખી આત્માની પારલૌકિક શાન્તિમાં જ મને થયેલો. વિચાર કરતાં પછી મને એવું લાગ્યું છે, કે એ સ્વપ્ન હશે; કારણ જાગૃતમાં થયેલો હોય તો તેવો વિકાર ન સંભવે.

સિ—તું ખરું કહે છે રાહુલ. અદ્વૈતને અનુભવ જીવનમુક્તને જ થાય છે, ઇતરનું અલ્પ સ્વપ્ન—દર્શન કે પરોક્ષગાન એ અનુભવ નથી—પણ બેશક અદ્વૈત જ સતતનું ત્રિકાળ સિદ્ધ રૂપ છે : દૈત અશાશ્વત હોઇ અસત છે.

૨—ત્યારે મહારાજ ! શું અદ્વૈતવાદી છો ?

સિ—વાદી ? નહીં. કદાપિ નહોતો; કદાપિ નહીં હોઇશ,—પણ બેશક તું અનુભવ સંબંધી પૂછે છે, તો મારે તને જણાવવું જોઇએ કે ધણે લાંબે પ્રયાસે અને માત્ર આશા દગ્ધ થતાં પડેલા પ્રકાશને લીધે જ હું સર્વોપરિ સત્ય જોઇ શક્યો છું. જે જાંખું જાંખું અસ્થાથી ભાન સર્વને ધાય છે; તે મારે હૃદયમાં હવે સ્થાયી અને સ્પષ્ટ છે; અવિચ્છિન અને અખંડ છે.

૨—અહા ! જે શોધતો હતો તે આ પ્રમાણે મહારાજ પોતે આપો છો !

સિ—નિગ્રાસા, શંકા અને અનાસ્થા—તથા નિગ્રાસા, અલ્પદર્શન અને સર્વદર્શન—એ અંધના તથા દેખતાના ક્રમોનું તને વિસ્મરણ થયેલું. નહીં તો, બેટા, તને મારા સંદેશનો હેતુ એની મેળે પ્રતીત યાત. અસ્તુ ! છતાં બ્યવહારમાં પડ્યા પછી પણ આટલું તો તને યાદ આવે. છે, કે ચિત્ત સતથી અભિન્ન છે ?

રા—નષ્ટો મોહઃ સ્મૃતિર્લબ્ધા !

સિ—નહીં, રાહુલ ખીજના બોલેલા બોલ ન બોલ. પરોક્ષ જ્ઞાનને અપરોક્ષાનુભવ પણ ન સમજ; છતાં બેશક તારા જવાબોને અપ્રાપ્ય નથી, યોગથી પ્રાપ્ય છે.

સિ—ગીતામાં સમજવેલો કર્મયોગ.

રા—ત્યારે ગીતાને આપ પ્રમાણ ગણતા થયા છો ?

સિ—જેમ બધાં અનુભવનાં વાક્યને તેમ. પણ બેશક ગીતા સમજવી કઠિન છે.

રા—મહારાજના શબ્દો ગંભીર અને શાન્ત વિચરે છે. છેલા સરખા સમજવાતો છે ?—મહારાજ !

સિ—રાહુલ ! તને એટલું ફરી પણ કહી લઉં છું કે “યોગી યજ્ઞે.” હવે બહારના શિષ્યોને જણાવ કે સમાધિની તૈયારી કરે.

રા—મહારાજ !

સિ—રડે છે. રાહુલ ! આનન્દ બ્રહ્મણો વિદ્યાજ્ઞ વિમેતે કદાચન !

રા—મહારાજ ! સમય.

સિ—અનન્ત છે : જ્ઞાન અખંડ છે : મારી જરૂર નથી; કર્તવ્ય માત્ર કરજો.

રા—[સ્વસ્થ થતાં] તથાસ્તુ ! હાલ તો બધા શિષ્યોને તાતના ચરણનો છેલ્લો સ્પર્શ કરવા અને અશ્રુથી તેનું પ્રક્ષાલન કરવા બોલાવી લાવું છું, તાતને સુવાડતો નહિ ? શરીર સ્વસ્થ છે ?

સિ—સ્વસ્થ તો નહીં પણ સ્વાધીન છે, બેટા—તું સુખે જા, અને તારી માતાને—સુભદ્રાને કહે કે જરા આગળથી મારી પાસે આવી જાય. ધણું ફરીને તે આવતી જ હશે. આ આવી—તું જ તારા બંધુઓને બોલાવી લાવ.

સિ—બદા !

સુ—આજે પૂર્વનું સંબોધન સાંભળી નવજીવન પામી. મહારાજ !
આશા ?

સિ—આપણે જમ્યો છીએ.

સુ—મહારાજ !

સિ—બદા માયાનો પડદો ફાડી નાંખી છેલ્લી નજર કરી લે, આં
જમ્યો છીએ ?

સુ—સર્વ સ્કલિલ્લંકરં બ્રહ્મ ?

સુ—ખૌદો ! અમે જમ્યો છીએ. વખત ટુંકો છે. તમને સર્વને
કહેવાનું આટલું જ છે; પોતપોતાના સ્વત્વની, જીવનચક્રમાં
આહુતિ આપજો; અને તેની ભસ્મના સ્નાનથી નિર્મળ થઇ
નિર્વાણ મેળવજો !

સિ—તથાસ્તુ !

શિષ્યો [સાશ્રુ] દેવિ ! છેલ્લે અમને માત્ર પૂજવાની રજા આપવાનો
અનુગ્રહ કરતાં જાઓ ! નહીં તો નિરાધાર—

સિ— સુ—[પ્રાણ જતાં પ્રયત્ન] નહીં ! નહીં—જ ! [સ્વગત] શું
રાહુલ સિવાય કોઇએ સાંભળ્યું જ નહીં ? માયા !

કેશવલાલ ધ્રુવ.

લગિની મેળાપ.

મનો—(ધસમસી પ્રવેશ કરી) બિચારી મોતના મોંમાં છે, બા સાહેબ !

વાસ—(ફાળ પડવા સાથે) કોણ, મારી પ્રિયદર્શના ? તું એની ખબર જાણે છે ?

મનો—એમની તો મને કંઈએ ખબર નથી, બા સાહેબ. મેં તો કહ્યું કે બિચારી આરણ્યકા મોતના મ્હોમાં છે. એણે મદિરાને નામે ઝેર મંગાવી પીધું છે. એને ઉગારીયે, બાસાહેબ. (રડતી રડતી—પગે પડે છે)

વાસ—(સ્વગત) ગજબ થયો ? પ્રિયદર્શનાના દુઃખને હું રોતી હતી, તેમાં વચ્ચે આરણ્યકાએ ભૂરકો માર્યો ! જગત કાષ્ટએ જીતાયું નથી; તે કંઈ કંઈ ભૂણ તકે કરશે. આઠાણે આમ કરે. (પ્રગટ જીતાવળી જીતાવળી) જા, જા, મનોરમા, એને બહેલી અહીં આણુ આર્યપુત્ર ઝેર ઉતારી જાણે છે, તેમનીજ કારગત અહીં કામે લાગશે. નાગ લોકમાં ગયા હતા, ત્યાંથી એમણે એ વિદ્યા મેળવી છે.

મનોરમા જઈ, જેને ઝેર વ્યાપવા માંડ્યું છે તેવી

આરણ્યકાને ઉપાડી લાવે છે.

આર—અરે બહેન, આ અંધારામીણ મોંયરામાં મને શીદ ઉતારો છો ?

મનો—(ગભરાઈ જઈ) એા મારે, તારી આંખમાં એ વિષ વ્યાપી ગયું ? બાસાહેબ, બહેલાં કંઈ કરો હો. એને ઝેર વધારે ચઢતું જાય છે !

વાસ—(બેઠી હતી ત્યાંથી એકદમ ઉઠી રાગનો હાથ ઝાલી) ઉઠો, ઉઠો, આર્યપુત્ર, બહેલા, બિચારી મરી જાય છે.

(કંચુકી તેના તરફ નજર કરતાં) અરે ! કુંવરી પ્રિયદર્શના તો ન હોય ? છે તો એનાજ જેવી. (ધારીને જોતો વાસવદત્તા પ્રતિ) રાજકુમારી ! આ કન્યા કયાંની છે ?

વાસ—આર્ય ! વિધ્યકેતુને ઠાર કરી એના ત્યાંથી વિન્યસેને આણી
છે. એ વિધ્યકેતુની દીકરી થાય.

કન્યુ—એની દીકરી કેવી ? એજ અમારી કુંવરી. દેવે દાટ વાળ્યો !
હું પૂરેપૂરો હીણભાગ્ય ! કુંવરી ! એજ તમારી બહેન પ્રિયદર્શના.

વાસ—હાય હાય ! મારી બહેન-મારી બહેન-ઉગારો આર્યપુત્ર
ઉગારો-મરી જાય છે. ઓ માડીરે.

રાજા—શાંત થાઓ, દેવી ! એની ચિકિત્સા કરીએ છીએ. સાંસતા
થાઓ (સ્વગત) અક્ષોસ,

(વસંતતિલકા).

ખીલી કળી રસભરી શતપત્રકેરી,

પીવા ગયો અલિ અમી મધુરી ઘણેરી;

ત્યાંતો પડયું હિમ, બળી ગઈ એ અરેરે !

ના સિદ્ધિ એ વિધિ વિરુદ્ધ થતાં દ્રવેરે.

(પ્રગટ) મનોરમા ! પૂછતો ! કે આ તું જુએ છે કાણુ બેઠા છે ?

(આંખમાં આંસુ આણી ઢોળાળતી) બહેન ! બહેન ! આ તું
જુએ છે કાણુ બેઠા છે ?

પ્રિયદર્શના—(ભાગ્યા હટયા રાખે) અચાનક પચણુ મચતે માઆ.

રાજાનાંઆંઆં દરઅચસન નાઆ યાયાંઆંઆં !

(ઢળી પડે છે)

રાજા—(આંખમાં આંસુ સાથે).

(શાર્દૂલવિકિડિત).

એની આંખ મોંચાય, દષ્ટિ પણુહા મારી દોંસે આંધળી ?

એનો કંક ઈંધાય, કિંતુ મમ હા બોલી બને ગાગળી !

એના પ્રાણુ પળે, પરંતુ જડ હા છે માદરી દેહડી !

એ દાખે વિષવેગ, હું તદપિ હા વેહું છું પીડા વડી !

વાસ—(આંખમાં આંસુ સાથે) બહેન પ્રિયદર્શના ઉઠ. જો, આ
મહારાજ બેઠા. હાય હાય ! બેશુદ્ધ થઇ ગઇ એ. મેં અજા-
ણતાં તને દૂભવી, તેથી શું તું નથી બોલતી ? માથ કર,
બહેન, હું તને ફરી કોઇ કાળે નહિ દૂભવું. તું ઉઠ બેઠી યા.
અરે ગોઝારા દેવ ! મેં તાઈ શું બગાડયું હતું કે મારી બહે-
નની આ દશા મારો જીવા વારો આવ્યો ? (પ્રિયદર્શનાપર
ઢળી પડે છે)

વિદ્—મિત્ર ! કેમ કંઈ દિગ્મુદ્ધ બની ગયો છે ? તમારી વિદ્યા બતાવો દુઃખથી આભા બનવાનો આ વખત નથી. ઝપાટા બંધ કરે રંગે રંગ પસરી જવા માંડ્યું છે.

રાજા—(પ્રિયદર્શના સામું જોઈ ચમકી) અફસોસ, તું કહે છે તેમજ થયું છે. આ બનાવે મને બાબરો કરી દીધો છે. ફિકર નહિ. હું એને જીવાડું છું. પાણી લાવો પાણી.

રાજા પ્રિયદર્શના પાસે જઈ તેના ઉપર હાથ રાખી મંત્ર બોલે છે, એટલે ધીરે ધીરે પ્રિયદર્શના શુદ્ધિમાં આવે છે,

વાસ—ધન્ય છે તમને ! આર્યપુત્ર ! તમે મારી બહેનને જીવાડી.

વિનયસેન—દેવતી વિદ્યાએ તો હદ વાળી !

કંચુ—અહો શી નરેન્દ્રતી નરેન્દ્રતા, શી અદ્ભુત મંત્ર શક્તિ ?—જેને કંઈ અસાધ્યજ નથી.

પ્રિય—(ધીમે ધીમે બેઠી થઈ બગાસાં ખાતી ભાગ્યા તૂટ્યા શબ્દે) મનોરમાઆ ! હું બહુકે ઉધી.

વિદ્—મિત્ર ! તમે તમારી વિદ્યા ખરેખરી બતાવી હો. પ્રિયદર્શના પ્રેમાતુર દક્ષિણી રાજા સામું જોઈ લજ્જવાઈ નેત્ર ઢાળી દે છે.

વાસ—આર્યપુત્ર ! કેમ વાર આ આમ કરતી હશે ? હજીએ અવચિત્ત છે ખરાં.

રાજા—

(શિખરિણી.)

પ્રકંપે પીડાયે સ્તન ધન અને સ્વેદ વહુંદે;

શમે ના રોમાંચે; વચન પણુ અસ્પષ્ટ ન મટે;

દૌસ ઘેને ઘેર્યા કંઈ નયન; આંગે શીચિલ છે;

હજી પુરેપુર વિષ ઉતર્યું એનું નહિ હશે !

કંચુ—(પ્રિયદર્શનાપ્રતિ) કુંવરી ! તમારા તાતના આ કિંકરને આજખે કું ? (પગે પડે છે)

પ્રિય—અહો ! આર્ય વિનયવત્સ ! [આંસુ સાથે] ઓ બાપ ઓ માડીરે ?

કંચુ—છાંના, બા, છાંના, તમારા માત પિતા કુશળ છે; અને વત્સ-રાજના પ્રતાપે રાજ્ય પણુ પાછું પ્રાપ્ત થયું છે.

(૩૫૬)

વાસ—(હર્ષના આંસુ સાથે) આવો, આવો, મારા થોડા બોલો બહેન ! હવે તો બહેનનું બહાલ દેખાડો ! (કોટે બાઝી પડી) હાથ ! હવે મને શાંતા થયું.

વિદ્ધ—બાસાહેબ તો બહેનની કોટે બાઝ્યાં ! થયું, નિરાંત થયું ! મંત્રવાદીને સરપાવ આપવાનો, તે અમને સાંભર્યો ?

વાસ—હા, બાધ, હું ભૂલી ગયું.

વિદ્ધ—આવો, મંત્રવાદી, ધરો હાથ. બહેનનો હાથ સરપાવમાં અપાવું.

વિદ્ધેક પ્રિયદર્શનાનો હાથ રાજના હાથમાં ચૂકવા જાય છે.

રાજ—ના, બાધ, ના. માણ્ય માણ્ય હવચાંજ મનાવાયાં છે—

વાસ—તાતદત્તવર્માએ પ્રથમથી આપેલ છે. તમે ના કહેનાર કાણ ?

વિદ્ધ—દેવીનું મ્હો તરછોડાયકે ! મિત્ર, જીએ એમનું માન રાખો.

વાસવદત્તા પોતે રાજનો હાથ ખેંચી લઈ તેમાં

પ્રિયદર્શનાનો હાથ ચૂકે છે.

રાજ—(હસતે હસતે) દેવી ઘણી રણી છો. તમારું વેણ ઉઘાપવા હું અસમર્થ છું.

વાસ—આર્યપુત્ર ! ખીજું એવું શું કરું, કે જેથી તમારું મન રોકે.

રાજ—કશી વાતની ન્યુનતા રહી નથી.

(શાર્દૂલવિક્રિડીત)

ફેડી કંટક ઠીક આપિત થયા પૂજ્યે સ્વરાજ્યે શ્રેય;

બારે રૂઠી રહેલ જે, પરમ તે દેવીય તુકમાં વળી;

બે એ બહેનનો બેલડીબનો રહી આ મોતથી ઉગરી,

શું માગું મુખ ! છે રહી ન મનની એકે અધુરી રણી.

જતાં દેવી કહોછો તો માગું છું કે;

(સમ્બર.)

મોંઘા મેઘો મહીમાં સરસ વરસાગે; વાધાગે પાક ઝાઝો;

બૂદેવો યમયાગો વિધિસર કરાગે; દેવતા તૃપ્ત થાગે;

નેડાપ સજ્જનોની જીગ જીગ જીગતે ગાંઠ ગાઠી બડાગે;

ને જીહ્વન વજ્ર જેવી વિષમયવસમી ફૂજનોની વડાગે.

(૩૫૭)

રાજ્યાભિષેક.

રાજા [ચમકી આકાશ તરફ જોતો] આ શું ? વગર વાદળે વીજળી ?
ઉર્વં [ઊંચું જોઈ] અરે ! નારદ ભગવાન પધારે છે !

[વસંતતિલકા.]

ગોરાચના સમ મુતીશરતી જટાને
છે ચંદ્રના કિરણ જેવી જનોઈ, જેણે
ભૂમી સુવર્ણમય ને મણિમંજરીએ
દીપંત કલ્પતરૂ જંગમ શા દીસે એ.

લાવો લાવો, એમને માટે અધ.

ઉર્વં—આ મુનિરાજને માટે અર્ધ.

[એવે નારદ પ્રવેશ કરે છે.]

નારદ—જય જય, મધ્યમ લોકના રાજેન્દ્ર !

રાજા—[ઉર્વંના હાથમાંથી સામગ્રી લેઈ નારદના હાથમાં અર્ધ
આપી] નમો નમઃ મુનિરાજ !

ઉર્વં—ભગવાન ! અભિવંદન કરું છું.

નારદ—શુભલજ્ઞેડ અખંડ રહો.

રાજા—[સ્વગત] પ્રભુ કરે ને એમ જ થાય ! [આયુ સામું જોઈ
પ્રગટ] વત્સ ! મુનિરાજને વંદન કર.

આયુ—ભગવાન મુનિરાજ ! પુરુરવાના અને ઉર્વશીના પુત્રના
નમસ્કાર.

નારદ—વત્સ ! આયુવ્રાત્ત મન્વ !

રાજા—આસને બિરાજીયે, મુનિરાજ !

[નારદ પોતાના આસને બેસે છે, એટલે સૌ પોતપોતાના
સ્થાને બેસે છે.]

નારદ—રાજાન્ ! સાંભળિયે. મહેન્દ્રનો સંદેશ છે.

રાજા—એકાગ્ર છું, ફરમાવિયે.

નારદ—કે ‘ત્રિકાળદર્શી’ મુનિવરે અવિધ્ય ભાષ્યું છે, જે સુરોને
અસુરો સાથે ખારે યુદ્ધ થનાર છે. હવે તમે અમારા નિલના
રણસહાય છો. માટે મિત્ર શસ્ત્રનો ત્યાગ કરતા નહિ. ઉર્વશી,

(૩૫૮)

જાઓ, જીવનપર્યંત રાજર્ષિની સહધર્મચારિણી થઇને રહેશે. ’
ઉર્વં—[ખીજી ગમ મહોથી] હાથ ! હૃદયમાંથી જાણે શક્ત્ય જ
નીકળી ગયું.

રાજા—પરમકૃપા. એણે હું દેવાધિદેવનો વેચાણ બનું છું.

નારદ—રાજા ! એતો

[અનુદ્રુભ.]

તમે ઇદ્ર તણું રહું કરો ને તમ તે કરે;
પ્રતાપ રવિનો અગ્નિ, અગ્નિનો રવિ વિસ્તરે.

[આકાશ બણી દૃષ્ટ કરી] હવે, રંભા, લાવ મહેદ્રે પાઠવેલો
કુમાર આયુના યૌવરાજ્યાભિષેકનો કલશ.

[રંભા સામગ્રી સાથે જિતરે છે.]

રંભા—લીજિયે, મુનિરાજ !

[નારદ કલશ લઇ] આયુજ્ઞાનને બદ્રાસને ખેસાર.

રંભા—આવ, વત્સ ! [ખેસારે છે.]

[નારદ આયુના મસ્તકે મંત્ર સાથે કલશ નામી] થયું. હવે જે
આચાર કરવો રહ્યો, તે તું કરાવ.

રંભા—વત્સ ! ભગવાન મુનિરાજને અને માંતાપિતાને જઈ પત્ર લાગ.

[આયુ તેમ કરે છે.]

નારદ—કલ્યાણમસ્તુ ।

રાજા—કુળ અજવાળજો.

ઉર્વં—પિતાનું હૃદય ઠારજો.

(પડદા પાછળ પહેલો વૈતાલિક) યુવરાજનો જય !

(માલિની.)

અજ સમ જ્યમ અત્રિ, ચંદ્ર દેવર્ષિ તોલે,
બુધ વિદ્યુ સરખાને સૌમ્ય શા દેવ ઐલે,
ત્યમ ગુણ્ય ગરવાએ તાત શા થાઓ પોતે !
તમ નડતમ વંશે આશિષો સર્વ સોતે.

[પડદા પાછળ ખીજો વૈતાલિક] જય જય !

(માલિની)

જનક તમ વિરાજો ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ રાજ્યે,
સ્થિતિયુત યુત ધૈર્યે છો તમે યૌવરાજ્યે;

(૩૫૬)

અધિકાતર વિધે એ રાજાશ્રી ઊંજસે,
જ્યમ હિમગિરિ અર્ધિય સેવો ગંગા પ્રકાશે.

[રંભા ઉર્વં પાસે જઈ] અહો બહેન, તારૂં પરમભાગ્ય કે પ્રભુએ
પોતે કુમારને યૌવરાજ્યાભિષેક કર્યો.

ઉર્વં—બહેન ! આ રૂડો અવસર જોયો મારો, તેટલો તારો પણ
છે ને. આપણે ક્યાં જુદાં છિયે ? [આયુનો હાથ ઝાલી]
વત્સ ! ચાલ મોટાં બાનું હૃદય ઠારવા.

[આયુ જવા ઉભો થાય છે.]

રાજા—રહે, વત્સ, આપણે સાથેજ એમની પાસે જઈયે છિયે.

નારદ—અહાહા !

(અનુબંધ.)

અભિષેક કર્યો ઇંદ્રે યૌવરાજ્યકુમારનો,

આજે આ, કે, સ્મરું, પૂરવે સૈનાપત્યે કુમારના !

રાજા—મહેંદ્ર પ્રભુનો હું ધણો ધણો આભારી છું.

નારદ—રાજા ! મહેંદ્ર તારું શું અધિક પ્રિય કરે !

રાજા—દેવાધિદેવ તુષમાન છે, તો

(અનુબંધ.)

સામી પ્રીતથી એકત્ર જે બેનો જોગ દોલસો,

તે શ્રી ને શારદા સંપી રૂડું રડાતણું કરો !

(સર્વે જાય છે.)

છગનલાલ પંડ્યા.

શુકનાસનો ઉપદેશ.

તાત ચંદ્રાપીડ ! જ્ઞાતવ્ય સર્વ તમને વિદિત છે અને સકલ શીઝનું તમે અધ્યયન કીધું છે, એટલે જરા પણ ઉપદેશ તો તમને આપવાનો છે જ નહીં. પરંતુ એવું છે, કે—યૌવનનો અધિકાર સ્વાભાવિક રીતે જ, સૂર્ય વડે બેઠી શકાય નહીં, રત્ન-પ્રભા વડે છેદી શકાય નહીં અને પ્રદીપ-પ્રકાશ વડે દૂર કરી શકાય નહીં એવો અતિ ગહન છે; લક્ષ્મીનો મદ એવો દારુણ છે, કે પરિણામે પણ તે જ્ઞાન્ત પડતો નથી; ઐશ્વર્યરૂપી અન્ય તિમિરનું અન્ધત્વ એવું તો દુઃખદાયક છે, કે તે અંજન આંજવાથી પણ મરતું નથી; ગર્વરૂપી દાહ-જ્વરની ઉષ્ણતા એવી તો તીવ્ર છે કે શિશિર ઉપચાર પણ તેને હરી શકતા નથી; વિષયરૂપી વિષના સ્વાદથી થતો મોહ એવો તો વિષમ છે, કે તે કદિ મૂળ અથવા મંત્રથી ઉતરતો નથી; અનુ-રાગરૂપી મેલનો ભેપ એવો તો બલવાન છે, કે નિત્ય સ્નાન કરવાથી અને શુદ્ધ રહેવાથી પણ તે ખસતો નથી, અને રાજ્યસુખની નિદ્રા એવી તો ઘેર હોય છે કે રાત્રિને અંતે તેમાંથી કદિ જગાતું નથી. માટે તમને જરા વિસ્તારથી કહું છું:—ગર્ભૈશ્વર્ય, નવયૌવન, અસામાન્યરૂપ, અને અમાનુષી શક્તિ એ સર્વે ખરૂં જોતાં એક મ્હોટી અનર્થ-પરંપરા છે. એમાનું એક એક છૂટું છૂટું પણ સર્વ અવિનયનું સ્થાન છે, તો પછી સર્વના સમૂહની તો વાત જ શી ? યૌવનના આરંભમાં યુદ્ધિ, શાસ્ત્રજ્ઞના પ્રક્ષાલન થકી નિર્મલ થએલી હોય તો પણ, ઘણું કરીને મલિન થઇ જાય છે.

યુવાનોની દષ્ટિ ધવલ રહેવા છતાં પણ સરાગજ યાય છે. રજો બ્રાંતિ ઉત્પન્ન કરનાર પવન જેવી, યૌવન સમયની પ્રકૃતિ પુરુષને શુષ્કપત્રની સમાન, સ્વેચ્છાએ અતિ દૂર ધસડી જાય છે. ઉપભોગરૂપી આ અતિગહન મૃગ તુષ્ટિકા સર્વદા દિદિગેરૂપી હરિણોનું આકર્ષણ કરે છે. એનાં એજ વિષયરૂપ જ્યારે નવ યૌવનથી કષાય થયેલા મનને આખરામાં આવે છે, ત્યારે જલની સમાન અધિક અધિક મધુર લાગે છે. વિષયની અત્યાસક્તિ પુરુષને દિગ્મોહની પ્રમાણે

‘ઉન્માર્ગે’ લઇ જઇને ઐનો નાશ કરે છે. માત્ર તમારા જેવાજ ઉપ-
 દેશને પાત્ર થાય છે, કેમકે સ્ફટિકમણિમાં જેમ ચંદ્રકિરણ, તેમ નિર્મલ
 મનમાંજ ઉપદેશ ગુણ સ્ફેલથી પ્રવેશ કરી શકે છે. ગુરુ-વચન અમલ
 હોય તોપણ તે જલની સમાન અભવ્ય પુરુષને કણે મ્હોટું શક્તિ
 ઉત્પન્ન કરે છે, પરંતુ હરિના શંખાભરણની પેઠે ભવ્ય પુરુષોના
 ગુણને અધિક અધિક શોભા આપે છે, પ્રદોષ-સમયના ચંદ્ર જેવો,
 ગુરુનો શાન્તિકારક ઉપદેશ, સંધ્યાકાળના અંધકાર જેવા અતિમલિન
 પણ સર્વ દોષને હરી લેછે, અને વૃદ્ધાવસ્થા જેમ મસ્તકના કેશને
 પલિતરૂપે નિર્મલ કરે છે તેમ તે સર્વ દોષને ગુણનારૂપમાં ફેરવી નાંખે
 છે. તમે હજી વિષયરસનો સ્નાન આપ્યો નથી, એટલે ઉપદેશ મહણ
 કરવાનો તમારે આજ ઉચિત સમય છે.—કુસુમસરના શર-પ્રહારથી
 હૃદય જર્જરિત થઇ ગયું એટલે તેમાંથી જગતી સમાન ઉપદેશ ગળી
 પડે છે. જેની પ્રકૃતિ દુષ્ટ છે તેનું કુત્ર કે ગાન કંઈ વિનયનું કારણ
 થઇ પડતું નથી, શું ચંદન-વૃક્ષનો અગ્નિ નથી બાળતો ? અને
 શાન્તિકારક જલથી પણ શું વડવાગ્નિ અધિક પ્રચંડ નથી થતો ?
 ગુરુનો ઉપદેશ તો પુરુષોના સર્વમલનું પ્રક્ષાલન કરી શકે એવું, જલ-
 વિનાનું સ્નાન છે; પત્તિનાદિ વૈરધ્ય વિનાનું અન્નર વૃદ્ધત્વ છે; શરીર
 સ્થૂળ ન કરે એવું ગુરુકરણ છે; સુચર્યું વિના ઘડેલું અગ્રામ્ય
 કર્ણાભરણ છે; જ્યોતિથી ચઢે એવો પ્રકાશ છે; અને ઉદ્દેગ ન કરે
 એવું જાગરણ છે;—તેમાં વિશેષ કરીને રાજાઓને, કેમકે તેઓને
 ઉપદેશ કરનાર યોડાજ હોય છે, અને સર્વ મનુષ્ય રાજાના વચનને
 પ્રતિશબ્દની સમાન ભયથી અનુવર્તે છે. ઉદ્દામ દર્પશી સોજાથી
 તેમનાં કર્ણવિવર બંધ થઇ ગયાં હોય છે. તેથી તેઓ કાંઇ ઉપદેશ
 દેનારને સાંભળતા નથી; અને કદિ સાંભળે તોપણ, હસ્તિની પ્રમાણે
 ચક્ષુ બંધ રાખી, તેની અવધીરણા કરી, હિતોપદેશ આપનાર ગુરુ-
 ઓને ખેદ પમાડે છે. અંધકાર રૂપી દાહજવરની મૂર્છાથી અંધ થયેલી
 રાજ-પ્રકૃતિ વિહ્વલ હોય છે; દ્રવ્ય મિથ્યાભિમાન વડે ઉન્મત્ત
 કરનાર છે; અને રાજ લક્ષ્મી, રાજ્યરૂપી વિષ વિકારની જડતા
 ઉત્પન્ન કરે છે.

આપ કલ્યાણની ઇચ્છા રાખો છો, તો પ્રથમ એ લક્ષ્મી જ
 કેવી છે, તે જુઓ. યોદ્ધાઓના ખડ્ગમંડલરૂપી કમલવનમાં

વિશ્રામ કરનારી એ બ્રમરી, પારિજાત પદ્મવ પાસેથી રાગ, ચંદ્રકલા પાસેથી અતિશય વક્તા, ઉચ્ચૈશ્રવસ્ પાસેથી ચંચલતા, વિષ પાસેથી મોહન શક્તિ, મદિરા પાસેથી મદ, અને કૌસ્તુભમણિ પાસેથી અતિ કઠિનતા,—એટલાં વાનાં સહવાસ-પરિચયથી વિયોગ-સમયે વિનોદ કરનાર ચિહ્ન તરીકે લઘને જ ક્ષીર સાગરમાંથી બહાર આવી છે. એ અનાયા જેવું જગતમાં બીજું કોઈ અપરિચિત નથી. પ્રાપ્ત થયા પછી પણ મહાકળે જ રહી શકે છે. ગુણુરૂપી પાશના દંઢ બધનથી એને નિશ્ચલ કરી હોય છે તો પણ એ નાસી જાય છે. અતિ ગર્વ ધરાવતા હજારો ચોદાઓએ ઉચી કરેલી ખડ્ગ-લતાઓના પંજરમાં ફરી હોય ત્યાંથી પણ એ જતી રહે છે, મદજલ રૂપી દુર્દિનનો અંધકાર કરી મૂકતા ધનની ધન ઘટાયા એને ઘેરી લીધી હોય તેમાંથી પણ એ પલાયન કરી જાય છે. નથી એ પરિચય રાખતી; નથી ઉંચા કુળને જોતી; નથી રૂપને દેખતી; નથી કુલ-કુળને અનુસરતી; નથી શીલ ઉપર દષ્ટિ કરતી; નથી ચતુરાઇને ગણતી; નથી શ્રુતિને સાંભળતી; નથી ધર્મને માનતી; નથી ઉદારતાનો આદર કરતી; નથી વિશેષ જ્ઞાનનો વિચાર કરતી; નથી આચારને પાળતી; નથી સત્યને સંભારતી; અને નથી લક્ષણનું પ્રમાણ ગણતી; પણ ગંધર્વ-નગર-લેખાની પેઠે જોતાં જોતાંમાં ઉડી જાય છે ! હજી સુધી પણ એને મંદરાચલના બ્રમણનો સંસ્કાર રહ્યો હોય એમ એ બધાં કરે છે. પદ્મ સમુદ્રમાં ચાલવાથી જાણે કમલ-દંડના કાંટા વાગ્યા હોય એમ એ કોઈ સ્થલે પગ સ્થિર મૂકીને રહેતી નથી. મ્હોટા મ્હોટા મહા-પાશોના મંદિરમાં એને મહામહા પ્રયત્ને રાખી મૂકે છે તો પણ, વિવિધ ગંધગજના ગંડસ્થલનું મધુ પીવાથી જાણે મત્ત થઇ હોય એમ એ રમજન કરે છે. જાણે કઠિનતા શીખવા સાજી ખડ્ગ ધારાઓમાં વાસ કરે છે. જાણે વિશ્વરૂપત્વ ગ્રહણ કરવાને જ એણે શ્રીનારાયણનો આશ્રય લીધો છે. કેવળ અવિશ્વાસ રાખીને એ સંધ્યાકાલના કમલની પેઠે, અતિવૃદ્ધ મૂલદંડ તથા કોશ મંડલવાળા પણ ભૂપતિને ત્યાગ કરે છે. લતાની પેઠે વિટપ સાથે જોડાઇ જાય છે, ગંગા જેવી વસુજનની છતાં પણ એ તરંગ-બુદ્ધિ (જેવી) ચંચલ છે. સૂર્યની ગતિની પેઠે વિવિધ સંક્રાન્તિ પ્રકટ કરે છે. પાતાલની ગુફા જેવી તમસથી ભરેલી છે. હેડમાંની પેઠે એનું હૃદયમાત્ર બીમ-સાહસથી જ હરી શકાય છે. વર્ષાઋતુના જેવી એ ક્ષણ-મ-

ગુર જ્યોતિને ઉત્પન્ન કરનારી છે અને દુષ્ટ પિશાચિણીની સમાન અનેક પુરુષોની કંચાઇ દેખાડે છે. અદ્ય પ્રાણીને એ ઉન્નત કરી દે છે; સસ્ત્રવતીના માનીતાને જાણે ધર્ષાથી આલિંગતી નથી; ગુણવાનને જાણે અપવિત્ર ગણીને સ્પર્શ કરતી નથી; સુજનને કુલક્ષણ હોય એમ જોતી નથી; કુલોત્તુ સર્પની સમાન લંઘન કરે છે; ચરાને કંટકની પેઠે તણ દે છે, દાતારને દુઃસ્વપ્નની સમાન સંભારતી નથી; પિતાતને પાતકી જેવો ગણી તેની સમીપ આવતી નથી; અને મનસ્વીને ઉન્નત ગણીને હસી કાઢે છે. ઇંદ્રજાલની સમાન પરસ્પર વિરોધ દર્શાવતી જગતમાં એ પોતાનું ચરિત પ્રકટ કરે છે. તેમજ સર્વદા ઉચ્ચતા ઉત્પન્ન કરવા છતાં પણ એ જાડય આણે છે, ઉન્નતિ આપતાં પણ નીચ સ્વભાવ દર્શાવે છે; જલરાશીમાંથી ઉત્પન્ન થએલી છતાં પણ તૃણા વધારે છે; ધન્યરતા આપવા છતાં પણ પ્રકૃતિને અશિવ કરી દે છે, ખલ વધારતાં પણ લઘુતા પમાડી દે છે; અમૃતની સહોદર છતાં પણ પરિણામે કડવી ચષ્ પડે છે; વિગ્રહવતી છતાં પણ પ્રત્યક્ષ દર્શન દેતી નથી; પુરુષોત્તમને અનુરક્ત છતાં પણ ખલ પુરુષની પ્રીતિ બાંધે છે; અને જાણે ધૂનિમય હોય તેમ સ્વચ્છને પણ મલિન કરી મૂકે છે.

વળી જેમ જેમ એ ચપલા પ્રકારે છે તેમ તેમ દીપજ્યોતિની સમાન એમાંથી કજ્જલ-મલિન કર્મ જ કેવળ નીકળે છે. કેમકે એ તૃણાંશ્વી વિષ-લતાઓનું પોષણ કરનારી જલ-ધારે છે; ઇંદ્રિયોંશ્વી મૃગોને (આકર્ષણ કરનારી) વ્યાધ-ગીતિ છે; સચ્ચરિત્ર શ્વી ચિત્રોને ભૂંસી નાંખનારી ધૂમ-લેખા છે; મોહશ્વી દીર્ઘ નિદ્રાની વિલાસ શય્યા છે; ધન-મદ્દ શ્વી પિશાચિકાઓને વસવાની જીર્ણ વલબી છે; શાસ્ત્ર દૃષ્ટિની તિમિરોત્પત્તિ છે; સર્વ અવિનયોની આગળ ઉડતી પતાકા છે; ક્રોધના આવેગ શ્વી મગરોને ઉત્પન્ન કરનાર નદી છે; વિષય શ્વી મધુપાન કરવાની ભૂમિ છે; ભૂવિકાર શ્વી નાટ્યની સંગીતશાલા છે; દોષ શ્વી સર્પોને વસવાની ગુહા છે; સત્પુરુષોનો બ્યવહાર અટકાવનારી વેત્રલતા છે; ગુણ શ્વી કલહસૈની અકાલ વર્ષાઋતુ છે; લોકાપવાદ શ્વી વિસ્ફોટકને વિસ્તાર પામવાની ભૂમિ છે; કપટ નાટકની પ્રસ્તાવના છે; કામ શ્વી ગજની ધ્વજ છે; સાધુભાવની વધ્વશાલા છે; અને ધર્મ શ્વી ચંદ્ર-મંડલની રાહ-જિજ્ઞાસા છે. એવો કાષ્ઠ પુરુષ હું દેખતો નથી. જેને આ અપરિચિત

લક્ષ્મીએ ગાઠ આલિંગન દઇને પછી છેતર્યો નહિ હોય. ખરેખર, ચિત્રી હોય ત્યાંથી પણ જતી રહે, પુસ્તકોમાં હોય ત્યાંથી પણ દગો કરી જાય, કોતરેલી હોય તો એ ઠગી જાય, સાંભળતાં પણ છેતરી જાય, અને ચિન્તન કર્યાંથી પણ વંચન કરે એવી એ છે; આવી દુરાચારણી છતાં પણ રાજાઓ કાણુ જાણે કેમ દૈવયોગે એના પરિચ્છેદથી વિકલ્પ બની જઈને સર્વ આવનયોનું સ્થાન ધર્મ પડે છે. કેમ ને, અભિષેક—સમયે જ જાણે મંગલ કલશના જલથી તેઓનું દાક્ષિણ્ય ધોવાઇ જાય છે. જાણે અગ્નિ-કાર્યના ધૂમથી તેઓનાં હૃદય ભલિન બની જાય છે. જાણે પુરોહિતની દર્ભામ રૂપી સાવરણી યજ્ઞ તેઓની ક્ષમા દૂર જતી રહે છે. મસ્ત ઉપરના જાણે મુકૂટ જ આવનાર વૃદ્ધાવસ્થાના સ્મરણને ઢાંકી નાંખે છે. છત્ર-મંડલથી જ જાણે તેમને પરલોક-દર્શન બંધ થાય છે. જાણે ચમરના પવનથી તેમની સત્યવાદિતા ઉડી જાય છે. જાણે વેત્રલતાઓ જ તેમના સર્વ ગુણને ઢાંકી કાઢે છે. જયશબ્દના કલકલમાં જ જાણે સાધુવાદ ડુબી જાય છે; અને ધ્વજ-પટના પલ્લવથી જ જાણે તેમનો યશ ભુસાઇ જાય છે. તેમજ કેટલાક, શ્રમને લીધે શિથિલ બની ગયેલી પક્ષીની ડોક જેવી ચપલ, ખઘોતના પ્રકાશ જેવી ક્ષણ મનોહર, અને મનસ્વી જનથી નિન્દિત સંપત્તિ વડે લોભાઈ જઈને, જરાક ધન મળવાથી અર્વિષ્ઠ થઇ સર્વજન્મ ભૂલી જઈને,—અનેક દોષથી વૃદ્ધ પામેલા હૃષ્ટ રુધિર જેવા રાગાવેશથી પીડાઇને,—વિવિધ વિષય ચાખવાને ઇચ્છતી, પાંચ છતાં પણ અનેક સહસ્ત્ર જેવી લાગતી ઇદ્રિયોથી દુઃખ પામતા,—ચંચલ પ્રકૃતિને લીધે પ્રસાર પામીને, એક છતાં પણ શ્વેત સહસ્ત્ર જેવા થઇ પડેલા મનવડે આકુલ આકુલ થઇ વિદૂલ બની જાય છે. જાણે ગ્રહ તેમને ઘેરી લે છે; ભૂત જાણે પજવે છે; મંત્રનો જાણે તેમનામાં આવેશ થાય છે; વિકરાલ પ્રાણિયો જાણે તેમને ગભરાવે છે; વાયુ જાણે તેમની વિડંબના કરે છે; પિશાચો જાણે તેમનું ભક્ષ કરી લે છે; કામબાણથી જાણે મર્મસ્થાન બેદાય હોય તેમ તેઓ હજારો મુખ-વિકાર કરે છે; ધનની ઉજ્જ્વલતાથી જાણે ઉકળતા હોય એમ ચેષ્ટાઓ કરે છે; જાણે ગાઠ પ્રકાર લાગ્યા હોય તેમ અંગ ધારી શક્તા નથી, કરચલાની પેઠે વાંકા વાંકા ચાલે છે; અધર્મને લીધે ગતિ ભગ્ન થવાથી, અપંગની પ્રમાણે તેઓ પરપુરુષથી દોરાય છે; અસત્યવાદ કરવાથી પરિણામમાં જાણે મુખ-રોગ થયો

હોય તેમ તેઓ મહાદેવે બોલે છે; સમપર્શ્ય વૃક્ષની પેઠે કુસુમના રંગેવિકાર વડે, પાસે બેઠેલાઓના મસ્તકમાં તેઓ શ્વેત ઉત્પન્ન કરે છે; મૃત્યુ જાણે પાસે આવ્યું હોય તેમ બંધુજનોને પણ આજ્ઞા-ખતા નથી; નેત્ર જાણે અંજલિ ગયાં હોય તેમ તેજસ્વી પુરુષોને તો દેખતા જ નથી; કૃષ્ણ સર્પનો જાણે તેમને દંશ થયો હોય તેમ મહામંત્રીઓ પણ તેમને જગાડી શકતા નથી; લાક્ષામય હોય તેમ તેઓ સોખમે સહી શકતા નથી; દુષ્ટ ગર્ભની પેઠે, મહામાનસ્તંભ સાથે નિશ્ચય કર્યા છતાં પણ તેઓ ઉપદેશ ઝડપી કરતા નથી; તૃણા રૂપી વિષ્ણી મૂર્છામાં પડવાથી સર્વ તેઓ કનકમય જીએ છે; તર-વારોની પેઠે પાન વડે તીક્ષ્ણતા વધારીને, પરપ્રેરણાથી તેઓ (કાંઈનો) નાશ કરે છે; દંડયકી, દૂર રહેલાં પણ મ્હોટાં મ્હોટાં કુચને ફલની સમાન તોડી પાડે છે; અકાલ-કુસુમ-પ્રસવના જેવા તેઓ, મનોહર આકૃતિવાન છતાં પણ લોકના વિનાશ-હેતુ થઈ પડે છે. સ્મશાનના જાણે અગ્નિ હોય તેમ તેમની વિમૂર્તિ અતિ રોદ્ર હોય છે; ચક્ષુ-રોગગ્રસ્ત જેવા તેઓ અદૂરદર્શી હોય છે; અને કામી પુરુષોની સમાન તેઓનાં બરન ક્ષુદ્ર જનથી અધિષ્ઠિત હોય છે; અવશ્ય કીધાથી પણ તેઓ પ્રેત-પટલની સમાન બધ ઉત્પન્ન કરે છે. ચિંતન કરવાથી પણ મહા પાતકના કાર્યની સમાન કંઈ કંઈ ઉપદ્રવ કરે છે; દિવસે દિવસે ભરાતા પાપથી જાણે તેઓ ધ્રુવી જાય છે; અને એવી અ-વસ્થામાં સેંકડો વ્યસનમાં લપટાઈ જવાથી વસ્ત્રીક ઉપરના તૃણની ટાંચે રહેલા જલમિન્ડુઓની સમાન તેઓને પોતાના પડવાનું પણ જ્ઞાન રહેતું નથી.

વળી, કેવળ સ્વાર્થ સાધનારા ધૂર્ત લોક—ધનરૂપી માંસનો ગ્રાસ કરનાર ગૃધ્ર પક્ષીઓ—સમામંડપ રૂપી કમલિનીના બગલાઓ—ઠગ વિદ્યામાં પોતે કુશલ હોવાથી બીજા કટકાકતે એમ સમજાવે છે, કે હુત રમવું એ વિનોદ છે; મૃગયા એ કેવલ શ્રમ છે; મધપાન કરવું એ જ વિલાસ છે; પ્રમત્તાનું નામ જ શોર્ષ છે; સ્વપત્નીનો પરિ-ત્યાગ કરવો એનું નામ જ અવ્યસનિતા છે; ગુરુ વચનનો અનાદર કરવો એ જ સ્વતંત્રતા છે; સેવક જનોને યથેચ્છ વર્તવા દેતા એનું નામ જ સુખી સેવા છે; વ્રત, ગાન, વાદિત અને વેશ્યાઓમાં આસક્ત રહેવું એ જ રસિક પુરુષનું લક્ષણ; મ્હોટા મ્હોટા અપરાધ ઉપર (પણ) લક્ષ ન આવવું, એનું નામ જ મહાનુભાવતા; પરાજય

સહન કરવો એ જ ક્ષમા; સ્વચ્છન્દ વર્તવું એજ પ્રભુત્વ; દેવની અવગણના કરતી એનું નામ જ મહાવીરતા; બંદિજનોનાં કરેલાં વખાણુ તેજ યજ્ઞ; મનની અસ્થિરતા તે ઉત્સાહ; અને ખરાખોટામાં એક ન જાયવો એ જ નિષ્પક્ષતા કહેવાય;—આ પ્રકારે સર્વ દોષને પણ એ ધર્મો ગુણનું આરોપણ કરી દેખાડે છે, પરંતુ પોતે તો મનમાં હસતા જાય છે અને દેવતાઈ સ્તુતિ કરી કરીને તે રાજાઓને ઠગે છે. દ્રૌપદ—મદ્યથી તેમનાં ચિત્ત મત્ત હોય છે માટે તેઓ વિચાર-હીન, એ બધું મથાર્થ માનીને મિથ્યાભિમાન ધરાવે છે; મર્ત્ય છતાં પણ જાણે દેવાંથી હોય એમ પોતાને સદૈવત તથા અલૌકિક માને છે; અને દિવ્ય પુરુષોને ઉચિત યેષ્ઠા તથા અનુભાવ કરવા માંડે છે, જેથી તેઓ સર્વ જનોના હારણને પાત્ર થાય છે. સેવક જનો પોતાની વિડંબના કરે તેને પણ તેઓ અભિનન્દન કરે છે.

મનમાં પોતાને દેવતાઓનું આરોપણ કરીને ઠગાયાથી, અસત્ય સંભાવનાથી છે શુદ્ધિ—હીન થયેલા તેઓ, જાણે પોતાના બે હાથની અંદર બીજા બે હાથ પેઢેલા હોય એમ માને છે; લલાટની અંદર વિચારથી ઠંકાયેલું જાણે પોતાને ત્રીજું નેત્ર હોય એમ શંકા કરે છે; કામને દર્શન આપવું એ પણ મોટો અનુચ્છદ છે એવું સમજે છે; દષ્ટિપાતને પણ ઉપકાર-પક્ષે ગણે છે; સંભાષણ પણ એક પ્રકારનું જ્ઞાન છે એમ જાણે છે; આગ્રા કરતી એ વરદાન આપવું એમ ધારે છે; ને પોતાના સ્પર્શને પણ પાવન ગણે છે. (વળી) મિથ્યા માહાત્મ્યના ગર્વમાં તણાઈને તેઓ દેવતાઓને (પણ) પગે લાગતા નથી; બ્રાહ્મણોને પૂજતા નથી; માન્યને માન દેતા નથી; પૂજ્યની પૂજા કરતા નથી; નમવા યોગ્યને નમતા નથી; તથા ગુરુઓને ઉડીને સત્કાર કરતા નથી. વિદ્વજ્જનો નિરર્થક શ્રમચક્રી પોતાના વિષયોપભોગ-સુખમાં વિદ્ધ લાવે છે, એમ ગણી તેમની હાંસી કરે છે; વૃદ્ધજનના ઉપદેશને, વૃદ્ધાવસ્થાના વૈકલ્પ્યનો પ્રલાપ છે એમ ધારે છે; પ્રધાનના ઉપદેશને અનુવર્તવું એ પોતાની શુદ્ધિનો પરાજય કહેવાય એમ જાણી તેને ધિક્કારે છે; હિતવાદી ઉપર કોપે છે; સર્વથા, જે અહર્નિશ હાથ જોડીને સર્વ અન્ય કાર્ય લજી દધ, ધડી ધડી દેવતાઓની પેઠે તેમની સ્તુતિ કરે છે, અથવા તેમનું માહાત્મ્ય ઉત્પન્ન કરે છે. તેનું જ તેઓ અભિનન્દન કરે છે, તેની સાથે જ ભાષણ કરે છે, તેને જ પાસે રાખે છે, તેનું જ સંવર્ધન કરે છે, તેની સાથે જ સુખે રહે

છે, તેને જ દાન કરે છે, તેને જ મિત્ર કરીને સ્થાપે છે, તેનું જ વચન સાંભળે છે, તેના ઉપર જ બધા પ્રસાદ વર્ષાવે છે, તેને જ બહુ માન આપે છે, અને તેને જ પોતાનો બનાવે છે.

તેમ જ જેઓ ધર્મ ખરૂં અતિ દુષ્ટ ઉપદેશ આપનાર, કૂર-કૌટિલ્ય શાસ્ત્રનું જ પ્રમાણ માને છે; મારણ્યાર્થક મંત્ર-સાધનાથી કૂર થયેલી પ્રકૃતિવાળા પુરોહિતને પોતાના ગુરુ ગણે છે; પંરપુરુષને કંગવામાં તત્પર મંત્રીઓ જેમના ઉપદેશક હોય છે; હનુરો રાજાઓએ ભોગવી ભોગવીને ત્યજી દીધેલી લક્ષ્મીમાં જેઓ આસક્ત રહે છે; હિંસાનો ઉપદેશ કરનાર શાસ્ત્રનો જેઓ અભ્યાસ કરે છે; અને સહજ પ્રેમથી પવનજા અંતઃકરણવાળા અનુરક્ત બાહ્યોનું જ ઇદન કરે છે તેમને સાંપ્રત શું ?

ગણુપતરામ કવિ.

રાજસેવા.

પ્રતાપ—કુળની આબરૂને માટે મેવાડને હેલ્લા રામરામ કરી મારે પગલે પગલાં માંડેલા થરા સિસોદિયાઓ ! મને આજ્ઞા નહોતી, કે જવનરૂપી રાહુએ ઘેરાયલા પ્રતાપને પોતાનો દેશ તજી દૂર વસવા જતાં તમે તેના સંગી થશો. પણ ઓ કુળની આબરૂના જતનને માટે વતન તજવા તૈયાર થયલા બાપા રાવળના વંશજો ! બાપો અસલ ક્યાંના તે વિચારો. ધરતી માણસને ઝોળખાવતી નથી; પણ માણસ ધરતીને ઝોળખાવે છે. પરાક્રમી પુરુષે જે પૃથ્વીમાં પગ મૂક્યો તે ધરતી ધોંગી ગણાય છે. રે ! ખસેડ્યાં ન ખસે એવા દુઃખ અને બયાનક સ્થાનમાં રહેવાથી પરાક્રમ ઉપર પડેલા ફરી વળે છે, ને પૂર્વનો જમાવેલો જથ્થો ઝાંખો થઈ જાય છે, તથા પરાક્રમનો નવો પ્રદાશ ઝળકાવવાનો ભ્રમ આવતો નથી, પણ એવા રાહુસ્થાનમાંથી નિર્ભય રચળે જઈ વસતાં પરાક્રમનું પાણી નિરુપદ્રવે એકઠું કરી શકાય છે, ને તેથી નવીજ નામના મેળવી શકાય છે.

જેમકે—

(૩૬૮)

(ઉપજાતિ)

ઉપાધિવાળા સ્થળમાં વસ્યાથી,
પ્રકાશ દાખી ન શકે કશાથી;
રાહુ ઇસે સૂર્ય ખસે પ્રકાશે,
રહે ત્યાંહા રાહુ સમોજ બાસ.

સૂર્ય કે ચંદ્ર ગતિ કરી આગળ ગયા વિના લાગેલા મંડળથી સુકત થતા નથી; તેમજ માણસ પોતાના વતનમાં શત્રુના ઘેરામાં ધુંધવાઇ રહી કશું તેજ ઝગકાવી શકતો નથી. આ મારી ધરતી એવું અભિમાન રાખતું એ કીક છે, પણ એ હંમેશાં સુધીની આપણી નથી; માટે તેનો મિથ્યા મોહ રાખવો નહિ. તેની રીત સતીના જેવી નથી, પણ તે બળિયાની બકરી થઈ બેસે એવી ઢંગવની જમરાની બેઠ છે ! કહેવત છે કે “ ધીંગાની ધરતી; ” માટે એને રાખ્ય જેવી બાણી તે ગયાનો—તેને તજવાનો હરખ શોક રાખવો નહિ. સતી પરકર ગએ પ્રાણજ ત્યાગે પણ આ કંઈ એવી નથી; માટે આપણે જ્યાં આપણી બાપદાદાનો આજર જાગરી શકીએ તે આપણું વતન, ને તેજ આપણો દેશ, ને તેજ આપણી પૃથ્વી. હરિ સાનુકૂળ હશે તો નિર્ભય જગોએ જઈ રહેતાં છાજમાંથી મોટું રાજ મેળવવાનો વખત આવશે. રે, ગયું રાજ, ગઇ પૃથ્વી, ગયો પૈસો એ સૌ પાછું આવશે, પણ કુળની ગઇ પવિત્રતા કે કાળે પાછી આવનાર નથી; માટે આ રણુની પેલી કોર મીઠા મહેરાણુના બેટમાં આપણો કીરમજી ઝૂટે રોપવાનો એ નિશ્ચય કર્યો છે, તે તમને પસંદ પડે છે કે નહિ તે બોલજો. તમે પોતીકા પરિયાના પવિત્ર પાણીમાં જવનતા જાગતો છો ન પડે માટે પ્રતાપના તેડયા પોતાનાં ધરમાર, જમીન જમીર, પડયાં મૂકી પોતાના પરિવારને લઈ પાંચરા ચાલ્યા આવ્યા છો, તો તેથી તમને હાલ તરત તો કશું સુખ નહિ મળે; પણ ચળે નહિ એવી તમારી જડ એ એકાંત સ્થળમાં બાઝશે, ને તમારો નામના પાછો આખા આર્યાવર્તમાં ગાજશે !

રે ! શત્રુથી પોતાના પરાક્રમનો પ્રકાશ ઘેરાતાં કાણે પોતાનું સંસ્થાન નથી તજ્યું ? મોટા જગત પ્રસિદ્ધ પ્રજા જેવા મનાતા— પુરુષોએ તજ્યું છે, રે જુઓ,—

(શાર્દૂલવિક્રમીકૃત)

પ્રખ્યાતું નિજ પાટ કાળયવને ઘેર્યું ગણી શ્રીપતિ,
પોતે લે પરિવાર આપ વસિયા જો બેટ દારામતી;
તો મેવાડ તથા અરિ અકળરે ઘેર્યાં યકી હું તથા,
સિંધુને શુભ બેટ જાંઘ વસવા ઇચ્છું છ એના વૃથા.

શ્રી કૃષ્ણ જોવા ઇશ્વરના અવતાર રૂપે જાળખાતા પુરુષે જો
રસ્તો લીધો છે, તે રાહ ચાલતાં આપણને શી શરમ છે ? રે, મે-
જો ધારણા ધારી છે તેનો સકેન સારો જ છે. માટે આપણે હવે
મેવાડ સામી નજર માંડવી નથી એમ ગણીને તે તરફનો કાંકરો
કાઢી નાખો.

સીસોદિયાઓ—મહારાજો જો બાપણ બાપ્પું તે ખરૂં છે. મે-
વાડમાં જન્મનાં ઘોડાંનાં ખરિયાં ફરે ત્યાંસુધી તે ધરતીનું ધાન પાણી
અમારે અમાજ છે. બાપારાવળના કુળનો રાજવી ત્યાંજ અમારૂં
ધરખાર અમે ગણીએ છીએ. મહારાજની આજ્ઞા પ્રમાણે અમે આજ
લગી વત્યાં છીએ, ને વર્તીશું. અમને આજ્ઞા હતી કે, પ્રભુ કંઈ
પાંશરૂં પડશે; પણ ધણીનું ધારેલું ફર્યું નહિ. તો તેની તેમજ ઇચ્છા
હશે. આપે જીવિત બતાવી તે અમારે આઠે અંગે કબુલ છે. મહારાજ
પહાડ પર્વતમાં આ કોતરથી પેલે કોતર પરવારને લઈ રખડયા, એ
દુઃખ અમારા અંતરમાં રાત દહાડો ધ્રુધવાયા કરતું હતું, પણ તેનો
કરો ઉપાય કોઈના હાથમાં રહ્યો નહોતો. બળિયાઓ બાહુબલ
દાખવી વિષમ વેળા આવ્યા પહેલાં સ્વર્ગે સંચર્યા, ને જો રહ્યા તે
મહાસાગરના મોજમાં તલના દાણા વેરાયા જોવા હતા, એટલે નજરે
દુઃખ જોવું પડ્યું !

પ્રતાપ—રે, એ તલના દાણા ન સમજશો ! વડવાનળના
અંગારા છે એમ માનજો ! તે એકત્ર થતાં કોઈ દહાડો એ આપો
દરિયો સફાબટ કરી દેશો ! પણ હવે ઘોડે જીજી નાંખો; તેના તંગ
કચી બાંધો, ગઘ કાલનો અહિં નાખેલો મુકામ હવે ટાંકે પહોર
ઉઠાવો; તાણેલા પાલની મેખો કખાડો; રણનો રસ્તો ત્રિઘટ છે; માટે
જો જોઈએ તેની તજવીજ રાખો, આ રણમાં રૂપિઆનું રૂપિઆભાર
પાણી મળવું મુશ્કેલ છે, માટે સૌથી પહેલી તેની ફિકર રાખજો
રખે તે જીલતા !

સિસોદિયા—મહારાજની આજ્ઞા પ્રમાણે હવે તેજ કરીએ.

[ઘોડાઓ ઉપર સાજ નાંખી તંબુઓ વગેરે ઉઠાવો તૈયારી કરે છે. પ્રતાપસિંહ પોતાને ઘોડે અશ્વાર થવા પેગડામાં પગ મૂકે છે, એવામાં વેગળેથી પૂરવેગમાં ઘોડો ફૂંકતો કાઠ અશ્વાર આવે છે.]

પ્રતાપ—સહુખરાજી ! એ પેશે વેગળે કમાનમાંથી તીર છોડ્યો હોય એવા ઘોડા ઉપર આવતો કાણુ જણાય છે !

જેતસિંહ—મહારાજ, કાઠ આવે છે ખરો, રે તે હાથ ઊંચા કરી આપણને થોભાવવાને ઇસારા કરતો હોય એમ જણાય છે ! જરા થોભો.

વિદ્વં—ઇસારા શું ? તેણે ચીસ પાડી તે તમે સાંભળી કે નહિ ? મેં તો સાંભળ્યું કે—“ ખડે રહો, જાતે હો કાં ” ? ! શું દુઃખના દરિયામાંથી કિનારે આવેલું કોટિયું ભોગવા કાઠ લાંખી દાઢીવાળો આવે છે કે શું ? ! હા, હા; તેમજ હશે; માટે આપણાથી જે દિશામાં જેમ નસાય તેમ નાસો, કે આવે છે તેને આવતા વારને કશી પૂછપાછ ક્યાં પહેલાં પરસોઠામાં પહોંચાડી દો ! મારીને આંહિને આંહિ દાટી દો, કે સોખતીને આપણે ક્યાં દિશામાં ગયા તેની અખર કહેવા જવા ન પામે !!

પ્રતાપ—સહુખરાજી ! જુઓ, જુઓ ! તે તીરવેગે આવી પહોંચ્યો !

જેતસિંહ—હા રે હા; તે કાઠ આપણો દેશી જણાય છે !

વિદ્વં—દેશી કે દૂષી કેમ જણીએ ?

અશ્વાર—(યૂમ મારી) ઓ મેવાડના સુગટ ! તારે આમ કરવું ઘટતું નથી ! રે, તું તારાં ઘોડાંના તંગ ઢીસા કર ! ને આગળ પગ ન ધર ! !

પ્રતાપ—(આશ્ચર્યતાથી) આ નવાઇ ઉપજાવે એવો નર ઘોંશ બંધો કાણુ આવે છે તે વર્તાતું નથી !

જેતસિંહ—મહારાજ, મને પણ એ કાઠ—છે આપણો, પણ વર્ત્યો ન જાય એવો જણાય છે.

(એટલામાં તે અશ્વાર ઘોડેથી ઉતરી દોડતો આવી પ્રતાપસિંહને ભેટી પોતાના આંસુથી તેને ભીંજી નાખે છે, તે જોઇ સીસોદિયાનું ટાળું આશ્ચર્યતાથી સ્તબ્ધ થઇ તેને જુવે છે.)

પ્રતાપ—(તેને ઓળખી) શું બામાશા !!

બામાશા.—હા, મારા અન્નદાતા ! !

(પછી છૂટા થાય છે.)

પ્રતાપ—મૈત્રાં છોકરાં મૂકી બહારવટે નીકળ્યા હો, એ વેશે ઘોંશભર્યા આ ઉજડ જગોએ કાં આવ્યા ?

બામાશા—મારા માયાના મણિ ! આપ જેવા માયાના મણિ જતે મારે શું ઉગર્યું, કે માણસમાં મોં દેખાડી ફરવું ! રે, આપ વનો આ બામો નકામો જમો ખીલીએ બેરવી મૂક્યો હોય એવો જાણ્યો ! રે, અમારી શોભા જગતમાં ઝળકાવનાર સીસોદિયા કુળના રાણા જ છે. આ દેહ તેમના કણનો જ અંધાયલો છે; તે કુળના પાટલી મેવાડ છોડી જતે બામાશા તેમાં શી રીતે રહી શકે એ આપ વિચારી જુઓ.

પ્રતાપ—શા ! અકબરને એન પ્રતાપના કુળની લેવી છે, તમને કાંઈ તેનું નડતર નથી; તો તમે તમારી મેળે ખાઓ પીઓ ને મોજ મારો. મેવાડમાં તમારું જમણું ઘર શાને ધૂળધાણી કરો છો !

બામાશા—એ જમાવ બાપજીની બહોળા દિલની રેઝાયલી રહેમિયતનો છે. બામાની જડ સીસોદિયા રાણાના કારભારના સુંદર સરોવરના મીઠા પાણીથી જામેલી છે, તે આ વખતે એ મીઠા મહે-રામણ સૂકાને તેનાથી અળગો રહી અલખતનો લદાવ લેવાના નથી, પણ જેનાથી તેની જડ જામેલી છે તેના ફરી જમાવને માટે તે પોતાનું સ્વજનું સત્વ બાપજીના આગળ ધરવાને આવ્યો છે; માટે જ્યાં સુધી બાપજીને બાપજીનું બામા પાસ રહેલું અન્કત આપે ત્યાં સુધી બાપા રાવજનું મેળવેલું મેવાડ મૂકવું જોઈતું નથી.

પ્રતાપ—રે તમે શું બોલો છો ! ફાટલી બીંત છંટ ચૂનાથી સાંધી લેવાય, પણ ફાટ્યો આમ માંધ્યો ગયો જાણ્યો છે શું ? રે, પડતો પહાડ વાંસનો ટેકો શી રીતે ઝીલી શકે ? જે હરકત ટાળવા અરે ! જવનને ખાળવા સીસોદિયાજીના સંચેલા ખજાના ખાલી થઈ ગયા, ગાંઠનું ખાંધ ચાઢીને ચોટયા રહેનાર બહાદુરો ધરમાર તારા-જ કરી દેને પણ ટકી ન શક્યા, તો તમે હવે શા સાથે આભે જવાળ અડેલા અગ્નિમાં ગાંઠની ગાગરનું પાકી મહેનતનું મેળવેલું પીવાનું પાણી રેડી કરી દાયદો ન જેવા તરશે પગ તરફડાવાનું સાહસ કરો છો ?

બામાશા—બાપજી ! સીસોદિયાના માન સરોવરનું સંધરેલું પાણી ને સાચી દાનતનું છે, તો તે એક વખત આને અડેલો બડકો ઓલવી નાંખશે, ને જે જગ્યાએ મથાણુ જેવું મેદાન થયું છે, ત્યાં મનને મોડ ઉપજાવે એવી નવપદ્ધતિ વાડી કરી આપશે !

પ્રતાપ—અરે બામાશા, શું બોલો છો ? !

બામાશા—બાપજી, હું ખરું કહું છું.

પ્રતાપ—તે શી રીતે ?

બામાશા—બાપજી, નજરે જોશો તે રીતે.

પ્રતાપ—તમે નજરે શું જતાવો છો ?

બામાશા—ઓ મારા માયાના છત્ર ! મને વચન આપો, તો હું આપ આગળ મારું પેટ ખોલી વાત કરું.

પ્રતાપ—વચન શી વાતનું માગો છો ?

બામાશા—બાપજી, રાજપુત્રીથી હું જે કંઈ માંડું થેલું માગી લઉં તે વાતનું.

પ્રતાપ—જાઓ વચન છે, જે બોલો તે મોંમાં માય એવું બોલજો !

બામાશા—બાપજી ! શું માગું ? આપના પ્રતાપથી સીસોદિયા રાણાઓની શેઠે બરકતથી મારે લીલા લહેર છે; એ કુળમાં કેર થતે મારા સુખનાં ઝેર પડ્યું છે ! માટે મેં દાચ જોડી માગી લઉં છું કે—સીસોદિયા રાણાઓથી જે કંઈ ખેરો ગારો બામાના ધરમાં આવેલું છે. તે પોતે આ વખતે અંગીકાર કરી અણી વખતે અર્થ સારશે. જોકે આ માયા મોટી નથી, તો પણ પચીસ હજાર જેઠાઓ એમાંથી બાર વરસ સુધી પલવાશે એવો મેં હિસાબ ગણેલો છે !! ઘડી પળની ખમર નથી, તો બાર વરસ સુધીમાં શું નવું જૂનું નહિ થાય ? કહ્યું છે કે—

(દોહરા.)

“ ઉજ્જડ ખેડાં ફરી વસે, નિર્ધનિયાં ધનિ હોય;

“ ગયાં ન જોમન સાંપડે, મુઆ ન જીવે કોય.

“ સંપત ગઇ તે સાંપડે, ગયાં વળે છે વા’ણ;

“ ગત અવસર આવે નહોં, ગયા ન આવે પ્રાણ. ”

માટે ઓ મારા અન્નદાતા ! તારાં ઘેડાં મેવાડને માર્ગે પાછાં વાળ, ને એક સારું સેન જલદી જમાવી આવેલું સંકટ ઓલવવાને આગળ થા !

સર્વે જણા—શાબાશ બામાશા ! ધન્ય છે તમારાં માતાપિતાને ! !

કવિ નાનાલાલ.

ઉપોદ્ધાત.

વાંચનાર ! તારે તારી કથા વાંચવી ન હોય તો આ વાર્તા વાંચતો ના.

તને પહેલો પ્રશ્ન તો એ થશે કે આ કથામાંનો ‘હું’ તે કોણ ? તારી અન્તર્ભૂમિમાં જતાં શીખ્યો હો તો ત્યાં જ, અને એ જગ્યામાં એ ઉર આકાશના ધુમ્મટમાં તે પ્રશ્ન પૂર જોમથી પુકાર : ‘હું કોણ ?’ તારા આત્માને એ સવાલ પૂછ, અને આત્મા જગતો હશે તો તને ઉત્તર મળશે. પુરુષનું વ્યક્તિવાસી પુરુષત્વ જગતમાં જન્મ્યું ત્યારથી પુરુષ એ પ્રશ્ન પૂછતો જ આવ્યો છે. વિશ્વ આભથી ઘેરાયેલું છે તેમ પ્રારબ્ધની ગહનતાથી ઘેરાયેલું સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વનું સ્વેચ્છાચારી પુરુષાતન શું છે ? એ એક એવું તેજોમય નાનકડું વિશ્વ છે કે જેમાં મહીવિશ્વ, આટલી શી આંખમાં સમાય છે તેમ, સમાધિ જાય છે. શરદના કાચનિર્મલ સરોવરજલમાં ગગનવાસી તારામંડલી સારી રાત્રી ન્હાવા ઉતરે છે, તેમ તારાં એ આત્મસરોવરનાં જગ નિર્મળાં હશે તો અક્ષાંડ તેમાં નિરંતર ન્હાતાં તને નિરખાશે. તે તેજવનમાં જઈને પુકારી પુકારીને પૂછજે કે, ‘હું કોણ ?’ તારી અન્તર્ગુહા પૂરતી ઉડી હશે, ને છીછરી નહીં હોય, તો ઉત્તરનો બડકો તે ઉડાણમાંથી ઉઠશે. કાન માંડજે, અને ટૂલની ફેરમ જેવો ધીરો તે ઉત્તર સાંભળજે, અને સહમજજે.

મંગળ રાતો છે, ગુરુ ઉજવળ છે, શની આછો નીલો છે. તેજ મંડળનાં એક તેજ છતાં તેમાં વ્યક્તિભાવના બિન્નબિન્ન રંગો છે, તેમ જગતનું પુરુષાતન તેજ એકજ છતાં વ્યક્તિત્વ નિવાસી જનભાવના તારકરંગ પણ બિન્ન બિન્ન જ છે, ને એકરંગી માયાના પટ-વિસ્તારમાં અનેકરંગી અક્ષય ભાત ‘શટે, પણ શીટે નહીં’ એવી છે, તેમ તે એક, તેમજ તે અનેક ઉભય સાચા છે. તે એકને અનેકના રાસમંડળમાં જઈને પૂછજે કે, ‘હું કોણ ?’

ને કાલ ?

x

x

x

x

અનન્તતાના કડકા મનુષ્યે કર્યા છે, છતાં તે મહામોનિષિનાં ઉદ્ધક જેવાં ને તેવાં અનન્ત જ રહ્યાં છે. મનુષ્યસુદ્ધિની તરવારો તે પાણીના પગથાર કાપી શકી નથી, ને કાપી શકશે નહીં. અનન્ત-કાલમાં અનન્તતાને કોઈક આરે હું અને ઉપા મળ્યાં છીએ. રસિક-તાની તિથિઓ કય ? ને પ્રાન્ત કીયા ? માનવ દેશમાં દિશા કાલ છે ? અને હોય તો ગગન જેવાં નથી ? એમના છેડા કે અંક ક્યાં દીઠા ?

અનન્તના ઓ બાલક ! અનન્તને આંગણે સાન્તના ખેલ ક્યાં સૂધી ખેલીશ ? સાન્તને રમકડે ક્યાં સૂધી રમીશ ? અનન્તતાના વિરાટમુગટથી ક્યાં સૂધી બચુચ્છ છોટા રહીશ ?

(ઉપાનો ઉપોદ્ધાત.)

કુમારિકાએનો બગીચો.

કોઈ નગરશેઠની તજ દીધેલી પુરાણી ફૂલવાડી તો દીઠી હશે, ફૂલ છોડને સ્થાને ક્યારીઓમાં ઘાસ ઉગ્યાં હોય, ફૂલઝાડની ડાળીઓ અથક કરમાયેલી ને અથક પાંદડાસૂની હોય, ઠામઠામ સૂકાં પાન ને તાળે કચરો વેરાયેલ હોય, છતાં તે મેલના કોઠાર ને ગંદવાડના બંડારમાં એ ગન્ધવતીના રસગન્ધ ઉમરાતા દર્શાય : એવી મહેને કન્યાશાળા લાગી. માળી તેવી વાડી. પહેલાં તો બાલવિધવા મ્હેતી-જ જ ધરના ને લોક સમાજના લાડમાં ઉછરેલી ને અથક કેળવાયેલી હતી. સૌભાગ્યના ઉત્સાહી ઉમંગ તેજને બદલે વૈધવ્યની નિઃસાહી નિરાશાની છાયા નિશાળમાં ઉડતી. માસ્તરાણીઓનાં હતાં તેવાં બમ-કાદાર કે ગંદાં કપડાં વિદ્યાર્થીનીઓનાં હતાં; કારણ કે બમકને સ્વ-ચ્છતા માનતાં ને ગંદવાડ ને સાદાઈ ગણાતાં. છતાં તેજસ્વી અંજો ઉપર એ મેલાં ઓઢણાં સૂર્ય ઉપરનાં વાદળાં જેવાં શોભતાં. પાટીઆ ઉપર હીસામ અડધો ગણેલો અધુરો હતો. પાટીઓમાં લખેલું વણ સુધારેલું હતું. નાના મંકોડાની હાર જેવી પણ સ્વચ્છ અક્ષરમાત્રા

હતી. જોડણી પુરૂષવર્ગનાથી સ્થેજ ચડીઆતી હતી. ઉકરડેથીએ કન્યા રત્ન શોધી સ્ત્રીકારવાની આસાદાતા મહર્ષિઓએ આ બવિષ્ય વાંચીને તો આજ્ઞા નહીં કરી હોય ? શાળાના એ કચરામાં એ અનેક રત્નો ઝમકતાં હતાં.

અને શાળામાં સ્વચ્છતા કોઈ દિવસ નહોતી જ પધારતી એમ ન હતું. છનામ સમારંભને વાર્ષિક દિવસે, રાજેન્દ્રની જન્મતિથીએ મીઠાઈ વહેંચાતી ત્યારે, એમ ચાર પાંચેક વાર્ષિક પર્વેને મહા દિવસે શાળામાં સ્વચ્છતાનું રાજ્ય સ્થપાતું; કારણ કે સ્વચ્છતાને નિત્ય વસ્તુ નહીં પણ એક શણગાર ગણવામાં આવતી.

x x x x

પહેલે દિવસે તો બધા વર્ગોની પ્રદક્ષિણા શ્રી એક વર્મ નિરખી લીધી. જતાં પહેલાં મહેતીજને દસ રૂપિયા આપ્યા, ને કહ્યું; કે શાળા ફરતા ઉજ્જડ વેરાનમાં ફૂલવાડી રોપાવજો, અને શાળાના ખડોમાં ફૂલપાત્ર ગોઠવજો. સહુ વર્ગમાંથી પેલી પંચકડીને ક્યારીઓ અને ફૂલ છોડની સંભાળ સોંપજો. ઉપર નંબર લાવવાની સ્પર્ધાએ આમ વધશે.

x x x x

રસિકાઓની શુદ્ધ રસવૃત્તિના વિકાસનો પાયો એમ મંડાશે.

x x x x

મહેતીજને કહ્યું, તમારાં નિર્મળાં છે તેવાં વસ્ત્રો બાળાઓ ન પહેરે ? મહેતીજએ સસ્મિત લજ્જનમન કર્યું, ને સહુ બાળાઓને એકડી કરી. કહેવાતું 'મેં' મહેતીજને સમજાવ્યું હતું તે પ્રમાણે ભાગી પુટી છટાથી બાળાઓને કહ્યું કે નવાં વસ્ત્રો લેવાના ઘેર કળ્યા કરવાના નથી, પણ છે તે જ નિલ વસ્ત્રો જાતે ધોઈને બધાંથી જે ઉજળાં પહેરશે તેને મહિને મહિને છનામ મળશે.

જગતને સુંદરીઓ જ સુંદર રાખશે તેટલું તે સુંદર રહેશે. કુટુંબને કુલવતી ગૃહિણી મેલ નહીં ચઢવા દે તેટલા નહીં ચડે. સંસારનેએ સ્ત્રીસમાજ નિર્મળા છાંટશે તેટલો તે નિર્મળ રહેશે; એ કોણ નથી જાણતું ? ને કેટલા પાળે છે ?

x x x x

મહારા પિતા તરફથી તાકા આપ્યા ને કહ્યું; ચોળીઓ કમખા ચણિયા ઝમઝાં કબજા પહેરણ ચોરણીઓ રમાલ ચદીઓ શીવતાં સહુને શીખવજો. જે પોતાનાં નિત્ય વસ્ત્રો પોતે શીવી પહેરશે તેને મહારા પિતા બક્ષીસ આપશે. મહેતીજીએ કહ્યું દરજી નથી, કોણ શીખવશે ? વળતા દિવસથી સ્ત્રી બાલક ને પુરુષનાં નિત્ય વસ્ત્રો શીવતાં શીખવવા મહારા પિતાજીએ દરજી મોકલવા માંડ્યો. વિતા વૈ પુત્રઃ એ શ્રુતિ તો યાદ છે ને ?

x   x   x   x

શીવણ ધોવણ ને દુલખાગ બણી શાળાનો પ્રવાહ ઢળવાથી ભરતગુંથણની ખરયાળ શોભાતું શિક્ષણ ગૌણ થયું. પહેલાં પોત ને પછી ભાત એ મહારી માતાતું પુરાણું ને સાચું સૂત્ર હતું.

એકથી શોભાવતી ને ખરયાળ કસરતો સહુ સંસારીઓને મુલમ નથી એમ મહેં મહેતીજીને સ્હમમળ્યું હતું. ધોવણથી બાળાઓને સ્વચ્છતાની ભાવના કેળવાયા ઉપરાંત, મગદળની કસરત થતી, ને શાળાની કૂંદમાંથી જલ સીંચી ઝરા ભરી દુલરોપને છાંટવાથી, રસિકતા વિકસવા ઉપરાંત, સહુ અંગે કસાતાં. જલસીંચનનો યુવતીઓનો અંગહિંડોળ તો નિરખ્યો છે ને ? બાંડુઓ કાળેએ જલ એ બાલિકાઓ ખનતાં ભરી લાવતી, ને આરસની પૂતળીઓના નહિ, પણ કુલસેવિકાના ભાવમાં સહુ ઉછરતી.

હિમાદ્રિમાલા જેવો મહારો એવો અવિચળ સિદ્ધાન્ત હતો કે શાળામાં બણતી સરસ્વતીની પુત્રીઓમાંથી ૯૫ ટકા ગૃહિણીધર્મ સ્વીકારશે; અને તેમાંથી એ ૯૦ ટકા ગરીબ કે સામાન્ય સ્થિતિના વરને વરશે. એટલે ખોટા શેકાણી વેડાની પતંગિયા સહી શોભાના ખરયાળ શિક્ષણને ખદ્દે કુટુંબ સેવાના ગૃહિણીધર્મોનું સંગીન જ્ઞાન આપવાનો લક્ષ્ય શાળામાં સાધવાનો મારો હેતુ હતો. ને તેથી કુલધર્મોની પવિત્રતાના પાદ સહુને ત્યાં શીખવાતા હતા.

+   +   +   +

સુંદર કલાઓના શાસ્ત્રમાં લખેલું છે કે સુંદરતા એટલે અરૂપણું નહીં, પણ છટા, હિન્ડોલ, તેજસ્વિતા. હૃયશાળામાં પાણીદાર વહેરા ને વહેરીઓ હોય છે તેવાં કુમાર અને કુમારિકાઓને પાણીદાર સુસુંદર ચેતનન્યાં આત્મવાન ખીલવવાં એ સર્વ શાળાસ્થાપનનો હેતુ છે, સર્વ કેળવણીનો સિદ્ધાન્ત ને લક્ષ્ય છે.

હું શીખવતો અને સુધારતો તેમ હું એ તે કન્યાશાળામાં શીખતો અને સુધરતો. દુષ્ણની પાંખડીઓમાંના જેવા સ્વાભાવિક હાવભાવ અને અદ્વિત્રિમ ઉપરિમલ્લ મ્હને ત્યાં દર્શાતા. કુદરતના અન્તરમાંના અંકુરમાંનાં ફિરજો ઉધડતાં હું ત્યાં નિહાળતો. લાવણ્ય ને લજ્જા, રસિકતા અને વિશ્વયઃ ઉડું ઉડું કરતી ખાલપખિણ્ણીની સુક્રમાર પાંખોના જેવા મુગ્ધ કૌમારભાવ ત્યાં હું અનુભવતો. નવા રાસ શીખશે ને છટાથી ભજવશે તેને મારી માતાવતી ધનામ આપવાનું કહ્યું તે સાથે જૂના રાસ કેટલાક મ્હેં ચે ઉતારી લીધા. કોઇક જૂના ધરેજીમાં હોય છે, કોઇક જૂના રીતરિવાજમાં હોય છે તેમ તેમાંનાં એ કોઇકમાં બારોબાર સુવર્ણ હતું.

+

x

+

+

કન્યા કેળવણીના પ્રશ્ન ભવિષ્યની પ્રિયતમા પાતીઓ તેમજ માતાઓના છે, અને અન્નપૂર્ણાની સદુ પુત્રીઓ મોજ્યેષુ માતા સરિખડી વિષ્ણુધર્મ પાળનારી રૈણ્ણીઓ છે. એ કારણે શાળામાં રાંધણકલા શીખવવાનો એ દિવસ રખાઓ હતા. ખોટા રૂપેયા જેવાં અનુકરણમાં ઢોળવાળાં કેટલાંક શેડશેડાણીઓ શાળા જેવા પદ્ધારતાં તેમને તે ન્હોતું ક્યતું. રસોઇયા નાસી જાય ત્યારે વરને ને બાલકોને કાચાં પાકાં પોતે પીરસતાં એ સ્મરણો ન વીસરી જતાં એ રાંધણકલાનો ગૃહિણીધર્મમાંથી તેઓ બહિષ્કાર કરતાં. ધવરાવવા જેવો ને જેટલોજ જમાડવાનો કુદરતનિર્મિત ગૃહિણીધર્મ છે એ સિદ્ધાન્ત ધાવને દૂધે ધવરાવનારાં ને રસોઇયાને હાથે જમાડનારાં નરનાર સમજતાં ન હતાં. એમના જેવી માત્ર નવલકથાઓ વાંચનારીઓની આ શાળા ન હોવાને કારણે જમાડવાની રસિક અને નિત્ય ઉપયોગી કલાઓની કુમારિકાઓને કેળવણી અહીં અપાતી હતી. વારપરવે વિધવિધની રંધાણી પૂરવી, અવનવા સ્વસ્તિકો ને દુધ પાડવાં, અટાપટા ને કાંગરીઓ, મયુર ને મેનાનાં ચિત્રો માંડવાં ચિત્રવિદ્યાનું એ અમારે પહેલું પગથીયું ગણાતું. નરી નરી વાનીઓનું કોઇ કોઇ દિવસ પ્રદર્શન બરાતું. થોડા વખતમાં ને થોડે ખર્ચે કેમ રંધાય તેના ગૃહશાસ્ત્રમાંથી સિદ્ધાન્તો શીખવાતા, નિત્યવસ્તુઓ જાળામાં રંધાવવાને બદલે બાલિકાઓ પોતપોતાને ઘેર રાંધે-પીરસે, ને ઘેરથી તેની નિત્યનોંધ લાવે એમ મેં સૂચવ્યું હતું. મહેતીજીએ

શાળાખાતાને લખ્યું. શાળાખાતાએ સહુ સૂચના મંજૂર રાખી, ને એવી ઉત્તમ વ્યવહાર સૂચનાઓ કરવા માટે મહેતીજીને ધન્યવાદ આપ્યો.

અમારી શાળા ગૃહિણીઓ કેળવવાની હતી, દીંગલીઓ સરજવાની ન હતી.

આરોગ્યવિદ્યાનાં અને ધરવૈદકનાં મૂળતત્ત્વોની પ્રથમ પોથીઓ શાળામાં શીખવાતી, પણ એ વિષયોમાં પોથીજ્ઞાન કરતાં અનુભવ મહોટો ગુરૂ છે એ સમજવવાનું અધુરું હતું તે સહુના મનમાં ઉતરાવ્યું. બવિષ્યની માતાઓ પોતપોતાની માતાઓને હાથેજ કેટલેક અંશે કેળવાય એ સર્વથા ધ્વજ છે.

ધર્મ શીખવવા નહીં પણ પળાવવા માંડ્યો હતો. મહેતીજીને બાપણો કરવાનો શોખ હતો તે મેં જોયું હતું. મારા ઘર પાસેના મન્દિરની વૃદ્ધ પૂજારીજીને દક્ષિણા આપીને મહેતીજીને મન્દિરમાં નિત્યકથા વાંચવા બોલાવરાત્રી. મહેતીજીને દ્રવ્યપ્રાપ્તિ થઇ ને ઉપદેશનો શોખ સત્યવાયો. કાળે કરીને કથાના રંગમાં તે વિધવા રંગાઇ, વૈધવ્યનાં દુઃખોનો દિલાસો પામી સેવિકાવ્રતનો પરમાર્થધર્મ સ્વીકાર્યો, શુદ્ધ ને સાચું બ્રહ્મસમર્પણ લીધું, અને કુમારિકાઓના બગીચાઓની તે અધિષ્ઠાત્રી સંન્યાસિની સમી બની રહી. એમ ધર્મ શીખવવાને બદલે પળાવવાના મુખ્ય સાધનની સમવડતા થઇ.

પ્રો. ઠાકેર.

અર્વાચીન કવિતા.

આપણું ગુજરાતીઓનું કામ આણું ઉતરે છે. ફુનીઆ માગે છે, પણ બીજાઓ આગળ આપણે કંઈક ગર્વથી બતાવી શકીએ અને સુકાબલા માટે સુકી શકીએ એવું સુવદન, સંગીન કામ શું આપણી માનસિક કે શું આપણી જડ કૃતિઓમાં દેખાતું નથી ! આપણે નિર્જળ પ્રજા છીએ અને સંજોગો એવા છે કે આપણી નિર્જળતા દીસી આવે છે. સંજોગો એવા છે કે કવિજીવન અને

કવિતાનાં દર્શન દુર્લભ. કઠીનતાની ફરિયાદ વિવેકસર થાય તો સહન કરી શકાય, પણ વિચાર કરો. મિસ્ટનને આખા બ્રહ્માંડનો નવો જ નકશો ચોજવો પડેલો; વ્યાસને કુટુંબ ચોજના કરવા પડેલી કે વારસ કોણ એનો જવાબ કોઇપણ દેશના કોઇપણ કાલના-કાયદા શાસ્ત્ર કે ન્યાય ફિલસૂફીમાંથી આપી ન શકાય, અને એ કુટુંબની વ્યક્તિઓમાં ધર્મ, સ્વાર્થત્યાગ, અહિંસા, સાત્ત્વિકતા આદિ પરિસીમાએ પહોંચેલાં હોય તોય, પણ પરિણામ યુદ્ધમાં જ આવે. ડૉન્ટીની ચોજના પણ દુર્ઘટ છે. કવિ પોતાના મહા કાવ્યના પટ તરીકે આવી બ્રહ્માંડ વ્યક્તિ કાલોશ્લઘ્ધી ઘટના વાપરે ત્યાં કેટલે અંશે કઠિન અને કટુતા આવેજ. સામાન્ય વ્યક્તિઓની ક્ષણિક પરપોટા જેવી લાગણીઓનો લલકાર તે કાવતા,—અને શું ધર્મ, ફિલસૂફી બ્રહ્માંડવ્યવસ્થા, અમર ભાવનાઓ, મનુષ્ય જીવનનાં ઉન્નત શૃંગો, સપાટી ઉપરના અભ્યાસોની તળે રહેલાં ખરેખરાં સત્યો, એવા એવા વિષયો કવિતાઓને માટે અયોગ્ય કે કવિતા એવા વિષયોને માટે અયોગ્ય ? વધારે વિચાર કરીને મત બાંધવા જોઇએ. કવિતા અને કલા સાર્વજનિક હોવી જોઇએ એ પણ અસત્ય છે, અને “Fit audi-nee though few” એ પણ અંશ સત્ય છે; પણ સત્યના બે અંશે પરસ્પર વિરુદ્ધ હોય એમ તેમને સામસામા લડાવવા એતો વૃથા પાંડિત્ય છે. પરંતુ હાલની કેલવણીમાં નિયામકના કરતાં બ્રામક તત્વો અને નિશ્ચયાત્મકતા કરતાં વાદો—તેજકબલ વધારે છે. મોટી ડીઝીઓ મેળવી હોય પણ સ્વર બ્યંજનના બેદનું જ્ઞાન ન હોય, ગદ્ય અને પદ્યના બેદનું જ્ઞાન ન હોય, લગન, સંન્યાસ, બ્રહ્મચર્યના બેદનું જ્ઞાન ન હોય, એવા પણ દાખલા છે. એવાની કવિતા ક્યાંથી સતોષ આપે ? કવિજીવન અને કવિતાને માટે લાયક જીવો આપણને મળ્યા હતા. કલાપી નાની વયમાં જ વિદેહ યદ્ય ગયા એટલે એમના વિષે કહી શકાય છે કે એ એક એવા જીવ હતા. બીજાઓ પણ છે, પરંતુ તે હજી હયાત છે એટલે એઓ કવિજન અને કવિતામાંથી કેવી રીતે ક્યાં કારણોથી કેટલે દરજ્જે બળટ યદ્ય ગયા તે છુટથી કહેવાય તેમ નથી. જીવ અને પરિસ્થિતીનો સંવાદ જામે, જ્યાં જ્યાં જેટલી વાર જામે ત્યાં ત્યાં તેટલીક્ષણ કે તેટલા જમાના કવિતા ને કલા ઉમે. આવો સંવાદ કેંઈ દેશ કે પ્રજામાં કાયમ ટકતો નથી. કેટલાક સૈકાઓમાં એકાદ વખત આવી જાય છે; અને તે ક્ષણ, તે સંધિ,

અને તે જમાનાનાં સાહિત્ય અને કલા, એ પ્રજાને એ ભાષાને ઉત્ત-
મોત્તમવાણી તરિકે પછીના જમાનાઓમાં મોધક ઉત્સાહક, માર્ગદર્શક
સુંદરતાનાં આદર્શ બને છે. આપણા હાલનો જમાનો એવા સંવાદનો
નથી જણાતો એટલે આપણને આપણી હાલની કવિતાથી સંતોષ
થાય તેમ નથી. છેવટ, કવિજન અને કવિતા પ્રસાદ વસ્તુ છે એ પણ ધ્યા-
નમાં લેવાનું છે. સંવાદનો જમાનો અને એ જમાનામાં ઉત્કૃષ્ટ વિકાસ
મેળવનારા કવિજીવ એ બંને ધૃશ્વરી પ્રસાદની વસ્તુઓ છે, અને
એમને સત્કારવા, એમને અનુકૂલ થવા આપણે સદા સર્વદા તત્પર
રહેવું જોઈએ પણ આપણી હાલની પ્રજાનું એવું વલણ છે નહિ.

ગાંડી ગુજરાત.

આપણા ગુજરાતીઓમાં પ્રજાપણું નથી. આપણામાં પ્રજાપ-
ણાનું એકય નથી, પ્રજાપણાનો ટેક નથી, પ્રજાપણાના સતત આમહી
ઉજમ અને જોમ નથી, આપણા નેતાઓને પ્રજાપણાવાળી પ્રજાનાં
પીઠબળનો ટેકો નથી. મતભેદ અને ચારિત્રભેદને લીધે ટીકા ચર્ચા
વૈમનસ્ય અને મતામતિ આપણે ત્યાંજ થાય છે એમ નથી; સર્વત્ર
ચર્ચા છે. પરંતુ બીજો જ્યારે પ્રજાપણાની ઉભાથી એ યતાં આવે
તેમ એમજામતાં પણ નય છે, અને આરંભેલ સંસ્થા કે કાર્યપ્રવાહ
આગળ વધવા પામે છે તેમ તેમ એ વૈમનસ્ય અને મતભેદની
નડતર ઓછી પડી જાય છે, ત્યારે આપણે ત્યાં એ નડતરજ વખત
જતાં વધુ વધુ મોટી બનીને ગમે તેવાં કાર્ય કે કાર્ય પ્રવાહને મંદ
કરી નાંખે છે. અને થોડાજ વખતમાં રૂંધી નાખે છે. આપણા પાર-
સીઓ ગુજરાતી નથી, આપણા મુસલમાનો ગુજરાતી નથી; આપણા
કાઠિયાવડીઓ ગુજરાતી નથી, આપણા કચ્છીઓ ગુજરાતી નથી,
આપણા ગાયકવાડીઓ ગુજરાતી નથી, આપણા ઇડરિયા ગુજરાતી
નથી, આપણા મુંબઇગરા ગુજરાતી નથી. આપણા ગુજરાતીઓમાં
પણ સૌ કોઈ ગુજરાતી છે તે કરતાં તે અમદાવાદી કે સુરતી કે
ચરોતરી કે પટણી કે મારવાડી અગર તો નાગરઆહાણ કે વાણિયા
કે અનાવિલ કે જૈન કે પટેલ કે બીજું કંઈ વિશેષ છે. હવે, આપણે
ત્યાંજ આવા આવા ભેડો છે એમ નથી, સર્વત્ર છે. પરંતુ બીજો

બધે આ બેદભાવ છે તે કરતાં આપણે ત્યાં બહુ વધારે છે. બીજે
 બધે ઐક્યભાવ છે તે કરતાં આપણે ત્યાં બહુજ ઓછો છે, અને
 બીજે બધે, આ ઐક્યભાવજ મુખ્ય મણવો અને બેદભાવ તેના પેટા-
 માં બંધે વિવિધતાની ભાત પાડે અને જુદા જુદા વર્ગ સ્થળ આ-
 દિની વિશિષ્ટ યોગ્યતાઓ બંધે કળવાય પણ તે ગૌણ સ્થાનેજ, એ
 બુદ્ધિ જ્યારે ક્યારનીએ ઉત્પન્ન થઈ ચુકેલી છે અને વધતી જાય છે
 ત્યારે આપણી ગુજરાતમાં તો હજી બેદભાવજ ચક્રવર્તી છે અને
 એના પચરંગી છત્ર તળે ઐક્યભાવ ઉગવાજ પામતો નથી, બંગા-
 ળમાં મુસલમાનો લાખો છે. પણ તેમનો મોટો ભાગ પહેલા બંગાળી
 અને પછીજ મુસલમાન છે, એ પ્રમાણે ત્યાંના પ્રજાપણના ઐક્ય-
 ભાવે ધર્મઝનુન ઉપર પણ વિજય મેળવેલો છે. દક્ષિણમાં વાણી,
 ગુજર અને 'ગુજરાથી' લાખો છે. પરંતુ આમાંથી જમનો વાસ
 દક્ષિણી પ્રજાની ગીચ વસતીમાં છે તેઓ પહેલા દક્ષિણી અને પછી
 'ગુજરાથી' છે, એ પ્રમાણે ત્યાંના પ્રજાપણના ઐક્યભાવે ઐતિહા-
 સિક બેદભાવ ઉપર પણ વિજય મેળવ્યો છે. પણ આપણી ગુજરા-
 તમાં ગુજરાતીપણના ઐક્યભાવની મહોર છાપવાળી મોટી કે નજીવી
 એક પણ ચીજ કોઈ બતાવી શકશે ! આપણા સ્ત્રી પુરુષોનાં પહેર-
 વેશ જુઓ કે આપણી રીતભાત જુઓ, આપણાં ખાનપાન જુઓ
 કે આપણા ધરખટલા જુઓ, આપણાં નાટકો મંદિરો કે મેળાઓ
 જુઓ, આપણાં ગામડાં શહેરો કે તીરો જુઓ, જ્યાં જુઓ ત્યાં
 વિવિધતા અને બેદભાવનાં રંગમેરંગી અને શોરબકાર ભર્યાં પ્રદ-
 ર્શનજ માલુમ પડશે. અને આપણા હૃદયને આપણા રસને આપણી
 એક પછી એક ઉગી આવતી વીણીને જૂનું સ્થાયી વંશપરંપરાનું
 અને આપણું પોતાનું એવું કંઈ પણ આલંબન ન મળતાં તેઓ
 જમ જમ સાધનની છત થતી આવે છે, અને નવી નવી ઉપભોગ
 વસ્તુઓ જોત્રામાં આવે છે, તેમ તેમ પાંચ વરસ એક વસ્તુને
 લુગે છે. તો બીજા પાંચ વરસ બીજી વસ્તુને વળગે છે.
 એક સ્થળમાં આપાસ તો બીજા સ્થળમાં બીજી પાસ તણાય
 છે, ધડિક આ તરફ વહે છે, વળી ધડિક પેલી તરફ વહે છે અને
 એ પ્રમાણે દિડમૂઠ જમાનાઓ નકલિયા અશ્ચાંત અને ક્ષણમંદુર
 પ્રવૃત્તિઓમાં એક પછી એક વધે જાય છે, અને દેશ અને પ્રજા
 જ્યાં ને ત્યાં રહે છે, જ્યારે હિંદના બીજા ભાગોમાં ઝપાટાબંધ

સળંગ પ્રત્યક્ષ પ્રગતિ શરૂ થઇ ચુકેલી છે. માંડી મુજરાતનું આ-
પણું જૂનું નામ આ નવા કાળમાં પણ આ પ્રમાણે આપણે સાર્વક
રાખીએ છીએ.

અન્ન એવું મન.

સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ, એમ ત્રણ પ્રકારનું અન્ન
છે. રાજસ અન્ન ભક્ષણ કરવામાં આવે તો તેથી રજેગુણ,
તામસથી તમોગુણ અને સાત્ત્વિકથી સત્ત્વગુણ શરીરમાં પ્રકટી
નીકળે છે. સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે કે જેવા પદાર્થનું સેવન તેવીજ
બુદ્ધિ. ઉદાહરણ તરીકે જોઇએ, તો કોઇ પુરૂષ ભાંગ અથવા મલનું
પાન કરે છે તો લાગલી તેની મતિ ફરી જઇ તે નાનાં પ્રકારનાં
કુચિન્દો કરતો યદા તદા બકે છે; અને જો તેને કંઈ કહેવામાં આવે
તો તેથી તે સામા મનુષ્ય પર બહુ ક્રોધે ભરાઇ જાય છે, એ તામસ
પદાર્થના સેવનનો પ્રતાપ છે. માટે જેવો આહાર તેવો ઓટકાર
સમજવો.

પૂર્વે કોઇક સમયે એક ગામમાંથી બે બ્રાહ્મણો કાશીપુરીએ
વિદ્યા સંપાદનાર્થે ગયા હતા. તેઓ સગા ભાઇઓ હતા. તેઓ
કાશીપુરીથી વિદ્યાભ્યાસ કરીને કેટલેક વર્ષે ઘેર આવવા નિકળ્યા.
માર્ગમાં એક જળુ રસોઇ કરતો ને બીજો ભિક્ષા માગવા જતો
હતો. આમ નિર્વાહ કરતા તે બંને, એક વખતે એક ગામની ધર્મ-
શાળામાં આવી ઉતર્યા, અને નિયમ પ્રમાણે એક રસોઈની તૈયારી
કરવા માટે તથા સરસામાન સંભાળવા માટે ત્યાં બેઠા; ત્યારે બીજો
ગામમાં ભિક્ષાજન લેવા માટે ગયો. ગામમાં ફરતાં ફરતાં કોઇ ઠેકાણે
એક સદાવ્રત અપાતું હતું, ત્યાં આગળ તે ગયો, અને કોટ, દાળ,
ચોખા, ઘી છત્યાદિ સધજો સીંવાનો સામાન, બંને જળુને ચાલે
તેટલો લઈ ને મુકામ તરફ આવવા નિકળ્યો. બંને યાક્યા તો હતાજ
ને તેમાં આ સીધું લેવા જનારને તો સીવાને માટે ગામમાં પણ
બહુ રખડ દી યઇ હતી તેથી તેને બહુ યાક લાગ્યો હતો એટલે
જળુનું અને યાકનું એકઠું જોર તેનાથી સહન થઇ શક્યું નહિ.
શુધાતુરાણાં ન બલં ન તેજઃ એ નીતિવચન પ્રમાણે તેની દશા

થઈ રહી. મધ્યાહ્ન થવા આવેલા, પેટમાં સત્તા બશેરનો ખાડો, ને
 પગ થાકી ગયેલા તેથી ‘હવે તો ગમે તે પણ ખાવા મળે તો જ
 હમણું બરાબ્ર એમ ધારી તેણે પોતાના સીધાનું પોટકું ઊઠડ્યું, ને
 જંઠરને આધાર આપવાને તેમાંથી કાચું અનાજ ફાકવાનો વિચાર
 કીધો. લોટ અને દાળ કંઈ કાચાં ફકાય નહિ તેથી ચોખ્ખાની મુઠીઓ
 ભરીને તે આરોગવા લાગ્યો. એક, બે ને ત્રણ મૂઠી ચોખ્ખા ખાવાથી
 જરાક શાંતિ વળી એટલે તે પોટકું પાછું બાંધીને ઉતારા ઉપર
 ગયો. ત્યાં તેના મોટા ભાઈ નાહી ઘાંઘ સઘળી તૈયારી કરીને વાટ
 જોતો બેઠો હતો. તેણે કહ્યું “ભાઈ, બહે આવ્યો; લે આ ઘડો
 લઈને ફવાપરથી પાણી ભરી લાવ એટલે અહીં રસોઈ ચાલતી કરું.”
 ફોતો ધર્મશાળા આગળ જ હતો, જ્યાં ગામના કેટલાક ભાગની
 સ્ત્રીઓ પણ પાણી ભરતી હતી. તે પાણીઆરીઓની એ વેળા ફવા-
 પર પુષ્કળ બીડ હોવાથી તેનાથી શુદ્ધપણે (કાંઈના છાંટા છુટી
 ઉઠ્યા વગર) પાણી ભરી શકાય તેમ નહોતું. આથી બ્રાહ્મણના મનમાં
 એક યુક્તિ સૂઝી આવી. તે પેલી પાણીઆરીઓ પ્રત્યે બોલ્યો,
 “બાઈઓ, કોરે બંધી જાઓ અને અમને પાણી ભરવા દો, કેમકે
 અમે ગરોડા છિયે, તેથી તમે અમડાશો.” આવી રીતનું નાના
 ભાઈનું બોલવું સાંભળીને મોટા ભાઈ એકાએક વિસ્મય જ થઈ
 ગયો ! તે મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો, ‘અરેરે, આ શું વિપરીત ?
 મારા ભાઈની મતિ આજે આટલી બધી ભ્રષ્ટ કેમ થઈ ગઈ ! કે તે
 પોતાને ગરોડા કહે છે ? બેશક, એમાં કંઈ કારણ હોવું જોઈએ ?
 એને પૂછી જોઉં કે એણે કોઈ દુષ્ટનું વા નીચનું અજ તે નથી
 ખાધું ? કેમકે એ પરમ સ્નાતક અને મારા કરતાં પણ શુદ્ધ મનનો
 છે, છતાં એની એકાએક આવી નીચ બુદ્ધિ થવામાં ગુપ્ત બેદ હોવો
 જોઈએ.’ એવામાં ફવાપરની સ્ત્રીઓએ પણ તેને પૂછ્યું કે, “મહા-
 રાજ, તમે તો બ્રાહ્મણ દેખાઓ છો, ને ગરોડા છિયે એમ કેમ કહો
 છો ? એટલે તેણે કહ્યું, “અમે ગરોડા જ છિયે, ગરોડા !” પછી
 પાણી ભરીને તે અંદર ગયો, ત્યારે મોટા ભાઈએ કહ્યું, “ભાઈ, તું
 કાલ બપોરનો બૂખ્યો છે, માટે લાવ પહેલાં તને હું કાચું કારું કરી
 આપું, જોથી રસોઈને કદાચ વાર લાગે તોપણ તે ખાવાથી તને
 જરા ધીરજ રહે.” એ સાંભળી તેણે કહ્યું, “ભાઈ, તમે કહો છો
 તેમજ છે; કેમકે આપણે ખેપ કરીને આવ્યા હતા ને ગામમાં વળી

મારે સીધા માટે બહુ રઝળવું પડ્યું તેથી મને ક્રુધા ધણી લાગી હતી; મારામાં ચાલવાની પણ હાથ રહી નહોતી, તેથી મેં તો સીધામાંથી થાડાક કાચા ચોખા જ્યારે શક્યા ત્યારે મારા પેટને જરાક ધીરજ આપી. માટે હવે કાંઈ કાચુકાઈ કરવાની જરૂર નથી રસોઈ થયા પછી આપણે બંને જોડે બેસીને જમીશું. ” તુરત મોટાભાઈએ અનુમાન કીધું કે, ‘ગરોડો ચવામાં નિશ્ચે તે ચોખાનો જ પ્રતાપ છે ! તે એના પેટમાં ગયા ત્યારથી જ એની શુદ્ધિ બ્રહ્મ થઈ લાગે છે. માન ન માન, પણ તે અન્ન (ચોખા વગેરે સીધું) કોઈ નીચ જાતિનું હોવું જોઈએ. ’ આવો વિચાર કરીને રસોઈની જગામાંથી તે તુરત બહાર નીકળી ફવા ઉપરની પાણી-આરીએને તેણે પૂછ્યું, “ બાઈઓ, આ ગામમાં સદાવ્રત કેટલાં છે ? ” ત્યારે એક સ્ત્રીએ ઉત્તર દીધું, “ મહારાજ, આટલા નાના ગામમાં સદાવ્રત ક્યાંથી હોય ? માત્ર એક સદાવ્રત હોય એમ લાગે છે. પણ અમને એમ ખબર છે કે ઘણાક વટેમાર્ગુઓ ત્યાંથી સીધું લેતા નથી. ” ત્યારે એક બીજી સ્ત્રી બોલી, “ બિચારા અજણ્યા વટેમાર્ગુઓ તો ત્યાંથી સીધું સામાન લે છે, પણ જે કોઈ ત્યાં જઈ પૂછે છે કે ‘ આ સદાવ્રત કોનું છે ? ’ અને તેનું ઉત્તર મળ્યા પછી કોઈપણ વટેમાર્ગુ બ્રાહ્મણ કે સંત, ગમે તેવો ગરજી હોય તો પણ તે સદાવ્રત લીધા વગર ત્યાંથી ચાલ્યા જાય છે ! ” એ સાંભળી બ્રાહ્મણે પૂછ્યું, “ બાઈ ત્યારે એ સદાવ્રત કોનું છે ? ” ત્યારે એકે જણાવ્યું કે, “ મહારાજ અમને એની પાકી ખબર નથી, માટે ગામમાં પૂછીને તપાસ કરો. ” તુરત બંને ભાઈ ગામમાં ગયા તો ત્યાં તપાસ કરો. ” તુરત બંને ભાઈ ગામમાં ગયા તો ત્યાં તપાસ કરતાં જણાવ્યું કે, એ સદાવ્રત કોઈ ચમારનું છે તે સાંભળી મોટાભાઈની પુરી ખાતરી થઈ કે ઢેઢનું અન્ન ખાવામાં આવ્યાથી મારા ભાઈની શુદ્ધિ બ્રહ્મ થઈ, ને તેણે પોતાનો ગરોડો કહેવામાં કરી ગયાની-લજ્જા ગણી નહિ. પછી તે દિવસે તેને ઉપવાસાદિ પ્રાયશ્ચિત કરાવ્યું, અને ગામમાંથી પાછી મિલ્કા માગી લાવીને રસોઈ કરી પોતે જમ્યો. પછી તેણે પોતાના ભાઈને કહ્યું કે, “ હવે પછી એવું નીચનું પાપીનું, વસ્થાનું, રાગનું, ઇત્યાદિ અન્ન ન ખાવું, અને તે માટે શિખામણ આપતાં દૃષ્ટાંત રૂપે એક શ્લોક કહ્યો છે કે:—

યાદશં મક્ષયેન્નાન્નં બુદ્ધિર્ભવતિ તાદૃશી ।

દીપસ્તિમિરં મક્ષયતિ કજ્જલં ચ પ્રમૂયતે ॥ ૧ ॥

જેવું અજ ખાવામાં આવે તેવીજ ભુદ્ધિ થાય છે, જેમકે દીવો અંધારાનું બક્ષણ કરે છે, તો તે કાળજીને જન્મ આપે છે. ” માટે જેવો આહાર તેવો ઝોટકાર, એ યથાથ છે, તેથી ભોજનનું અન્ન નબળું અથવા નબળા ઠેકાણાનું ન હોય તેન માટે મનુષ્યે સાવધ રહેવું જોઈએ.

પ્રભુનું કરજ.

દુનીઆના સર્વે ધર્મોતું એ એક મોટું ફર્માન છે, કે કોઇના પણ કરજદાર રહેવું નહીં. બનનાં સુધી સર્વનું લહેણું ખરાખર ચૂકવી આપવું. સત્યવાદી રાજ હરિશ્ચંદ્રે પોતાની મકારાણીને વેચીને તથા પોતે ઢેઢને ઘેર વેચાઇને પણ કરજ ચુકાવેલું છે. આપણામાં કહેવત છે, કે “ જો આ ભવમાં ન આપીએ તો બીજા ભવમાં માગનારના બળદ બનીને પણ આપવું પડશે. ” દુનીઆના લહેણાને માટે જ્યારે આમ છે, પૈસાના લહેણાને માટે જ્યારે આટલું બધું છે, ત્યારે હૃદયના લહેણાને માટે અને પ્રભુના લહેણાને માટે કેટલું બધું હોવું જોઈએ? એ ખ્યાલ તો કરી જુઓ. આપણને પ્રભુએ જે કાંઈ આપેલું છે, તેમાંથી થોડું ઘણું પણ પ્રભુના પવિત્ર નામથી પ્રભુનાં બાળકોને—અરે આપણાજ ભાઈઓને કાંઈ પણ આપવું જોઈએ, પ્રભુએ બીજાઓને આપવાની સરતેજ આપણી ઉપર કૃપા કરીને આપણને ઘણુંએ આપેલું છે. આપણી તીજેરીમાં ઇશ્વરના ઐશ્વર્યને કેદ કરવા માટેજ તે ઐશ્વર્ય કાંઈ આપણને આપવામાં આવ્યું નથી. ઇશ્વરી ઐશ્વર્ય સાવંજનિક છે. તેને કેદ કરવાનો કોઇને પણ અધિકાર નથી. જે ઇશ્વરના ઐશ્વર્યને પોતાનું બનાવીને કેદ કરે છે, તે પ્રભુના મોટા ગુહનેગાર છે. કારણકે ઇશ્વરી ઐશ્વર્યને પોતાની તીજેરીમાં કેદ કરવું એ ઇશ્વરની સામે થવા જેવું છે અને છતાં પૈસાએ બીજા હકદારોને નાહક રોવરાવવા સાફ દીવાળું કહાડવા જેવું છે. પણ જરૂર યાદ રાખવું કે એવી રીતે બદ્દાનત રાખવાથી કાંઈ પ્રભુના કરજમાંથી છુટી જવાય તેમ નથી, એવી મજા તો આમળ છે. એવા પાપીઓને આંહી પોતાના નજીવા સ્વાર્થમાં મજા પડે છે,

ઐટલે આડાં અવળાં બહાનાં કરી ધર્મના, બ્યવહારના અને રાજ્યના કાયદા તોડી પોતાના મનનું અને બીજાઓના મનનું સમાધાન કરે છે. પણ એવાઓએ યાદ રાખવું જોઈએ, કે તેઓનાં આંદીનાં બહાના જમદૂત પાસે કાંઈ કામમાં આવવાનાં નથી. પ્રભુના દરબારમાં કાંઈ પોપાંબાઈનું રાજ્ય નથી. માટે જેમ અને તેમ જલ્દીથી ગરીબો તરફની તમારી ફરજ બજાવવી તેનું નામ પ્રભુનું કરજ ચુકાવ્યું છે. એક માણસ ઉપર રાજનું લહેણું હતું. તેની પાસે તે ચુકાવી દેવાનાં સાધન હતાં, તો પણ કાંઈ કાંઈ બહાનાં કાઢી તેણે પોતાનું કરજ ચુકાવ્યું નહિ. અને અંતે પોતાને માથે રાજનું લહેણું રાખી તે મરી ગયો. એ પછી તેના છોકરા ઉપર રાજની ઇતરાજ થઈ રાજએ તેના ઘર ઉપર જપ્તી બેસાડી, ને પોતાના લેણા માટે તેનું ઘર હરાજ કરાવી તેની મોટી મીલકત બેદાન મેદાન કરી નાંખી. બીજાં માણસોનું કરજ ચુકાવવામાં પણ કાંઈ બાલમેલ ચાલતી નથી. ત્યારે રાજનું કરજ ચુકાવવામાં બહાનાં કેમ ચાલે ! કારણ કે એ સત્તાવાન છે. ત્યારે પ્રભુ તો રાજાઓનો રાજા અને મહારાજાઓનો મહારાજા છે. તેના કરજમાંથી ખોટાં બહાનાંઓથી કેમ છૂટી શકાશે ? તેની ઇતરાજથી કેમ બચી શકાશે ! માટે હજાર કામ પડતાં મૂકીને પ્રભુનું કરજ સૌથી પહેલું ચુકાવવું જોઈએ. એમ કરવામાં આખર છે. એ કરજ ચુકાવવામાંજ મજા છે, અને એ કરજ ચુકાવવાથી જ પ્રભુની કૃપા મેળવી શકાય છે. એ કરજ ચુકાવવું ઐટલે બીજાં કાંઈ નહીં પણ આપણા ગરીબ બાઈ-બધીને જરૂરને વખતે બનતી મદદ કરવી એજ છે.

આપણું કર્તવ્ય.

ખરૂં છે કે કાંઈ દરેક માણસ કુવા કે તળાવો ખોદી શકતો નથી, પણ જો તે ધારે તો ઘેર આવી ચડેલા કોઈ તરસ્યા માણસને પાણીનો લોટો આપી શકે તેમ છે. આપણે સડકો ને રસ્તાઓ ન બંધાવી શકીએ પણ કોઈને આંગળી ચીંધીને રસ્તો બતાવી શકીએ તેમ તો છીએ, તથા રસ્તામાં પડેલા કાચના કટકા, પથરા કે કાંટાઓને તો ઉપાડી શકીએ તેમ છીએ. આપણે સદાવતો ન ચલાવી શકીએ પણ કોઈ જુગ્મ્યાને ટુકડો રોટલો આપી શકીએ તેમ તો છીએ. આપણે ધર્મદાનાં દવાખાનાં ન ખોલી શકીએ પણ પાડોશોને જરૂરને વખતે સુંઠ મરી કે હળદર તો આપી શકીએ તેમ છીએ. આપણે પાઠશાળાઓ ન ખોલી શકીએ, પણ તેમાં આપણાં છોકરાંઓને મોકલી શકીએ તથા કોઈ ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને પુસ્તકોની મદદ, સલાહ કે હિંમત આપી શકીએ તો છીએ. આપણે હંમેશાં બિમારોની સારવાર ન કરી શકીએ, તો પણ એકલ પડેલ કોઈ દુઃખીને દવાખાનેથી દવા લાવી આપી શકીએ તેમ તો છીએ. આપણે મોટી મોટી યાત્રાઓ ન કરી શકીએ, પણ પ્રાર્થના કરવા મંદીરમાં જઈ શકીએ તેમ તો છીએ. આપણે આખા ગામનું અંધાઈ દૂર ન કરી શકીએ, પણ બીજાંઓને અજવાળું પડે તેવી રીતે આપણા ઘર પાસે નાનો દીવો મૂકી શકીએ તેમ તો છીએ. આપણે પુસ્તકો ન રચી શકીએ, પણ તે વાંચી શકીએ તથા બીજાંઓને વંચાવી શકીએ તેમ તો છીએ. આપણે દુનીયાને સુધારી ન શકીએ પણ આપણે પોતે સુધરી શકીએ તેમ તો છીએ. આપણે નરી શોધો ન કરી શકીએ, તો પણ એની શોધો કરનારને કોઈને કોઈ રીતે મદદ આપી શકીએ તેમ તો છીએ. અને કાંઈ નહિ તો મનમાં બલા વિચારો રાખીને હસી, ખુશીથી બીજાંઓને રૂડી રીતે મીઠી જીભે ખેલાવી શકીએ તેમ તો છીએ.

(પઠીઆર).

ગોવર્ધનરામની વાચનપદ્ધતિ.

મહને એમ સ્મરણમાં છે કે ગોવર્ધનરામે આ વિષય સંબંધી લખવાનું શરૂ કર્યું ત્યાર પહેલાં ધ્યારામનાં કાવ્યો તેઓ ધ્યાનપૂર્વક વાંચતા હતા, અને ઘણુંખરૂં ઉપયોગી લાગે ત ભાગ ઉપર નોંધાની પણ કરતા. હું એમ ધારૂં છું કે આમ વાંચતાં વાંચતાં તેઓ કેટલીએક કલ્પનાઓ (theories) રચતા અને તેમની કલ્પનાઓના પક્ષમાં કે વરૂદ્ધમાં શાં શાં પ્રમાણ મળે છે તે એકઠાં કરતા, તે તેને અનુસરીને જરૂર પડે ત્યાં પોતાની કલ્પનામાં ફેરફાર કરતા. આટલે સુધીની ક્રિયા ઘણુંખરૂં મનમાં જ ચલી. બધાં સાધનો (data) એકઠાં કરી તે સંબંધી સર્વદેશીય વિચાર કરી, તે લખવા બેસતા અને પછી તેમની લેખિની પાણીના પ્રવાહવત ચાલી જતી. વચ્ચે વચ્ચે જ્યારે ખપ પડે ત્યારે પુસ્તકોમાંથી અવતરણને અર્થે વા બીજા કોઇ કાર્યને અર્થે પુસ્તકનો આશ્રય લેતા. તેઓ તેમના દિવાનખાનામાં હિંચકા ઉપર એક બાજુએ બેસી પુસ્તકના મર્મભાગનું સત્વ ચુશી લેવામાં તકીન ન થઇ ગયા હોય શું, તેવી રીતે એકાગ્ર ચિત્તથી વાંચતા, તે સમયનું તાદૃશ ચિત્ર મહારાં નેત્ર સમક્ષ ખડું થાય છે. તેઓ એક પગ હિંચકા ઉપર મૂકતા અને બીજા અર્ધી સપાટમાં અને અર્ધી બહાર રહેતો ને તે વડે ધીમે ધીમે હિંચકા ખાતા. હિંચકાના બીજા ભાગમાં તેમની સામે જ બીજાં પુસ્તકો, કેટલાંક ઉઘાડાં, કેટલાંક બંધ, કેટલાંક એમાં કાગળના કટકા મૂક્યા હોય તેવાં પડેલાં હોય. વળી એમ વાંચતે વાંચતે કોઇ વખતે લાંબો શ્વાસ લેતા અને મૂકતા, તો કોઇ વખતે ‘હું’ કરીને વિરામદર્શક અવાજ કરતા, જે ઉપરથી એમ જણાતું કે તેમની કલ્પના ખરી પડી હશે. કેટલીક વખત તેમનું મોઢું બહુ ગભરાયેલું દેખાતું ને તેવી વખતે કેટલીક વાર બે હાથે બધું મ્કોંચોળી નાખતા ને ખાસ કરીને કપાળ ઉપર બાર દંદને હાથ ધસતા, તે ઉપરથી એમ અનુમાન થતું કે તેમનું ચિત્ત હજી શાંકા સમાધાન કરી પ્રસન્ન થયું નથી, પરંતુ અન્તિમ શાન્તિની પૂર્વેની મન્યન દશા અનુભવે છે તેઓ વાંચતા તે સમયનું સર્વ ચિત્ર વ્યાસ્થિત મહારા મન આગળ તરી આવે છે, અને પુનઃ તે દિવ્ય મૂર્તિનાં દર્શન ચર્મચક્ષુ વડે નથી થવાનાં ને મર્મબેદક વિચાર શોકઅસ્ત કરે છે.

જ્ઞાન અને અન્યોન્યાશ્રય.

જ્ઞાનનો નિરવધિ અગ્નિ કોણ તરી શક્યું છે? તે સંપ્તિના નિયમોને ગુણ રાખવામાં શો ગૂઢ હેતુ સમાયો દશે તે આપણી સામાન્ય બુદ્ધિથી કળી શકાતું નથી અસંખ્ય બંકો, સત્યશોધકો કવિઓ, જીજ્ઞાસુઓ આદિ દિગ્મુદ બની, મુખ વિકાસી, વિસ્મય પામતા પામતા સ્તબ્ધ બની ગયા છે. તેમના હૃદયસાગરમાં પ્રશ્નો-ર્મિની પરંપરા સ્વયમેવ ઉદ્ભવે છે અને સ્વયમેવ શમે છે. એ ગૂઢ સ્પષ્ટનિયમોનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજવા બગીરથ પ્રયત્ન કરનાર સમર્થ જ્ઞાનભક્તોના અભિપ્રાયોમાં એટલું બધું તો અનંત રહે છે કે સત્ય શું હશે તે સમજી શકાતું નથી. આવા અનુભવને લીધે જ જ્ઞાનની અનન્તતા સર્વ દીર્ઘદર્શી તત્ત્વચિન્તકો સ્વીકારે છે, અને પોતાની અલ્પજ્ઞતા બાજી વિનીત બને છે. આવી સ્થિતિમાં “ મોનોપોલીસ્ટી ” છે; જ્ઞાનનો ઇન્કારો (Monopoly) મહારી પાસે જ છે; જ્ઞાતવ્યની મર્યાદા આટલી જ છે; હું કહું છું તે જ છે, અન્ય કાંઈ છે જ નહિ:—” એવા એવા પ્રલાપ કરનાર સર્વગુમન્યના પ્રાગલ્ભ્યથી કયા અનુભવી તત્ત્વચિન્તકના મુખ ઉપર દયાજન્ય સ્મિત સ્ફુર્કા વિના રહેશે? ભાષ્યો, બહુ સમજવા જેવું છે કે દુનિયામાં આપણે જ મહેલબેલા ડાહ્યા જન્મ્યા છીએ એમ કાંઈ નથી. કાંઈ પણ માણસ જ્ઞાનનો અમરપટો લખાવી લાબ્યું નથી. સર્વ કાંઈને પોતાની રીતે, શક્તિ તથા અરૂઢતા અનુસાર અભ્યાસ કરવાને સમાન અધિકાર છે. જ્ઞાનના અનન્ત ક્ષેત્રમાં સર્વ સત્યશોધકો તથા વિદ્યોપાસકો પરસ્પર સહાયકોનું કાર્ય કરે છે. અને અન્યોન્યાશ્રયથી અન્યોન્યની ન્યુનતા પૂરે છે. “ The more the merrier ” “ ઝાઝા હાથ રળીયામણા, ” “ સંહતિઃ કાર્યસાધિકા, ” ઇત્યાદિ લોકોક્તિઓ જે કાંઈ વિષયમાં સત્ય હોય તો તે જ્ઞાનના વિષયમાં છે. જ્ઞાનનાં અનેક અંગો તથા ઉપાંગો પરસ્પર ન્યુનાધિક અંશે સંલગ્ન છે. જ્ઞાનના સમગ્ર ક્ષેત્રનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ કરવો એ સમર્થમાં સમર્થ વિદ્વાનોને માટે પણ કેવળ અશક્ય છે, અને અન્ય વિષયોની માફક જ્ઞાનના વિષયમાં પણ અન્યોન્યાશ્રય તથા અધિકારાનુસાર કર્તવ્યવિભાગ એજ પ્રગતિનાં પ્રધાન સાધન છે, એમ સ્પષ્ટ રીતે સમજવું એ સાચા સત્યશોધકનું તથા વિદ્યોપાસકનું આવશ્યક લક્ષણ છે.

શું આપણે ચચાર્થ વિદ્યાર્થી છીએ ?

ચચાર્થ વિદ્યાર્થી યતું એ વ્યક્તિ તથા પ્રજાની દૃષ્ટિથી હિન-કારક છે, એ આખત દાખત દલીલથી સાચીત કરવાની જરૂર નથી. આપણે પાશ્ચાત્યો પાસેથી જે અનેક શુભ વસ્તુઓ સ્વીકારવા જેવી છે તેમાં વિદ્યા ઉપર આશ્દ પ્રીતિ અને ચચાર્થ વિદ્યાર્થી થવાની પદ્ધતિ એ પણ છે. પોતાના સમાજ પ્રબન્ધમાં તેમ જીવન વ્યવહારમાં વિદ્યાને પાશ્ચાત્યોએ ખડુ ઉચ્ચ સ્થાન આપ્યું છે. બેશક, વિદ્યાને માટે સાચું સન્માન એ આપણા ચચાર્થ પૂર્વજોનું પણ એક પ્રશ્ન-સનીય લક્ષણ હતું, અને આધુનિક બ્રાહ્મણનામી બ્રહ્મબન્ધુઓ હિન્દુ સમાજમાં જે સત્તા ભોગવે છે. તે તેમના વિદ્યાપાસક પૂર્વજોનાં પરાક્રમેના પરિણામેજ. પ્રાચીન આર્યોમાં તેમજ અવોચીન પાશ્ચાત્યોમાં વિદ્યાપૂજના પ્રચલિત પ્રકાર વર્ણવવાનું આ સ્થાન નથી; અત્ર તો માત્ર હાલના સમયની એક સામાન્ય ફરિયાદનો એક ખુલાસો આપવાનો નત્ર પ્રયાસ છે. એ ફરિયાદ કય ? આપણે જુદે જુદે સ્થાનેથી વારંવાર સાંભળીએ છીએ, કે આટઆટલા મનુષ્યો પ્રાથમિક તથા માધ્યમિક શિક્ષણનો લાભ લે છે, અને આટઆટલા પદવીધારીઓ આપણાં વિશ્વવિદ્યાલયોમાંથી દર વર્ષે નીકળ્યાં જાય છે, તથાપિ આપણા દેશમાં વાંચવા લખવાનો સાચો શોખ સામાન્ય કેમ નથી ? પાશ્ચાત્ય દેશોમાં પુસ્તકશાળા એ ધરના એક જરૂરી રાચરચીલા જેવી ગણાય છે, ત્યારે આપણે ત્યાં ઉત્તમ લેખકોનાં પુસ્તકો પણ કેટલા બજેલા ગૃહસ્થાને ત્યાંથી મળી આવશે ? છેલ્લામાં છેલ્લા વર્તમાન જાણવા, છેલ્લામાં છેલ્લું અગત્યનું પુસ્તક વાંચી જતું કે છેલ્લામાં છેલ્લી વિજ્ઞાનની શોધથી વાકેફગાર રહેવું એ પાશ્ચાત્ય શિક્ષિત જનો જ્યારે પોતાનું કર્તવ્ય અને જૂષણ ગણે છે, ત્યારે આપણા બલબલા બજેલાઓ પણ પોતાના તાત્કાલિક વ્યવહારના નહાનકડા સરોવરિયાની બહાર ડોકીયું કાઢવાની પણ દરકાર રાખતા નથી. વૃત્તિ મેળવવા જટલી વિદ્યા મેળવી પોતાની પોથીઓને બાંધી મૂકનાર જૂની પદ્ધતિના બ્રાહ્મણો કરતાં આ નવી પદ્ધતિના બ્રાહ્મણો કય રીતે વધારે વન્દનીય છે ? ગુજરાન માટેના એકં ધધા કરતાં શું વધારે માન તેઓ વિદ્યાને આપે છે ? જ્યારે ઉચ્ચ પ્રકારનું શિક્ષણ

લેનાર સજ્જનોની સ્થિતિ આવી છે, ત્યારે અન્ય વર્ગોની તો વાત જ શી કરવી ? અને તેમાંએ તે સામાન્ય વાચનના શોખનાં જ્યાં શંકા, ત્યાં ઉંચા પ્રકારની વિદ્યાપૂજા ક્યાંથી હોય ? અને જ્યાં કદર ન હોય, ત્યાં વિદ્વાનો પણ ક્યાંયો ઉભરાય ? જે પ્રજાઓમાં વિદ્યા માટે તિવ્ર અભિરુચિ હોય છે, જે પ્રજાઓમાં વિદ્વાનોનો ચોગ્ય આદરસત્કાર થાય છે, અને જે પ્રજાઓમાં વિદ્યાની પ્રાપ્તિ કે પ્રસાર માટે સાધનો સુલભ હોય છે, તેજ પ્રજાઓમાં મોટે ભાગે યથાર્થ વિદ્યાર્થીઓ પાકે છે, પોષાય છે અને ફલદાયક નીવડે છે. શું આપણે ત્યાં આવી સ્થિતિ છે ? ન હોય તો તે આણુવા આપણે બનતો યતન કરીએ છીએ ? દુર્ભાગ્યે, ઉત્તર હામાં આપી શકાય તેમ નથી. બેશક, આપણા ગરીબડા દેશમાં પણ એવા વિજ્ઞાનિષ્ઠ સજ્જનો છે. કે જે કોષ્ટ પણ સુધરેલા દેશમાં બૂધણરૂપ ગણાય, પરંતુ તેમની સંખ્યા બહુ થોડી છે. ખરૂં છે કે આવી દશાનાં કારણો અનેક છે. તે અનેક કારણોનું નિરૂપણ કરવાનો આ પ્રસંગ નથી; અત્ર તો માત્ર એટલો જ પ્રશ્ન પૂછીશું કે “ શું આપણે યથાર્થ વિદ્યાર્થી છીએ ? ” અને જો વિદ્યાર્થી ન હોઈએ તો વિદ્યાસંપન્ન ક્યાંથી બનીએ ?

(ચંદ્રશંકર પંડ્યા.)

વરઘોડો.

ઘોડો મહામહેનતે ખોળી કાઢ્યો હોય એમ લાગતું. સીકંદરના “ બ્યુસેફલસ, ” કે નેપોલિઅનના જગજગદેર ઘોળા ઘોડાને લાયકાતમાં શરમાવે એવો આ હતો. હાન કિવ્ઝોટના “ રોઝીનાન્ત ” થી પણ એ વધડતો લાગ્યો. ત્હેને આંખ એક હતી, અને જીર્ણતાને લીધે લટકતા હોઠોમાંથી સતત લાળ ટપકતી. ત્હેની ખાંધે સાજ અને પગે ધુધરીયો હતી, પણ ‘ આ પળે મરૂં કે બીજી પળે મરૂં ’ એવા ધરાદો ત્હેની કાઠી, અને તેની ઉભા રહેવાની દબ પરથી દેખાઈ આવતો. થોડી ધણી માખીઓ પણ બીચારાને પજવતી; છતાં દંદતાથી-શાન્તિની-સ્થિરતાથી શામળશા જેવાનો ભાર વહેવાના ગવમાં જણે, એક પૂરી, દેખતી આંખ મીચી, તે ઉભો. શેઠ આવ્યા. મ્હોંડામાં

પાનનો ડુઓ, આંખમાં કાળજીના ચિલાડા, ભૂગોળની ભવ્યતાવાળું
પણ જરીના જામા પાંચડીમાં જગમગતું શરીર, મોઢા પર ખુપ
અને હાથમાં નારીયેળ ! શું સૌન્દર્ય, શી છટા ! પગેશીઓને કહીએ
કે આવો અને જુઓ. છે તમારે ત્યાં આવો કલાનો આદર્શ ? ગમે
તેવા પણ અમે ઝેઠ તે ઝેઠ.

શેઠ ઝોટલાની કાર પર ઉભા-ઘોડાને ઝોટલાની કાર પાસે
આણ્યો. પણ કાં તો શેઠનું સ્વરૂપ જોઈ અથવા કાલકામાતાના સ્મરણથી
ઘોડો ચમક્યો હોય-કે કાં તો જનવરની લગ્નની પવિત્ર ભાવના-
ની દૃષ્ટિથી શેઠના કૃત્યને ઠપકો આપી, સુધારાનો હિમાયતી થયો
હોય-કે કાં તો પોતે સંન્યસ્ત અવસ્થામાં આવી રહ્યો હોય શેઠને
પણ તેમ સૂચવતો હોય : ગમે તે કારણ હોય, પણ જ્યાં શેઠ ઝોટલા
પરથી પગ ઉઠાડે કે ઘોડો ફૂં કરે, ડોકી હલાવે, કે ખાંધ ખંખેરે.
શેઠ તો ખીચારા જ્યારે જ્યારે પરણવા જતા ત્યારે જ ફક્ત ઘોડે
મેસવાનો મ્હાવરો રાખતા હોવાથી ઘોડાની આ દગલખાણથી બંધી,
તરત પગ પાછો ખેંચતા. શેઠે, એક વાર-એ વાર-ત્રણ વાર-સાત
વાર મહાન બગીરથ પ્રયત્ન આ ધરડા ઘોડાને પલાણના કર્યા; પણ
હતા ત્યાંના ત્યાં ! આખરે એ જગે અશ્વરાજને મોઢા આગળથી
ઝાલ્યો, એ જણ પૂછાંતી તપાસ રાખવા પીઠ પાછળ ઉભા રહ્યા,
અને શેઠને કહ્યું “ ચાલો શેઠ ! હવે શીકર નથી. ”

લોકો બધા એકીટશે જોઈ રહ્યા, અર્જુને મત્સ્ય વિષ્ણુ ત્યારે
પણ આટલી એકાગ્રતા દુપદના રાજદરબારમાં નહિ દેખાઈ હોય. ખે-
રીકર થવાના વચનોથી શેઠે હિંમતને એ હાથે પકડી. અરે હા !
પણ બંને હાથમાં તો નારીયેળ હતું.-શેઠે પગ ઉઠાવ્યો હંમેશા કરતાં
વધારે-અને મૂક્યો અશ્વરાજની વૃદ્ધ પીઠે, પણ જાત ઘોડાની અને
તેમાં પુરાણો, પછી પૂછતું શું ! તરત ફરી ગયો, મોડું શેઠ તરફ કર્યું
કાન ઉઘા કર્યા. શેઠ ગભરાયા-જીવ બહાણડની લગોલગ જમ પહોંચ્યો.
પાછળ હઠયા-હાથ છોડી જીવ બચાવવા નારીયેળ જતું કર્યું-પાછળ
હઠતાં એકદમ પાંચડી બીતમાં અચડાઈ-ખસી-આગળ આવી-પડી
ગમ. વરરાજ તાજ નષ્ટ થયા. લોકોમાં હાહાકાર કે પછી હ-હ હકાર
બ્યાપ્યો. શેઠે જાયું જોયું-દયાર્દ્રતાથી લોકો તરફ જોયું-તિરસ્કારથી
ઘોડા તરફ જોયું-ગૌરવથી કીચકમાં પડેલી, પાંચડી સહામું જોયું-ઠપ-

કામાં, મીઝાજમાં આકાશ તરફ-દશર રહાયું જોયું. કાણ જાણે શું દેખાયું? પણ એકદમ તેમના હોઠ ખેંચાયા અને આખી મેદનીમાં પેંચે એવો સ્વર તેમના ગળામાંથી નીકળ્યો:

“ એ—એ—એ.”

લોકો બધા વીંટાઈ વળ્યા. ઘણાંખરાએ મોઢે રૂમાલ કે ખેસ દીધા. અને લાગ્યું કે તે શરમમાં હોયું જોઈએ. શેઠ કેમ રડયા તે કોઈ સમજ્યું નહિ. શેઠે રડતે રાગે કહ્યું કે “કીલાની બા સાંભરી.” પછી મહામહેનતે શેઠને ઠીક કર્યા અને ચાર મજબુત સાજનીયાઓએ ઉંચકી અશ્વરાજ પર બેસાડયા. અને ઘોડાને દ્વેષપુદ્ધિ યથા હોય એમ લાગ્યું. તેની આંખો ઘડપણના પાખંડથી ભરેલી લાગી.

શેઠને ધરડે ખભે, નીકળતાં નીકળતાં, વળી એક તરવાર મુકી. રમે ઘોડા પરથી પડી જાય-કે મ્યાનમાંથી નીકળી તરવાર વાગે-કે હાથમાંથી નારીયેળ સરી જાય એવી અનેક શીકરમાં વરરાજા કેમે કરીને બેઠા. આખરે બેંડના અવાજથી તાલપદ્ધતિ વરઘોડો નીકળ્યો.

આખરે અમે વહેવાઈને ઘેર આવ્યા. ઠંડેવાઈનું ઘર જરા નીચા-ણમાં હતું એટલે ત્યાં જતા પહેલાં ઢોળાવ ઉતરવાનો હતો. તાસાંવાળા તાનમાં, અને સાજનીયાઓ ગુલતાનમાં ઢોળાવ ઉતર્યા;—ઉતર્યા અને પાછા ફર્યા. ઉપર ઢોળાવ શરૂ થાય ત્યાં કોઈ પર્વત પર ફીરસ્તો ઉભો હોય તેમ-શેઠ અને એમનો ઘોડો ઠમકીને ઉમાં હતાં. ઘોડો બળવો કરવાની તૈયારી કરતો હોય તેમ, નિશ્ચિન્તાથી, એક જ પગ ઢોળાવપર મૂકી-દુનિયાને દબાવતો, શેઠને ગભરાવતો, ઊભો હતો. અરે ઘોડા ! જમાનાની અસર તારા પર પણ !

એ ચાર જણ દોડી ગયા, અને ઘોડાને પકડી ખેંચવા માંડ્યો. પણ તે વળી એકનો એ થાય ? શેઠ કહે કે ઉતરી પડું. લોકો કહે વળી એમ તે કતરાય ? એ ત્રણ જણે લગામ જાલી, અને એકે પાછળથી એ ત્રણ સપાટા ઘોડાને જડાવી દીધા. ઘોડો હિંમત હાર્યો—બળવાનો ધરાદો છોડ્યો. ત્યાગવૃત્તિથી-માર ન સહન થવાથી, તેણે, ગતિ સ્વીકારી; ડગલાં લીધાં એક, એ, ત્રણ. ઉપર શેઠ ગભરાયા-ઢોળાવને લીધે ઘોડાની ડોક પર નમ્યા; ઘોડાના આગલા પગ ધૂંળ્યા-તેણે જોખમદારી છોડી-તેના આગલા એ પગ મરડેલા-વળ્યા;—અને

ગુરુત્વાકર્ષણના પ્રભાવે તે સર્થો; નીચે અમે ઉમા હતા ત્યાં એ અને ડોક વળગેલા શેઠ એમ ઝાઝાનાં ધ ઉત્પા-આખરે નીચે અટક્યા. સ્વાર્થી સાજનીયાઓ જોઇ રહ્યા-મદદે દોડતા પહેલાં આ દસ્ય ફરી નહિ જોવા મળે એવા વિચારે તેને હૃદયમાં ઉતાર્યું. આખરે શેઠને ઉચક્યા અને હવે વહેવાઇતું ધર આવ્યું હતું એટલે પગેજ તે ત્યાં પહોંચ્યા.

(કનૈયાલાલ મુનશી)

આત્માની ગુલામગીરી.

જ્યારે આપણે જૂનકાળ તરફ દૃષ્ટિ ફેરવીએ છીએ ત્યારે મનુષ્યજાતિનો મોટા ભાગ ગુલામગીરીની ધુસરી નીચે ચંપાતો અને દુઃખી થતો આપણી નજરે પડે છે. પ્રથમ એવો સંમય હતો કે જ્યારે યુદ્ધમાં પકડાયેલા કેદીઓને, મનુષ્યરૂપી રાક્ષસોના અધમજીવો સ્વાદ સાથે મારીને તેમનું માંસ રાંધવામાં આવતું હતું. ઇતિહાસ જણાવે છે તેમ હજારો કેદીઓને મારી નાખવા કરતાં તેમને બચાવવા, ગુલામ બનાવવા અને તેમની પાસે વૈતરૂ કરાવવું, એ એક આગલતું પગલું છે, એમ તો સડેજ વિચાર કરનારને સમજવા વગર રહેશે નહિ. આ ગુલામગીરીનો રિવાજ પણ લાંબો વખત ચાલી શકે તેમ નહોતો. હાલ આને માની પુરૂષોને વિચાર કરતાં માન્ય પડ્યું કે આ ગુલામો ઉપર તેની બહુજ માઠી અસર થાય છે. પ્રાચીનકાળના એક ઓક ફીલસુફે લખ્યું છે કે, “ જ્યારે મનુષ્ય ગુલામ બને છે, ત્યારે તેની અર્ધો મગજશક્તિ તો તે વખતેજ વિનાશ પામે છે ” વળી જોને ગુલામગીરીના બરાબર અનુભવ હતો એવો હાલનો એક પ્રખ્યાત વિદ્વાન જણાવે છે કે ગુલામગીરીની ધુસરી નીચે આવેલા મનુષ્યોમાં બીકજપાણું, કપટ, મહેનત તરફ અરુચિ, ચોરી કરવાની ટેવ, વિષયવાંછના, અવિચારીપણું અને નિસ્તેજપણું, આવા દુર્ગુણો પ્રવેશ કરે છે. ગુલામગીરી અસલના વખતમાં એટલી બધી સાચારણ્ય હતી કે મોટા મોટા વિદ્વાનો પણ તે સંબંધી ચુપ રહ્યા છે, પણ તેની વિરુદ્ધ બોલ્યા નથી. ગુલામગીરી

અથવા ગુલામોના શરીરોપર પૂર્ણ સત્તા-એ બાબતો ધણા લાંબા સમય સુધી લોકોના તિરસ્કારને પાત્ર ગણાતી ન હતી. પ્રાચીન સમયમાં કેટલાક ગુલામો તેમના શેઠ કરતાં વિદ્યામાં અને બુદ્ધિમાં આગળ વધેલા હતા. છોકરાઓને ગમત સાથે જ્ઞાન આપનારી વાર્તાઓનો લેખક ઇસપ તેમજ બીજા ગુલામો તેમના શેઠના છોકરાઓને ખાનગી શિક્ષણ આપતા હતા અને ઘરમાં કેટલીકવારતો જવાબદારીવાળી જગ્યાઓ સંભાળતા હતા. શરીરની ગુલામગીરીએ બહુ અનર્થકારી બાબત ગણવામાં આવતી નહતી, છતાં આપણે ગુલામગીરીના વિચાર ઉપર અત્યારે તિરસ્કારની દૃષ્ટિથી જોઈએ છીએ તેજ ધર્મ છે.

અરે ! પણ વધારે અફસોસની-વધારે શોક ઉપજાવનારી બાબતતો એ છે કે આપણો આત્મા ઇન્દ્રિયો અને મનોવિકારોને સ્વાધીન વર્તે છે. આ સંબંધમાં એક મહાપુરુષે બોધ આપ્યો છે કે તમે ગુલામ હો કે શેઠ હો-ગમે તે હો પણ નમ્ર અને માયાળુ બનો, હૃદયને શુદ્ધ રાખો, દયાભાવ પ્રકટ કરો, શાન્તિ અને સલાહ કરનારા બનો, અને સન્માર્ગે વજો. જો તમારામાં એ ગુણો હશે તો તમે ગમે તેવી સ્થિતિમાં આનન્દી જીવન ગાળી શકશો, અને દરેક સંજોગમાં તમે અલૌકિક સત્તા ભોગવી શકશો. ” સારાં કામ કરવાની અને સારા થવાની ઇચ્છા જ્યારે એકવાર હૃદયમાં દૃઢ થાય છે, ત્યારે સઘળી અડચણો દૂર થાય છે, અને અનુપમ સુખ અનુભવાય છે.

જો તમે ગુલામગીરીને તમારા ખરા જીવનથી વિદ્યારતા હોતો શા સાર તમે તમારા આત્માને ઇન્દ્રિયો અને મનોવિકારોના ગુલામ બનવા દો છો ? અજ્ઞાન, બહેમ અને સર્વ જાતનાં પાપ એ જખરી ગુલામગીરી છે.

જ્યારે એક ગુલામને તેના જીવનમાં શેઠે કંઈ કે તારા આત્માનો અને તારા શરીરનો બંનેનો હું માલીક છું, ત્યારે તે ડાહ્યા અને બહાદૂર ગુલામે જવાબ આપ્યો કે તમે મારા શરીરના શેઠ છો, નહિ કે મારા આત્માના ! આવો ગુલામ બહારથી ગુલામ દેખાવા છતાં અંદરથી મોટો રાજા છે, પણ ખરી રીતે તેના શેઠ ગુલામ છે, કારણકે તે પોતાના હલકા વિકારોને વશ વર્તે છે. હાલના સમયમાં, ગુલામગીરી-શરીરની ગુલામગીરી-મંથ પડી છે, છતાં ગુલામો-

ની સંખ્યા ઝોછી નથી. આપણી ચારે બાજુએ જુદા જુદા માન-
સક વિકારો અને જુદી જુદી ધન્દિયોને તામે થતા પુરષો આપણી
નજરે પડે છે. તેઓ ગુલામ નહિતો ખીજ કોણ ? બહારથી સ્વતંત્ર
જણાવા છતાં તેઓ પરતંત્ર છે, જેઓ ખરી રીતે પ્રેમ અને સત્ય-
ના ઉપાસક છે, અને પોતાના કર્તવ્યમાં ટેકીલા છે, તેઓ ખરેખરા
સ્વતંત્ર છે. જેઓ નિઃસ્વાર્થ વૃત્તિથી પોતાના કર્તવ્યમાં મગ્યા રહે
છે, તેઓની ઉન્નતિને બહારના સંયોગો અટકાવવા સમર્થ થતા
નથી. જૉનપ્લાઇટ નામનો પ્રખ્યાત ઇતિહાસકાર અને એક વખતનો
પાર્લામેન્ટનો પ્રધાન પોતાના જાહેર જીવનની સમાપ્તિ વખતે બાપણ
કરતાં બોલ્યો હતો કે:—

“ જ્યારે હું જીવન મનુષ્ય હતો—જ્યારે હું તદ્દન જીવન હતો
ત્યારે મેં વિચાર કર્યો હતો કે હું જ્યારે મોટી વયનો થઇશ ત્યારે
મારી મરજી પ્રમાણે હું ચાલીશ—હું સ્વતંત્ર થઇશ; તેને બદલે હવે
મને લાગે છે કે દરેક વર્ષે હું કર્તવ્યનો વધારે ને વધારે ગુલામ
બનતો જાઉં છું અને તે કર્તવ્યની સેવા બળવવામાંજ હું સંપૂર્ણ
સ્વતંત્રતા અને આતંદ અનુભવું છું. ”

આપણે પણ આ મહાન પુરુષના જીવનપરથી બોધ મહત્ત્વ કરી
પ્રેમ, કર્તવ્ય, સત્ય અને દયાની ધુસરી આપણે શિર મૂકી જોઇએ.
એ ધુસરીને ગુલામગીરી નથી, પણ સ્વતંત્રતાની ભવ્ય પુષ્પમાળા
છે. માટે જો આપણા આત્માને ખરી ગુલામગીરીમાંથી છુટો કરવા
ઇચ્છા રાખતા હોઇએ તો આપણા હૃદયની અંદર ઉત્પન્ન થતા દુષ્ટ
અને દુર્જય મનોવિકારોની સામે પ્રેમ, કર્તવ્ય, સત્ય અને દયાનાં
વિવિધ આયુષોવડે બહાદુરીથી લડવું જોઇએ. જે આ યુદ્ધમાં—આ
મોટા અંતઃકલહમાં વિજય મેળવે છે, તે ત્રણ જીવનને જીતનાર રાજ
તુલ્ય છે. તેજ ખરો સ્વતંત્ર છે. તેનો આત્માજ ખરેખર ગુલામગી-
રીના બંધનથી મુક્ત છે.

(મણિલાલ દોશી.)

